

ЛІОН ФЕЙХТВАНГЕР

LION FEUCHTWANGER

ІУДЕЙСЬКА ВІЙНА

DER JÜDISCHE KRIEG

*Переклад в німецької
Івана Маненка*

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО
КІЇВ 1937

КНИГА ПЕРША

ριμ

Шість мостів вели через ріку Тібр. Лишаючись на правому боці ріки, можна було почувати себе певно: на вулицях тут повно людей, яких вже по бородах можна впізнати, що вони іудеї. Всюди видно іудейські, арамейські написи, і, знаючи ще трішечки по-грецькому, можна було легко з тим обійтися. Але як тільки перейти через один з мостів на лівий берег, то зразу потрапиш у велике, бурхливе місто Рим, почуваючи себе чужинцем, безнадійно самотнім.

Проте біля мосту Емілія Йосіф відіслав хлонця Корнеля, свого ретельного провідника. Він хотів нарешті сам орієнтуватися, довести свою здібність і вправність. Малий Корнель охоче провів би й далі свого чужинця. Йосіф дивився, як хлопець помалу, оглядаючись, ішов по мосту назад, і раптом він, іудей Йосіф, простяг руку з розправленою долонею і, широко, ласково усміхаючись, привітав хлонця римським способом. Іудейський хлопець Корнель теж усміхнувся і, не зважаючи на батькову заборону, відповів теж римським способом на привітання. Потім він повернув ліворуч за високий будинок і зник. Тепер Йосіф був сам, і мусив пересвідчитися, як добре вправляється він з латинською мовою.

Наскільки він знов, прямо перед ним був м'ясний базар, праворуч — Великий цирк, а десь там, на Палатіні і за ним, де так багато кишило людей, цезар буде свій новий палац, а тут ліворуч Тускерська вулиця іде до форуму, а Палатін і форум є серце світу.

Він багато читав про Рим, але це мало йому допомагало. Пожежа, що сталася три місяці тому,

дуже змінила місто. Вона знищила якраз чотири райони у центрі — понад 300 громадських будівель, близько 600 палаців та особняків, більше ніж 1000 найманіх будинків. Прямо диво, скільки ці римляни відбудували знову за такий короткий час. Він не любив їх, цих римлян, він їх майже ненавидів, але мусив визнати: організаційний хист вони мають, вони мають свою техніку. Він думав про це іномовне слово, думав не раз. Він не дурний, він цих римлян обійде їхньою технікою.

Він енергійно ступав уперед. Зацікавлено й схвилювано приглядався до цих будинків і цих людей, від волі яких залежало, чи піднести його вгору, чи тримати внизу. Дома, в Іерусалімі, і в останні тижні цього місяця тишрі ще дуже жарко; але тут, у Римі, цей місяць зветься септембер, і принаймні сьогодні повітря свіже й приемне. Легенький вітер ворушив йому волосся, яке було в нього трохи довше, ніж належалося по римському звичаю. Він, власне, взагалі мусив носити капелюх, бо іудей його стану повинен ходити тільки з накритою головою, на протилежність до римлян. Та це пусте, тут, у Римі, більшість іудеїв ходить так само з непокритою головою, як і інші, принаймні коли міст через Тібр лишається позаду. Його іудейські погляди не стануть гіршими, коли він і не носить капелюха.

Він підійшов до Великого цирку. Тут усюди повно було всякого грузу — тут же почалася пожежа. Проте кам'яна частина споруди лишилась ціла. Велетенська річ цей цирк. Треба десять хвилин, щоб пройти його вздовж. Стадіони в Іерусалімі, та й у Цезарії, справді не маленькі, але проти цієї споруди вони як іграшки.

Всередині цирку навалено було каміння й дерева, тут провадилася робота. Цікаві товпились кругом — гулящі люди, діти. Йосіф ще не був одягнений цілком

так, як личило в столиці; проте, коли він проходив тут, молодий, стрункий, ставний, з очима, що все вбирали в себе, то здавався елегантним, не скупим, значним паном. До нього протовплювалися, пропонували йому амулети, подорожні пам'ятки, подобу обеліска, що відчужено й урочисто стояв посередині цирку. Чоловік, що відрекомендувався як провідник для іноземців, хотів показати йому всі деталі, цезареву ложу, модель новоспоруди. Але Іосіф в уданою байдужістю відмовився. Він сам пробирається між кам'яними лавами, так, немов був тут постійним відвідувачем змагань.

Тут унизу були, очевидно, лави найвищої аристократії, сенаторів. Ніхто не забороняє йому сісти на одно з цих, таких бажаних багатьма, сидінь. Тут добре сидіти на сонці. Він сидів у вільній позі, схиливши голову на руки, дивився безвиразним поглядом на обеліск посередині.

Кращого часу для його заміру, ніж цей місяць, тепер, після великої пожежі, він не міг би вигодити. Люди добре настроєні, сприйнятливі. Енергія, з якою цезар взявся до відбудови, живлючи вплинула на всіх. Всюди рух, упевненість і діловита діяльність, ясне, свіже повітря, дуже відмінне від важкої, задушної атмосфери Єрусаліма, у якій йому трудно дихати.

У Великому цирку, на сенаторській лаві, під прямим сонцем цього лінівого післяобіднього часу, посеред шуму Рима, що гарячково відбудовувався, Іосіф пристрасно і, проте, холодно зважував свої шанси. Йому 26 років, він має всі передумови для великої кар'єри — благородне походження, грунтовну освіту, здібності політичного діяча, несамовиту честолюбність. Ні, він не хоче прокиснути в Єрусалімі. Він вдячний своєму батькові, який вірить у нього і домігся, щоб його послали в Рим.

Його місія тут, звичайно, дуже сумнівна. З погляду юридичного Велика рада Іерусаліма не мала ні законного приводу, ні повноважень, щоб надіслати в цій справі спеціального посла до Рима. Йосіф мусив з усіх кутків свого мозку вишкрабати аргументи, щоб панове в Великої ради нарешті не рішуче згодилися.

Отже: три члени Великої ради, яких губернатор Іudeї Антон Фелікс більше ніж два роки тому відіслав до цезарського трибуналу в Рим як бунтівників, неправдиво засуджені до примусової праці. Розуміється, ці троє панів були в Цезарії, коли там іудеї, під час виборчих заколотів, зірвали з губернаторської резиденції знаки цезарської достойності і потрошили їх; але сами вони в цьому бунтівничому акті участі не брали. Коли губернатор звелів скопити саме цих високопоставлених старців, це було свавільне насильство над невинними, скандалне зловживання, образа для всього іудейського народу. Йосіф побачив тут палко бажану, велику нагоду відзначитися. Він здобув нові докази невинності тих трьох, він надіявся домогтися при цезаревому дворі їх реабілітації або, принаймні, помилування.

Правда, римські іудеї, він це помітив, не будуть надмірно старатися допомогти йому в його місії. Мебльовий фабрикант Кай Бардаароне, президент Агріппінської громади, у якого він живе і якому передав найкращі привітання від батька, з'ясував йому становище. З'ясував з прихильністю, але обережно, натяками. Стати тисячам іудеїв у Римі ведеться непогано. Вони живуть у мирі з іншим населенням. Вони незадоволено стежили за тим, як в Іерусалімі національна, ворожа Римові партія „Месники Ізраїля“ набирає дедалі більше впливу. Вони зовсім не думають про те, щоб поставити під за-

грозу свое приємне становище, втручаючись у постійні суперечки іерусалімських панів з Римом і цезарським урядом. Ні, найважливіше Іосіф мусить сам зробити.

Перед ним нагромаджені були камінь і дерево, цегла, колони, мармур усіх кольорів. Споруда підіймалася вгору, майже перед очима. Коли він через півгодини чи через годину піде звідси, вона вже зросте, не набагато, на якусь може тисячу частину своєї загальної визначененої маси, але якраз визначененої на цю годину маси досягнуть. Але й він чогось досягне за цей час. Його поривання вперед стало гарячішим, палкішим, непоборнішим. Кожен удар, кожен звук пилки чи молотка відбивався в ньому, тим часом як він немов би байдуже, як і багато інших гуляючих, сидів на сонечку. Він має багато потрудитися, поки визволить із в'язниці своїх трьох невинних, але він зробить це.

Він уже не почуває себе таким малим і бідним, як у перший день тут. Його повага перед м'ясистемами, зосередженими обличчями тутешніх людей зменшилася. Він побачив, що ці римляни менші на зріст, ніж він. Він проходить, стрункий і високий, між ними, і жінки в Римі повертають до нього голови не менш, як жінки в Іерусалімі та Цезарії. Ірена, дочка президента громади Кая, не слухаючись батька, заходить до кімнати тільки тому, що там він, Іосіф. Він має гарне тіло, бистрий, повороткий розум. Двадцять одного року він дістав великий титул доктора вищої храмової школи в Іерусалімі, опанував геть усю, таку розгалужену царину юридичних і теологічних тлумачень святого письма. І хіба він не жив навіть два роки в пустині у ессея Бануса, щоб набути там чистого погляду, призвичаїтися до самозаглиблення, внутрішнього самоспоглядання? Нічого не бракує йому,крім нижнього

щабля драбини, сприятливого моменту. Але він настане, мусить настати.

Молодий літератор і політичний діяч Іосіф бен-Маттіас стиснув губи. Заждіть, панове з Великої ради, бундюочні панове з Кам'яної палати. Ви мене принижували, ви тримали мене внизу. Якби до того, що приділили мені на витрати з вашого храмового фонду, не додав дечого мій батько, я не міг би сюди приїхати. Але тепер я сиджу тут, у Римі, як ваш делегат. I, будьте певні, я це використаю. Я покажу це вам, мої доктори й панове.

Люди всередині Великого цирку стали перегукуватися, підводилися, дивилися всі в одному напрямі. З Палатіна вниз спускалася, виблискуючи, велика група — передвісники, пажі, почет, паланкіни. Іосіф теж підвівся, хотів роздивитися. Якраз знову підійшов той самий провідник, і цього разу Іосіф не відмовився від його послуг. Це не був цезар, ні, і не префект гвардії, це був сенатор або інший великий пан, якому архітектор Целер мав показати будівництво.

Цікаві стовпилися ближче, стримувані поліцією та слугами архітектора і його супутників. Вправному провідникові вдалося пробратися з Іосіфом у перший ряд. Так, по лівеях пажів, вістунів і лакеїв він розпізнав, що це був сенатор Марулл, який хотів оглянути цирк. Іосіф приблизно знав, хто такий Марулл; бо в усіх провінціях, і в Єрусалімі теж, розповідали дикі історії про цього сенатора, як про першого бонвівана при дворі, що вмів жити собі на втіху і напучував цезаря у всіх питаннях рафінованих насолод. Крім того, він був автор популярних жартів, наприклад, сміливих ревю, які виставляв великий комік Деметрій Лібан. Іосіф з жадібною цікавістю розглядав цього пана, про якого так багато говорили. Сидячи в своєму па-

ланкіні, він байдуже слухав пояснення архітектора, іноді приставляючи до ока сяючий смарагд свого монокля.

Іосіф звернув увагу на другого пана, до якого всі ставилися з великою пошаною. Але чи був це пан взагалі? Він виліз зного палацького; поганої недбало одягнений, він вештався між нагромадженим кругом будівельним матеріалом, оглядний, з безладно виголеним, м'ясистим лицем, з важкими, сонними очима під опуклім лобом. Він тільки наполовину слухав слова архітектора, підняв кусок мармуру, покрутів його в своїх масних пальцях, підніс його зовсім близько до своїх очей, потім понюхав, відкинув, взяв з рук муляра його інструмент, помацав. Потім сів нарешті на брилу, перешнурував свої черевики, які розв'язалися, досадливо відмовившись від допомоги лакея, що поспішив до нього. Так, провідник знов і його; це був Клавдій Регін. „Видавець?“ — спитав Іосіф. Можливо, що він і книги продає, але провідник не знов про це нічого. Він знов його, як придворного ювеліра цезаря. Дуже впливовий пан у всякому разі, великий фінансист, хоч і виглядає майже нужденно у своєму одягу і так мало ваги надає числу й пишноті свого почету. Дуже знаменно; бож він народився як невільник, син сіціліанця - батька і єудейки-матері, а такі пани, що вибилися з низів, люблять мати блискучий вигляд. Цей Клавдій Регін зробив казкову прямо кар'єру в свої 42 роки. При заповажливому уряді теперішнього цезаря провадиться багато ділових справ, справ значних, і Клавдій Регін причетний до всіх. Велика частина флоту, що перевозить хліб із Єгипта й Лівії, належить йому, його зерносховища в Путеолі та Остії визначні споруди.

Сенатор Марулл і придворний ювелір Клавдій

Регін розмовляли голосно і ні на що не вважаючи, так що перший ряд цікавих, у якому стояв Іосіф, міг чути кожне слово. Іосіф сподівався, що обидва чоловіки, імена яких в літературних колах цілого світу називали з великою пошаною, бож Клавдія Регіна вважали за першого римського видавця, ви-
словлять значущі естетичні думки з приводу огля-
нутого будівництва. Він напружено прислухався. Він не міг цілком добрati зміст бистрої латині
обох, але, скільки він міг помітити, розмовляли вони не про естетичні та філософські речі: гово-
рили про ціни, курси, справи. Він виразно чув ясний, носовий голос сенатора, який тоном веселого глузування спітав із свого паланкіна, так гучно,
що чути було далеко:

— Ви, власне, теж заробляєте на Великому цирку, Клавдій Регін?

Ювелір,— він сидів на кам'яній брилі на сонечку, вигідно примостили руки на товстих ногах,— від-
повів безтурботно:

— На жаль, ні, сенаторе Марулл. Я гадаю, що наш архітектор залучив вас у справу постачання матеріалів.

Іосіф міг почути ще багато в розмові обох панів, але йому заважало розуміти те, що він недостатньо знат мову і справи, про які говорилося. Провідник, сам не поінформований як слід, намагався допомогти. Клавдій Регін, очевидно, як і сенатор Марулл, свого часу дешево придбав багато земель у мало-
забудованих кварталах зовнішнього району; тепер, після великої пожежі, цезар забирає велику площа у внутрішньому місті під свої громадські будівлі і витісняє наймані будинки в зовнішній район; не можна остаточно й вирахувати, як піднялася тепер в зовнішньому районі вартість землі.

— Значить, членам сенату не заборонені комер-

ційні справи? — спитав раптом Іосіф у провідника. Провідник збентежено дивився на свого чужинця. Деякі навколо почули, вони засміялися, почали сміятися й інші, запитання чоловіка з провінції передавалося далі, і раптом залунав голосний регіт, поширившись на весь велетенський цирк.

Сенатор Марулл спитав про причину. Невеличкий простір навколо Іосіфа став вільним, він безпосередньо стояв віч - на - віч в обома великими панами.

— Вам щось не подобається, молодий чоловіче? — спитав товстий визивно, проте не без іронії; він сидів на своїй кам'яній брилі, з руками на масивних ногах, як статуя єгипетського фараона. Ясне сонце не здавалося дуже жарким, повівав легенький вітерець, все навколо склоняло до доброго настрою. Численний почет задоволено слухав розмову обох панів із чоловіком з провінції.

Іосіф стояв рішучий, ані трохи не зніяковілив.

— Я тільки три дні в Римі,— сказав він, в деяким трудом підшукуючи грецькі слова.— Чи це надзвичайно по - дурнячому, коли я ще не розбираюся у ділових відносинах цього великого міста?

— Звідки ви, власне? — спитав з своего паланкіна сенатор.

— З Єгипта? — спитав Клавдій Регін.

— Я з Єрусаліма,— відповів Іосіф і назвав свое повне ім'я: Іосіф бен-Маттіас, священик першої черги.

— Це багато для Єрусаліма,— сказав сенатор, і не можна було розпізнати, чи він говорить серйозно, чи глувує. Архітектор Целер виявляв нетерпіння, він хотів пояснити панам свої проекти, це були великі проекти, в них поєднувалися винахідливість і сміливість думки, і він не хотів, щоб йому заважав незgrabний провінціал. Але фінансист Клавдій Регін був цікавий з природи, він вигідно сидів на своїй теплій кам'яній брилі і розпитував молодого

іудея. Іосіф охоче відповідав. Він хотів скільки мога розповісти нове й інтересне, щоб надати більшої ваги собі і своєму народові. Чи трапляється також і тут, у Римі, питав він, щоб на будинки нападала проказа? Ні, відповіли йому, такого не трапляється. А в Іudeї, повідомляв Іосіф, іноді таке стається. На стінах з'являються маленькі червонуваті або зеленуваті заглибини. Іноді доходить до того, що доводиться ламати будинок. Часом може допомогти священик, але церемонія не така проста. Священик мусить виламати захворілі камені, потім узяти двох птахів, кедрового дерева, пофарбованої у багряний колір вовни й ісопу. Кров'ю одного птаха він мусить поблизувати будинок сім разів, а другого птаха він мусить випустити на волю перед містом у чистому полі. Тоді будинок стає умиротворений і очищений. Навколо слухали цю розповідь з цікавістю і більшість без глузування. Бо їм подобалося незвичайне й таємниче.

Ювелір Клавдій Регін серйозно розглядав своїми сонними очима завзятого, худого молодого чоловіка.

— Ви тут у ділових справах, доктор Іосіф,— спітав він,— чи ви хотіли просто подивитися, як відбудовується наше місто?

— Я тут у справах,— відповів Іосіф,— я маю визволити трьох невинних. Це для нас найневідкладніша справа.

— Я побоююсь тільки,— сказав, злегка позіхаючи, сенатор,— ми так дуже зайняті в цей час відбудовою, що мало маємо часу цікавитися подробицями, які стосуються до трьох невинних.

Архітектор сказав незадоволено:

— Бар'єр цезаревої ложі я думаю зробити з цього покрапленого зеленим і чорним серпентину. Мені прислали особливо прекрасний кусок із Спарті.

— Я бачив нові будівництва в Александрії, тепер,

коли їхав сюди,— сказав Іосіф, він не хотів, щоб його витіснили з розмови.— Вулиці там широкі, ясні й прямі.

Архітектор сказав зневажливо:

— Будувати в Александрії може кожен телепень. Там вони мають простір, рівну площеу.

— Заспокойтесь, майстре,— сказав своїм високим, масним голосом Клавдій Регін.— Що Рим інший, ніж Александрія, бачить і сліпий..

— Дайте мені напоумити молодого пана,— сказав, усміхаючись, сенатор Марулл. Він був збуджений, він мав охоту виставлятися на показ, як це любив і цезар, і багато інших великих панів з його двору. Він дужче розсунув завіси свого паланкіна, щоб усі могли бачити його худе, виплекане обличчя, пурпур його сенаторського убрання. Він розглядав чоловіка з провінції крізь смарагдового монокля.— Так, молодий чоловіче,— говорив він своїм носовим іронічним голосом,— ми покищо відбудовуємося, і місто наше ще не має закінченого вигляду. Та все ж ви можете, навіть і без великої фантазії, вже й тепер розпізнати, яким містом будемо ми ще поки закінчиться цей рік.— Він випрямився трохи вище, висунув ногу, взуту в червоний, на високих підошвах черевик, які належить носити людям першого благородного стану, і взяв, злегка пародуючи, тон базарного оповісника.— Без перебільшень я смію запевняти: хто не знає золотого Рима, не може сказати, що він справді жив. Завжди, де б ви не були в Римі, пане, ви перебуваєте постійно в центрі, бо ми не маємо меж, ми зливаемося дедалі більше з околом. Ви чуєте тут сотню мов. Ви можете вивчати тут особливості всіх народів. Ми маємо тут більше греків, ніж Афіни, більше африканців, ніж Карфаген. Ви можете тут також, не роблячи кругосвітної подорожі, дістати всі продукти світу. Ви

Знайдете вантажі з Індії і Аравії в такій кількості, що мусите дійти до переконання: віднині земля там певно назавжди оголена, і коли ті народи хочуть задовольнити свої потреби на свої власні вироби, вони мусять прийти до нас. Чого ви бажаєте, пане: іспанської вовни, китайського шовку, альпійського сиру, арабських пахощів, медичних товарів з Судана? Ви дістанете премію, коли чогось не знайдете. Чи ви бажаєте найновіших вістей? На форумі і Марсовому пблі ми точно інформовані, коли у Верхньому Єгипті знижуються ціни на зерно, коли военачальник на Рейні виголошує дурну промову, коли наш посол при дворі парфянського царя нарбить шуму голосним чханням. Ніякий учений не може працювати без наших бібліотек. Ми маємо так багато статуй, як і жителів. Ми платимо найвищі ціни за добросесність і за порок. Що тільки ваша фантазія спроможна вигадати, ви знайдете у нас; але ви знайдете багато більше такого, що ваша фантазія вигадати не спроможна.

Сенатор перехилився з паланкіна; далеко навколо всі слухали його. Він витримав іронічну позу до кінця, імітуючи адвоката чи базарного оповісника, але в його словах звучало тепло, і всі відчували, що ця велика похвала місту більше справжня, ніж пародійна. Захоплено слухали вони, як прославлялося місто, їхнє місто, з його благословенними чеснотами і благословенними пороками, місто найбагатших і найбідніших, найживіше місто світу. Як уславленого актора в театрі, надпоривно вітали вони сенатора, коли він скінчив. Але сенатор Марулл вже не слухав більше, він не кинув також жодного погляду більше на Іосіфа. Він зник у паланкіні, кивнув архітекторові і звелів пояснити йому модель новоспоруди. І ювелір Клавдій Регін не сказав більше й слова Іосіfovі. Проте він, коли Іосіф вибирався

з кишучої маси, підморгнув йому іронічно - підбадьорливо, від чого його м'ясисте обличчя змінилося на надзвичайно лукаве.

Задумливо, не кидаючи жодного погляду на оточення, хоч його часто штовхали, ішов Іосіф крізь міську метушню. Він зрозумів не всю промову сенатора, але вона пройшла в його сердце і дала його думкам літ. Він піднявся вгору на Капітолій, мав перед собою видовище храмів, вулиць, пам'ятників, палаців. В Золотому домі, побудованому там, римський цезар править світом, і з Капітолія сенат та народ Рима видають свої постанови, що змінюють світ, і там у архівах, скований у бронзі, лежить порядок світу, як його встановив Рим. Римом називається сила; він повторив про себе це слово: Рим, Рим, потім переклав його по-гебрейському, виходило Гевура і звучало далеко не так страшно, потім переклав це по-арамейському, виходило: Кохба, і слово втратило всю свою загрозливість. Ні, він, Іосіф, син Маттіаса з Єрусаліма, священик першої черги, не має страху перед Римом.

Він дивився на місто, воно оживавлювалося дедалі дужче, був час великого післяполуденного руху. Крики, метушня, діловита діяльність. Він вбирав у себе картину міста, але за тим, справжніше, ніж цей справжній Рим, бачив він своє рідне місто, Кам'яну палату храма, де засідає Велика рада, і справжніше, ніж шум форума, чув він ясне гудіння велетенської лопасної сурми, яке при сході і заході сонця лунало над Іерусалімом і аж до Іеріхона, сповіщаючи, що приноситься на вівтар Ягве щоденна всеогненна жертва. Іосіф сміявся. Тільки той, хто народився в Римі, може бути сенатором. Цей пан Марулл дивиться гордо й бундючно з своего паланкіна і виставляє свою ногу в червоному, з високими підошвами і чорними ременями, черевику,

які носять чотириста сенаторів. Але він, Іосіф, воліє бути народженим в Іерусалімі, хоч він не має навіть персня другого благородного стану. Ці римляни сміються з нього: але глибше сміється він з них. Те, що вони можуть дати, ці люди Заходу, їхню техніку, їхню логіку,— це можна вивчити. Що не можна вивчити — це силу східного видіння, святість Сходу. Нація і бог, людина і бог там одне. Але це невидимий бог, його не можна бачити і не можна вивчити. Його, або мають або не мають. Він, Іосіф, має це, цього невидимого, якого не можна вивчити. А що він вивчить інше, техніку й логіку Заходу, в цьому він не почував ніякого сумніву.

Він зійшов з Капітолія вниз. Його довгі, запальні очі горіли на блідосмаглявому, кістлявому обличчі. В Римі знали, що багато людей із Сходу одержимі своїм богом. Йому дивилися вслід, деякі трохи глупливо, деякі, можливо, з ваздрістю, але більшості, жінкам насамперед, він подобався, коли проходив, сповнений мріями і честолюбством.

Кай Барцаароне, президент Агріппінської громади, у якого Іосіф жив, був власник процвітаючої мистецької мебльової фабрики в Римі. Його головні крамниці містилися по другий бік Тібра, у центрі міста, крамниця для дрібних городян на вулиці Субура, крамниця речей розкоші — в арках Марсового поля; в будні і його просторий приватний будинок в іудейському кварталі, недалеко від Воріт трьох вулиць, був напханий речами його виробництва. Але сьогодні, напередодні суботи, не можна було помітити й сліду цього. Іосіфові здавалося, що весь дім, а особливо простора їdalня, сьогодні змінилися. Раніше кімната проти двору стояла відкрита. Сьогодні вона була закрита величезною за́вісою, і Іосіф, приємно зворушений, згадав звичай

рідного краю — так заведено було в Іерусалімі. Він знат: доки висить ця завіса, кожного, хто зайде до їдаліні, привітають як бажаного гостя. А коли знову відсунуть її, тоді почнеться вечеря, і хто потім приходить, приходить пізно. І кімната сьогодні освітлена не римським способом, а за звичаєм Іudeї: срібні, прикрашені гірляндами фіалок лампи звисали з стелі. На буфеті, на столовому нарядді, на бокалах, на сільницях, на пляшках з олією, одтотом і пряностями сяяла емблема Ізраїля — грено винограду. Але приємніше, ніж увесь цей бліск, зворушило Іосіфа те, що на столі стояли обгорнуті соломою огрівні ящики; бо в суботу не можна варити, тому страви були вже готові, і їх запах сповнював приміщення.

Проте, хоч оточення було втішне, Іосіф почував себе незадоволеним. Про себе він розраховував на те, що йому, як священикові першої черги і носієві великого докторського титулу Іерусаліма, запропонують почесне місце на одній із трьох спеціальних канап. Але цей чваньковитий римлянин дуже зebraв собі в голову, що тепер, після великої поїжжі, його мебльове підприємство іде так добре, і він зовсім не думає про те, щоб приділити йому одне з своїх почесних місць. Навпаки, він мусить очевидно сидіти з жінками і малошанованими гостями за великим загальним столом.

Чого, власне, барятися, не підіймають завісу і не починають їсти? Кай давно вже, кладучи їм руку на тім'я, поблагословив своїх дітей стародавньою мовою: хлопців — хай сподобить тебе господь бути як Ефраїм і Менасса, дівчат — хай зробить тебе бог такою, як Рахіль і Лея. Всі були нетерплячі, хотіли їсти: чого ж ждати?

Тут крізь завісу почувся зашвору знайомий голос, і в кімнату зайшов із за завіси гладкий пан, якого

Іосіф уже бачив: фінансист Клавдій Регін. Він жартівливо привітав римським способом господаря і його древнього батька Аарона, він кинув також малошановним кілька прихильних слів, і, дивись ти! — Іосіф був дуже гордий тим: він упізнав його, він підморгнув йому своїми важкими, сонними очима і сказав своїм високим, масним голосом, і всі чули це: „Добрий день, мир тобі, Іосіф бен-Маттіас, священик першої черги“. Потім зразу підняли завісу, Клавдій Регін без дальших церемоній ліг на середню канапу, на почесне місце. Кай зайняв друге, старий Аарон третє. Потім Кай над повним бокалом, що налітий був іудейським вином, вином ешкольським, проказав освячуочу молитву суботнього вечора, він благословив вино, і великий бокал переходить від рота до рота, потім він благословив хліб, розлямав його, поділив, і всі сказали „амінь“, і потім, нарешті, почали їсти.

Іосіф сидів між огрядною господинею і вродливою шістнадцятилітньою дочкою сім'ї, Іреною, що безупинно видивлялася на нього своїми кроткими очима. Було ще багато людей за великим столом, хлопець Корнель і другий напівдорослий син Кая, також два смиренні, непомітні студенти - богослови, які ждали того, щоб добре наїстися тут сьогодні увечері, і передусім молодий пан із коричнево - жовтим, різким лицем, що сидів проти Іосіфа і одверто розглядав його. Відомо було, що цей пан теж походить з Іудеї, принаймні з напівгрецького міста Тіверії, і що він зветься Іуст, так, Іуст із Тіверії, і що його становище всіма сторонами загрозливо подібне до становища Іосіфа. Він також вивчав богословіє, юриспруденцію і літературу. Він зайнятий був переважно політикою, жив тут, як агент номінального царя Агріппи, і хоч поступався перед Іосіфом родиною благородністю, зате від народження краще

знав грецьку й латинську мови; і він уже три роки тут. Молоді чоловіки придивлялися один до одного, обидва з великою цікавістю, членою й дуже недовірливо.

Там, на почесних канапах, розмовляли голосно, безтурботно. Обидві пишні синагоги у центрі Рима згоріли, тим часом як три великі молитовні тут, на правому березі Тібра, лишилися неушкоджені. Це, розуміється, прикро й боляче, що обидва божі domi згоріли, та проте президент релігійної громади з правого берега трохи й радувався. П'ять іудейських громад у Римі мали кожна свого власного президента, і між ними відбувалося гостре змагання, насамперед між дуже замкнутою Фелійською синагогою і численною, але зовсім не добірною Агріппінською громадою Кая. Батько Кая, древній старик Аарон, найперший бурчав беззубо проти гордих дурнів з того берега. Хіба це не закон і старий звичай, щоб синагоги ставляти щоразу на найвищому місці, як от в Іерусалімі храм з висоти панує над містом? Але, розуміється, Юліан Альф, президент Фелійської громади, хотів мати свою синагогу дуже близько від Палатіна, коли навіть вона заради того повинна стояти нижче. Це була богова кара, що він допустив спалити свої доми. Кара найперше за те, що іудеї з того берега купують для себе сіль у римлян, хоч кожен знає, що цю сіль для того, щоб вона мала гарний вигляд, змішують з свинячим жиром. Так лаяв старий все і вся. Наскільки Йосіф міг зрозуміти із цього досить незв'язного бурчання, воно спрямоване тепер було проти тих, що свої святі гебрейські імена з причини моди та ділових міркувань переінакшували на грецький і латинський кшталт. Його син Кай, що спершу називався Хаім, усміхався добродушно, вибачливо; власне, діти не повинні були це чути,

Але Клавдій Регін сміявся, вдаряв старого по плечу, сказав, що він від народження називався Регін; бо він народився невільником, і так його пан назвав його. Але він, власне, мусив називатися Мелек, так іноді кликала його мати, і він аж нічого не має проти того, коли й старай називатиме його Мелеком.

Коричнево-жовтий Іуст тим часом наче обмащував Іосіфа. Іосіф почував увесь час, що за ним стежать. Він мав таке враження, що цей Іуст внутрішньо глузує з нього, з його розмови, з того, як він вимовляє слова, з його іерусалімського звичаю юсти, як він, наприклад, великим і третім пальцями всував у рот зубочистку з сандалового дерева. Тепер цей Іуст безпосередньо спитав його, і в його запитанні так клято звучала вищість жителя світового міста:

— Ви тут у політичних справах, мій пане й докторе Іосіф бен-Маттіас?

І тут Іосіф не міг стриматися, він мусив дати відчути цьому глузливому молодому римлянинові, що він є справді щось велике й важливе, тому й послали його сюди, і він розповів про справу своїх трьох невинних. Він запалився, він говорив трохи занадто патетично, як для служу цього скептичного римського товариства; проте стало тихо в обох половинах кімнати, на іочесних канапах і за великим столом всі слухали красномовного, захопленого собою і своєю справою молодого чоловіка. Іосіф добре помічав, як мрійливо поглядала на нього Ірена, як сердився його колега Іуст, як сам Клавдій Регін прихильно усміхався. Це окрияло його, його слова стали значніші, його віра в своє послання гарячіша, його мова стала загарливіша. Він говорив, доки старай не спинив його обурено: в суботу не можна розмовляти про справи. Іосіф враз замовк, смиренно зляканий. Але внутрішньо він був задоволений, він відчував, що його промова мала вплив.

Нарешті, трапеза закінчилася, Кай проказав довгу застольну молитву, всі вийшли, залишилися тільки серйозні чоловіки. Тепер Кай запросив і Іосіфа та Іуста на почесні канапи. Невкладистий змішувальний апарат перенесли на стіл. Зняли, коли вийшов строгий старик, приписані звичаєм головні накриття, вітхнули вільно.

Отже, четверо чоловіків лежали й сиділи вкупі за вином, цукерками й фруктами, ситі, задоволені, настроєні до розмови. Приміщення освітлювалося приемно жовтуватим світлом, завіса була піднята високо, із темного двору віяло ласкавою прохолодою. Обидва старіші пани говорили з Іосіфом про Іудею, розпитували його. Кай був, на жаль, тільки один раз в Іудеї, ще молодим чоловіком, давно вже; він разом з сотнею тисяч інших прочан приніс своє жертвовне ягня на свято пасхи до храму. Він багато бачив після того, тріумфальні походи, пишні вистави на арені, у Великому цирку, але вигляд білозолотого храму в Іерусалімі і ентузіастичних сотень тисяч, що переповнювали грандіозне приміщення, лишається найвеличнішим з того, що він бачив за своє життя. Всі вони тут, у Римі, прив'язані до старої батьківщини. Хіба не мають вони своєї власної прочанської синагоги в Іерусалімі? Хіба не надсилають вони туди храмові податки та подарунки? Хіба вони не заощаджують свої гроші, щоб їх трупи після смерті послали до Іудеї і поховали в старій землі? Але панове в Іерусалімі роблять так, щоб викликати огиду до цієї старої батьківщини. Чому, будь я проклятий, ви не вживаєтесь з римським урядом? Можна ладити миром з цезарськими чиновниками, це терпимі люди, ми це добре знаємо з власного досвіду. Але ні, ви в Іудеї завжди мусите виявляти свою впертість, затятість у вас у крові, і одного прекрасного дня горщик буде розбитий. Вам треба

солодких ріжків чи що? — переклав він свої слова арамейською мовою, сміючись, але по суті дуже серйозно.

Ювелір Клавдій Регін, усміхаючись, відзначив, що Іосіф за строгим ієрусалімським етикетом випивав свій бокал не враз, а двічі відставляючи його. Клавдій Регін знатав відносини в Іудеї точно, він був там тільки два роки тому. Не римські чиновники винні в тому, що Іудея не заспокоюється, і не великі пани в Ієрусалімі, а виключно тільки маленькі агітатори, „Месники Ізраїля“. Тільки тому, що вони не бачать іншого способу зробити політичну кар'єру, вони підбурюють до безнадійного збройного повстання. Ніколи не жилося іudeям краще, як за правління цього благословленного цезаря Нерона. Вони в усіх галузях мають вплив, і цей вплив зростатиме, якщо тільки вони будуть досить розумні, не поводитимуться занадто гостро. Що важливіше: мати силу чи показувати силу? — закінчив він і прополоскав рот теплуватим вином.

Іосіф визнав за вчасне вкинути слово про „Месників Ізраїля“. Панове в Римі, сказав він, не повинні забувати, що в Іудеї править не тільки самий холодний розум, але неодмінно має значення й серце. Там на кожному кроці натикаєшся на знаки римського суверенітету. Пан Кай Барцаароне з теплим серцем згадує свято пасхи в храмі. Але досить тільки побачити, як брутально й цинічно поводиться, наприклад, римська поліція в цьому храмі, коли вона має охороняти порядок на свято пасхи, і навіть спокійній людині вдаряє кров у голову. Не легко святкувати визволення з Єгипта, відчуваючи при кожному слові кулак римлянина на своїй потилиці. Триматися спокійно тут, у Римі — це ніяке мистецтво, тут, певно, і мені це буде не трудно; але нестерпно важко це в країні, обраній богом, у божій оселі, в країні Ізраїля.

— Бог не є більше в країні Ізраїля, бог тепер в Італії,— сказав різкий голос. Всі поглянули на жовтолицого, що вимовив ці слова. Він тримав свій бокал у руці, він не дивився ні на кого, його речення призначалося тільки для нього самого. І не було в ньому заперечення або іронії, він тільки констатував факт і замовк.

Всі мовчали. На ці слова нічого не можна було сказати. Сам Йосіф неохоче відчував, що вони правдиві. „Бог тепер в Італії“, — він переклав це речення по-арамейському. Слово вразило його глибоко.

— Ваша, мабуть, правда, молодий чоловіче, — сказав через якийсь час фінансист Клавдій Регін. — Ви мусите знати, — обернувся він до Йосіфа, — я майже не іудей, я син сіціліанського невільника і іудейки матері, мій пан свого часу заборонив мене обрізати, за що я, признаюся, і по сьогодні вдячний йому. Я ділова людина, я уникаю участі в справі, де я можу; з другого боку, я беру участь у справі, де визнаю за потрібне. Ваш бог Ягве сяє для мене краще, ніж його суперники. Я симпатизую іudeям.

Великий фінансист лежав тут зручно, держачи в руці бокал з тепловатим вином, спрямувавши лукаві, заспані очі в темний двір. На третьому пальці він носив дуже велику, матову перлину, від якої Йосіф не відводив очей.

— Так, доктор Йосіф, — сказав Кай Барцаароне, — це найкраща перлина чотирьох морей.

— Я ношу її тільки в суботу, — сказав Клавдій Регін.

Якщо він цей вечір не використає, міркував Йосіф, якщо він не здобуде ніякої вигоди із спричиненої ситістю прихильності, з повечерньої сентиментальності сильного чоловіка, то він тоді телепень, що ніколи не буде спроможний довести справу своїх трьох невинних до щасливого кінця.

— Як ви належите до симпатизуючих, пане Клавдій Регін,— повернувся він скромно, проте настійливо до фінансиста,— то чи не хочете ви подбати про трьох невинних з Цезарії?

Ювелір різким рухом поставив свій бокал.

— Цезарія,— сказав він, і його сонні до того очі стали гострими, а його високий голос загрожуючим.— Це гарне місто з прекрасною гаванню, вивіз звідти чималий, рибний ринок там надзвичайний. Грандіозні можливості. Ви сами, з вашими безглуздими прағненнями, винні, коли у вас відбирають їх. Мені вино стає кисле, коли я чую про ваших „Месників Ізраїля“.

Іосіф, зляканий цією раптовою запальністю раніше такого спокійного пана, відповів з подвійною обережністю, що визволення трьох невинних є чисто моральна справа, яка стосується до гуманності, а не до політики.

— Ми хочемо впливати не політичними аргументами,— сказав він,— і не юридичними. Ми знаємо, що тільки через особисті відносини можна чогось досягти,— і він дивився смиренно просящим поглядом на Клавдія Регіна.

— Чи ваші троє невинних принаймні справді невинні? — спитав той нарешті, прижмурюючись.

Іосіф зразу став палко запевняти, що ті троє, коли вибухнув заколот, були на другому кінці міста. Але Клавдій спинив його — він не хоче цього знати. Знати хоче він, до якої політичної партії вони належали.

— Вони промовляли в Блакитному залі? — спитав він. Блакитний зал був місцем зборів „Месників Ізраїля“.

— Це так,— мусив ствердити Іосіф.

— От бачите,— сказав Клавдій Регін, і на цьому справа для нього була закінчена.

Іуст з Тіверії дивився на гарне, збуджене, домогливе обличчя Іосіфа. Він зазнав видимої поразки, і Іуст співчував йому. З неприязню і водночас з прихильністю розглядав він свого молодого колегу. Той хоче бути тим самим, що й він, великим письменником і людиною з великим політичним впливом. Він має такі ж засоби, такий же шлях, такі ж цілі. Гордий Рим достиг для старішої культури Сходу, як півтораста років тому був достиглий для культури греків. Приваблива річ, чудове покликання — працювати над тим, щоб ізсередини розм'якшити його цією культурою Сходу. Відчуваючи це, прибув він три роки тому до Рима, як тепер Іосіф. Але йому, Іустові, було легше й важче. Він має чистішу волю, різкішу обдарованість. Але він вимогливий щодо засобів, розбірливий. Він глибоко заглянув у політичну й літературну діяльність столиці, він має огиду до компромісів, до дешевих ефектів. Цей Іосіф явно менш розбірливий. Він зважиться вдатися до найнепривабливіших засобів, він хоче вгору хоч би що, він так акторствує, лестив, старався заручитися підтримкою, що для знавця втіхою було дивитися на цю нестримність. Його власне іудейство духовніше, ніж іудейство Іосіфа; мають бути сутички між ними. Це має бути завзяте змагання, це не завжди буде легко — лишатися чесним: але він лишиться чесним. Він даватиме другому всі шанси, які для нього підходять.

— Я б вам порадив, Іосіф бен-Маттіас,— сказав він,— вдатися до актора Деметрія Лібана.

І знову всі поглянули на жовтолицого молодого чоловіка. Чому іншим не спала ця ідея на розум? Деметрій Лібан, найпопулярніший комік, улюблений двору, іудей, що при кожній нагоді підкреслював своє іудейство, так, це був саме такий чоловік, якого потребував для своєї справи Іосіф. Цезарева дру-

жина любила його товариство, щотижня запрошу-
вала до себе. Обидва підтвердили: Деметрій Лібан
правдива адреса для Іосіфа.

Через невеликий час попрощалися. Іосіф пішов
нагору в свою кімнату. Він скоро заснув, дуже
умиротворений. Іуст в Тіверії самотній пішов додому
темної ночі. Він усміхався; президент релігійної
громади Барцаароне навіть не вважав за потрібне
дати йому факелоносця.

Незабаром після того, як розвиднилося, Іосіф,
в супроводі даного йому президентом громади Каєм
Барцаароне невільника, прибув до воріт Тібура,
де ждав візничого Товариства транзитного сполу-
чення. Візок був маленький, на двох колесах, досить
тісний і незручний. Ішов дощ. Похмурий візничий
сказав, що їхати доведеться годин во три. Іосіфові
було холодно. Невільник, якого Каї дав йому
передусім як перекладача, був не балакучий, скоро
здрімав. В лудеї зараз могло бути ще тепло. Проте
це краще, що він тут. Цього разу все має йти
добре, він вірить у своє щастя.

Іудеї тут у Римі завжди зв'язують справу його
трьох невинних з політикою „Месників Ізраїля“,
з подіями в Цезарії. Розуміється, це має значення
для всієї країни, чи позбавлять іудеїв різними махі-
націями панування в місті Цезарії. Але він не хотів,
щоб від цього питання залежала доля його трьох
невинних. Він вважає це за цинічне. Для нього
єдеться тільки про етичний принцип. Допомагати
ув'язненим — це одна з найперших моральних вимог
іудейського вчення.

Коли бути чесним, треба відзначити, що дуже
приблизно відомо, чи справді троє невинних не були
в Цезарії якраз у час виборів. З свого погляду
тодішній губернатор Антон Фелікс мав підстави

схопити цих трьох. Все ж він, Іосіф, не має ніякої причини клопотатися підставами тепер щасливо відкликаного губернатора. Для нього ті троє невинні. Ув'язненим треба допомагати.

Візок трусив. Дорога була клято погана. Але от вони були вже в районі цегельні. Це був сіро-жовтий пустир, навколо загорожі й палісади, а за ними знову загорожі й палісади. Перед ворітами на них дивилися гулящі солдати з варти,— недовірливо, зацікавлено, радіючи розвазі. Невільник переговорив з ними, показав їм дозвіл. Іосіф незадоволено стояв збоку.

Іх повели до управителя похмурою, гнітуючою дорогою. Кругом звучав глухий, монотонний спів; працюючи, мусили співати, такий був припіс. Наглядачі мали палиці й батоги, вони здивовано дивилися на чужих.

Управитель був неприємно здивований. Раніше його звичайно попереджали, коли будуть відвідувачі. Він сподівався контролювання, неприємностей, не розумів Іосіфової латині чи не хотів розуміти, його власна грецька мова була погана. Мусили, щоб порозумітися, раз-у-раз вдаватися по допомогу до невільника. Потім прийшов нижчий чиновник, пошепотівся з управителем, і враз поводження управителя змінилося. Він одверто й пояснив чому. Здоров'я тих трьох не в найкращому стані, він боявся, що їх послали проте на роботу, тепер він дізнався, що їх гуманно залишили в камері. Він радів, що все так добре йде, розтанув, він розумів тепер Іосіфову латину далеко краще; і власна його грецька мова покращала, він став балакучим.

От справи трьох. Іх спочатку послали були до Сардинії, в копальні, але вони не могли цього витримати. Раніше засуджених до примусової праці посливали ще будувати шляхи, очищати клоаки, крутити

махові колеса та працювати біля помп у громадських купальнях. Робота на цегельнях найлегша. Управителі фабрик не раді, коли їм присилають примусових робітників - іudeїв. Вони утворюють труднощі через їжу, не хочуть працювати в суботу. Управитель був з цими трьома засудженими, це він сам може запевнити, особливо гуманний. Але, на жаль, і гуманність повинна мати свої межі. Через відбудову міста державним цегельням ставлять якраз надзвичайні вимоги. Тому всі мусять працювати. Приписану кількість треба постачати хоч би що, і ви можете собі уявити, пане, що римські будівельники не дуже скромні. П'ятнадцять годин роботи тепер офіційний мінімум. З його людей, а їх від восьми сот до тисячі, подихає за тиждень в середньому чотири. Його радує, що ті троє досі не попали в це число.

Потім управитель передав Іосіфа нижчому чиновникові. Знову йшов він крізь цегельню, повз наглядачів з палицями й батогами, крізь глухий, однотонний, одноманітний спів, по глині й жарі, між робітниками, що були зігнуті, стояли на колінях, кректали під тягарями. Іосіфові згадалися слова з Письма про фараона, що гнобив народ Ізраїля у Єгипті. „І егіптяни немилосердно примушували дітей Ізраїля працювати на них. І нестерпним робили їм життя їхнє важкою працею в глині й на цегельні. І поставили наглядачів над ними, щоб пригноблювали їх важкою працею, і вони будували фараонові міста Пітон і Рамсес“. Для чого святкують пасху з радуванням і великим бліском, коли тут діти Ізраїля все ще тягають цеглу, щоб їхні вороги будували міста? Глина важко налипала на його черевики, протискувалась між пальцями. І весь час кругом однотонний, глухий спів.

Нарешті були вони біля приміщення для примусових робітників. Солдат пішов по тюремника. Іосіф

ждав у передній, читав напис на дверях, вислів уславленого письменника — сучасника Сенеки: „Це раби? Але також і люди. Це раби? Але також домочадці. Це раби? Але також прості друзі“. Лежала маленька книжечка, вказівки письменника Калумелли, знавця великого виробництва. Іосіф читав: „Треба щодня робити перекличку примусових робітників. Щодня також треба оглядати, чи тримаються кайдани і чи надійні камери. В камері найдоцільніше тримати по п'ятнадцять в'язнів“.

Його провели до трьох. Камера була напівпідземна, вузенькі віконця зроблені дуже високо, щоб їх не можна було дістати руками. Тісно одні біля одних стояло п'ятнадцять накритих соломою нар, але й тепер, коли тільки п'ятеро сиділо тут — він, вартовий і троє в'язнів, — було нестерпно тісно.

Троє скорчились один біля одного. Вони напівголі, одяг лахміттям висів на них, їх шкіра була блідосвинцева. Над кісточками на ногах кільця для ланцюгів, на лобі тавро, випалена літера Е. Їх голови аж по тім'я низько острижені, і гротескно виглядали при тому велетенські бороди, скуйовдані, сплутані, жовтувато-білі. Іосіф знав імена трьох: Нatan, Гадья, Іегуда. Гадью та Іегуду він бачив рідко й побіжно, нічого дивного, що він не впізнав їх тепер; але Нatan ben-Барух, доктор і пан, член Великої ради, був його учителем, чотири роки він бував з ним разом по багато годин щодня, отже мусив би впізнати його серед трьох. Але і його він не впізнав. Нatan був оглядний пан, середній на зріст; ті, що скорчилися там, були — два скелети середньої величини і один дуже великий. І він ніяк не міг визначити, хто з середньої величини скелетів мав бути його учителем Нatanом.

Він привітав трьох. Дивно звучав у цьому зли-

денному приміщенні його здоровий, з трудом заглушеній голос:

— Мир вам, мої доктори й пани.

Тroe поглянули, і тепер по товстих бровах він упізнав свого старого вчителя. Він згадав, який страх і гнів викликали в ньому шалені очі під цими товстими бровами. Бо цей чоловік дуже соромив його, з глузуванням ображав його, дев'яти - чи десятилітнього, коли він не міг устежити за його хитромудрим методом викладу, принижував його самосвідомість з їдкою обдуманістю. Він тоді — як часто! — бажав похмуromу, бурчливому чоловікові усього найгіршого: тепер же, коли віджилий погляд з висхлих очей дійшов до нього, це впало йому в серце як камінь, і співчуття здавило йому дихання.

Він мусив говорити довго й обережно, поки слова його пробилися крізь тупу втому до їх розуміння. Нарешті вони стали відповідати, покашлюючи, запинаючись. Вони пропаща. Бо коли й не змогли примусити їх зламати заборони Ягве, то змогли перешкодити виконувати його заповіти. Отже, вони втратили і це, і інше життя. Чи їх битимуть батогами, доки вони впадуть на глинисту землю, чи розіпнуть їх на хресті низьким способом, яким це поріддя римлян звикло завдавати людям смерть: господь бог дав, господь бог взяв, що швидше кінець, то бажаніше, хай славиться ім'я господне.

Було гнітюче повітря у цьому тісному, напівтемному, вогко - холодному приміщенні, крізь вузенькі отвори вікон пробивався дощ, густий сморід не виходив, знадвору, здалекачувся глухий монотонний спів. Іосіф соромився, що носить ціле убрання на чистому тілі, що він молодий і повний енергії, що він через годину зможе вийти звідси, піти геть з цього місця бруду й жаху. Ці троє не можуть

думати про те, що виходить за маленький круг їхньої видимої повсякденності. Не було ніякого сенсу говорити їм про свою місію, про ті заходи, яких збираються ради них вжити, про політику, про сприятливу кон'юнктуру при дворі. Для них лишається найгіршим, що вони не можуть додержати очисних законів, строгих заповідей ритуального обмивання. Вони мали різних доглядачів і вартових, деякі були черствіші, відбирали в них молитовні ремені, щоб вони не могли на них повіситися, деякі були милосердніші, ці лишали їх їм: але всі вони були необрізані, злочинці й прокляті. Для них було однаково, чи краще годуватимутъ примусових робітників чи ні; бо вони не їли м'яса тварин, що зарізані не так, як велить закон. Отже лишається їм для харчування тільки покидьки овочей та фруктів. Вони радилися між собою, чи брати їм порції м'яса, щоб міняти їх у інших в'язнів на хліб і фрукти. Вони сильно сперечалися з цього приводу, доктор Гадья спершу доводив багатьма аргументами, що це дозволено. Але, кінець - кінцем, він погодився з двома іншими, що це дозволено тільки як засіб врятуватися від безпосередньої смерті. Але хто може знати, чи господь, хай славиться його ім'я, визначив їх смерть у цьому чи тільки в наступному місяці? Отже, виходить усе таки, що не дозволено. Коли вони не зовсім отупілі від втоми, вони завжди дебатують, вдаючись до теологічних аргументів, що дозволено, а що ні, і тоді вони згадують про Кам'яну палату храму. У Іосіфа було враження, що ці дебати часто дуже запальні і перетворюються в пусті сварки, але, певно, вони були єдиним, що ще підтримувало їх життя. Ні, це було неможливо — розмовляти з ними хоч якнебудь розсудливо. Коли він говорив про прихильність цезаревої дружини до іudeїв, вони відповідали, що це ще питання, чи дозволено вза-

галі молитися в цьому місці безодні й бруду; вони не знали також календаря, отже, можливо, порушують суботу, надіваючи молитовні ремені, і будень — не надіваючи.

Іосіф перестав говорити про справу. Він слухав їх, і коли один цитував якесь місце з Письма, втручався інший і цитував місце протилежного змісту, і, дивись, вони оживали і починали сперечатися і кидали аргументи з своїх безсилих горл, і він сперечався разом з ними, і це був великий день для них. Але вони не витримали довго і дуже скоро знову впали в свою отупільність.

Іосіф бачив їх, скорченіх в тьмяному свіtlі в'язниці. Ці троє, нужденні тілом, в бруді і остаточній безодні, були великі в Ізраїлі, їх імена сяяли серед творців закону в Кам'яній палаті. Допомогти в'язням! Ні, йдеться не про те, ще смішне й пусте, чи матимуть іудеї пануюче становище в Цезарії, чи ні. Йдеться про те, щоб допомогти цим трьом. Вигляд цих трьох потряс його, запалив увесь огонь у ньому. Його переповнювало побожне співчуття, що мало не розривало його, як вони твердо й міцно держалися в своїй нужді закону, як вони чіплялися за закон, як тільки закон підтримував їхнє дихання, що вони лишалися живі. Він думав про той час, коли він сам був у пустині, в святому пості, у єссеїв, у свого вчителя Бануса, і як тоді, в найкращі моменти, пізнання приходило до нього не через розум, а через самозагилення, через споглядання, через бога.

Звільнити в'язнів! Він стиснув губи з твердим наміром погасити в собі кожну іншу думку, щоб визволити цих трьох нещасників. За жалібним однотонним співом примусових робітників він чув великі, гебрейські слова заповіді. Ні, він тут не з суєтногоegoізму, Ягве послав його сюди. Він ступав назад крізь сірий дощ, він не відчував дощу, не відчував

глини, що налипала на його черевики. Звільнити в'язнів!

В Іудеї для чоловіка таких політичних поглядів, як у Іосифа, неможливо піти на змагання чи в театр. Один-єдиний раз він одвідав виставу; потай і з нечistoю совістю, в Цезарії. Але то була пустякова річ, як рівняти з тим, що він бачив сьогодні в театрі Марцелла. У нього шуміло в голові від танців, маленьких простацьких жартів, балету, великої партерної пантоміми, пишності її постійних змін на величезній сцені, що протягом кількох годин ніколи не стояла порожня. Іуст, що сидів рядом з ним, відкидав це все зневажливим рухом руки. Він візнавав на сцені тільки бурлескні ревю, які народ по праву любив, і терпів досі усі ці дурниці, щоб засидіти собі місце для ревю коміка Деметрія Лібана.

Так, цей комік Деметрій Лібан, хоч було в ньому багато чого неприємного, був мистець з людським обличчям. Народившись як невільник цезаревого господарства і звільнений цезарем Клавдієм, він здобув собі своєю мистецькою грою нечуваний достаток і титул „Першого актора епохи“. Цезар Нерон, якого він наставляв у мистецтві промови та акторської гри, любив його. Важкий чоловік, цей Лібан, піднесений і пригноблений своїм іудейством. І просьби та накази цезаря не могли його спонукати виступити в суботу або великі іудейські свята. Він знову й знову сперечався з докторами іудейських університетів, чи справді він відкинутий богом за те, що він грає в театрі. З ним ставалися істеричні напади, коли він мусив виступати в жіночому уборанні, порушуючи заповідь закону: чоловік не повинен носити жіноче убрання.

Однадцять тисяч глядачів театру Марцелла, втомлені багатогодинною програмою першої частини,

тепер вимагали, бушуючи й ревучи, почати бурлеску. Керівники театру, видимо, не наважувалися починати, бо ждали цезаря чи його дружину, в ложі яких усі попередні готовування були зроблені. Але публіка вже ждала п'ять годин, вона звикла в театрі вимагати своїх прав і супроти двору, вона загрожувала, кричала, і почати мусили.

Завіса опустилася. Комедія Деметрія Лібана називалася „Пожежа“, казали, що автор—сенатор Марулл. Її герой, якого грав Лібан, був Ісідор, невільник з єгипетського міста Птоломеї, розвитком вищий за свого господаря і все своє оточення. Він грав майже без ніяких допоміжних засобів, не мав на собі маски, ніякого коштовного убрання, високих черевиків; він був просто невільник Ісідор з провінції Єгипет, сонний, сумний, хитрий чоловічина, з яким нічого не станеться, який у кожному становищі викрутиться. Він допомагає своєму неповоротному нещасливому господареві в його численних скрутках, він здобуває для нього гроші і добре становище, спить із жінкою свого пана. Одного разу, коли пан дає йому ляпаса, він заявляє йому, сумно й рішуче, що тепер він має його, на жаль, покинути, і він не повернеться доти, доки його пан не розвісить у всіх публічних місцях просьбу до нього про виbacення. Пан заковує невільника Ісідора в кайдани, сповіщає поліцію, але, проте, Ісідорові вдається, розуміється, втекти, і під оглушливі вияви радості публіки знову й знову водить він поліцію за ніс. На жаль, в найнапруженішому місці, коли здавалося неминучим, що Ісідора нарешті скоплять, вистава урвалася; бё тут з'явилася в театрі дружина цезаря. Вся публіка підвелася, вітала однадцятьма тисячами голосів гожу, біляву даму, що дякувала, простягнувши випрямлену руку долоною до публіки. Зрештою, поява її була подвійною сен-

сацією, бо серед інших її супроводила настоятелька весталок, а досі не було звичаю, щоб аристократичні черници дивилися популярні в народі бурлески в театрі Марцелла.

П'есу мали почати знову. Іосіф був радий цьому, нечувана, смілива реальність вистави була для нього приголомшуюче нова, і вдруге він розумів багато краще. Він не відривав очей від актора Лібана, від його зухвалого й сумного рота, від його красномовних рук, від усього його тіла, що все було рухливе й промовисте. І от дійшло до куплета, уславленого куплета з оперети „Пожежа“, який Іосіф за короткий час перебування в Римі чув сотню разів — його співали, викрикували, мурчали, висвистували. Аktor став біля рампи, оточений однадцятьма клоунами, різко задзвеніли ударні інструменти, загули сурми, запищали флейти, і він заспівав свій куплет: „Хто тут пан? Хто платить за масло? Хто платить за дівчат? І хто, хто платить за сірійські парфуми?“ Публіка скоплювалася, вона підспівувала, сама янтарножовта цезарева дружина в цезарській ложі ворушила губами, а важна настоятелька весталок широко сміялася. Але тепер, нарешті, невільник Ісідор був оточений, не було більше ніякої змоги втекти, щільно обступили його поліцаї, він запевняв, що він не невільник Ісідор, але як довести це поліцаям? Танцем. Так. І от починається танець. Ісідор носив ще кайдани на ногах. Треба було танцювати і при тому не виявити кайдани, це було страшенно трудно, це було смішно й зворушливо водночас — бачити чоловіка, що танцює за свою свободу й життя. Іосіф був у захваті, публіка була у захваті. Як його ноги кайдани, так кожен рух актора Лібана тяг за собою голови глядачів. Іосіф почував себе цілковитим аристократом, яому й на думку не спадало відмовитися від най-

принизливіших для них послуг невільників; і більшості з людей, що були тут у театрі, не спадало це на думку, вони, наприклад, не раз багатьма десятками тисяч страчених невільників дуже виразно довели, що вони не хочуть знищити ріжницю між панами й невільниками. Але тепер, коли вони бачили, як танцює чоловік з його кайданами, що видає себе за пана, всі вони були за нього і проти його пана, і всі радувалися, римляни і їх імператриця, що зухвалий чоловічина знову вирвався від поліцайв і знову почав наспівувати тихо й лукаво: „Хто тут пан? Хто платить за масло?“

І от вистава стала зовсім зухвалою. Ісідорів пан справді оповістив, що він просить у Ісідора вибачення, він мусив вдатися до свого невільника. Але він тим часом наробив дурниць, він дійшов через найманів своїх квартир до краху, бо вони не платили. Проте виселити їх він через певні причини не міг, його дорогі будинки знецінилися. Тут ніхто не міг допомогти, крім хитрого Ісідора, і він допоміг. Він допоміг так, як допомогли собі, на думку народу, цезар і деякі великі пани в подібному випадку: він запалив квартал із знеціненими будинками. Це було сміливо й грандіозно, як Деметрій Лібан це зображував, кожен жест був натяком на спекулянтів землею, на тих великих панів, що живалися на віdbудові міста. Ніхто не був помилуваний — ні архітектори Целер та Север, ні славетний старий політик та літератор Сенека, що теоретично вихваляв бідність, а практично жив у розкоші, ні фінансист Клавдій Регін, що носив на третьому пальці величезну перліну, але, на жаль, не мав грошей, щоб купити собі підхожі ремінці до черевиків, ні сам цезар. Кожне слово влучало, театр радувався, не переводячи духу від сміху, і коли на закінчення актор Лібан запропонував публіці зруй-

нувати горячий будинок на сцені, почався заколот, якого Іосіф ніколи не бачив. Приваблива внутрішність горячого дому з допомогою мистецької машинерії обернулася до глядачів. Тисячі рушили на сцену, накинулися на меблі, столове накриття, страви. Крик. Топтали один одного, давили один одного. І в театрі, над майданом перед ним, над велетенськими гожими колонадами, над усім далеким Марсовим полем лунав спів, крик: „Хто тут пан? Хто платить за масло?“

Коли Іосіф, дякуючи старанням Іуста, був запрошений на вечірню до Деметрія Лібана, це його злякало. Він був сміливий з природи. Коли він представлявся первосвященикові, цареві Агріппі, римському губернаторові, він не ніяковів. Тільки перед актором почував він глибоку пошану. Його комедія кинула Іосіфа в захват. Він з подивом відчував, як один - єдиний чоловік, цей іудей Деметрій Лібан, зміг примусити багато тисяч людей, високого й низького стану, римлян і іновемців, думати, як він, почувати, як він.

Коли зайшов Іосіф, актор лежав на софі, в зручному, зеленому халаті; він мляво простяг Іосіфові руку, на пальцях якої було багато обручок. Іосіф збентежено й здивовано дивився, який малий фігурою був чоловік, що заповнював увесь велетенський театр Марцелла.

Це була вечірня в тісному гуртку. Тут був Антон Марулл, син сенатора, потім другий, ще дуже молодий аристократ, потім іудей з ради Фелійської синагоги, доктор Лісін, дуже манірний, — він з самого початку став Іосіфові несимпатичним.

Іосіф, бувши вперше у поставленому на великопанську ногу римському домі, почував себе несподівано добре серед незвичної обстановки. Трудно

було користуватися столовим наряддям, брати рибний соус, пряності. Але він скоро засвоїв найголовніше, дивлячись на несимпатичного доктора Лісіна, що лежав проти нього на канапі; через півгодини він уже відмовлявся таким же гордим елегантним рухом голови від того, що йому не подобалося, і кивком мізинця давав знак подати те, що йому впало в око.

Аktor Лібан їв мало. Він додержував діети, яку накладала на нього його клята професія, ах, і відносно жінок, і він зробив пару сороміцьких зауважень про спосіб, яким певні театральні підприємці, накладаючи на тіло своїх невільників - митців спеціальний механізм, позбавляють їх змоги скромитися. Але за добре гроші, одержані від певних високопоставлених дам, вони умилостивлюються і дозволяють своїм бідним акторам зняти на якусь ніч кляту машинерію. Потім, безпосередньо, він став кепкувати з деяких своїх колег, прихильників іншого стилю, з кумедності традицій, масок, високих дерев'яних черевиків. Він скопився, карикатурно удаючи актора Стратоклеса, заходив по кімнаті, зелений халат роздувся, і хоч носив він сандалії без підборів, а, дивись, ясно відчувалися високі черевики і вся ходульна суть.

Іосіф наважився, став членою хвалити, який стриманий і проте виразний був натяк Деметрія Лібана на Клавдія Регіна. Аktor глянув на нього:

— Отже, це місце вам вподобалося? Це радує мене, бо ви не були так вражені, як я сподівався.

Іосіф, палаючи, проте так само членою, змалював, як уся вистава сквилювала його. Він бачив мільйони невільників, але тільки тепер він вінав і відчув, що таке невільник. Аktor простяг Іосіфові всіяну обручками руку. Це для нього дуже важно, сказав він, що людина, яка прибула прямо з Іудеї,

так захоплена його справою. Іосіф мусив йому докладно змалювати, як впливало на нього кожна подробиця. Аktor слухав задумливо і їв помалу потрібний для його здоров'я салат.

— Ви прибули з Іudeї, доктор Іосіф,— змінив нарешті тему розмови Деметрій Лібан.— О, мої любі іudeї,— сказав він сповненим скарги й покірності голосом.— Вони роблять мені все найгірше в світі. В гебрейській синагозі вони проклинають мое ім'я за те тільки, що я цінує дар, який дав мені господь бог, і виставляють мене страховою для дітей. Я іноді червонію, так зlostить мене їх обмеженість. Але коли вони мають таку справу, що треба вдаватися до цезаревої резиденції, тоді вони можуть прибігати до мене і протуркувати вуха. Тоді Деметрій Лібан стає для них гарний.

— Боже мій,— сказав молодий Антон Марулл,— іudeї завжди бурчать, це ж відомо.

— Я не дозволю,— раптом крикнув актор і встав, розхрістаний, розгніваний,— я не дозволю ганьбити в моєму домі іudeїв. Я іudeй.

Антон Марулл почервонів, намагався усміхнутися, але це не вдалося, він став мимрити пробачення. Деметрій Лібан не слухав його.

— Іudeя,— сказав він,— земля Ізраїля. Ієрусалім. Я ніколи там не був, я ніколи не бачив храму. Але колись я поїду туди і принесу на вівтар своє ягня.

Пристрасна туга і одержимість були в його сіро-голубих, сумних очах, що горіли на його блідому, трохи одутлому обличчі.

— Я можу більше, ніж те, що ви бачили,— звернувся він безпосередньо до Іосіфа, ваговито й таємничо.— Я маю одну ідею. Якщо вдастся її добре здійснити, тоді так, тоді я дійсно заслужу свій титул і буду „Першим актором епохи“. Я точно знаю, як я маю це зробити. Це тільки питання муж-

жності. Молітися, мій докторе й пане Іосіф бен - Маттіас, щоб я набрався мужності.

Антон Марулл довірливо й граціозно обняв актора за шию.

— Скажи ж нам твою ідею, любий Деметрію,— просив він.— Ти тепер уже втрете про це говориш.

Але Деметрій Лібан лишився замкнутим.

— Цезарева дружина теж натискає на мене,— сказав він,— щоб я розповів про свою ідею. Я гадаю, що вона багато мені дала б за те, якби я здійснив цю ідею,— і в нього з'явилася безмежно зухвала усмішка.— Але я про це не думаю,— закінчив він.

— Розкажіть мені про Іудею,— знову обернувся він до Іосіфа. Іосіф розповідав про свято пасхи, про свято деревоношеннЯ, про службу в день все-прощення, коли первосвященик один єдиний раз на рік звертається до бога, називаючи його дійсним ім'ям, і весь народ, чуючи велике й страшне ім'я, падає на коліна перед невидимим богом, і п'ятдесят тисяч лобів торкаються плит храму. Аktor слухав, заплющивши очі.

— Так, колись я теж почую це ім'я,— сказав він,— з року на рік я відкладаю свою подорож до Іерусаліма. Років сили небагато у актора, він мусить ощадливо поводитися з своїми роками. Але одного разу я зайду на корабель. І коли я стану старий, я куплю собі дім і невеликий маєток біля Іерусаліма.

Іосіф, поки актор говорив, думав гостро й швидко: тепер Лібан вразливий і у відповідному настрої.

— Чи можу я розказати вам ще про Іудею, пане Деметрій? — просив він. І розповів про своїх трьох невинних. Він думав про цегельню і вогко - холодне, підземне приміщення та скелети трьох, і як він не впізнав свого старого вчителя Натана. Аktor стиснув лоб руками, його очі були заплющені. Іосіф говорив, і його мова мала барви, а думка літ.

Всі мовчали, коли він скінчив. Тоді сказав доктор Лісін з Фелійської синагоги:

— Дуже інтересно.

Але актор бурхливо напустився на нього; він хотів бути враженим і вірити. Лісін захищався. Де доказ, що ті троє дійсно невинні? Розуміється, цей доктор і пан Іосіф бен-Маттіас говорив з найкращою переконливістю, але чому його свідчення мають бути кращі за ті, які подав губернатор Антон Фелікс, і які цезарський римський суд визнав правдивими? Але Іосіф поглянув на актора довірливо, серйозно, і відповів просто:

— Подивіться на цих людей. Вони в цегельні Тібура. Поговоріть з ними. Якщо ви після того ще віритимете в їх вину, жодне слово про них не вийде більше з моїх уст.

Аktor ходив сюди й туди, його очі не були більше тъмяні, вся в'ялість зникла.

— Це добра пропозиція,—крикнув він.—Я радий, доктор Іосіф, що ви прийшли до мене. Ми поїдемо до Тібура. Я хочу бачити цих трьох невинних. Я допоможу вам, мій докторе й пане Іосіф бен-Маттіас.

Він став перед Іосіфом, він був менший на зріст, ніж Іосіф, але здавався далеко більшим.

— Ви знаєте,—сказав він похмуро,—що ця подорож лежить в напрямі моєї ідеї?

Він був схильований, жвавий, сам дбав про змішувальний глечик, кожному говорив приємне. Пили багато. Пізніше хтось запропонував грati. Кидали чотири кубики з слонової кості. Деметрієві Лібану спала на думку вигадка. Десь у нього мали зберегтися гебрейські кості з часів його дитинства, незвичайні, з одною віссю, верхня частина якої правила за ручку, так що кость можна було крутити як дзигу, Іосіф знов такі кості. Почали шукати,

знайшли. Кості були грубі, примітивні, вони крутилися кумедним способом. Грали з задоволенням. Не по великій, але для Іосіфа ставки були страшні. Він зітхнув, коли перші три кості випали вдало.

Було чотири кості. На кожній стояли літери Гамель, Ге, Нун, Шін. Шін була найгірша, Нун найкраща літера. Строго віруючі іudeї суворо забороняли цю гру, вони доводили, що літера Шін являє собою старий образ бога Сатурна, літера Нун—образ богині Нога-Істар, яка у римлян звється Венерою. Кості, після того, як кожен закручував свою, кидали знову всі на середину, кожен з граючих міг вибрати споміж них яку хоче дзигу. Іосіфові протягом гри дуже часто випадала щаслива літера Нун. Раптом його гостре око помітило, що це одна певна кость при кожному обертанні дає літеру Нун; причина була та, що один ріжок цієї кості був майже непомітно надбитий.

Як тільки Іосіф помітив це, його кинуло в холод. Коли й інші помітять, що він має кость з надбитим ріжком, якою він так багато разів викидав Нун, то хіба тоді увесь результат сьогоднішнього вечора, прихильність великого чоловіка не опиняється під загрозою? Він був дуже обережний, зменшив свій виграш. Того, що лишилося в нього, було досить, щоб він міг жити далі в Римі без скнарості.

— Я буду дуже нескромним, пане Деметрій,— спітав він, коли гра закінчилася,— якщо попрошу вас подарувати мені цю кость напам'ять?

Аktor засміявся. Мовчки видряпав він на одній з костей початкові літери свого імені.

— Коли ми поїдемо до трьох невинних?—спітав він Іосіфа.

— Через п'ять днів,— запропонував Іосіф нерішуче.

— Після завтра,— сказав актор.

На цегельні Деметрія Лібана прийняли чудово. Дзвінко віддала варта „Першому акторові епохи“ таку пошану, яку належить віддавати людям найвищих рангів. Наглядачі, сторожі товпилися біля воріт, вітаючи простягали вони праву руку з випрямленою долонею. З усіх боків кричали:

— Привіт, Деметрію Лібан!

Небо було променисте, глина, зігнуті примусові робітники мали менш безрадісний вигляд, всюди між їх монотонним, одноманітним співом звучав славнозвісний куплет: „Хто тут пан, хто платить за масло?“ Обіч актора зніяковіло йшов Іосіф; майже дужче, ніж радування тисяч у театрі, вразило його видовище вшанування Деметрія Лібана навіть у цьому місці глибокого нещастя.

Але в підземному, вогко-холодному приміщенні враз зникли святкові фарби, якими забарвлена була сьогодні цегельня. Високі, вузькі вікна, сморід, монотонний спів. Троє сиділи, скорчившись, як тоді, висхлі, з приписаними залізними кільцями на ногах, з випаленим Е на черепі, скуйовджені бороди гротескно стирчали при напівостриженій голові.

Іосіф намагався викликати їх на розмову. З такою ж, як і в останній раз, любовною турботою витягував він з них слова нещастя, безнадійної покори.

Аktor, трохи схильзований, жадібно слухав. Він не відводив очей від старців, як вони, знеможено, переривчасто, вимовляли гортанно й клекотливо гіркі слова, і кадики їх важко випиналися при тому. Жадібно вбиралі його вуха їх грубе, обрубане бурмотіння. Він би охоче заходив туди й сюди, але це було важко у тісному, низькому приміщенні, отже він стояв нерухомо на своєму місці, зворушений. Його бистра фантазія бачила, як ці чоловіки високо піднялися, в білих убраних, урочисті в Кам'яній па-

латі храму, провісники закону в Ізраїлі. В нього потекли сльози, він не витирав їх, вони котилися по його злегка одутлих щоках. Він стояв дивно напружений, без жодного руху, потім, із зціпленими зубами, зовсім помалу, підняв руку, пальці якої унізані були обручками, і дуже розірвав своє убрання, як це роблять іudeї на знак великої жалоби. Потім він скорчився внизу біля трьох нещасних, зовсім близько притиснувся до їх смердючого дрантя, так, що їх негарне дихання потрапляло йому прямо в лиць, і їх брудні бороди лоскотали йому шкіру. І він почав говорити з ними по-арамейському: розмовляв він по-арамейському запинаючись, з трудом добираючи слова, він мав мало практики. Але це були слова, які вони розуміли, які краще були їм до душі, більше відповідали їх становищу, ніж слова Іосіфа, слова участі в їх маленьких, нужденних буднях, дуже людяні слова, і вони плакали, і вони благословляли його, коли він ішов.

Довгу частину подорожі назад Деметрій Лібан лишався мовчазним, потім він почав уголос висловлювати свої міркування. Що таке пафос колишніх нещасть, горячого Геракла, поваленого Агамемнона проти лиха цих трьох, лиха, що повзе помалу, потроху жере шкіру й серце? Який безконечний, лихий шлях, доки ці великі в Сіоні, що далі несли факел вчення, так отупіють і занепадуть, що стануть трьома паками Нічого.

Прибувши до міста, біля воріт Тібура, прощаючись з Іосіфом, він сказав ще:

— Знаєте ви, що найжахніше? Не те, що вони кажуть, а той дивний спосіб, яким вони хитають свої тіла вперед і назад, увесь час однаково, одноманітно. Так можуть робити тільки люди, що постійно сидять скорчившись на підлозі і багато перебувають у темряві. Слова можуть брехати, але ці

рухи жахно правдиві. Я мушу над цим поміркувати. Тут є можливість для сильного впливу.

Цієї ночі Іосіф не міг спати, а сидів у своїй кімнаті і писав меморандум про трьох невинних. Олія в його лампі вигоріла, гніт став короткий, він налив олії й змінив гніт і писав далі. Він писав дуже мало про справу Цезарії, більше про нещастя трьох старців, дуже багато про справедливість. Справедливість, писав він, вважалася у іudeїв від найстаріших часів за найпершу чесноту. Вони можуть витримувати нужду й пригноблення, але не неправду, вони вітають кожного, навіть свого гнобителя, коли він відновлює справедливість. „Правда рине як многоводний потік,— сказав один їхній пророк,— а справедливість як ніколи невисихаючий струмок“. „Тоді настане золотий час,— сказав другий,— коли й у пустині житиме правда“. Іосіф палав. Мудрість старих запалював він у своєму власному вогні. Він сидів і писав. Огонь його лампи блікнув: він писав. Від воріт долітав грюкіт важких возів, яким удень заборонено їздити вулицями: він не зважав на це, він писав і обточував свій нарис.

Через три дні після того скороход Деметрія Лібана приніс Іосіфові листа, в якому актор повідомляв його коротко й сухо, щоб він був готовий після-завтра о десятій годині відвідати в товаристві актора цезареву дружину.

Цезарева дружина! Іосіфові перехопило дух. Кругом на всіх вулицях стоять її бюсти, божественно шановані. Що він повинен їй сказати? Як повинен він знайти для цієї чужої жінки, що її життя й думки так вознесені над усіма іншими людьми, такі слова, які западуть їй у душу? Тим часом, як він це думав, він уже зізнав, що знайде справжні слова; бож вона була жінка, а він мав невелику, тиху зневагу до

всіх жінок, і саме тому, він знат, він здобуде її прижильність.

Він перечитав свій манускрипт. Читав гучним голосом, з нестремними жестами, так, як він читав би в Іерусалімі. Він написав це по арамейському, тепер з трудом перекладав грецькою мовою. В його грецькій мові, він знат, було багато незграбностей, помилок. Чи це пристойно — прийти до дружини цезаря з погано підготовленим, не вільним від помилок манускриптом? Або може якраз його помилки вплинуть своєю простодушністю?

Він уникав говорити будькому про наступну аудіенцію. Він ганяв по вулицях. Він повертає назад, коли бачив знайомого, біг до голяра, купував нові парфуми, від цілковитої певності переходив до найглибшого розпачу.

На бюстах дружина цезаря мала низький, ясний і гарний лоб, довгасті очі, не дуже малий рот. Навіть її вороги визнавали, що вона вродлива, і багато хто говорив, що вона впливає запаморочливо на того, хто бачить її вперше. Як повинен він, маленький чоловік із провінції, триматися перед нею? Він мусить мати людину, з якою він усе може обговорити. Він біжить додому. Говорить з дівчиною Іреною, викладає променистій, високошанованій свій секрет, він мусить поділитися з нею дуже важливим, і тут усе вибухає з нього: як він думає про побачення з цезаревою дружиною, що він їй скаже. Він випробовує це перед Іреною — слова, рухи.

Наступного дня, пишно, в розкішному паланкіні Деметрія Лібаца несли його в цезарський палац. Передовий, за ним гінці, великий почет. Де проходив паланкін, люди спинялися, вважаючи його за актора. Йосіф бачив бюсти цезаревої дружини на вулицях, білі й розмальовані. Янтарножовте волосся, бліде, гарне обличчя, дуже червоні губи. Поппея, думав

він. Поппея значить лялечка, Поппея значить малютко, дитина. Він подумав це іудейським словом: янікі. Колись і його так кликали. Це не могло бути трудно — справитись з дружиною цезаря.

За тими описами цезаревої дружини, які йому робили, Іосіф сподівався побачити її, подібно до східних цариць, на розкішних подушках, оточену віялоносцями, служницями з пащами, в вишуканому убраниі. Натомість вона сиділа цілком просто на зручному стільці, була надзвичайно просто одягнена, майже як матрона, у довгу столу; правда, стола була із ганьбленої в Іudeї матерії, з надзвичайно тонкого коіхемського флеру. І підфарбована була ледве-ледве, і зачіска була гладенька, з проділем, вона закінчувалася вузлом волосся, це не була висока, вкрита коштовностями споруда з волосся, які можна було бачити раніше на дамах пануючої верстви. Гожа, як зовсім молода дівчина, сиділа дружина цезаря; червоними довгими губами усміхнулася вона назустріч чоловікам, простягла їм білу дитячу руку. Так, її по праву називають Поппея, лялечка, малютко, янікі; але вона була таки й справді запаморочлива, і Іосіф не знав більше, що він їй повинен сказати.

Вона сказала: „Прошу, панове“, і як актор сів, Іосіф сів теж, і настало недовге мовчання. Волосся Поппей справді було янтарножовте, як його назвав у своєму вірші цезар, але брови і вії її зелених очей були темні. Іосіф думав з шаленою швидкістю: вона зовсім інша, ніж її бюсти, вона дитина, але така дитина, що може не вагаючись згубити кого-небудь. Як треба розмовляти з такою дитиною? Крім того, вона має бути клято розумна.

Дружина цезаря розглядала його пильно й невимушене, він з великим трудом, злегка потіючи, тримав на обличчі смиренний і добropристойний вираз.

Зовсім трішечки, тільки ледве-ледве, скривився її рот, і от враз вона має зовсім не дитячий вигляд, а надзвичайно досвідчений і кепкуючий.

— Ви прибули тільки що з Іудеї? — спитала вона Йосіфа; вона говорила по-грецькому, її голос звучав трохи холодно, надзвичайно ясно. — Розкажіть мені, — попросила вона, — що думають в Єрусалімі про Вірменію?

Це було справді несподіване запитання; бо хоч вирішний ключ римської східної політики і лежав у Вірменії, проте Йосіф вважав свою країну за багато важливішу, а не за таку, яку можна розглядати в залежності з чимсь настільки варварським, як Вірменія. Власне, чи думають так в Єрусалімі чи принаймні взагалі про Вірменію не думають, йому не до вподоби було, що він має відповісти на таке запитання.

— Іudeям у Вірменії добре ведеться, — сказав він після досить довгого мовчання, трохи незграбно.

— Справді? — спитала Поппея, і тепер вона усміхнулася, одверто потішаючись. Вона розпитувала далі таким же способом, вона кепкувала з молодого чоловіка з довгими гарячими очима, який, видимо, поняття не мав про те, що розігрується навколо його країни.

— Дякую, — сказала вона, нарешті, після того, як Йосіф насилу закінчив трудне речення про стратегічні відносини на парфянському кордоні, — тепер я добре поінформована, — сказала вона. Вона усміхнулася до Деметрія Лібана, задоволена; якого комічного фрукта з Сходу привів він сюди!

— Я майже вірю, — кинула вона акторові, здивовано й похвально, — що він від чистого серця заступається за своїх трьох невинних. — І прихильно й дуже члено звернулася до Йосіфа: — Прошу, розкажіть мені про ваших підзахисників.

Вона вигідно сиділа на своєму стільці, шия її була матовобіла, руки й ноги просвічували крізь тонкий флер строго пошитого убрання.

Іосіф витяг свій меморандум. Проте, коли він почав читати по-грецькому, вона сказала зразу:

— Але що ви надумали? Говоріть по-арамейському.

— Так, ви мене тоді цілком зрозумієте? — спитав він трохи нерозсудливо.

— А хто вам сказав, що я хочу вас цілком зрозуміти? — відповіла дружина цезаря. Іосіф знизвав племіна, дужче гордо, ніж ображено, і став промовляти по-арамейському, як він спочатку накидав свою промову, а всі цитати із старих писань він безтурботно говорив по-гебрейському. Тільки він не міг зосередитися, помітив, що говорить без розмаху, він пильно дивився на цезареву дружину, спершу смиренно, потім трішечки несміливо, потім зацікавлено і нарешті майже зухвало. Він не знов, чи вона слухає, і вже зовсім не знов, чи вона розуміє. Коли він скінчив, майже безпосередньо після його останнього слова, вона спитала:

— Ви знаєте Клео, дружину моого губернатора в Іудеї?

Іосіф почув це „мою“. Як це звучить: мій губернатор в Іудеї. Він уявляв собі, що такі слова мають виходити наче вирізьблені з каменю, монументально, і от сидить тут дитина і каже усміхаючись „мій губернатор в Іудеї“, і це звучить само собою зрозуміло, це відомо, що Гессій Флор був її губернатором в Іудеї. Але проте Іосіф зовсім не згоден був ставитися до того з пошаною.

— Я не знаю дружини губернатора, — сказав він, а потім сміливо: — Чи можу я ждати відповіді на мою доповідь?

— Я взяла вашу доповідь до відома, — сказала

цезарева дружина. Хто міг знати, що це повинно значити?

Актор визнав за вчасне втрутитися.

— Доктор Іосіф мав мало часу на громадські справи,— допоміг він узятому під свою протекцію.— Він працює над літературою.

— О,— сказала Поппейа і стала цілком серйозною й задумливою,— гебрейська література. Я знаю трохи. Те, що я знаю, гарже, але дуже трудне.

Іосіф напружився, зосередився. Це мусить, мусить! вдатися йому зворушити цю даму, що сидить тут така гожа й глузлива. Він розповів, як він прагне одного — з'ясувати, відкрити для римлян могутню іудейську літературу.

— Ви вивозите з Сходу перли й пряності, золото й рідкі тварини,— говорив він.— Але його найкращі скарби, його книги обминаєте.

Поппейа спітала, як він це собі думає — відкрити для римлян іудейську літературу.

— Відкрийте зараз для мене якусь річ звідти,— сказала вона і дивилася на нього уважно своїми зеленими очима.

Іосіф сплющив повіки, як, він бачив, робили розповідачі казок його батьківщини, і почав оповідати. Він уявив перше, що спало йому на думку, й розповів про Соломона, царя ізраїльського, про його мудрість, його силу, його споруди, його храм, його жінок і його ідолопоклонство, і як відвідала його цариця з Ефіопії, і як розумно він розв'язав суперечку жінок за дитину, і як він написав дві надзвичайно глибокі книги, одну про мудрість, названу „Проповідник“, і одну про любов, названу „Піснею пісень“. Іосіф спробував деякі строфі з цієї „Пісні пісень“ передати сумішшу грецької і арамейської. Це було нелегко. Тепер його очі не були більше заплющені, він перекладав не тільки самим ротом, він багато

більше старався жестами й віддихами й усім тілом зробити виразними палкі вірші. Поппея трохи зсунулася з свого сидіння. Руки вона держала на спинці стільця, рот її був напіврозкритий.

— Це прекрасні пісні,— сказала вона, коли Іосіф спинив мову, сильно дихаючи від напруги. Вона повернулася до актора.— Ваш друг приємний юнак.

Деметрій Лібан, що почував себе трохи на задньому плані, скористувався з нагоди знову висунутись на передній. Скарб іудейського письменства невичерпний, зауважив він. І він теж часто використовує його, щоб освіжити своє мистецтво.

— Ви були грандіозно прості, Деметрію,— сказала в великою похвалою Поппея,— недавно, граючи Ісідора. Я так сміялася,— сказала вона. Деметрій Лібан сидів з трохи скривленим обличчям. Цезарева дружина мусила добре знати, що це були зауваження, які він саме від неї аж ніяк не хотів би чути. Цей молодий, зухвалий і незграбний чоловік з Іерусаліма не приніс йому щастя. Вся ця аудіенція була помилкою, він не повинен був цього робити.— Ви мені, зрештою, ще винні відповідь, Деметрію,— продовжувала Поппея.— Ви розказували увесь час про велику революційну ідею, яку ви обмірковуєте. Чи не хочете ви, нарешті, заговорити про неї докладніше? Одверто кажучи, я вже не вірю в те серйозно.

Аktor сидів похмурий і роздратований.

— Я не маю більше причини критися з цією ідеєю,— сказав він дражливо.— Вона зв'язана з тим, про що ми увесь час говоримо.— Він зробив маленьку значущу паузу і кинув потім цілком легко:— Я хочу зіграти іudeя Апеллу.

Іосіф злякався. Іудей Апелла—це була фігура іudeя, як його виставляла зла римська народна дотепність, дуже відворотний тип, суевірний, смердючий, повний огидної дріб'язковості, і великий поет Горатій

півстоліття тому ввів цю фігуру в літературу. А тепер Деметрій Лібан хоче?.. Іосіф злякався.

Ще чи не дужче злякався він за цезареву дружину. Її матовобіле лице почервоніло. Доводилося дивуватися їй боятися, як різноманітно жвава вона була.

Аktor тішився враженням, яке справили його слова.

— На нашій сцені,— сказав він,— виставляли греків, римлян, єгіптян і варварів, а іудея не виставляли ніколи.

— Так,— сказала тихо й напруженіо Поппея,— це гарна й небезпечна ідея.

Усі троє сиділи мовчазно, задумливо.

— Небезпечна ідея,— сказав нарешті актор, дуже засмучений, уже каючись.— Я боюсь, що не зможу її виконати. Я не посмів би вимовити слова цієї ролі. Це було б прекрасно — зіграти іудея Апеллу, не несусвітного дурня, якого робить з нього народ, а справжнього, з усім його сумом і комізмом, з його постом і невидимим богом. Я, можливо, єдиний у світі, що спроможний це зробити. Це було б чудово. Але це занадто небезпечно. Ви, ваша величність, дещо розумієте нас, іудеїв. Але як мало ще таких у цьому Римі. Будуть сміятися і тільки сміятися, і мое найкраще стане посміховищем. Це було б погано для всіх іудеїв.— І, після паузи, він закінчив:— І потім, це було б небезпечно для мене самого перед моїм невидимим богом.

Іосіф сидів затерпнувши. Це були серйозні й дуже рисковані справи, серед яких він опинився. Він на власному тілі відчув, як надзвичайно може впливати така театральна вистава. Його бистра фантазія увила, як актор Деметрій Лібан стоїть на сцені і вливає моторошне життя в іудея Апеллу, танцюючи, стрибаючи, молячись, промовляючи тисячею язиків свого красномовного тіла. У весь світ знов, який непевний був настрій римської театральної публіки,

Ніхто не міг передбачати, які наслідки, аж до парфянських кордонів, може мати така вистава.

Поппея підвелася. Химерним жестом скрестила вона руки під вузлом волосся, так що рукави спадали вниз, вона ходила туди й сюди по всій кімнаті, тягнула шлейф свого строгого убрання. Обидва чоловіки скопилися, коли підвелася цезарева дружина.

— Мовчіть, мовчіть,— сказала вона акторові, вона вся була огонь і полум'я.— Не будьте боягузливим, коли маєте справді гарну ідею.— Вона спинилася біля актора, поклала йому, майже ніжно, руку на плечі.— Римський театр нудний,— нарікала вона.— Або грубий і простий, або застиглий тільки в сухих традиціях. Зіграйте мені іudeя Апеллу, любий Деметрію,— просила вона.— Умовляйте його, молодий пане,— звернулася вона до Іосіфа.— Повірте мені, ви всі багато чого зможете навчитися, коли він гратиме іudeя Апеллу.

Іосіф стояв мовчки, в болісній непевності. Рум'янець розливався по його блідосмаглявому обличчю. Чи повинен він умовляти Деметрія? Він знов, вся істота актора жадає того, щоб поставити своє іудейство нагим перед очима цього великого Рима. Досить одного сказаного ним слова, щоб камінь почав котитися. Куди він покотиться, не знов ніхто.

— Ви нудний,— констатувала незадоволено Поппея. Вона знову сіла. Обидва чоловіки ще стояли, актор, звичний контролювати своє тіло, стояв тепер негарно й безпорадно.

— Ну, говоріть же, говоріть,— натискувала вона на Іосіфа.

— Бог тепер в Італії,— сказав Іосіф.

Аktor рвучко підняв голову, видно було, як влучило його многозначуще слово, як воно одмело віднього брилу сумніву. Поппея теж була вражена цим реченням.

— Чудове слово,— сказала вона і заляскала в долоні.— Ви тямкий чоловік,— сказала вона, і вона занотувала собі ім'я Іосіфа.

Іосіф був приголомшений і щасливий. Він не знав, як вирвалися в нього ці слова. Чи він, власне, сам знайшов їх? Чи він вже говорив їх колись раніше? У всякому разі це були відповідні слова у відповідний момент. І це однаковісінько, чи він їх знайшов, чи хтось інший: все залежить від того, при якій нагоді говориться речення. Речення: „бог в Італії“ тільки тепер набрало життя, в цей момент його великого впливу.

Але чи впливає воно взагалі? Актор стояв усе ще нерішуче чи принаймні удавав нерішучість.

— Скажіть уже „так“, Деметрію,— промовила Поппея.— Коли ви умовите його сказати „так“,— звернулася вона до Іосіфа,— тоді можете вважати своїх трьох невинних за вільних.

Великий огонь спалахнув у гарячих очах Іосіфа. Він низько склонився, з ніжністю взяв руку цезаревої дружини, що лежала на поруччі стільця, і поцілував її довгим поцілунком.

— Коли зіграете ви мені іudeя? — питала тим часом Поппея у актора.

— Я нічого не обіцяв,— боронився Деметрій швидко й злякано.

— Дайте йому писану обіцянку про наших невинних,— просив Іосіф. Цезарева дружина усміхнулася похвально з цього „йому“ і „наших“. Вона звеліла покликати секретаря.

— Якщо актор Деметрій Лібан,— диктувала вона,— зіграє іudeя Апеллу, тоді я доб'юся, що трьох іudeїських примусових робітників на цегельні Тібура випустять на волю.

Вона звеліла дати собі дощечку. Поставила свою П внизу. Передала дощечку Іосіфові. Подивилася

на нього зеленими, ясними, глузливими очима. І він повернув їй погляд смирений, але такий пильний і тривалий, що помалу зникло глузування з її очей, і ясність їх потъмяніла.

Іосіф, після аудіенції, витав у хмарах. Інші вшановували бюсти цезаревої дружини, великої, божественної жінки, що усміхаючись звеліла вбити свою могутню супротивницю, імператрицю - матір, що усміхаючись примушувала ставати на коліна сенат і народ римський. А він сам говорив до цієї першої дами світу як до першої - ліпшої дівчини, яких бачиш щодня. Їлді, янікі. Він мусив тільки подивитися їй довго в очі, і вона вже обіцяла йому звільнити тих трьох чоловіків, чого не могла досягти Велика рада Іерусаліма з усією її мудрістю й державним мистецтвом.

Окрилений ходив він у кварталах правого берега Тібра, серед іudeїв. З пошаною дивилися йому вслід. За ним чути було шепотіння: „Це доктор Іосіф бен-Маттіас з Іерусаліма, священик першої черги, улюбленець дружини цезаря“. Дівчина Ірена простила йому своє поклоніння під ноги, як килим. Минув час, коли напередодні суботи Іосіф мусив сидіти перед малоповажаних. Тепер Кай Барцаароне почував себе вшанованім, коли Іосіф сідав на почесне місце на канапі. Того більше. Він послабив, старий хитрий пан, своєю стриманістю, дав Іосіфові зрозуміти деякі труднощі, які він пильно ховав від інших.

Його велика мебльова фабрика знаменито провітала, як і раніше. Але дедалі лихіше загрожувала тепер небезпека, яку він відчуває вже кілька років. Дедалі дужче заходить серед римлян мода на орнаменти з звірячих фігур, на ніжки столів у формі звірів, взагалі в сотні нагод оздоблювати

домашні речі тваринами. Але в законі сказано: „Ти не повинен творити собі ніякого образу“, іудеям заборонено зображення фігури живих істот. Кай Барцаароне теж уникав досі виготовлення орнаментів з тваринами. Але його конкуренти використовують це дедалі безцеремонніше, вони оголошують його фабрику застарілою, прямо боляче, скількох клієнтів це відбиває. Відмовляючись виготовляти фігурні орнаменти, Кай Барцаароне втрачає тепер, після великої пожежі, сотні тисяч. Він шукав прохід, обходів. Адже він не користується сам меблями своїх крамниць, а продає їх іншим. Він збирав думки з цього приводу у цілого ряду богословів; доктори з Єрусаліма, Александрії і Вавілона визнають виготовлення сумнівних орнаментів у цьому випадку за допустимий гріх або навіть за річ дозволену. Проте Кай Барцаароне вагається. Він жодній людині не казав про ці думки. Він знає точно: якщо він, спираючись на ці думки, відкине погляди ортодоксів, то його становище в Агріппінській громаді буде під серйозною загрозою. А його батько, древній Аарон, з горя, завданого таким лібералізмом, може навіть померти. Отже, так певний зовні чоловік має силу сумнівів і турбот.

Іосіф не дивився на це так строго, як ортодокси. Але „Ти не повинен творити собі ніякого образу“— це більше, ніж закон, це одна з основних істин іудейства. Слово є рукотворний образ виключали одне одного. Іосіф був літератор усім своїм еством. Він визнавав тільки незриме слово. Воно найдивніше з усього, що є в світі, воно впливає невидимо дужче, ніж будьщо видиме. Тільки той може справді володіти божим словом, святым, незримим, хто не заплямував це плотськими уявленнями, хто відмовився від суєтності видимих зображень. Він слухав Кая Барцаароне із замкнутим обличчям, не погоджуючись

в ним. Але якраз це вабило старого. Так, у Іосіфа було враження, що його охоче мали б тут за зятя.

Тим часом помалу виявилося, що звільнення трьох невинних зв'язане з однією умовою. Друзі іudeїв, почувши про цю умову, були прикро вражені. Що? Аktor Demетрій Lіban повинен грati іudeя Apellu, може навіть у театрі Pompeя, перед сорока тисячами людей? Iudeя Apellu! Iudeїв обсипало морозом, коли вони чули злє прозвище, у якому відбилася огіда Рима до прибульців правого берега Тібра. Глузливе слово зіграло лиху роль при погромах за цезарів Tіверія та Клавдія, воно означало різанину і плюндрування. Xіба не може ненависть, яка спить тепер, кожного моменту прокинутися? Xіба це не така ж дурна, як і злочинна річ—розворушувати те, що заспокоїлося? Були погані приклади того, чим може захопитися римська театральна публіка під впливом афекту. Це буде жахна зарозумілість, якщо Demетрій Lіban викличе на театральну сцену іudeя Apellu.

З новою силою, з дедалі більшою завзятістю піднялися найстрогіші з іudeйських докторів проти актора. Xіба не гріх вже в тому, щоб ставати на сцені в шкірі й убраниі іншої людини? Xіба не дав бог, хай славиться ім'я його, кожному своє лице і свою шкіру? Отже, хіба це не проти божої волі—хотіти змінити їх? Але зображувати іudeя, одного з насіння Abramового, одного з обраних, виставляти його на глузування необрізаних—це був смертний гріх, це була гордіня, це мусило викликати нещастя на голови всіх. I вони вимагали відлучити й бойкотувати Demетрія Lібана.

Lіберали серед докторів гаряче захищали актора. Xіба те, що він планує, не робиться ради блага трьох невинних? Xіба це не єдиний засіб врятувати цих трьох? Xіба не є допомога в'язням одною в най-

вищих заповідей закону? Хіба можна сказати акторові: не роби цього, залиш тих трьох гинути, як тисячі предків загинули в цегельнях Єгипта?

Жорстоко сперечалися. В богословських семінарах дотепно висували проти цитат з біблії речення з біблії ж. В усіх іудейських вищих школах обмірковували інтересну проблему, вона обговорювалася в Єрусалімі, в Александрії, між великими докторами Вавілона. Це була слушна нагода для богословів і юристів виявити гостроту свого розуму.

Сам актор вагався і показував кожному трагічний конфлікт між своєю релігійною і мистецькою совістю. Внутрішньо він давно вирішив зіграти іudeя Апеллу хоч би що. І він добре знат, як це він зробить. Уже його лібретисти, насамперед вправний, гостродумний сенатор Марулл, намітили розвиток п'єси, вигадали сценічні, виграшні ситуації. І особливо допомогло вигадувати гротескно моторошні становища дивовижно механічне і сповнене покірностю перед долею хитання тіл трьох невинних у їх в'язниці. Те, що він хотів показати, було сміливою сумішшю трагічного й комічного. Обережно, в популярних шинках торговельного кварталу, складського кварталу, бараків показував він окремі сцени, щоб краще випробувати, як вони впливають. Але потім знову вдавався в тугу, що він, мабуть, не зможе провести виставу, його совість забороняє це йому. Із задоволенням відчував він, як повсюди увесь Рим говорив про те: чи гратиме актор Деметрій Лібан іudeя Апеллу? Де показувався його паланкін, здіймався задоволений крик, народ плескав у долоні й кричав: „Привіт тобі, Деметрію Лібан, зіграй нам іudeя Апеллу!“

Він говорив і цезаревій дружині про те, на яку темну, непевну справу має він наважитися, які важкі його сумніви. Поппея сміялася, сміючись ливилася

вона на нерішучого. На цегельню Тібура послано розпорядження добре піклуватися трьома примусовими робітниками - іudeями, щоб вони тим часом не померли. А втім, Поппея чекала відповіді міністерства прохань і скарг. Звільнення трьох не було великою справою; все ж східна політика Рима була заплутана, а Поппея була достатньою мірою римлянка, щоб враз відмовитися від помилування, якщо найменші політичні міркування говоритимуть проти того.

Поки ж що вона принаймні розважалася тим, що підганяла актора. Вона розповідала йому, що в сенаті вже працює опозиція високих аристократів проти помилування. Отже він мусить наважитися, ще неправильно — даремно продовжувати страждання тих трьох бідолашних. Вона усміхалася:

— Коли ви зіграєте нам іudeя Апеллу, Деметрію?

Міністр Філіпп Талас, начальник східного відділу цезаревої канцелярії, звёлів удруге покликати масажиста, щоб він розтер йому руки й ноги. Ще була рання осінь, сонце добре гріло, ніхто інший ще не мерз; але міністр ніяк не міг нагрітися. Він лежав, маленький, хижоносий пан, на софі, товсто обгорнутий ковдрами, обтиканій подушками, перед ним стояли дві жаровні — одна для рук, друга для ніг. По другий бік софи невільник- масажист злякано старався над старечою, поморщеною шкірою, з якої виступали сині й сухі жили. Міністр лаявся, погружував. Масажист напружуався, щоб зігнати пошрамовані місця на плечах старого; ці місця, він це зінав, виникли від ударів батогами, які міністро Талас дістав, коли ще був невільником у Смірні. Лікарі випробували тисячі засобів, щоб вивести ці шрами, вони робили операції, великий спеціаліст Скрібон Ларг вживав усі свої мазі, але старі рубді не хотіли сходити.

Сьогодні був важкий день, чорний день, вся обслуга в домі міністра Таласа вже відчула це. Секретар зінав, що було причиною цього поганого настрою. Він найшов на міністра тоді, коли секретар поклав перед ним лист із міністерства прохань і скарг, маленький, формальний запит. Панове з цього міністерства, насамперед товстий, хитрий Юній Тракс, охоче обійшли б міністра Таласа, вони не любили його; але за цього цезаря східний відділ став центром усієї державної політики, і вони знали, якого дикого смороду наробить Філіпп Талас, коли він не почує про якусь справу, що хоч здалеку стосується до його відомства. Отже панове не вирішували остаточно справу, порушену кабінетом імператриці, доки не дізнаються і про його, Таласа, думку в цій справі.

Сама по собі це не є велика справа. Йдеться про пару старих іудеїв, кілька років тому засуджених до примусової праці в зв'язку із заколотом у Цезарії. Дружина цезаря має, очевидно, одну з своїх примх,— котру вже? — вона хоче помилувати злочинців, її величність має підозрілу слабість до іудейської наволочі. „Повія, проклята!“ — думав міністр і дав масажистові обуреного стусана ліктем. Можливо, вона й сама походить від якогось блуду з іudeєм, дарма що носить старе благородне ім'я. Ці бундючні римські аристократи заражені вже з предковічного часу всіма пороками і зіпсовані до кісток.

Все ж проти примхи цезаревої дружини багато не скажеш. Тільки дуже загальні міркування: що становище на Сході вимагає виняткової енергії навіть у дрібних на перший погляд речах, і інші подібні.

Малий хижоносий пан гнівався. Він відіслав масажиста, цей ідіот не міг йому допомогти. Він ліг на бік, підняв спичасті коліна до грудей, гостро роздумував, з лихим настроем.

Завжди ці іудеї, всюди вони стають упоперек.

Східна політика від часу успіхів маршала Корбулона на парфянському кордоні стала відрадно активною. Цезаря палить честолюбне бажання стати новим Александром, поширити межі впливу імперії аж до Індії. Великі, таємничі походи на Сході, про які вже століття мріє Рим і які були ще для попереднього покоління безглуздими фантазіями, вступили в стадію серйозного обміркування. Авторитетні військові розробили плани, міністерство фінансів після пильної перевірки заявило, що можна забезпечити їх коштами.

Тільки один вразливий пункт мав сміливий проект цього нового походу Александра: якраз провінцію Іudeю. Вона лежала посередині району зосередження війська, не можна було починати велике діло, не зробивши це непевне місце надійним і міцним. Інші пани з цезаревого кабінету усміхалися, коли міністр Талас заводив про це мову, вони вважали його ненависть до іудеїв за нав'язливу ідею. Але він, Філіпп Талас, знав іудеїв з свого азіатського минулого. Він знає, з ними не можна жити в мирі, вони фанатичний, суевірний, божевільно гордий народ, і вони не заспокояться, доки не будуть остаточно приборкані, доки зухвали їхня столиця не буде зрівняна з землею. Губернатори провінції знову й знову попадалися на гачок їх миролюбних обіцянок, але знову й знову виявлялося, що ці запевнення були брехливі. Ніколи маленька провінція не могла скоритися пануванню імперії, як скорилося багато інших, більших і дужчих, країн. Їх бог не уживається з іншими богами. Власне, війна в Іudeї триває від смерті останнього царя, що мав свою резиденцію в Іерусалімі, і Іudeя лишиться неспокійною, там буде війна, похід Александра буде неможливий, доки не зруйновано Іерусалім.

Міністр Талас знат, що ці міркування правдиві. Але він знат також: не тільки вони є причиною того, що горить йому в шлунку і коле в діафрагмі, як тільки він чує про іудеїв. Він згадує своє минуле: як він, додатком до коштовного канделябра, потрапив у власність культурного грецького пана; як він з надзвичайною впертістю вибивався вгору з допомогою своєї пам'яті і здібності до мов, за що його пан послав його вчитися; як він зіткнувся із запеклою конкуренцією тих, що хотіли потрапити на цезарську службу; як потім, коли начальник відділу особистого складу при цезареві Каї екзаменував його, іудейський товмач Теодор Закхей глузував з його арамейської мови, і він був на волосинку від того, щоб цезарева канцелярія відмовилася його прийняти. При тому зроблена була манюсінка помилка, можна сперечатися, чи це взагалі помилка. Але смердючий іудей не сперечався, він тільки поправляв. „Набліон“ сказав він, а іудей поправив: „набла“, або може „небель“, але безумовно тільки не „набліон“, і при тому так відворотно, принизливо усміхався. І що тоді, якби після стількох років поту й витрат не вдалося вступити на службу в Римі, що тоді зробив би йому його пан? Він би звелів засікти його до смерті. Міністр, коли згадує про те, як усміхався іудей, холоне від страху й люти.

Але дійсно, це було не тільки особисте злопам'ятство, це був добрий політичний інстинкт, що робив його непримиримим до іудеїв. Світ був римський, світ був задоволений об'єднаною грецько-римською системою. Тільки іудеї опиралися, не хотіли визнавати блага цієї могутньої організації, що об'єднує народи. Великий торговельний шлях на Індію, що має нести грецьку культуру на найдальший схід, безперечно не може бути відкритий

доти, доки зарозумілій упертий народ не буде остаточно розтоптаний.

На жаль, при дворі зовсім не зважають на небезпеку Іудеї. Через цезарський палац віє клято приятний для іudeїв вітер. Його товстий колега Юній Тракс доброзичливий до них. І в фінансовій управі сидять вони. Тільки за останні три роки двадцять двох з них заведено до списку дворянства. Вони протискуються на сцену, в літературу. Хіба не почувається майже фізично, як вони розкладають імперію своїми безглуздими, суевірними книгами? Цей Клавдій Регін викидає їх на ринок вантажами цілих кораблів. Старий міністр, згадавши ім'я Регіна, підтягує ноги ще вище. Він з пошаною ставився до спритності цього чоловіка, хоч який відворотний він бому був. І потім, цей Регін має в своїй шкатулі перлину, величезну, бездоганну, ніжнорожеву. Він би охоче купив цю перліну. Він гадає, що якби він носив цю перліну на своєму пальці, тоді його шкіра не так би сохла. Можливо, перлина добре вплинула б і на порубцювані місця на плечах; але смердючий іudeй багатий, гроші його не ваблять, він не віддасть перліни.

Міністр Талас міркував так і так. Заколот у Цезарії. Регін і його обручка. Чи треба змобілізувати сенат? Можуть послатися на парфянську війну. І говориться все таки „набліон“.

Раптом він перекидається на спину, простягається прямо, вступлюється своїми почервонілими, сухими очима в стелю. Болі в шлунку зникають, і почуття холоду теж. Він має ідею, надзвичайну ідею. Ні, він не клопочеться дрібницєю. Чого він власне досягне, коли троє собак подожне в цегельні Тібура? Панове іudeї можуть дістати своїх улюблениців. Можуть замаринувати їх у часнику або покласти в свій ящик для суботніх страв. Він знає щось краще. Він

подасть іudeям рахунок за звільнення цих трьох, солоніший, ніж може скалькулювати якийнебудь пан із міністерства фінансів. Едикт, едикт про Цезарію. Він з'яже справу Цезарії з помилуванням трьох. Він завтра знову підкладе цезареві едикт про Цезарію. Уже сім місяців жде він підпису, при цій нагоді він його дістане. Не можна робити іudeям поступки в усьому. Не можна віддати їм і трьох їхніх злочинців, і місто Цезарію. Або те, або те. І як дружина цезаря цього хоче, треба звільнити їм трьох їхніх мучеників.

Але від своїх вимог щодо Цезарії вони мусять остаточно відмовитись.

Він велить покликати секретаря, подати свою доповідну записку про Цезарію. Наскільки він згадує, вона коротка й переконлива. Так любить цезар; бо він не хоче довго мордуватися з політикою, його цікавлять інші речі. Зрештою, він, цезар, схоплює усе швидко, він має бистрий, гострий розум. Якби тільки вдалося домогтися, щоб він один раз добре прочитав доповідну записку, тоді був би його підпис під едиктом. І цю справу з трьома примусовими робітниками не можна закінчувати, не вирішивши остаточно все питання про Цезарію. Так, цього разу цезар мусить наважитися. Це була благословенна думка Поппеї — вимагати звільнення тих трьох.

Прийшов секретар, приніс доповідну записку. Талас перебіг її. Так, він ясно й переконливо виклав суть справи.

Непоневолена людність Цезарії складається з сорока процентів іudeїв і шістдесяті процентів греків та римлян. Але в міському магістраті іudeї мають більшість. Вони багаті, а виборчий статут надає виборче право за економічним принципом. Виборче право, що базується на таких принципах, залиши-

лося загалом в провінціях Сірії та Іудеї. Чому взагалі ті, які платять більшу частину міських податків, позбавлені змоги вирішувати, на що витрачати ці кошти? Але в Цезарії це виборче право створює для більшості населення надзвичайно скрутні умови. Бо іудеї використовують свою владу в магістраті нечувано свавільно. Вони витрачають громадські кошти не на потреби міської людності, а посилають надмірно великі суми до Іерусаліма на храм і на релігійні цілі. Нема нічого дивного, що під час виборів завжди доходить до кривавих сутичок. З гірким почуттям згадують греки й римляни Цезарії про те, що вони, коли за Ірода засновувалося це місто, були першими його жителями, що вони будували порт, з прибутків від якого живе місто. Нарешті, римський губернатор провінції теж має свою резиденцію в Цезарії, і насильства над греками та римлянами, які чинять іудеї, в офіційній столиці провінції подвійно нестерпні. На вразливість іудеїв досить зважили, надавши їм абсолютну автономію в Іерусалімі. Неприпустима річ, що цьому ніколи незадоволеному народові робляться дальші поступки. Історія Цезарії, походження й релігія більшої частини людності, її основа й сила не іудейські. На Цезарії базується спокій і безпека цілої провінції, а тим часом у ній самій все це не можна забезпечити, доки найлояльніша, найвірніша Римові частина її населення не матиме заслуженого нею виборчого права.

Міністр Філіпп Талас у своїй розвумній і лукавій доповіді аж ніяк не замовчував і аргументи іудеїв. Він вказував на те, що при зміні виборчого статуту греко-римська людність дістане право розпоряджатися і всіма тими податками міста, які сплачують іудеї, що практично означає далекосяжну експропріацію іудейських капіталістів. Але дуже вправно

він доводив, що це далеко менше злó, коли рівняти в тою жахною несправедливістю, що офіційна столиця такої важливої для всієї східної політики провінції, як Іудея, залежить від волі невеликої кількості багатих іudeїв.

Він прочитав ще раз. Пильно перевіряв манускрипт: його аргументи були довідні. Він був настроєний рішуче, усміхався. Так, нехай звільнють тих трьох примусових робітників, він поступиться малим, щоб відібрati за те у іudeїв велике — прекрасне портове місто Цезарію.

Він покликав слуг, лаявся. Звелів повиносити жаровні, подушки, ковдри. Що думають собі ці дурні — задушити його жарою? Він бігає своїми сухими ногами сюди й туди, його кістляві руки ожили. Він настійливо зажадає на наступний ранок аудіенції у цезаря. Він бачив тепер свій шлях, це не могло не вдатися.

Тим що він не поспішав, він міг холодно втішатися помстою. Минуло кілька десятирічок від часу, коли іудейський товмач Теодор Закхей усміхався. Набліон, так отже набліон і назавжди: набліон. Він може чекати. Коли едикт, що позбавляє іudeїв у Цезарії захопленої ними влади, буде підписаний тепер, то аж ніяк немає потреби зразу ж його оголосувати. Він може спокійно лежати місяці чи й рік, поки все стане ясним щодо початку походу Александра.

У такій формі він запропонує завтра цезареві врегулювати справу Цезарії. Він певен, що він дожможеться свого. Він усміхається. Він диктує ще перед вечерею відповідь на запит міністерства прохань і скарг щодо листа кабінету цезаревої дружини про помилування трьох іudeїв, примусових робітників на цегельні Тібура. Товстий Юній Тракс здивується, побачивши, що міністр Талас нічого, аж нічогісінько не має проти звільнення трьох.

Деметрієві Лібану Іосіф подобався дедалі більше. Актор вже не був зовсім молодий, його життя і його мистецтво забирали багато сили, і завзятість цього юнака з Єрусаліма наче знову його запалювала. І хіба Іосіф не був причиною, що він нарешті виявив свою велику й небезпечну ідею — зіграти іudeя Апеллу? Він дедалі частіше закликав Іосіфа до себе в дім. Іосіф позбувся своїх провінціальних манер, своїм ясним розумом втямив бистру, поворотку життєву мудрість столиці, став товариською людиною. Від багатьох літераторів, з якими він познайомився через актора, він перейняв їхню техніку, навіть професіональний жаргон. Він провадив політичні й філософські розмови із значними людьми, мав любовні зв'язки з жінками, які йому подобалися, і з дівчатами - невільницями, і з дамами - аристократками.

Отже, Іосіф жив приємно і в пошані. Проте огортало його часто, коли він був сам, приkre почуття. Він знат, розуміється, що звільнення трьох невинних можна домогтися не за один день. Але минали тижні, місяці, він ждав і ждав, як доводилося ждати і в Іудеї. Це гризло його, він мусив насилувати себе, щоб не вийти з ролі певної себе і своєї справи людини.

Клавдій Регін запропонував йому прислати меморандум, виклад якого спровів на дружину цезаря таке велике враження. Іосіф послав манускрипт, ждав напружено, що скаже про нього великий видавець. Але той мовчав. Іосіф ждав чотири довгі тижні; Регін мовчав. Чи дав він прочитати манускрипт Іустові? Іосіфові ставало неприємно, коли він згадував про холодного, різкого колегу.

Нарешті Регін запросив його на обід. Єдиним гостем, крім Іосіфа, був Іуст з Тіверії. Іосіф напружився, відчуваючи суперечку. Йому не довелося

довго чекати. Уже після закуски господар сказав, що він прочитав меморандум Іосіфа. Форма дуже талановита, але зміст, аргументи далеко слабіші. Іуст теж, на завдання царя Агріппи, мав подати свої думки в справі трьох засуджених. Буде дуже люб'язно, коли він висловиться з цього приводу. Іосіфові затремтіли коліна. Думка цілого Рима здалася йому враз менш важливою, ніж думка його колеги Іуста з Тіверії.

Іуст не заставив себе довго просити. Справу трьох можна розглядати не інакше, як у зв'язку з усією справою Цезарій. Справу Цезарії можна розглядати не інакше, як у зв'язку з усією східною політикою Рима. З того часу, як на сході командував маршал Корбулон, Рим по формі робив іноді поступки, а по суті ніколи. При всій повазі до формального таланту Іосіфа, він не вірить, щоб вирішне значення в цезаревій канцелярії мала його доповідна записка, а далеко більше важитимуть доповіді й обрахунки фінансової управи та генерального штабу. Він, Іуст, у своїй доповідній записці, яку він на завдання свого царя Агріппи передав до східного відділу канцелярії, висвітлює насамперед юридичний бік справи Цезарії. Вказав також на приклад міста Александрії, де Рим не допускає махінацій ворогів іudeїв. Але він боїться, що міністр Талас, і без того антисеміт, та певно й підмазаний цезарійськими греками, не зважаючи на всі юридичні аргументи, підтримуватиме махінації неіудейської людності. І з точки погляду загальної східної політики Рима він матиме, на жаль, добре підстави.

Іуст високо сидів на своїй канапі; він говорив повчальним тоном, гостро, логічно, переконливо. Іосіф слухав лежачи, скрестивши руки на потилиці. Раптом він випростався, перехилився через стіл до Іуста, сказав вороже:

— Це неправда, що в справі мучеників Тібура йдеться про політику. Йдеться про справедливість, про людяність. Тільки заради справедливості я тут. Справедливість! Це я кричу людям в лиці від того часу, як я в Італії. Своїм бажанням справедливості я переконав дружину цезаря.

Регін повертає м'ясисту голову від одного до другого. Дивився в блідосмагляве, худе обличчя Іосіфа, в жовтосмагляве, худе обличчя Іуста.

— Ви знаєте, панове,— сказав він, і його високий, масний голос звучав схильовано,— що ви подібні один до одного?

Обидва були вражені. Вони оглянули себе: ювелір мав рацію. Вони ненавиділи один одного.

— Я можу вам, проте, під секретом сказати, панове,— продовжував Регін,— що ви сперечаетесь про справу, яка розв'язана. Так-так,— сказав він, бачачи їх збентежені обличчя,— справа Цезарії вирішена. Це мине деякий час, поки едикт буде опублікований. Але він підписаний і надісланий генерал-губернаторові Сірії. Ваша правда, доктор Іуст. Справа Цезарії вирішена проти іudeїв.

Обидва молоді чоловіки вступилися пильними очима в Клавдія Регіна, який сонливо дивився прямо перед собою. Вони були так вражені, що забули один одного і свою суперечку.

— Це найгірший удар для Іудеї більше ніж за століття,— сказав Іосіф.

— Я боюсь, що через цей едикт проллеться ще багато крові,— сказав Іуст.

Вони мовчали, вони пили.

— Дивіться, доктор Іосіф,— сказав Регін,— щоб ваші іudeї лишилися розважними.

— Тут, у Римі, це легко радити,— сказав Іосіф, і його голос повний був чесної гіркоти. Він сидів, зігнувшись, втомлено, як украй виснажений. Пові-

домлення цього відворотного, гладкого чоловіка так сповнило його сумом, що в його серці не лишилося більше місця для принижуючого почуття того, які смішні були тепер він сам і його послання. Розуміється, його суперник мав рацію, він усе передбачав, і те, що він, Іосіф, скомпонував, була просто пара, а його успіх — пуста солома.

Клавдій Регін заговорив.

— Проте, саме тепер,— сказав він,— доки едикт не стане відомий, я опублікую ваш меморандум, доктор Іуст. Ви повинні його вислухати,— повернувшись він незвично жваво до Іосіфа,— це невелика й майстерна річ.

І він попросив Іуста прочитати розділ. Іосіф, хоч як був пригноблений, слухав уважно, захоплено. Так, з цими ясними, гарними реченнями його бідна, патетична мова не могла зрівнятися.

Він здався. Він зрікся мрії. Він вирішив, повернувшись до Іерусаліма, зайняти певне місце в храмі. Він погано спав цієї ночі, і наступного дня теж ходив пригноблений. Він їв мало й без смаку, не пішов до дівчини Лусілли, з якою умовився на цей день. Він хотів би, щоб ніколи не прибував він до Рима, а сидів би в Іерусалімі, нічого не знаючи про лихий загрозливі речі, які плетуться тут проти Іудеї. Він добре знов місто Цезарію, його порт, його великий складський квартал, його судноплавні підприємства, синагоги, крамниці, борделі. Навіть ті будівлі, які спорудили там римляни — резиденція губернатора, колосальні статуї богині Рима і першого цезаря, хоч і були заборонені, проте збільшували славу Іудеї, доки іудеї керували містом. А почнуть керувати греки та римляни, і столиця стане римською, тоді все повернеться в противлежний бік, відтоді іудеї всієї Іудеї, Іерусаліма теж, будуть тільки терпимі в своїй власній країні. Іосіф, коли думав

про це, почував, як виприскає земля в нього спід ніг. Сум і гнів сповнювали його від серця аж до кожної пори в шкірі, так що він майже хворів фізично.

Але коли Деметрій Лібан урочисто повідомив його, що тепер він остаточно вирішив зіграти іudeя Апеллу, чим будуть звільнені троє мучеників Тібура, Іосіф знову засяяв непотъмареним блиском свого першого успіху. Римські іudeї поставилися до акторового рішення спокійніше, ніж можна було сподіватися спочатку, коли їх так сквилював намір Лібана; бо була зима, і вистава мала відбутися не публічно, а в маленькому приватному театрі в цезаревому саду. Лишився, власне, один єдиний, що лаявся — древній Аарон; він, розуміється, безперестанно бурчав прокльони проти безбожного наміру актора і проти всього злочинного новомодного покоління.

„Іудей Апелла“ була перша народна оперета, що виставлялася в приватному цезарському театрі. Театр вміщав тільки близько тисячі чоловік, широке римське суспільство заздрило тим, хто дістав запрошення на прем'єру. Всі міністри були тут, сухий Талас, товстий, добродушний Юній Тракс, міністр прохань і скарг, також і командувач гвардії Тігеллін. Потім, жадібна до всього нового, життерадісна настоятелька весталок. Клавдія Регіна, цілком зрозуміла річ, теж не забули. З іudeїв було тут небагато: елегантний Юліан Альф, президент Фелійської громади, і його син; Іосіф з великим трудом дістав запрошення і Каєві Барцаароне та дівчині Ірені.

Завіса опустилась. На сцені стояв іudeй Апелла, чоловік середнього віку, з довгою, гострою бородою, що почала вицвітати. Він живе в невеликому місті в Іudeї, його будинок маленький, він, його дружина, його численні діти мешкають в одній кімнаті. Половину з його скупих заробітків забирають у нього великі пани в Єрусалімі; половину з решти

забирають римляни в Цезарії. Коли його дружина
вмирає, він виїздить із країни. Він бере з собою
маленький сувій із символом віри, щоб прибити його
на одвірку свого дому, далі бере він свої молитовні
ремені, свій огрівний ящик для суботньої страви,
свій суботній світильник, своїх численних дітей
і свого невидимого бога. Він перебирається на Схід,
у землю парфян. Він будує тут дімок, прибиває до
одвірка маленький сувій з символом віри, обвиває
голову й руки молитовними ременями, стає так, щоб
лице було на захід, до Іерусаліма, де міститься храм,
і молиться. Він харчується нужденно, заробляє зо-
всім небагато, однак він задоволений, він посилає
навіть дещо до Іерусаліма на храм. Але тут прихо-
дять інші, одинадцять клоунів, вони парфяни, вони
знущаються з нього. Вони беруть маленький сувій
з одвірка і його молитовні ремені, розглядають, що
там є, знаходять списаний пергамент і сміються
з кумедних богів цього чоловіка. Вони хотуть його
примусити поклонятися їхнім богам, ясному Ормуз-
дові і темному Аріманові, а як він не наважується,
то вони хапають його за бороду й волосся і шар-
пають доти, доки він падає на коліна, і це дуже
комічно. Він не визнає їхніх видимих богів, а інші
не визнають його невидимого бога. Але на всяк
випадок вони відбирають у нього ті мізерні гроші,
які він встиг собі заощадити, на віттар своїх богів,
і вони вбивають трьох із його семи дітей. Він хо-
ває трьох дітей, він ходить між трьома маленькими
могилками, сідає на землю і співає старої пісні:
„На ріках вавілонських там сиділи ми й плакали“,
і в його руках щось дивно гойдливе, гротескне
і трагічне. Потім він вмиває руки і знову мандрує,
цього разу на південь, у Єгіпет. Маленький дімок,
який він собі збудував, він лишає, але бере сувій
із символом віри, молитовні ремені, огрівний ящик,

світильник, решту дітей і свого невидимого бога. Він будує собі новий дімочок, бере собі нову дружину, роки проходять і минають, він здобуває нові гроші, замість трьох убитих дітей робить він четьверо нових. Тепер, коли він молиться, він стає лицем на північ, де лежить Іерусалім, і він не забуває щороку послати в країну Ізраїля свій внесок. Але й на півдні його вороги не дають йому спокою. Знову приходять одинадцять клоунів, цього разу це єгіптяни, і вимагають, щоб він молився їхнім богам, Ізіді й Озірісу, бикові, баранові й яструбові - перепелятнику. Але тут приходить римський губернатор і велить їм облишити його. Одинадцять клоунів мають дуже комічний вигляд, коли розчаровано йдуть геть. Але сам він, іудей Апелла, з своєю радістю перемоги ще комічніший. Знову розхитує він дивним способом своє худе тіло; але цього разу танцює він перед богом, він танцює перед скринею з святыми книгами. Гротеско підіймає він ноги аж до злинялої бороди, його пошарпане убрання розвівається, сухою, брудною рукою б'є він у бубон. Він розхитується, усі його кістки славлять невидимого бога. Так танцює він перед скринею з книгами, як колись цар Давид танцював перед ківотом заповіту. Великі римські пани в залі глядачів сміялися дуже, виразно крізь загальний регіт чувся тягучий сміх міністра Таласа. Але більшість була дещо відчужена, і пара іудеїв дивилася збентежено, майже злякано на чоловіка на сцені, що скакав, танцював, розхитувався. Вони думали про левітів, як вони побожно стояли з срібними сурмами на високих східцях храму, і про первосвященика, як він, величний і сповнений гідності, в прекрасному убранні і храмових самоцвітах виступає перед богом, і чи не святотатство те, що робить чоловік там на сцені? Але нарешті і римський губернатор

нē може більше захиstitи іudeя. Bo єгіptян занадто багато, із одинадцять клоунів стало одинадцять раз по одинадцять, і вони вливають отрутні обвинувачення в ухо цезаря, і вони кумедно танцюють, і вони колять, і шарпають, і стріляють маленькими, смертобивчими стрілами, і вбивають знову трьох дітей та його дружину. I, кінець · кінцем, знову рушає іудей Апелла геть, з сувоем і ящиком, і світильником, і ременями, і своїм невидимим богом, і цього разу прибуває він у Рим. Ale тепер гра стає зовсім рискована й смілива. Клоуни не наважуються утісняти його фізично, вони спиняються на краю сцени. Все ж вони вилізають, підскакуючи, як мавпи, на дах його дому, вони вдираються також всередину, вони заглядають, що є в сувої і що в огрівному ящику. Вони пародують його, як він стає на молитву, цього разу повертаючись на схід, де Іерусалім і храм. Одинадцять провідних клоунів носять тепер дуже сміливі маски, портретні, без великого труду можна впізнати міністра Таласа, великого юриста сенату Кассія Лонгіна, філософа Сенеку і інших дуже високих ворогів іудеїв. Тільки цього разу вони нездольні проти іудея Апелли, його захищають цезар і цезарева дружина. Ale вони шпигують, поки він дастъ якийсь привід. I от він справді дає привід, він одружується з тубільною жінкою, вільноодпущенею. Тоді вони заходжуються коло його жінки і вливають їй у серце всю свою зневагу. Були проспівані надзвичайно злі куплети про обрізаного, його часник, його сморід, дух його посту, його огрівний ящик. Доходить до того, що його жінка при його дітях глузує з нього, що він обрізаний. Тоді він проганяє її геть і лишається сам з своїми дітьми і своїм невидимим богом, під охороною римського цезаря. В розpacі і буйній тузі, хитаючись, співає він старої пісні: „На ріках ваві-

лонських там ми сиділи й плакали"; здалека, зовсім тихо, пародують його одинадцять клоунів.

Глядачі дивилися і не знали гаразд, чи їм робити веселі, чи сумні обличчя. Усі позирали на цезареву ложу. Цезарева дружина сказала виразно своїм ясним дитячим голосом, який чути було далеко, що навряд чи зацікавить її якась інша сучасна п'еса так, як ця. Вона говорила компліменти сенаторові Маруллу, що з фальшивою рішучістю заперечував авторство тексту. Цезар був стриманий; його вчитель літератури Сенека так багато проповідував йому про традиції, що він покищо не міг гаразд розібратися з новою технікою цієї вистави. Цезар був молодий, білявий, його інтелігентне лице було трохи одутле; зайнятий своїми думками, він неуважно дивився на глядачів, що не сміли залишити театр, доки він не рушить. Іудейські пани в залі глядачів стояли збентежено. Клавдій Регін перев'язував крекучи ремінці на черевиках і квакав, коли до нього зверталися, щось незрозуміле. Йосіф кидався від гніву до похвали. Різка життєва правда, з якою іудей Апелла стояв на сцені, завдала горя його очам. Те, що так безпощадно примішали усе смішне, яке було в цьому іudeїві, до його серйозної долі, сповнювало його таким же незадоволенням, як і подивом. Власне, так було з більшістю. Глядачі були зацікавлені й незадоволені, іудейські пани прямо засмучені. Дійсно задоволений був тільки міністр Талас.

Цезар покликав його й міністра юстиції Юнія Тракса в ложу і сказав задумливо, що він заклопотаний тим, як сприймуть іудеї певне відоме рішення. Цезарева дружина, перед тим як вийти, повідомила Йосіфа, що другого дня троє невинних будуть звільнені.

Другого дня, зразу по сході сонця, трьох мучеників випустили. В дачному місті Тібурі, у віллі

Юліана Альфа, президента Фелійської громади, їх скупали під доглядом лікарів, нагодували, забезпечили коштовними убраннями. Потім посадили в гарний екіпаж Юліана Альфа. Всюди при дорозі від Тібура до Рима стояли групи іудеїв, і коли екіпаж, поперед якого бігли вістуни, а позаду їхав великий обоз, проїздив, вони говорили благословення, прописані після врятування від великої небезпеки, і вони кричали трьом:

— Благословенні ті, що прибувають сюди! Мир вам, мої доктори й панове!

Але біля Тібурських воріт був страшний тиск. Тут посередині оточеного поліцією й військом простору чекали на мучеників президенти п'яти іудейських громад, потім державний секретар Поліб з міністерства прохань і скарг, церемоніймейстер дружини цезаря, а насамперед письменник Іосіф бен - Маттіас, делегат Великої ради Іерусаліма, і актор Деметрій Лібан. Розуміється, і тут актор найбільше привертав увагу; але всі без винятку, римські пані і іудеї, показували один одному стрункого молодого чоловіка з худим, фанатичним лицем, сміливим носом і гарячими очима: це був доктор Іосіф бен - Маттіас, що домігся помилування трьох. Це була велика година для Іосіфа. Він мав вигляд молодий, серйозний, схильований і гідний, він являв собою добру фігуру навіть поряд Деметрія Лібана.

Нарешті прибув екіпаж з трьома. Їх вийняли звідти. Вони були дуже слабі, їх тіла дивно хиталися механічно вперед і назад. Невиразно дивилися вони на багато облич, на багато урочистих білих убрань, тупо слухали промови, що їх славили. Зворушені звертали люди увагу на їх напівострижені голови, на випалену на лобі в кожного літеру Е, на сліди від кайданів над кісточками на ногах. Багато плакало. А актор Деметрій Лібан упав на коліна,

схилив голову у порож дороги, і він поцілував ноги чоловіків, що постраждали за Ягве й країну Ізраїля. Люди звикли бачити його як коміка, народ сміявся, де тільки він показувався, але нікому не здався він смішним, коли лежав у пилюці перед трьома і цілував їхні ноги, і плакав.

В суботу після того відбувалася велика божа служба в Агріппінській синагозі. Найстарший із трьох прочитав перші вірші визначеного на цю суботу уривка з Письма; з великим трудом витискував він з глибини свого горла слова, просторий молитовний дім був переповнений людьми до останнього закутка, густо, безмовно й захоплено стояли люди і вздовж усієї вулиці. Йосіф був покликаний по закінченні читання піднести вгору сувій тори. Стрункий і серйозний стояв він на підвищенному місці, високо підняв він обома руками сувій, повернувшись, так що всі його могли бачити, дивився своїми гарячими очима на незліченне зібрання. І погляди іудеїв Рима втуплювалися в молодого, палкого чоловіка, що підносив перед ними сувій Письма.

Цієї зими дуже вшановували трьох мучеників. Потроху вони відживали, їх виснажені тіла набиралися нового соку, їхні голо острижені голови скупо вкрилися новим волоссям, за рецептами Скрібона Ларга виведені були на ногах у них рубці від кайданів. Їх закликали від одної громади до іншої, від одного впливового пана до іншого. Вони сприймали вшанування досить тупо, як засłużену данину.

Помалу, в міру того, як набиралися сили, починали вони більше говорити. Виявилося, що мученики були сварливі, гарячі, лайливі старі пани. Ніхто не був для них досить побожний, не жив так, як велить закон. Вони сперечалися між собою і з кожним іншим, вони походжали серед іудеїв Рима, немов би це був Іерусалім і ці іудеї були під їх

владою, вони порядкували й забороняли. Аж поки Юліан Альф дуже чесно, але твердо звернув їхню увагу на те, що його Фелійська синагога не перебуває в окрузі їхнього храму. Тоді вони проклинали його і хотіли оголосити його поза законом, оповістити йому загальний бойкот. Всі були, кінець - кінцем, дуже задоволені, коли знову почалося судноплавство, і цих трьох посадили в Путеолі на корабель, що мав відвезти їх до Іудеї.

Іосіфове завдання в Римі закінчилося. Проте він лишався ще. Виразно стояла знову перед його очима мета, ради якої він прибув до Рима: завоювати це місто. Дедалі ясніше ставало йому, що є для нього один єдиний шлях: література. Його вабив великий сюжет з історії його країни. Здавна в старих книзах свого народу найдужче захоплювала його одна розповідь: боротьба Маккавеїв з греками за волю. Тільки тепер зрозумів він, що його тягло сюди. Рим був готовий сприйняти мудрість і таємницю Сходу. Його завданням було так показати світові патетично - героїчний період з минулого Ізраїля, щоб усі дізналися: ця країна Ізраїля обрана, в ній живе бог.

Він нікому не говорив про свої наміри. Його зовнішнє життя було життям молодого чоловіка з доброго товариства. Але все, що він бачив, чув, переживав, стосувалося до його твору. Це мало бути можливим — збагнути обидва світи, Схід і Захід. Це мало бути можливим — історію Маккавеїв з її вірою і її чудами викласти в твердій, ясній формі, як вимагає теорія молодших прозаїків. В старих книгах жив він муками тих колишніх, які приймали ці муки, щоб не порушити заповіді Ягве, а на форумі, між колонадами Лівії, Марсового поля, в громадських купальнях, в театрі жив він гостротою і „технікою“ цього міста Рима, яке так

Зачаровує своїх жителів, що всі лають його і всі люблять.

Особливо відчув він спокусу міста, коли виникла нагода лишитися в ньому назавжди. Кай Барцаароне хотів одружити свою дочку Ірену. Він, на бажання Ірениної матері, мав намір узяти за зятя молодого доктора Лісіна з Фелійської синагоги, але не того бажало його серце, і очі дівчини Ірени дивилися в таким же мрійливим захопленням, як і першого дня, на худе, фанатичне обличчя Йосіфа. З одруженням барилися, Йосіфові досить було сказати одне слово, і він лишився б на весь час у Римі, як зять багатого чоловіка. Це було привабливо, це означало спокійне, широке життя, пошану й достаток. Але це означало також самозаспокоення і застій. Чи не була така мета занадто мала?

Він з подвійним запалом накинувся на книги. З безкрайою сумліністю підготовляв свою „Історію Маккавейв“. Не соромився, як школяр, вивчати латинську й грецьку граматику. Випробовував свою вправність на найважчих деталях. Таким трудним способом працював він над непомітною роботою щіль весну, доки відчув себе нарешті готовим узятися до самого твору.

Тут сталася подія, що потрясла його глибоко.

Цієї якраз весни, дуже несподівано і дуже молодою померла цезарева дружина Поппейа. Вона бажала померти рано, незблаклою, вона часто говорила про смерть, і от бажання її здійснилося. Ще й після смерті довела вона свою прихильність до Сходу; бо в своєму тестаменті вона розпорядилася, щоб її тіло не спалювали, а бальзамували за східним звичаєм.

Цезар зробив із свого суму й свого кохання нечуване свято. Велетенський похід з тілом Поппей рухався через місто, оркестри музики, плакальниці,

декламаційні хори. Безконечна була процесія предків, що прийняли тепер, як останню, дружину цезаря у свій похід. Для цієї мети воскові маски предків вийняті були з своїх святих шаф. Їх носили актори, одягнені в пишні службові убрання цих консулів, президентів, міністрів, попереду кожного мерця йшли його ліктори з пучками різок і сокирами. Потім ще раз проходив увесь цей похід, гротескно зображеній знову танцівниками й акторами, які пародували тих, що йшли попереду. І мертвa цезарева дружина теж була між ними. Деметрій Лібан не міг не вчинити цієї останньої страшної послуги своїй протекторці, і іудеї ревіли від сміху й смутку, коли проходило повз них зображення їхньої прихильниці, яке танцювало, стрибало й болісно усміхалося. Потім рухалася обслуга померлої, велетенський похід її чиновників, невільників, вільновідпущеніків, потім офіцери гвардії, нарешті сама померла, яку несли чотири сенатори; вона сиділа в кріслі, як любила сидіти, одягнена в строго пошите, але страшенно прозоре убрання, як вона любила одягатись, майстерно набальзамована іудейськими лікарями, оповита прекрасними паходщами. За нею цезар, з закритою головою, в простому чорному одягу, без ознак своєї влади. А за ним сенат і народ Рима.

Перед трибуною на форумі похід спинився. Предки спустилися з своїх колісниць і посідали на стільці з слонової кості, і цезар став тримати похоронну промову. Йосіф бачив Поппею, вона сиділа на своєму стільці, як тоді сиділа перед ним, з янтарно-жовтим волоссям і трохи глузливим виразом на обличчі, потім цезар скінчив промову, і Рим восстане вітав свою імператрицю. Десятки тисяч стояли, простягши випрямлені долоні, і предки теж підвелися з своїх стільців і простягли вперед випрямлені руки, і так на хвилину застигли всі стоячи, сама тільки мертвa сиділа.

У весь цей час Іосіф уникав свого колеги Іуста. Тепер він знайшов його. Обидва молоді чоловіки бродили між колонадами Марсового поля. Іуст був такої думки, що тепер, після смерті Поппеї, панове Талас та його товариші не відкладатимуть надалі опублікування едикту. Іосіф підняв плечі. Мовчки йшли вони між елегантною публікою, яка гуляла серед колонад. Потім, якраз перед гарною крамницею Кая Барцаароне, Іуст спинився й сказав:

— І коли у іudeїв Цезарії відберуть їхні права, жодна людина не знайде в цьому нічого. Значить, іudeї в цій справі мають бути неправі. Коли надходять від них прохання хоч трохи справедливі, тоді Рим зважає на них і дає допомогу. Хіба не поставилися милостиво до їхніх трьох невинних? Рим поводиться з Іудеєю м'яко, м'якіше, ніж з іншими провінціями.

Іосіф зблід. Що, як правду каже цей чоловік? Що, як його успіх — звільнення тих трьох — був шкідливий для загальної політики іudeїв, і Рим таким способом, виявивши милосердя в другорядній справі, тільки брехливо посахарив жорстокість рішення в справі головній? Безвиразним поглядом оглядав він меблі, виставлені на продаж перед крамницею Кая Барцаароне.

Він не відповів нічого, скоро попрощався. Те, що сказав Іуст, зробило його хворим. Це не могло бути правою. В нього бували дні суєтного честолюбства, в кого їх не було? Але у випадку трьох невинних він діяв чесно, від широго серця, він не погіршував справу свого народу ради особистого маленького успіху.

З новим, запеклим завзяттям взявся він до свого твору. Він постився, вгамовував свою плоть, поклався не торкатися жодної жінки, доки його твір не буде закінчений. Працював. Заплющував очі, щоб

оглянути речі своєї книги, розплющував їх, щоб поставити речі своєї книги на ясне світло. Розповідав світові про чудову війну свого народу за волю. Він зазнавав мук разом з мучениками своєї книги, перемагав разом з ними. Він з Іудою Маккавеєм новоосвячував храм. Кротка й велика огортала його віра. Віру, визволення, тріумф, всі високі почуття, які він відчув із старих книг, влив він у свій твір. Він був обраний воїн Ягве, доки писав.

Він забув Цезарію.

Він почав своє колишнє життя знову, ішов до товариства, шукав жінок, розважався. Він прочитав свою книгу про Маккавеїв добірному гурткові літераторів. Його поздоровляли. Він послав її видавцеві Клавдію Регіну. Той зразу відповів, що опублікує її.

Але одночасно, і теж у видавництві Клавдія Регіна, з'явився твір Іуста „Про ідею іудейства“. Іосіф сприйняв як лукавство те, що ні Іуст, ні Регін не говорили йому про цю книгу раніше. Він чіплявся до книги Іуста, вона, мовляв, надто твереза, без розмаху. Але в глибині душі йому здавалося те, що він сам зробив, незgrabною пишномовністю проти нових, щільних, стислих рядів думок другого. Він порівнював портрет Іуста, намальований спереду в його книзі, із своїм власним. Він прочитав невеликий твір Іуста вдруге, втрете. Його власне письменництво здалося йому дитячим, безнадійним.

Але отже не тільки дівчина Іrena, тепер дружина доктора Лісіна, та прихильні читачі з правого берега Тібра, а й літератори та молоді сноби в елегантних купальннях лівого берега визнавали книгу за добру. Іосіфів клич поширювався, його книга про іудейську війну впливала, як цікаве й плодотворче відродження героїчного епосу. Молоді літератори запобігали перед ним, його вже наслідували, вважали за голову цілої школи. Великі родини за-

прошували його почитати з своєї книги в їхньому колі. На правому березі Тібра по його книзі вчилися діти. А твору Іуста з Тіверії не знав ніхто, не читав ніхто. Видавничий бухгалтер у домі Клавдія Регіна розповідав Іосіфові, що книги Іуста виготовлено 190 примірників, а твору Іосіфа — вже 4200 примірників, і попит на неї з усіх провінцій, а особливо з Сходу,увесь час зростає. Сам Іуст чи не вибрався з Рима; принаймні Іосіф у ці місяці свого літературного успіху ніде не зустрічав його.

Зима минула, і рання весна принесла ефектну демонстрацію римської могутності, довго підготовлюваного тріумфу над Сходом, гордого вступу до нового походу Александра. Сусідня держава на Сході, Парфянське царство, де царював Вологез, єдина велика держава відомого світу поза Римом, втомилася від довгої війни, віддала Вірменію, за яку провадилася війна. Сам цезар в урочистій церемонії замкнув храм Януса на знак того, що мир на землі. Потім він грандіозним видовищем відсвяткував цю першу перемогу над знову підкорюваним Сходом. Цар Вірменії Тірідат мусив особисто з'явитися до нього, щоб із його рук прийняти корону, як лен. Цілий місяць їхав східний володар з величезним почетом, з вершниками і розкішними подарунками, золотом і міррою, на Захід, щоб вшанувати римського цезаря. По всьому Сходу поширилися легенди про трьох царів, які ніби рушили в путь, щоб поклонитися зорі, яка підіймається на Заході. Зрештою, міністерство фінансів у Римі мало багато великого клопоту з тим, як сплатити всі витрати, що, розуміється, мали робитися коштом цезарської каси.

Коли нарешті пожід царя Тірідата вступив в Італію, сенат і народ римський були закликані бути присутніми при вшануванні цезаря Сходом. На всіх

вулицях стовпилися цікаві. Цезарева гвардія вистроєна була шпалерами. Крізь її лави виступав східний цар, в убраних своєї країни, з тіарою на голові, з короткою перською шаблею при поясі: але зброя була зроблена нешкідливою, бо клинок міцно заклепали в ножнах. Так пройшов він через форум, піднявся на естраду, де сидів на троні цезар, накинув лоб до землі. Цезар зняв з нього тіару і на її місце надів діадему. І тоді військо забряжчало списами й щитами і закричало хором, як вправлялося кілька днів перед тим: Привіт тобі, цезар, володар, імператор, бог!

Сидячи на одній з трибун на Святій вулиці, що проходила через форум, присутні були при видовищі почесні гості з провінцій, між ними й Іосіф. Глибоко ехвильований дивився він на приниження Тірідата. Боротьба між Сходом і Заходом була предковічна. Перси свого часу далеко відтиснули були Захід, але потім Александр на століття відкинув Схід назад. В останні десятиліття, а особливо від часу, коли століття тому парфяні подолали велику римську армію, Схід, здавалося, знову почав тиснути Захід. У всякому разі він почував себе духовно вищим, і нові надії сповнювали іудеїв; на Сході має з'явитися спаситель і, як провіщали старі пророцтва, зробить Єрусалім столицею світу. А тепер Іосіф мусив бачити ясно, на власні очі, як Тірідат, брат наймогутнішого володаря Сходу, склоняв чоло у пилку перед Римом. Парфянське царство лежало далеко, військові заходи там зв'язані були з величезними труднощами, ще жили там внуки тих, які упень розбили великого римського генерала Красса і його армію. І проте парфяні уклали цей гідний жалю мир. Він дозволив, цей парфянський князь, щоб йому заклепали шаблю в ножнах. Так принаймні він дістає певну автономію і, хоч теж

тільки пожалувану йому, свою діадему. Якщо можуть парфянин задовольняється цим, то хіба не безглуздя, коли маленька Іудея вірить, що можна скинути римську владу? Іудея легкодосяжна, вона оточена романізованими провінціями, вже понад століття Рим застосовує там своє правління і свою військову техніку. Те, що „Месники Ізраїля“ обговорюють у Блакитному залі в Єрусалімі, є чисте божевілля. Іудея мусить прилучитись до заведеного світового порядку, як і всі інші, бог був в Італії, світ був римський.

Раптом біля нього опинився Іуст.

— Цар Тірідат має поганий вигляд рядом з вашими Маккавеями, доктор Іосіф,— сказав він.

Іосіф подивився на нього, лице Іуста було жовте, скептичне, з дещо гірким виразом, і виглядав він багато старішим за Іосіфа, хоч і не був старіший. Чи він глузує з нього? Що, власне, означають ці слова?

— Я, звичайно, такої думки,— сказав він,— що заклепаний у ножнах меч менш симпатичний, ніж вийнятий.

— Але в багатьох випадках розумніший і, можливо, навіть героїчніший,— відповів Іуст.— Серйозно,— сказав він,— дуже шкода, що такий обдарований чоловік, як ви, перетворюється в шкідника.

— В шкідника?— обурився Іосіф. Кров забурхала в ньому від того, що хтось так виразно й неприкрыто сформулював туманні докори, які мучили його іноді вночі.

— Моя книга про Маккавеїв,— сказав він,— показала Римові, що ми, іудеї, ще іудеї, а не римляни. Хіба це шкідливо?

— Тепер цезар скасує свій підпис під едиктом, так?— спитав Іуст лагідно.

— Едикт ще не опубліковано,— відповів Іосіф

сердито.— „С люди,— навів він цитату,— які знають, що Юпітер шепотів на вухо Юноні”.

— Я боюсь,— промовив Іуст,— що після того, як Рим полагодить свою справу з парфянами, вам не доведеться довго ждати опублікування едикту.

Вони сиділи на трибуні, внизу проходила кавалерія, в парадній формі, проте вершники сиділи на конях вільно, зручно, маса аплодувала, офіцери бундючно дивилися прямо перед собою, ні праворуч, ні ліворуч.

— Ви не повинні самі себе дурити,— сказав Іуст, майже презирливо.— Ви написали класичний твір про нашу боротьбу за волю, ви іудейський Тіт Лівій. Тільки, бачите, коли наші живі греки читають сьогодні про мертвого Леоніда, то від того лишається безтурботне, академічне задоволення. А коли ваші Месники Ізраїля читають в Іерусалімі вашу історію Іуди Маккавея, тоді в них загораються очі, і вони поглядають на свою зброю. Ви цього бажали?

Внизу проїздив тепер чоловік із заклепаним мечем. Всі на трибуні підвелися. Народ несамовито кричав до нього.

— Цезарія,— сказав Іуст,— остаточно вирвана в нас. Ви певною мірою полегшили це римлянам. Ви хочете ще дати їм багато приводів, щоб Іерусалім теж зробити римським містом?

— Що може сьогодні робити іудейський письменник? Я не хочу, щоб Рим поглинув Іudeю,— сказав Йосіф.

— Іудейський письменник,— відповів Іуст,— повинен насамперед зрозуміти, що сьогодні не можна змінити світ залізом і золотом.

— Залізо й золото теж стають частиною духу, коли їх вживають на духовну річ,— сказав Йосіф.

— Прекрасне речення для ваших книг, пане Лівій, коли ви не подаєте нічого фактичного,— кепкував Іуст.

— Що повинна робити Іудея, коли вона не бажає загинути? — знову спитав Іосіф. — Маккавеї перемогли, бо вони були готові вмерти за свої переконання і свою свідомість.

— Я не можу бачити в тому будьякий глупість, щоб умирати за свою свідомість. Вмирати за переконання є справа воїнів. Покликання письменника — передавати їх іншим. Я не вірю, — продовжував він, — що невидимий бог Іерусаліма сьогодні такий, як бог ваших Маккавеїв. Я не вірю, що багато зроблено, коли хтось за нього вмирає. Він вимагає більшого. Це страшно трудно — будувати для цього невидимого бога невидимий дім. У всякому разі це безумовно не так просто, як ви собі думали, доктор Іосіф. Ваша книга, можливо, внесе дещо з римського духу в юдею, безперечно нічого — з юдейського духу в Рим.

Розмова з Іустом збентежила Іосіфа більше, ніж він хотів. Даремно казав він собі, що в Іустові говорить тільки заздрість, бож його книги мають успіх, а Іустові ні. Те, що Іуст висунув проти нього, міцно засіло, він не міг вигнати його зного серця. Він читав книгу про Маккавеїв, він кликав на допомогу всі велики почуття тих самотніх ночей, коли він писав книгу. Марно. Треба впоратися з цим Іустом. Так він не міг далі жити.

Він вирішив узяти справу Цезарії за ознаку. Вже з рік вимахують вони перед ним цим безглуздим едиктом. Це тільки справа Цезарії спрямовує думки Іуста проти нього. Гараезд. Коли вона дійсно буде вирішена несприятливо для юдеїв, тоді він скориться, тоді він був неправий, тоді в його книзі про Маккавеїв неправдивий юдейський дух, тоді Іуст великий чоловік, а він маленький, пустий кар'єрист.

Багато довгих днів бродив він у повному муки чеканні. Нарешті він не міг уже далі витримувати

напруження. Він вийняв кость. Якщо вона впаде сприятливо, тоді рішення буде на користь іudeїв. Він закрутів кость. Вона впала несприятливо. Він закрутів удруге. Вона знову впала несприятливо. Він закрутів утретє. Цього разу вона впала сприятливо. Він вжахнувся. Він взяв, справді без наміру, скошенну кость.

Як завжди, він хотів повернутися до Іудеї. Він за ці вісімнадцять місяців у Римі забув багато чого в Іудеї, він не бачить його більше, він мусить повернутися назад і здобути силу з Іудеї.

З великою покванністю приготувався він до від'їзду. Половина римських іudeїв стояла біля Воріт трьох вулиць, звідки від'їздив екіпаж, що мав одвезти його до корабля. Троє з присутніх проводили його далі: Ірена, дружина доктора Лісіна, актор Деметрій Лібан, письменник Іуст з Тіверії.

Деметрій говорив дорогою про те, як і він колись з'їздить до Сіона, і потім вийде туди назавжди. Ні, довго він не може ждати далі. Він гадає, що не довше як сім чи вісім років гратиме ще. Потім, нарешті, він побачить Іерусалім. Він мріяв про храм, як він, сяючи, височіє над містом з своїми велетенськими терасами, з своїми білими й золотими палатами. Він мріяв про матову мінисту завісу, що закриває святиню святинь, наймайстернішу тканину відомого світу. Він знає кожну деталь святині, можливо краще, ніж багато з тих, що бачили все живими очима, так часто просив він розповідати йому про це.

Вони прибули в порт Остії. Сонячний годинник показував восьму годину. Іосіф рахував по-дитячому, з трудом і уперто. Минуло рік, сім місяців, дванаццять днів і чотири години, відколи він виїхав з Іудеї. Його сповнило раптом майже тілесне бажання Іерусаліма, він хотів своїм диханням надимати паруси корабля, щоб він плив швидше.

Троє друзів стояли на набережній. Ірена була серйозна й тиха, Іуст глувливий і сумний, а Деметрій Лібан простяг широким жестом випрямлену руку, накилившись уперед. Це було більше, ніж прощальний привіт Іосіфові, це був привіт усій далекій і палкоожаданій країні.

Люди зникли. Остія, Рим, Італія зникли. Іосіф був у чистому морі. Він їхав в Іudeю.

Разом з ним, на тому самому кораблі їхав таємний кур'єр, який віз губернаторові Іudeї наказ оповістити місту Цезарії цезареве рішення про виборчий статут.

КНИГА ДРУГА
ГАЛИЛЕЯ

13 травня, о 9 годині ранку, прийняв губернатор Гессій Флор магістрат Цезарії і повідомив його про цезареве рішення в справі виборчого статуту, через яке іудеї мали втратити владу в офіціальній столиці країни. О 10 годині едикт був оголошений урядовим оповісником з трибуни на великому форумі. В майстернях братів Закінт уже провадилася робота, щоб вилити дослівний зміст едикту в бронзі,— в цій формі він мав назавжди зберігатися в архівах міста.

Серед греко-римської людності була надзвичайна радість. Колосальні статуї при в'їзді в порт, колони з бюстами богині Рима і засновника монархії, портретні бюсти правлячого цезаря на рогах вулиць були святково сповиті вінками. Оркестри, декламаційні хори ходили по вулицях, в порту частували безплатним вином, невільникам давали волю.

А в кварталах іудеїв білі й пустинні застигли недавно такі шумливі будинки, крамниці були закриті, сподівання погрому гнітюче нависло над гарячими вулицями.

Через день після того, в суботу, іудеї, що йшли до своєї головної синагоги, побачили перед її дверима керівника одного з грецьких нападних загонів з його людьми, який приносив у жертву птаха. Таку жертву приносили звичайно хворі на проказу, і це був найулюблениший у передній Азії спосіб ганьбити іудеїв, бо цим їх оголошували за потомків єгипетських прокажених. Служники синагоги вимагали від греків знайти інше місце для своєї жертви. Греки кепкували: часи, коли іудеї могли роз заявлювати в Цезарії пащеку, минулися. Іудейські урядовці вдалися до поліції. Та відповіла, що мусить спершу

дістати інструкції. Деякі гарячі голови споміж іudeїв не хотіли далі дивитися на зухвалу церемонію греків, намагалися відібрati жертвовний горщик силою. Бліснули кінджали, ножі. Нарешті, коли були вже вбиті й ранені, втрутилося римське військо. Воно заарештувало цілий ряд іudeїв, як призвідців, у греків відібрали жертвовний горщик. Після цього іudeї, хто тільки міг, тікали з своїм рухомим майном з Цезарії; сувої святого письма перенесені були в надійне місце.

Події в Цезарії, едикт і його наслідки, спричинили те, що мала війна, яку Іудея понад століття провадила проти римської влади, спалахнула всюди в країні з новою, лютою запеклістю. Досі принаймні в Іерусалімі обом партіям порядку, аристократичним „Непохитним у законі“ і буржуазним „Істинно віруючим по закону“, вдавалося не допускати насильств проти римлян; тепер, після едикту про Цезарію, взяла гору третя партія — „Месники Ізраїля“.

Дедалі більше людей з партії „Істинно віруючих по закону“ приставали до „Месників“, сам голова храмової управи, доктор і пан Елеазар бен-Сімон, відкрито перейшов до них. Всюди виднілися їх знаки, слово „Маккавеї“, ініціали гебрейського речення: „Хто як ти, о господи?“, лозунги повстання. В Галілії знову з'явився агітатор Нахум, син страченого римлянами проводиря патріотів Іуди. Він зник був майже десять років тому, і не було про нього ніякої звістки, гадали, що він загинув, і от раптом він проходить містами й селами північної провінції, і всюди маси біжать за ним. „Нащо ви хочете ще ждати?“ заклинав він палко й фанатично людей, що слухали його в глухим і гірким почуттям. — „Неприкрита присутність необрізаних плямує вашу країну. Їхні солдати топчуть зухвало плити храму, їх сурми огидно вдираються в святу музику. Ви

обрані служити Ягве: ви не можете поклонятися цезареві, свиножерові. Пам'ятайте про великих ревнителів господа: про Пінхаса, про Елі, про Іуду Маккавея. Хіба не досить придавили вас ваші гнобителі? Чи ви дозволятимете далі чужинцям грабувати добро, яке Ягве призначив для вас, щоб вони мали змогу влаштовувати бої гладіаторів та цькувати на арені людей звірями? Хай не робить вас ляклівими боягузтво „Істинно віруючих по закону“! Не схиляйтесь перед жадобою зиску „Непохитних у законі“, що лижуть руку гнобителя, бо вона охороняє їх грошовий мішок. Час пробив. Царство небесне близько. В ньому бідняк однаковісінський з гладким череванем. Месія народився, він жде тільки, поки ви заворушитесь, тоді він появиться. Побийте боягузів з Великої ради в Іерусалімі! Побийте римлян!“

Озброєні загони „Месників Ізраїля“, які, здавалося, були винищенні, знову з'явилися в усій країні. В Іерусалімі дійшло до бурхливих демонстрацій. У провінції нападали на римлян, які наважувалися з'являтися на шляхах без військової охорони, і брали їх як заручників. Саме в цей час цезарева фінансова управа жорстоко стягувала певні недоплати податків. Молоді „Месники Ізраїля“ з'явилися на вулицях з карнавками, жебрали в прохожих: „Подайте милосердну пожертву для бідного, нещасного губернатора“. Гессій Флор вирішив діяти рішуче, він поставив вимогу видати йому заводців. Тубільна влада заявила, що не може їх виявити. Губернатор звелів військові обшукати, не минаючи жодного дому, Верхній базар і прилеглі до нього вулиці, де було, як гадали, головне місце „Месників Ізраїля“. Домові обшуки переходили в плюндрування. Іudeї боронилися, з дахів деяких будинків стріляли. І серед римлян були вбиті. Губернатор оголосив воєнний

стан, завів воєнний суд. Розлютовані солдати тягли до суду винних і невинних; досить було голого обвинувачення, що хтось належить до „Месників Ізраїля“. Сипалися смертні вироки. Закон забороняв страчувати римських громадян інакше, як тільки мечем. Гессій Флор звелів ганебно розпинати іудеїв на хрестах, навіть коли вони носили лицарський титул і золотий перстень другого благородного римського стану.

Коли мали бути засудженими і два члени Великої ради, перед офіцерами воєнного суду з'явилася, в супроводі безмовної, сквильованої маси, принцеса Береніка, сестра царя Агріппи. Вона, після врятування від хвороби, виконувала важку обітницю, ходила з коротко остриженим волоссям і без будь-яких прикрас. Вона була вродлива жінка, в Іерусалімі її дуже любили, охоче приймали її і при римському дворі. Її хода славетна була в цілому світі. Від германського кордону до Судана, від Англії і до Індії не можна було сказати жінці кращий комплімент, ніж те, що вонаходить як принцеса Береніка. Але тепер ця велика дама виступала смиренно, як людина, що прийшла благати захисту, боса, в чорному убранні, підперезаному шнурком, похиливши голову з коротким волоссям. Вона уклонилася голові суду і просила в нього милості для обох священиків. Офіцери були спочатку чесні, галантно жартували. Але як принцеса Береніка не відступала, вони стали холодні, нарешті майже грубі, і Береніка, гірко принижена, мусила піти ні з чим.

За ці п'ять днів, від 21 до 26 травня, в Іерусалімі позбавили життя три тисячі людей, серед них тисячу жінок та дітей.

Місто клекотіло глухим обуренням. Досі до „Месників Ізраїля“ приїздувались здебільша селяни та пролетарі, тепер в їх лави вступало дедалі більше

бюргерів. Всюди шепотіли або й відкрито кричали, що після завтра, ні, вже завтра, країна підійметься проти римського насильства. Тубільний уряд — колегія при первосвященику і Велика рада, стурбовано дивилися, якого характеру набирають справи. Уся верхня верства суспільства бажала порозуміння з Римом, боялася війни. „Непохитні в законі”, здебільша аристократи й багаті люди, які посідали найважливіші державні пости, боялися, що війна проти Рима неминуче перетвориться в революцію, спрямовану проти власного їх панування; бо вони здавна уперто й гордовито відкидали скромні вимоги орендарів-селян, дрібних буржуа, пролетарів. А „Істинно віруючі по закону”, партія докторів ієрусалімського храму, учених, демократів, до якої тяжили великі маси народу, вірили, що треба лишити на бога відновлення старої державної волі, і застерігали від будьякого насильства, доки римляни не зазіхають на закон, на 613 заповідей Мойсея.

Керівники обох партій настійливо зверталися до царя Агріппи, який забарився в Єгипті, і просили його бути за посередника між заколотниками і римським урядом. Цьому цареві римляни лишили справжню владу тільки в Трансіорданії та деяких містах Галілеї, а в Іудеї вони обмежили його право тільки верховним наглядом за храмом. Але він ще мав царський титул, вважався за першого чоловіка серед іudeїв, його любили. Пожвапно на прохання іудейського уряду прибув він до Ієрусаліма, наміряючись сам поговорити з масами.

Десятки тисяч прийшли послухати його на великий майдан перед палацом Маккавеїв. Вони стояли тісним натовпом, за ними був старий міський мур і западина з перекинутим через неї вузеньким містком, а ще далі височіло біле й золоте західне крило храму. Маса вітала царя стримано, напружено,

трохи недовірливо. Але тут між офіцерами, які скилися перед нею, вийшла з дверей палацу принцеса Береніка, знову одягнена в чорне, але цього разу не в убрання просительки, а у важку парчу. Під коротким волоссям її довге, благородне лицездавалося ще сміливішим. Всі замовкли, коли вона виступила з палацу, як замовкають молящі, які в день нового місяця ждуть молодика: він був між хмарами й невидимий, і от вийшов на чисте небо, і вони радіють. Помалу спускалася принцеса сходами до свого брата, важко шелестіла парча її убрання. І коли вона підняла обидві руки в розправленими долонями до народу, її вітали палко, бурхливо: „Привіт тобі, Береніко, княгине, що приходиш в ім'я господнє“.

Тоді почав цар свою промову. Проникновеними словами доводив він, яка безнадійна річ — підійматися проти римського протекторату. Він, елегантний пан, підводив плечі, знову опускав їх, усім своїм тілом зображував безглуздість повстання. Хіба всі народи землі не стоять на ґрунті фактів? Греки, що колись опиралися проти всієї Азії, македонці, що їхній Александр у колишні часи засіяв насіння світової держави: хіба не досить тепер гарнізону з 2000 римських солдатів для обох разом? Галлія має 305 різних племін, виняткові природні укріплення, здобуває всю потрібну сировину у власній країні: не досить хіба 1200 чоловік, не більше, ніж є в країні міст, щоб придушити найменшу думку про опір римлянам? Двох легіонів вистачає, щоб забезпечувати римський лад у велетенському, багатому, старокультурному Єгипті. Проти германців, що, як відомо, вдачею своєю буйніші за диких звірів, виставлено чотири легіони, і в усій області по цей бік Рейна й Дунаю можна подорожувати так мирно, як і в самій Італії.

— Чи ви не маєте,— цар журно похитав головою,— ніякого мірила для своєї власної слабості і сили Рима? Скажіть мені тільки, де ваш флот, ваша артилерія, ваші фінансові джерела? Світ римський: де ви дістанете спільніків і допомогу? Може, з незаселеної пустині?

Цар Агріппа добре говорив до своїх іudeїв, як до нерозумних дітей. Коли поміркувати, податки, яких вимагає Рим, не надмірно високі.

— Ви подумайте тільки, саме місто Александрія дає за місяць більше податків, ніж уся Іудея за рік. І хіба Рим нічого не робить за ці податки? Хіба не створено прекрасні дороги, новітні водопроводи, добру адміністрацію, що швидко працює і гаразд вишколена? — З широким, переконливим жестом заклинив він збори. — Якраз ще корабель стоїть у гавані. Будьте розважні. Не вирушайте в жахну негоду і на певний загин.

Царева промова справила враження. Багато кричало, що вони не проти Рима, вони тільки проти губернатора, проти Гессія Флора. Але тут спритно втрутилися „Месники Ізраїля“. Молодий, елегантний доктор Елеазар передусім вимагав впливовими словами, щоб цар перший підписав ультиматум Римові про відклиkanня Гессія Флора. Агріппа відступив, намагався відкрутитися, ухилитися. Елеазар натискував, щоб він дав ясну відповідь, цар відмовлявся. Дідалі дужче чулися крики:

— Підпис! Ультиматум! Геть Гессія Флора!

Настрій змінився. Кричали, що цар за одно з губернатором, усі вони хочуть тільки визискувати народ. Вже деякі рішучого вигляду хлопці протискувалися до царя. Ледве встиг він під охороною своїх панів повернутися цілим у палац. Другого дня він залишив місто, дуже розгніваний, вирушив у свою безпечну трансіорданську провінцію.

Після цієї поразки феодальних панів та уряду радикали всіма засобами домагалися довести до крайності. Від часу виснування монархії, протягом ста років, цезар та сенат Рима щотижня надсилали жертву для Ягве і його храму. Тепер доктор Елеазар, як голова храмової управи, дав розпорядження священикам, що провадили службу, більше не приймати цю жертву. Марно заклинали його первосвященик та його колегія не провокувати таким нечуваним способом протекторську владу. Доктор Елеазар з глузуванням відіслав жертву назад.

Це був знак для іудейської дрібної буржуазії, селян та пролетарів підійматися проти римлян і своїх власних феодалів. Римський гарнізон був малосильний. „Месники Ізраїля“ скоро захопили в місті всі важливі з стратегічного погляду пункти. Вони зруйнували фінансову управу, під радісні вигуки попалили податкові списки й закладні. Руйнували й нищили будинки багатьох нелюбих аристократів. Оточили римське військо в палаці Маккавеїв. Римляни тримали цей останній, дуже укріплений опорний пункт з великою мужністю. Але їх становище було безнадійне, і коли іудеї гарантували їм, якщо вони згадуть зброю, вільний вихід, вони з радістю прийняли цю пропозицію. Обидві сторони скріпили угоду присягою. Але тільки обложені поклали зброю, як „Месники Ізраїля“ кинулися на беззбройних і стали їх убивати. Римляни не чинили ніякого опору, вони не просили дарувати їм життя, вони кричали: „Присяга! Договір!“ Вони кричали це хором, дедалі менше кричало їх, дедалі слабший ставав хор, напрешті кричав тільки один єдиний: „Присяга! Договір!“, а потім замовк і він. Це сталося 7 вересня, 20 елуля іудейського числення, в суботу.

Ледве розвіявся хміль від цього діла, як усе місто огорнуло гніюче почуття. Наче щоб підтвердити

його, надійшли дуже скоро лихі вісті: в численних містах із змішаним населенням греки нападають на цдеїв. В самій Цезарії в чорну суботу було вбито 20000 цдеїв, решту губернатор загиав у доки і оголосив їх невільниками. На відповідь цдеї розорили грецькі райони в тих містах, де вони мали більшість. Вже століття ненавиділи їх зневажали одні одних греки і цдеї, що жили в одних містах, на побережжі, в Самарії, на краю Галілеї. Іudeї горді були своїм невидимим богом Ягве, вони були переконані, що тільки для них прийде месія, вони пишалися своєю обраністю. Греки глузували з їх нав'язливих ідей, з їх марновірства, з смішних, варварських звичаїв цдеїв, і кожен робив своєму сусіді найгірше. Раз-у-раз виникали між ними криваві сутички. Тепер в Іudeї бушували руйнація, вбивство й пожежа, і країна наповнилась непохованними трупами.

Коли зайдло так далеко, начальник Гессія Флора, Цестій Галл, генерал-губернатор Сірії, вирішив нарешті виступити в Іudeю. Він був старий, скептичний пан, переконаний, що коли нічого не робиш, каєшся рідше і не так гірко, ніж коли робиш. Все ж коли справи дійшли до такого прикрого стану, не можна було показувати неправдиву слабість: Іерусалім треба енергійно приборкати.

Цестій Галл мобілізував увесь 12 легіон, на додачу вісім інших полків сірійської піхоти. Він вимагав також від васальних держав чималі контингенти. Сам цдейський цар Агріппа, стараючись довести Римові свою союзну вірність, послав 2000 чоловік кавалерії, а до того три полки стрільців, і особисто став на чолі їх. Докладно, до найменших подробиць, розробив Цестій Галл програму карної експедиції. Не забув підготувати й пости вогняного телеграфу для повідомлення про перемогу, коли він,

як суддя й месник, вступить в Іерусалім. Рим повинен дізнатися про це того самого дня.

Могутньо вступив він з півночі в непокірну країну. За програмою взяв прекрасне селище Забулон — чоловіче місто, зруйнував його, спалив. За програмою взяв узбережнє місто Яффу, зруйнував його, спалив. Сплюндровані спалені міста, замордовані люди позначали його шлях, доки він за програмою став 27 вересня перед Іерусалімом.

Але тут він запнувся. 9 жовтня, вирахував він, візьме він форт Антонію, 10 - го — храм. Вже було чотирнадцяте, а форт Антонія ще тримався. „Месники Ізраїля“ не вагалися озброїти численних прочан, що прийшли до Іерусаліма з нагоди свята Кущів, місто наповнилося добровільними загонами. Настало 27 жовтня, Цестій Галл стояв уже цілий місяць перед Іерусалімом, і досі ще телеграфісти на пильно підготованих постах марно ждали, вже боячись, що з телеграфом щось не ладиться, і вони будуть покарані. Цестій зібрав нові підкріплення, звелів всі ударні машини поставити на позиції до стін, що зроблено було з великими жертвами, підготував на 2 листопада остаточний штурм з такими засобами, що він, за людськими передбаченнями, не міг бути невдалим.

Іудеї трималися хоробро. Але що могла зробити особиста хоробрість проти переважаючої організації римлян? Яка могла бути, наприклад, користь із зворушливої вилазки трьох старців, що 1 листопада, напередодні штурму, вибралися самі за стіни, щоб спалити римську артилерію? Ясного полудня з'явилися вони раптом перед римськими постами, троє древніх іудеїв із знаками „Месників Ізраїля“, із шарфами, на яких були літери Маккавеїв, ініціали гебрейських слів: „Хто як ти, о господи?“ Спочатку думали, що вони парламентери, послані обложеними,

але вони не були парламентери, навпаки, вони трим-
тячими старечими руками пускали запалюючі стріли
на машини. Це було очевидне божевілля, і римля-
ни — що ж зробиш з божевільними? — повбивали
їх здивовано, добродушно, жартуючи, майже спів-
чуваючи. Ще того ж дня виявилося, що це ті три
члени Великої ради, Гадья, Іегуда і Натан, які були
свого часу засуджені до примусової роботи, а по-
тім звільнені з великої милості. Римляни раз-у-раз
вказували на це помилування, як на разючий при-
клад їхньої доброзичливості, і хотіли цим довести,
що не римська жорстокість, а іудейська впертість
є головною причиною виникаючих заколотів. Також
і в промовах „Непохітних у законі“ та „Істинно
віруючих по закону“ це помилування граво важливу
роль, як доказ римської великодушності. Троє му-
чеників не хотіли більше вештатися в своєму місті,
як живий приклад благородного настрою запеклого
ворога. Їх серця належали „Месникам Ізраїля“. Вони
зважилися, як фанатичні наставники, на цей нечу-
ваний, побожний і героїчний вчинок.

Керівники „Месників Ізраїля“ безумовно добре зна-
ли, що з самим настроем небагато можна досягти проти
облогових машин римлян. Маючи волю не здавати
місто, проте не маючи надії його утримати, диви-
лися вони на готовання до останнього штурму, що
мав бути наступного дня.

Він не відбувся. Уочі Цестій Галл дав наказ
зняти облогу і почати відступ. Він був на вигляд
хворий, знervований. Що сталося? Ніхто не знов
цього. Напосідали з питаннями на полковника
Пауліна, адъютанта Цестія Галла. Він зниував пле-
чима. Генерали хитали головами. Цестій Галл не
мав для несподіваного наказу ніяких підстав, а дис-
ципліна забороняла питати. Армія рушила назад.

Спочатку збентежено, не вірячи, потім із радісним

зіткненням, далі з незмірною радістю дивилися іудеї на цей відступ обложників. Нерішуче, все ще побоюючись якогось тактичного маневру, потім з дедалі більшою силою кинулися вони переслідувати ворогів. Це був для римлян важкий відступ. Від Іерусаліма повстанці дуже тиснули ззаду. В північній області, яку римляни мали перейти, Сімон бар-Гіора, ватажок галілейських партизанів, організував запеклу малу війну. Тепер цей Сімон бар-Гіора після швидкого обхідного маршу зайняв з більшістю своїх сил ущелину Бет Горон. Назва цієї ущелини любо звучала для ушей іудейських партизанів. Тут господь спинив сонце, щоб генерал Іошуя міг здобути для Ізраїля перемогу; тут Іуда Маккавей тріумфально розбив греків. І маневр Сімона бар-Гіори вдався: римляни зазнали такої поразки, якої вони ніколи не переживали в Азії від часів Парфянської війни. Іудеї не мали вбитих і 1000, а римляни втратили вбитими 5680 чоловік піхоти і 380 чоловік кавалерії. Поміж убитими був і правитель Гессій Флор. Вся артилерія, всі інші воєнні матеріали, золотий орел легіона, а, крім усього, велика військова каса потрапили в руки іудеїв.

Це сталося 3 листопада римського, 8 діоса грецького, 10 мархешвана іудейського числення, в 12 рік правління цезаря Нерона.

Урочисто стояли з своїми інструментами левіти на східцях святилища, за ними в самому святилищі священики усіх 24 черг. Після несподіваної разючої перемоги над Цестієм Галлом первосвященик Абан, хоч він і стояв на чолі партії „Непохитних у законі“, мусив призначити подячу службу божу, і от служили велику відправу. Через події останніх днів з усіх дорог вливалися в Іерусалім прибульці, приголомшено видивлялися вони на строгу пишноту

храму. Як морський прибій, шуміло крізь білі й золоті палати храму: „Це є день господа. Не заважайте нам радуватися й веселитися“. І знову й знову 123 приписаними варіаціями: „Хай славиться господь!“

Іосіф стояв зовсім спереду, у своєму білому службовому убрани, маючи круг талії голубий пояс із витканими на ньому квітами. Захоплено, як і інші, хитав він у такт своїм тулубом, відповідно до припису. Ніхто не відчував глибше за нього, яка дивна ця перемога невимуштруваних партизанів над римським легіоном, над цим шедевром техніки і точності, що, хоч складається з багатьох тисяч, рухається як одне єдине, кероване одним мозком. Бет Горон, Іошуа, диво. Це прекрасно підтверджувало його почуття, що для пригноблення сьоднішнього Іерусаліма самого розсудку не досить. Зовсім великі діла робляться не розсудком, вони виходять безпосередньо з божого натхнення. Тисячі перед східцями бачили у захваті, як ревно цей молодий, палкий священик співав разом з іншими подячний гімн.

Але весь побожний надпорив не міг перешкодити його думкам про те, які наслідки матиме для нього особисто непередбачена перемога маккавеїстів.

Іерусалім не мав багато часу вшановувати його за його успіх у справі трьох невинних. Через тиждень після його повернення почалися хвилювання. Все ж він став популярним через свій римський успіх, поміркований уряд не міг довше зневажати молодого аристократа, хоч його й бачили часто в Блакитному залі „Месників Ізраїля“: йому дали посаду й титул приватного секретаря в храмовій управі. Занадто мало. Тепер, після великої перемоги, його шанси сильно піднялися. Високі урядові посади мусять переворозподілити. Народна думка примушує уряд дати

владу і деяким маккавеїстам. Уже завтра або після завтра мають відбутися збори трьох законодавчих органів. Не може бути, щоб при цьому розподіл його обійшли.

Хваліте господа! — співали, — хваліте господа! Він може це зрозуміти, що досі уряд усіма способами старався уникнути війни з Римом. Ще й учора, після великої перемоги, деякі цілком розумні люди в величезною поквапністю тікали з міста, за Іустієм Галлом, щоб, не зважаючи на його поразку, запевнити його, що вони непричетні до підступного нападу заколотників на армію цезаря. Старий, багатий Ханан, власник великої універсальної крамниці на Маслиновій горі, вибрався з міста, державний секретар Себулон залишив свій дім і зник, священики Зефанія та Ірод втекли на другий берег Йордана, в область царя Агріппи. І багато ессеїв після перемоги над Іустієм забралися з міста, і ті сектанти, що називають себе християнами, теж утекли всі вкупі. Іосіф мав небагато пошани до в'ялої побожності одних і холодної розумності інших.

Священодія закінчилася. Іосіф ішов крізь маси, що заповнювали велетенський район храму. Більшість носила пов'язки із знаками „Месників Ізраїля“, словами Маккавеїв. Великими натовпами стояли люди круг захоплених воєнних машин, мацали їх: тарани для пробивання мурів, легкі қатапульти і важкі балісти, що можуть далеко кидати свої важкі снаряди. Всюди навколо, під приемним листопадовим сонцем, радісно, в добром настрої торгувалися за речі римської здобичі — убрання, зброю, намети, коні, мули, хатне начиння, прикраси, різні пам'яткові подарунки, зв'язки різок та сокири лікторів. З жадібною цікавістю, злорадісно роздивлялися на ремінь, який кожен римський солдат носить з собою, щоб зв'язувати полонених: Банкіри

храму мали багато роботи з обміном іноземних грошей, взятих у вбитих.

Іосіф опинився в схвильованій групі, що запально сперечалася. Тут були солдати, городяни, священики. Мова йшла про золотого орла з портретом цезаря, значок дванадцятого легіона, здобутий у бою. Партизанські офіцери хотіли, щоб цього орла привели на зовнішній стіні храму, поряд з трофеями Іуди Маккавея й Ірода, на видному місці, як ознаку для міста й країни. Але „Істинно віруючі по закону“ не хотіли цього терпіти; фігури звірів, хоч би з будьякого приводу, заборонені законом. Пропонували посередній путь: віднести орла в храмову скарбницю, в розпорядження доктора Елеазара, голови храмової управи, що сам же належить до „Месників“. Ні, офіцери не приставали на це. Люди, що несли орла, стояли вагаючись, їм теж любіше було б, щоб орел не зник у храмовій скарбниці. Вони опустили товстий держак з орлом. Грізний значок армії вблизька був незграбний на вигляд, і портрет цезаря теж був грубий і некрасивий, аж ніяк не наганяв страху. Запально сперечалися чоловіки. Тут Іосіфові спала на розум ідея, його юний голос звучав крізь цей хаос настійливо, привертав увагу. Орла не треба ні прибивати на мурі, ні відносити в скарбницю. Розтрощити треба його, порубати на шматки. Він має зникнути. Ця пропозиція припала до серця всім. Проте виконати її було не так легко. Орел був масивний, це тривало добру годину, доки його цілком розтрощили, і кожен міг піти геть із своїм шматком. Іосіф, герой справи трьох невинних із Цезарії, завоював собі нові симпатії.

Іосіф був втомлений, але він не міг тепер іти додому, його тягло далі через район храму. Хто це, що йде там, і купки охоче розступаються перед

ним? Молодий офіцер, невисокий, над короткою, плеканою бородою міцний, прямий ніс і вузькі карі очі. Це Сімон бар-Гіора, ватажок партизанів із Галілеї, переможець. Перед ним ведуть бездоганну, сніжнобілу тварину, очевидно, подячну жертву. Але, Іосіф бачить це з неприємним здивуванням, Сімон бар-Гіора озброєний. Чи він хоче в залізі йти до віттаря, якого ніколи не торкалося залізо, ні під час будівництва, ні будьколи пізніше? Цього він не повинен робити. Іосіф заступає йому дорогу.

— Мое ім'я Іосіф бен-Маттіас,— каже він.

Молодий офіцер знає, хто він, вітає його з пошаною, сердечно.

— Ви йдете приносити жертву? — питав Іосіф.

Молодий офіцер стверджує. Він усміхається, серйозний, глибоке задоволення і тверда певність почиваються в ньому.

— Із зброєю?

Сімон червоніє.

— Ваша правда,— каже він. Він велить людям зачекати з твариною, доки він зніме зброю. Але потім він ще раз обертається до Іосіфа. Сердечно, прямодушно, так що всі чують, він каже: — Ви, доктор Іосіф, були перший. Коли визволили трьох невинних із римської в'язниці, я відчув, що неможливе є можливим. Бог з нами, доктор Іосіф.

Він вітає його, прикладавши руку до лоба; з його очей випромінюються побожність, сміливість, щастя.

Іосіф ішов вулицями Нового міста, що помалу підіймалося вгору, через базари дрібних торговців, через базар ковалів, через Ганчарську вулицю. Знову він з приємністю відзначав, що Нове місто розвинулось в квартал, сповнений төргівлею, промисловістю, життям. Йому належала тут земля, яку фабрикант скляних виробів Нахум бен-Нахум охоче

купив би. Він вирішив був продати йому цю землю. Тепер, після великої перемоги, він уже не хотів цього. Склодув Нахум ждав його рішення. Іосіф ішов тепер, щоб йому відмовити. Він тут, у Новому місті, сам збудує дім.

Фабрикант скляних виробів Нахум бен-Нахум сидів, із скрещеними ногами, на подушці перед своєю майстернею. В головах у нього, над входом, звисало велике виноградне гроно із барвистого скла, емблема Ізраїля. Він устав, щоб привітати Іосіфа, запросив його сідати. Іосіф опустився на подушки з деяким трудом, бо він одвик від цього способу сидіти.

Нахум бен-Нахум був ставний, ограйдний пан років п'ятидесяти. Він мав гарні, живі очі, якими славилися іерусалімці, його свіжого кольору лице було обрамоване густою, чотирикутною, чорною бородою, тільки поблизу кількома сивими волосинками. Він цікавий був знати Іосіфове рішення, але не виявляв ознак цієї цікавості, а почав розважну розмову про політику. Це, можливо, добре, що й молоді люди стають до руля. Після того, як „Месники“ здобули цю перемогу, урядуючі панове з Кам'яної палати мусять єднатися з ними. Він говорив жваво, але водночас з гідністю й певністю.

Іосіф уважно слухав його. Дізнатися про те, як Нахум бен-Нахум ставиться до великої перемоги при Бет Гороні було інтересно. Те, що він говорив, було, мабуть, думкою більшості іерусалімських буржуа. Ще вісім днів тому всі вони були проти „Месників Ізраїля“; тепер вони це забули, тепер вони переконані, що маккавеїстів давно повинні були поставити до влади.

Доктор Ніттаі вийшов з дому, старий, бурчливий пан, далекий родич Іосіфа з материного боку. Доктор Ніттаі був також родич фабриканта скляних виробів, і той узяв його в підприємство. Доктор

Нітта і нічого, правда, не розумів у ділових справах; але це підвищувало вагу фірми, коли вона приймала вченого і приділяла йому частину своїх прибутків, „давала йому в рот“, як говорили благочестиво і трохи зневажливо. Так ото й жив доктор і пан Нітта і, скупий на слова і похмурий, у домі склодува. Він вважав це за велике добродійство, що він дозволив фабрикантові провадити фірму під ім'ям доктора Нітта і Нахума і що він бере від неї на прожиття. Коли він не дискутував у храмовому університеті, він сидів хитаючись на сонечку перед домом, маючи перед собою сувій святого письма, зважуючи аргументи й контрагументи тлумачень. Ніхто не смів тоді заважати йому; бо хто перериває вивчення святого письма, щоб сказати: „Глянь, яке прекрасне це дерево“, того треба знищити.

Але цього разу він не був зайнятий вивченням письма, і Нахум спітав його, чи він теж за те, щоб узяти до уряду „Месників Ізраїля“. Доктор Нітта наморщив лоба.

— Не робіть закон лопатою, щоб нею ховати,— сказав він неприязно.— Письмо не на те, щоб з нього вичитувати політику.

Багато метушні було в Нахумовій крамниці та на фабриці. Римська здобич принесла гроші до міста, і Нахумові славнозвісні скляні вироби охоче купували. Нахум поважно вітав покупців, пропонував їм холодні, як крига, напої, трохи цукерок. Велика, чудова перемога, правда ж? Справи йшли прекрасно, слава богу. Коли буде так і далі, можна буде відкривати магазини, такі великі, як магазини братів Ханан під кедрами Маслинової гори. Хто харчується роботою своїх рук, той стойть вище, ніж богообоязливий,— процитував він, не зовсім влучно. Але він досяг своєї мети: доктор Нітта і розсердився.

Він зінав багато контрцептат, але він проковтнув

це; бо коли він хвилювався, тоді помітним ставав його вавілонський акцент, а Іосіф звик при всій пошані до нього злегка кепкувати з цього акценту. „Ви, вавілоняни, зруйнували храм”, — говорив він звичайно, а доктор Ніттаї не терпів ніякого кепкування. Він не взяв участі в розмові, він не студіював також, він сидів на сонці і мріяв. Часто тепер, відтоді як з самого рідного вавілонського міста Негардеї прибув він до Єрусаліма, випадає восьмій священицькій черзі, черзі Абія, до якої він належить, правити храмову службу. Часто випадало на його долю нести на вівтар жертвовну тварину. Але його найвища мрія — сіпати на вівтар фіміам із золотої чаши — ніколи не здійснювалася. Завжди, коли звучала стоголоса Магрефа, велетенська лопасна сурма, яка вказувала, що в цей час приноситься курильна жертва, охоплювала його глибока заздрість до священика, якому випало це щастя. Він мав усі дані, він не мав жодної із ста сорока семи тілесних вад, які роблять священика непридатним до служби. Але він не був уже молодий. Чи зробить так Ягве, що йому випаде ще приносити курильну жертву?

Іосіф тим часом повідомив складува про своє рішення не продавати землю. Нахум поставився до цього повідомлення без найменшого знаку гніву.

— Хай буде ваше рішення обом нам на щастя, мій докторе й пане,— сказав він чимно.

Прийшов юний Ефраїм, чотирнадцятилітній, молодший Нахумів син. Він носив значок з ініціалами Маккавеїв. Він був гарний, свіжий хлопець, і сьогодні горів подвійним життям. Він бачив Сімона бар-Гіору, героя. Захватом пломеніли його довгі очі на жаркому, темному обличчі. Це, можливо, було неправильно, що він побіг сьогодні з майстерні геть. Але він не міг пропустити велику подячу

службу в храмі. І він був нагороджений, він бачив Сімона бар-Гіюру.

Іосіф збирався вже піти, коли прийшов старший Нахумів син, Алексій. Він був ставний і ограйдний, як батько, він мав таку ж густу чотирикутну бороду і свіжого кольору обличчя; але очі його були журніші, він часто хитав головою, часто гладив бороду грубою рукою, що потріскалася від доторків до гарячої маси. Він був не такий спокійний, як його батько, він завжди мав стурбований, заклопотаний вигляд. Він пожвавів, коли побачив Іосіфа. Іосіф ніяк не повинен зараз іти. Він мусить допомогти йому переконати батька, що треба тепер же, поки є час, залишити Іерусалім.

— Ви були в Римі,— говорив він до нього,— ви знаєте Рим. Скажіть самі, те, що затяли тепер маккавеїсти, хіба не приведе до катастрофи? Я маю найкращі зв'язки, я маю ділових друзів у Негардеї, в Антіохії, в Батні. Я зобов'язуюсь життям своїх дітей протягом трьох років створити в першому ліпшому іноземному місті підприємство, що нічим не поступатиметься перед нашим теперішнім. Умовте моого батька, щоб він згодився виїхати з цієї небезпечної землі.

Хлопець Ефраїм накинувся на свого брата, його гарні очі стали чорні від люті.

— Ти не заслуговуєш жити в цей час. Всі косо дивляться на мене, бо я маю такого брата. Іди лише до свиножерів, ти! Ягве виплюнув тебе з свого рота.

Нахум спинив хлопця, але тільки помалу. Він сам неохоче слухав мову свого сина Алексія. Звичайно, йому іноді лячно ставало від шалених вчинків „Месників Ізраїля“, і він не погоджувався з ними, як і інші строгої правовірні; але тепер, коли майже весь Іерусалім визнав, що їхня правда, не можна провадити такі розмови.

— Не слухайте моого сина Алексія, доктор Іосіф,— сказав він.— Він добрий син, але він завжди повинен мати все не таке, як усі інші. Завжди у нього в голові повно незгодливих, упертих думок.

Іосіф зізнав, що якраз дякуючи незгодливим, упертим думкам Алексія Нахумова фабрика розвивалася й поліпшувалася. Нахум бен-Нахум вів свою майстерню, як вели його батько і його дід. Він виробляв завжди те саме, продавав завжди те саме. Обмежувався ієрусалимським базаром. Ішов на біржу, на Кіппу, укладав з допомогою належного нотаря урочисті, докладні запродажні договори і турбувався тим, щоб вони потрапили до міського архіву. Робити більше здавалося йому лихом. Коли була заснована в Іерусалімі друга фабрика скляних виробів, він з такими простими принципами не міг би витримувати заповзятливу конкуренцію. Але тут уявся до діла Алексій. Коли досі на підприємстві в Нахума працювали здебільша руками, Алексій модернізував виробництво, так що тепер вживалися виключно склодувні трубки, і з них видувався гарний, круглий посуд, як бог вдихнув душу в людське тіло. Далі Алексій став пускати в виробництво велику кількість перетвореного в порошок кварцу, відкрив дуже вигідний філіал у Верхньому місті, де продавалися тільки речі розкоші. Посилав свої вироби на ринки Гази, Цезарії і на річний ярмарок у Батні в Месопотамії. Всі ці новини ледве тридцятилітній Алексій заводив, постійно провадячи боротьбу з своїм батьком.

І сьогодні теж Нахум обурювався проти сина та його занадто завбачливої, семимудрої мови. Ніколи після цієї поразки римляни не вступлять знову в Іерусалім. І якщо вони прийдуть, їх відкинуть назад за море. Принаймні він, Нахум бен-Нахум, великий купець, ніколи не залишить цю свою фаб-

рику і не піде з Іерусаліма. Скло формували руками, і скло видували трубками, і бог благословив це підприємство. Століття були ми склодувами в Іерусалімі і склодувами в Іерусалімі ми хочемо лишитися.

Вони сиділи на подушках, зовні спокійні, але обидва були схильовані, і обидва шарпали чотирикутні, чорні бороди. Хлопець Ефраїм навісними очима дивився на брата; це було очевидно, що тільки пошана до батька заважає йому накинутися на Алексія. Іосіф поглядав то на одного, то на другого. Алексій був стриманий і володів собою, він навіть усміхався, але Іосіф добре бачив, як гірко й сумно йому. Певно, Алексій мав рацію, але його передбачливість здавалася убогою й жалюгідною проти твердості його батька і певності хлопця.

Знову став Алексій їх переконувати.

— Якщо римляни не пропускатимуть наші транспорти піску від річки Белус, тоді ми можемо закривати нашу фабрику. Ви, доктор Іосіф, ви політик, ви мусите, природна річ, лишатися в Іерусалімі. Але прості купці, як ми...

— Великі купці,—лагідно поправив Нахум і погладив бороду.

— ... хіба не зробимо ми найкраще, коли якнайскоріше вийдемо з Іерусаліма?

Але Нахум про ці речі не хотів більше слухати. Без переходу він змінив тему.

— Наша родина,—розвівдав він Іосіфові,—в усіх речах стійка. Коли мій дід, благословенна будь його пам'ять, помер, він мав ще двадцять вісім зубів, і коли мій батько, благословенна будь його пам'ять, помер, він мав ще тридцять зубів. Мені тепер понад п'ятдесят років, а я маю ще тридцять два зуби, і волосся в мене ще майже чорне і не випадає.

Коли Іосіф хотів піти, Нахум зажадав, щоб він

зайшов в ним до майстерні і вибрав собі подарунок. Бо це ж свято перемоги при Бет Гороні, а не може бути свята без подарунків.

Піч палала нестерпним жаром, і густий дим вився в майстерні. Нахум хотів неодмінно нав'язати Іосіфові розкішний виріб, великий бокал у формі яйця, що виступало з скляного ж гнізда. Нахум завів слова із старої пісеньки: „Коли я маю, сьогодні ще маю розкішний бокал, то завтра він може розбитися“. Проте Іосіф, як вимагає добровічайність, відмовився від коштовного подарунка і задоволився простенькою річчю.

Хлопець Ефраїм не міг далі стримуватися і в димі й жарі майстерні почав з братом нову, завзяту політичну суперечку.

— Ти був на великій подячній службі? — накинувся він на нього. — Розуміється, ні. Ягве вразив тебе сліпотою. Але тепер я не дозволю більше мене умовити. Я вступаю в міську гвардію.

Алексій не розкривав рота. Він не мав нічого для палкого хлопця, крім мовчання й поблажливої усмішки. Він би так охоче залишив Іерусалім із своєю дружиною та двома малими своїми дітьми. Але він усім серцем був прив'язаний до своєї родини, до свого гарного, нерозважного батька Нахума і свого гарного, нерозважного брата Ефраїма. Він був тут єдиний, що мав здоровий розум. Він мусив лишитися, щоб уберігати їх від крайностей.

Нарешті Іосіф міг піти. Він лишив позаду двері під великим скляним гроном, вдихав таке приемне після диму й жари майстерні свіже повітря. Алексій трохи провів його.

— Ви бачите, — сказав він, — як швидко поширюється нерозсудливість. Ще тиждень тому мій батько був переконаним противником маккавеїстів. Лишайтесь принаймні ви розважливим, доктор Іосіф.

Ви маєте симпатії. Рискніть деякими симпатіями і не втрачайте свого розуму. На вас велика надія. Я від широго серця бажаю, щоб завтра в Кам'яній палаті вас закликали до уряду.

Іосіф про себе думав: „Він хоче, щоб я був такий несимпатичний, як він сам“. Алексій, прощаючись, сказав похмуро:

— Я хотів би, щоб ми були позбавлені цієї перемоги.

За півгодини до призначеного початку зборів Іосіф увійшов у Кам'яну палату. Але панове з законодавчих органів майже всі вже були тут. В своїх блакитних службових убраних пани з колегії первосвященика, в білих з блакитним святкових убраних — пани з Великої ради, в білому з червоним — пани з Найвищого суду. Дивно було бачити між ними озброєного Сімона бар-Гіору, що стояв тут з деякими своїми офіцерами.

Як тільки зайшов Іосіф, до нього кинувся його друг Амрам. Раніше фанатичний прихильник „Непохитних у законі“, він з деякого часу приєднався до „Месників Ізраїля“. Відколи Іосіф домігся визволення трьох мучеників, Амрам ще палкіше прив'язався до нього.

Те, про що він міг розповісти Іосілові, мало дати йому велику втіху. Галлійські партизани полонили римського кур'єра і відібрали в нього дуже значущий лист. Сімон бар-Гіора показав цей лист докторові Амрамові, якого він цінив. В цьому листі полковник Паулін, адъютант Цестія, повідомляв спішно й під секретом одного свого друга про поразку дванадцятого легіона. Для нещасного наказу про відступ, писав він, не було ніякої розумної причини. Але в його начальника просто розладнилися нерви. А виною цієї нервової кризи була,

з дивної й гіркої примхи долі, нісенітниця: само-
губство отих трьох божевільних примусових робіт-
ників з Тібура. Старий пан усе своє життя вірив
тільки в розсудок. Безглузда й героїчна смерть
трьох збила його. Проти такого народу фанатиків
і шалених безглуздо було наступати регулярною
армією. Він припинив боротьбу. Він відступив.

Іосіф прочитав лист, йому жарко стало під його
священицьким головним убором, хоч був свіжий
листопадовий день. Часто в ці часи брав його
сумнів, чи було добрим ділом те, що він зробив
у Римі. Коли римляни, а також „Непохитні в за-
коні“ раз-у-раз виставляли помилування трьох
як доказ милостивості цезарського уряду, здава-
лося йому, що Іуст з його голою математикою мав
рацію. Але тепер очевидно, що його діло пішло
на благо. Так, пане доктор Іуст з Тіверії, мое
поводження було, можливо, нерозсудливе, але хіба
вони не виправдане так прекрасно своїми на-
слідками?

Первосвященик Анан відкрив засідання. Йому
сьогодні було не легко. Він стояв на чолі „Непо-
хитних у законі“, був керівником крила крайніх
аристократів, що під захистом римської зброї
твердо й гордовито відмовляли дрібним буржуа,
селянам і пролетарям у всіх їх домаганнях полег-
костей. Його батько і троє його братів, один після
одного, займали першу посаду в державі, були
первосвящениками. Витриманий, холодний і при-
стойний, він був як найкращою людиною, щоб поро-
вуміватися з римлянами; тепер же його політика
угоди ганебно зазнала краху, насуvalася війна,
хіба вже не вступили в неї? І що тепер має робити
й казати первосвященик Анан? Спокійно, як завжди,
стояв він у своєму гіацинтового кольору убраниі,
він не напружував свого глибокого голосу, враз

стало тихо, коли він почав говорити. Він був дійсно мужній чоловік. Наче нічого не сталося, він сказав:

— Мене дивує, що я бачу тут пана Сімона бар-Гіору. Мені здається, що тільки на війні має вирішати солдат. Справи, що стосуються до цього храму і цієї країни Ізраїля, мають вирішати колегія первосвященика, Верховна рада і Найвищий суд. Отже я прошу пана Сімона бар-Гіору та його офіцерів вийти.

З усіх боків почалися вигуки проти первосвященика. Ватажок партизанів дивився перед собою так, наче він не розумів. Але Анаї продовжував усе таким же рівним, не гучним, але глибоким голосом:

— Але як Сімон бар-Гіора вже тут, я хочу спитати: якій владі передав він здобуті від римлян гроші?

Діловитість цього запитання вплинула витверезливо. Офіцер, з темночервоним обличчям, відповів небагатослівно:

— Гроші передано голові храмової управи.

Всі обличчя обернулися до цього, такого молодого, елегантного доктора Елеазара, що байдуже дивився прямо перед собою. Потім, з коротким привітанням, Сімон бар-Гіора вийшов.

Ледве він вийшов, як доктор Елеазар вибухнув. Ніхто з народу не зрозуміє, як міг первосвященик так чванливо виключити героя Бет Горона з засідання. „Месники Ізраїля“ не хочуть більше терпіти поганий раціоналізм високих панів. Вони б завжди заявляли, маловірно, обраховано, що це неможлива річ — виступати проти римського війська. Але от: де тепер дванадцятий легіон? Бог видимо явив себе тим, що не хотіли довше ждати; він вчинив чудо.

— Рим має двадцять шість лèгіонів,—крикнув

один із молодих аристократів,— чи ви гадаєте, що бог зробить ще дальших двадцять п'ять чуд?

— Не кажіть чогось подібного поза цими стінами,— погрожував Єлеазар.— Народ не має настрою слухати більше такі жалюгідні дотепи. Становище вимагає того, щоб розподілити урядові посади наново. Ви будете виметені звідси, геть усі, хто не належить до „Месників Ізраїля“, якщо при створенні нового уряду національної оборони не запропонуєте місце й голос Сімонові-бар-Гіорі.

— Я не гадав давати панові Сімону місце в уряді,— сказав первосвященик Анан.— Хто що думає про це в докторів і панів?

Його сірі очі помалу обводили коло, вузьке, високе обличчя під золотою з блакитним первосвященицькою биндою здавалося байдужим. Ніхто не говорив.

— На що ви гадаєте вжити гроші, які вам передав пан Сімон? — спитав Анан начальника храмової управи.

— Гроші безумовно призначені на національну оборону,— сказав доктор Єлеазар.

— А не на інші цілі уряду? — спитав Анан.

— Я не знаю ніяких інших завдань уряду,— відповів доктор Єлеазар.

— Через сміливий напад ваших друзів,— сказав первосвященик,— створилися такі обставини, коли для нас може здаватися бажаним відступити деякі наші права храмовій управі. Але ви повинні втятити, що ми, коли ви наші завдання бачите так вузько, не можемо поділитися нашою компетенцією з вами.

— Народ вимагає уряду національної оборони,— сказав уперто молодий Єлеазар.

— Такий уряд буде,— відповів первосвященик,— але я боюся, що ми змушені відмовитися від до-

помоги доктора Єлеазара бен - Сімона. У важкі часи були в Ізраїлі уряди,— продовжував він,— де не засідали ні фінансисти, ні солдати, а тільки священики й державні мужі. І це були не найгірші уряди в Ізраїлі.— Він повернувся до зборів:— Обставини створили для доктора Єлеазара бен - Сімона особливе становище. Каси уряду порожні, а грошова готівка доктора Єлеазара через здобич при Бет Гороні збільшилась щонайменше на десять мільйонів сестершів. Чи бажаєте ви, мої доктори й панове, щоб ми взяли в уряд доктора Єлеазара?

Багато підвелося, одні незадоволено погрожували, другі нагадували про стриманість.

— Я не маю нічого додати і ні від чого відмовитись,— почувся досить тихий, але глибокий голос первосвященика.— Гроші важливі в ці важкі часи, а взяти до уряду темпераментного доктора Єлеазара — обтяжлива річ. За і проти ясні. Будемо голосувати.

— Голосувати немає потреби,— сказав сірий від збудження доктор Єлеазар.— Я відмовляюся входити в цей уряд.

Він підвівся і не попрощаючись вийшов з мовчазних зборів.

— Ми не маємо ні грошей, ні солдатів,— сказав задумливо доктор Яннаї, управитель фінансів Великої ради.

— Ми маємо за нас,— сказав первосвященик,— бога, право і розсудливість.

Виробили програму діяльності уряду на більші тижні. Священицька колегія, Велика рада і Найвищий суд, пильно обміркувавши становище речей, прийшли до висновку: війни з Римом немає. Повстанські напади провадилися окремими людьми, за які місцева влада не може відповідати. Іудейський центральний уряд в Іерусалімі повинен, якщо так

складаються події, мобілізувати сили. Але він шанує безпосередньо підпорядковані римському урядові області — Самарію, берегову смугу. Він суворо забороняє кожну дію, яку можна визнати за напад. Його програма зветься: озброєний мир.

Старі пани поводилися розважно, спокійно, і труdnо було проти них виступати. Отже виявилось, що, не зважаючи на перемогу біля Бет Горона, „Непохитні в законі“ та „Істинно віруючі по закону“ лишаються при владі. Іосіф прийшов на засідання з великою певністю. Він знов, що країну мали розподілити, безперечно, якийсь шматок випаде й на його долю, цього разу він напевне зможе вискочити між ситих і, проте, ненаїсних великих, загарбати шматок для себе. Вже самого його великого жадання досить для того. Але тепер, під час цих дебатів про програму дій, втекла з нього будьяка надія, як витікає з драного бурдюка вино. Його мозок був порожній. Коли він ішов сюди, він був певен, що скаже щось видатне, значне, і воно мусить спонукати цих людей запропонувати йому керівну посаду. Тепер ясно було, що й сьогоднішній день, що й ця велика нагода пройде мимо, і він далі мусить лишатися внизу, як і досі, стараним секретарем.

Призначали, щоб проводити озброєний мир, по два комісари з диктаторськими повноваженнями дляожної з семи округ країни. Іосіф сонно сидів на своєму місці в одному з задніх рядів. Що його це обходило? Запропонувати його — про це ніхто не подумає.

Іерусалім, місто й округу, віддали, Ідумею віддали, Тамну, Гофну віддали. Тепер ішлося про північну прикордонну округу, багатий селянський край Галілею. Тут мали „Месники Ізраїля“ найбільше своїх прихильників. Тут виник визвольний рух, тут були

найсильніші збройні організації. Запропонували послати в цю провінцію старого доктора Яннаї, обережного, розважного пана, найкращого фінансиста Великої ради. Іосіф стрепенувся, вийшов із своєї порожнечі. Цей чудовий край, з його багатствами, з його повільними, задумливими людьми. Цю дивовижну, важку, розвинену провінцію! Її хочуть дати старому Яннаї. Він видатний теоретик, безумовно, заслужений економіст, але не такий чоловік потрібен для Галілеї. Іосіф хотів крикнути „ні“, він напівпідвівся, нахилився вперед, його сусіди дивилися на нього, але він не сказав нічого, це ж була марна річ, він тільки зітхнув, єдиний, що мав сказати багато і проковтнув це.

Ті, що сиділи близько, сміялися в нестриманого молодого пана. Тільки один побачив його, побачив, як Іосіф обурився, хотів говорити, а потім передумав. Він не усміхався. Він сидів далеко спереду, ніж Іосіф. Це був випадок, що він помітив різкі жести молодого чоловіка; бо він звичайно здебільша закривав очі жовтими, зморщеними повіками. Це був маленький на зріст пан, дуже старий, сухий, найвищий суддя країни, великий доктор Йоханан бен-Заккаї, ректор храмового університету. Коли після одноголосного обрання комісара Яннаї збори нерішуче ждали другої пропозиції, він підвівся. Надзвичайно ясно й жваво світилися очі на його маленькому обличчі, покарбованому тисячею зморшок. Він сказав:

— Пропоную, як другого комісара для Галілеї, доктора Іосіфа бен-Маттіаса.

Для інших ця пропозиція була несподівана. Чому лагідний і сухий великий доктор Йоханан бен-Заккаї, поважний закоюодавець, пропонує цього молодого чоловіка? Цей молодий чоловік не виявив себе досі ні на якій відповідальній посаді, а після того,

як придбав симпатії мас своїм маловажним успіхом у справі трьох невинних, зухвало кокетував своєю скильністю до Блакитного залу. Може, великий доктор вважає за вигідне додати до старого Яннаї молодого чоловіка, що має ім'я і у „Месників Ізраїля?“ Так, певно так. Пропозиція добра. Огонь маккавеїстів, коли тільки вони сидітимуть на високих посадах, швидко погасне. Доктор Йосіф у Галілеї певно буде ручніший, ніж у Римі та Єрусалімі, і холодно - твереза розумність старого фінансового теоретика Яннаї може цілком добре витримати невеличку домішку молодого вина цього гарячого Йосіфа.

Йосіф тим часом прокинувся з свого заціпеніння. Чи не назавв тільки що хтось його ім'я? Хтось? Іоханан бен - Заккаі, великий доктор. Він іноді, коли був дитиною, із страхом відчував легку благословляючу руку лагідного чоловіка на своїй голові. У Римі він довідався, що й там старий має славу одного з наймудріших людей світу. Без ніякого власного старання досяг він цього, просто тільки впливом своєї істоти. Така тиха, нечестолюбна вдача була чужа для Йосіфа, майже моторошна, вона колола й пригноблювала його, він охоче звернув би з дороги великого доктора. І от старий мудрець пропонує Йосіфа.

Він був вражений, коли збори ухвалили пропозицію. Мужі, що давали йому повноваження, були мудрі й добрі. Він теж буде мудрим і добрым. Він поїде до Галілеї не як один з „Месників Ізраїля“, і без честолюбства. Він поводитиметься тихо й покірно, і доведе, що на нього сходить справжній дух.

Разом із старим Яннаї попрощається він із первосвящеником. Холодний і стриманий, як завжди, стояв Анан перед ними. Його директиви були ясні. Галілея у найбільшій небезпеці. Необхідно

домагатися спокою в цій провінції при всіх обставинах.

— В сумнівних випадках не робіть краще нічого, ніж щось рисковане. Ждіть вказівок з Іерусаліма. Спрямовуйте завжди очі на Іерусалім. В Галілі чимало збройних організацій. Ви, мої доктори й пани, маєте завдання держати ці сили в розпорядженні Іерусаліма.— А Іосіфові він сказав ще, дивлячись на нього без прихильності:— Вам довірили дуже відповідальну посаду. Я сподіваюся, що при цьому не зробили помилки.

Іосіф члено, майже смиренно слухав вказівки первосвященика. Але вони досягали тільки його вух. Розуміється, доки він в Іерусалімі, він мусить слухатися первосвященика. Але коли він опиниться в межах Галілії, перед одним єдиним буде він відповідати—перед самим собою.

Увечері Аian сказав Іохананові бен-Заккаї:

— Будемо надіятися, що ми не зробили необачно, пославши в Галілею цього Іосіфа бен-Маттіаса. Він нічого не знає, крім свого честолюбства.

— Може бути,— відповів Іоханан бен-Заккаї,— що є надійніші за нього. Можливо, багато років зряду здаватиметься, що він дбає тільки про себе. Але доки він не помер, я віритиму, що нарешті він все таки дбатиме про нас.

Новий комісар Іосіф бен-Маттіас їздив по своїй провінції вздовж і впоперек. Цього року дощовий час був добрий, Ягве був милостивий, цистерни наповнилися, на горах Верхньої Галілії лежав сніг, з радісним дзюркотінням збігали вниз гірські струмки. На рівнині селяни присідали до землі, принюхувалися біля ґрунту до погоди. Так, це був багатий край, плодючий, різноманітний з своїми долинами, горбами, горами, з своїм Генісаретським

озером, рікою Йордан, морським берегом, з своїми 200 містами. Справжній божий сад лежав у його чарівному ясному повітрі. У Іосіфа роздималися груди. Він домігся цього, він сягнув дуже високо, це прекрасно — бути владарем цієї провінції. Хто приходить з такими, як він, повноваженнями у цей край, той мусить зробити своє ім'я значним назавжди і геть далеко, або ж він нездольна людина.

Але вже через кілька днів почало його гризти глибоке неприємне почуття, воно гризло його й далі щодня. Він вивчав акти, архіви, він викликав окружних начальників, провадив переговори з бургомістрами, священиками, старшинами синагог та школ. Він намагався організовувати, давав вказівки, з ним ввічливо згоджувалися, вказівки його виконували. Але він відчував, що робили це без віри, його заходи не мали впливу. Ті ж самі речі інший вигляд мали в Іерусалімі і в Галілії. Коли в Іерусалім безперестанно надходили скарги про те, як страждає край від непомірних податків, там зниzuвали племчина, наводили цифри, усміхалися на галілейські скарги, як на звичні нарікання, і під охороною римської зброї стягували податки, як і до того. Тепер Іосіф, стиснувши губи, порівнював галілейську дійсність з ієрусалімськими цифрами. Похмурими очима він бачив: скарги цих галілейських селян, рибалок, ремісників, портових і фабричних робітників зовсім не пусті нарікання. Вони жили в обітованій землі, але виноградні лози краю зростали не для них. Те, що здобувалося й витворювалося в цьому краї, йшло в Цезарію римлянам і в Іерусалім великим панам. З того, що родила земля, треба було віддавати: зерна третю частину, вина й олії половину, овочів четверту частину. Потім храмова десятина, щорічний подушний податок на храм, виборчі податки. Потім збори від продажу, соляний податок, до-

рожне й мостове. Тут податки, там податки, всюди податки.

Нехай фінансові справи стосувалися до його колеги Яннаї. Але Іосіф не міг винуватити галілеян, що вони похмуро дивляться на докторів з Кам'яної палати, які хитромудрим тлумаченням закону забирають у них найкраще, і на нього, їх представника. Він навчився в Римі й Іерусалімі, як вгамовувати незадоволення незначними полегшеннями, серйозними й лагідними промовами, урочистими демонстраціями і дешевими почестями. Але з цими засобами він тут небагато міг досягнути.

В Іерусалімі пихато стискували губи, коли заходила мова про галілеян: це сільський народ, це провінціали, без освіти, з грубими манерами. Вже в перші тижні Іосіф мусив відкинути цю дешеву піхатість. Звичайно, тутешні люди не дуже пильно дбають про виконання заповідей, вчені тлумачення святого письма мало важать для них. Але знову ж вони дуже строгі й фанатичні. Вони аж ніяк не хочуть задовольнятися тим, що є. Вони кажуть, що держава й життя мусять змінитися в основі; тільки тоді здійсняться слова письма. Всі тут у краї знали книгу пророка Ісаї напам'ять. Пастухи говорили про вічний мир, портові робітники — про царство боже на землі; недавно його поправив сукнляр, коли він не дослівно навів цитату з Іезекієлем. Це повільні люди, неповороткі, спокійні й мирні зовні, але в душі вони аж ніяк не мирні, вони ладні чинити насильство, вони всього сподіваються і до всього готові. Іосіф ясно відчував: це відповідні люди для нього. Їх сліпа, дика віра є міцніша база для чоловіка і великих діл, ніж гола вченість, лощений скептицизм Іерусаліма.

З ретельною старанністю намагався він порозумітися з галілеянами. Він хотів бути тут не для

Іерусаліма, а для них. Його сокомісар, старий доктор Яннаї, не перешкоджав йому, ніколи не ставав упоперек дороги. Його ніщо не цікавило, крім його фінансових справ. Він засів з страшною купою актів у Сепфорісі, тихому, спокійному головному місті краю, і весело, але твердо й уперто упорядковував фінанси. Все інше облишив він на свого молодого колегу. Та, проте, хоч Іосіф і міг робити все, що хотів, він нічого не міг досягти. Він відкинув усю вчену високодумність, всю аристократичну і священицьку гордість; він розмовляв з рибалками, робітниками корабелень, селянами, ремісниками як з рівними. Люди були приязні, поважні, але крізь їх слова і їх поведінку він відчував внутрішню настороженість.

Галілея мала інших проводирів. Іосіф не хотів на це вважати, не хотів мати ніякого діла з цими людьми, але він добре зновував їх імена. Це були ватажки збройних загонів, яких Іерусалім не визнавав, селянський ватажок Іоанн із Гісхали і такий собі Сапіта з Тіверії. Іосіф бачив, як ясніли очі в людей, коли називалися ці імена. Він хотів би зійтися з обома цими людьми, поговорити з ними, довідатися, як вони починали. Але він почував себе недосвідченим, неспроможним, неплідним. Він мав свою посаду і свій великий титул, можливо також, що й владу, але силу мали інші.

Він виснажував себе роботою. Дедалі дужче пекло його бажання якраз цю Галілею завоювати. Але край замкнувся перед ним. Вже п'ять тижнів він сидить тут, але досяг не більшого, ніж першого дня.

Одного зимового вечора Іосіф проходив вулицями маленького міста Капернаума, одного з центрів „Месників Ізраїля“. На одному бідному, занедбаному будинку він побачив виставлений прапор, знак того,

що шинкар дістав нове вино. На магістратських зборах, комітетських засіданнях, в синагогах, школах Іосіф досить часто бачив своїх галілеян. Він хотів бачити їх за вином, зайдов.

Це було низьке приміщення, убоге, примітивно отоплюване кізяком, який спалювали в звичайному тазу. Крізь погано пахнучий дим Іосіф побачив добру дюжину людей. Вони помітили, як зайдов гарно вдягнений пан, дивилися на нього вичікліво, без неприязні. Господар підійшов, спитав, чого він бажає, пояснив, як добре потрапив сюди пан саме сьогодні. Проходив через місто купець з караваном, звелів приготувати собі розкішну страву, ще лишилося трохи засмаженої з молоком птиці. Істи м'ясо з молоком було суворо заборонено, але сільська людність Галілеї не вважала птицю за м'ясо і, не роздумуючи особливо, варила її смажила її в молоці. Почулися добродушні дотепи, коли Іосіф чемно відмовився від такої лакомини. Його спитали, хто він, у кого він ночує, з його діалекту визначили, що він ієрусалімець. Іосіф відповідав на запитання приязно, але трохи неясно; він не знов, чи впізнали його. Господар підсів до нього, охоче розповідав про різні справи. Він зветься Теофіл, але тепер називає себе Гіора, бо хоч він і іноплеменець, але симпатизує іudeям і має намір перейти в іудейство. В Галілеї людність дуже змішалася з не-іudeями, є багато співчуваючих, яких вабить невидимий бог Ягве. І цьому Теофілові - Гіорі доктори авторитетно відраджували переходити в іудейство, бо доки він не іудей, він не втрачає спасіння, хоч і не додержує всіх 613 заповідей. Але коли він візьме на себе обов'язки, тоді душа його під загрозою, якщо він не виконуватиме закону, а закон важкий і строгий. Теофіл - Гіора ще не обрізаний, слова докторів вплинули на нього; але якраз строгость закону і вабить його.

Інші, докладно, помалу, дещо незграбно, схвилювані присутністю ієрусалимського пана, заходилися знову говорити про свою головну турботу, про сильне пригноблення урядом. Столляр Халафта мусив продати свій останній виноградник. Він приводив кіз з того берега Йордана; римляни наклали на це велике мито,— він хотів обратися з ними тайкома, але був упійманий. Те, що робиться з митом, Українське неправильне. Горе тим, хто оповіщає про товар, горе тим, хто не оповіщає. Тепер його оштрафували десятикратно, бо це було вдруге, і він мусив продати виноградник. У сукняра Азарії базарний наглядач з Магдали звелів узяти в заклад його третій верстат, бо він має недоплату ткацького податку. Всі люди в цьому багатому краї обідрані, вони живуть нужденно. В Галілеї багато птиці, козине молоко дешеве; але вони жадібно прицмокували, коли господар розповідав про засмажену в молоці птицю. Вони споживали таке тільки на великі свята. Люди мутилися за роботою не ради власного життя, а ради черева Цезарії та Ієрусаліма. Це були жорстокі часи.

Чи настав час? Вже агітатор Іуда оповістив це тут у Галілеї і заснував партію „Месників Ізраїля“, але був розіпнутий римлянами на хресті. Тепер по краю ходить його син Нахум і провіщає це. І пророк Феуда повстал у Галілеї, робив чуда і оголосував, що він роз'єднає потоки Йордана. Але римляни розп'яли його, а панове з Великої ради це сквалили.

Селянин - маслинник Терадіон гадав, що цей пророк Феуда можливо був дійсно шахрай. Столляр Халафта хитав важко й засмучено головою:

— Шахрай? Шахрай? Можливо, що Йордан дійсно не поділився б з наказу цього чоловіка. Але й тоді він не був шахрай. Тоді він був передвісник.

Бо коли ж має настati час, як не тепер? Бож Гог і Магог збираються знову накинутися на Ізраїль, як це написано в Іезекіїля і в таргумі¹ Іонафана.

Сукняр Азарія думав хитро: той Феуда безумовно не міг бути справжнім месією; бо, як він цілком певно чув, Феуда був єгіптянин, а неможливо, щоб месія був єгіптянин.

Вино було добре, і вина було багато. Люди забули про пана з Іерусаліма і, оповиті смердючим кізяковим димом, говорили помалу, завзято й ваговито про месію, що має прийти, сьогодні чи завтра, але безумовно ще цього року. Звичайно, месія може бути єгіптянин, заявив глухо й уперто столяр Халафта. Бо хіба не написано про залізну мітлу, що вимете гнилизну з Ізраїля і всього світу? І хіба спаситель не ця залізна мітла? А коли так, то чого Ягве має посылати іudeя бити іudeїв, чи не любіше йому послати на це необрізаним? Отже, чому месія не може бути необрізаним?

Але крамар Тарфон, говорячи темним і трудним клекотливим діалектом, став нарікати:

— Ах і ой, розуміється, він буде іudeй. Хіба не вчить доктор Досса бен-Нatan, що він збере всіх розсіяних, і потім, що він, ах і ой, лежатиме вбитий, непохованний на вулицях Іерусаліма, і ім'я його має бути Іосіф бен-Іосіф? А як може бути ім'я месії не - іudeя бен-Іосіф?

Але тут втрутився господар Теофіл-Гіора, і він підтримав столяра Халафту. Його ображає те, що не - іudeй не може бути месією. Похмуро й уперто він доводив, що тільки не - іudeй може бути спасителем. Хіба не стоїть у Письмі, що він згорне в трубку небо, як сувій пергаменту, і що найперше

¹ Таргум — тлумачний переклад біблії в гебрейської мови на арамейську.

буде кара і великі битви і огонь у жахному місті?

Багато погоджувалося з ним, інші заперечували. Всі були збуджені. Помалу, скорботно й обурено говорили вони один до одного, ревно дискутували про темні й суперечливі послання. Вони твердо вірили у спасителя, ці галійські чоловіки. Тільки кожен мав інший образ перед собою, і кожен обстоював свій образ, він бачив його точно, він знов, що його правда, а інший неправий, і кожен ревно старався довести це посиланням на Письмо.

Іосіф напружену слухав. Його очі і його ніс були вразливі, але він мало клопотався кусочим, відворотно смердючим димом. Він дивився на чоловіків, як вони з трудом, але вперто добирали своїм неповоротким мозком аргументи, насилу перетоплюючи їх у слова. Колись, як він жив у поселяніна Бануса в пустині, святі послання пророків завжди були навколо Іосіфа, він вдихав їх з повітрям, яке його оточувало, вони здавалися значними, великими. Але в Єрусалімі обітниці зблякли, і ті з речень Письма, що говорили про спасителя, стали для нього невиразними, чужими. Доктори з Кам'яної палати були незадоволені, коли хтось бажав прикласти ці провіщення до сучасності; багато з них приєднувалося до думки великого вчителя закону Гіллея, що месія давно вже з'явився в образі царя Гіскія, вони викреслювали з вісімнадцяти прохань прохання про появу спасителя; вже багато років не було місяця для спасителя ні в ділах, ні в думках Іосіфа. І от тепер, цього вечора, в темному, димному шинку, сподівання спасителя знову ожило в ньому, стало щастям і смутком, наріжним каменем усього життя.

Пильними ушами й з повним серцем слухав він чоловіків, і переконані думки цих немудрих, цих сукніарів, дрібних крамарів, столярів, селян здавалися йому важливішими, ніж дотепні коментарі ієру-

салімських докторів. Принесе спаситель масличну гілку чи меч? Він добре розумів, що чоловіки від заперечень проти їхньої грубої віри дедалі дужче розпалюватимуться і при всій своїй побожності ставатимуть дедалі небезпечнішими один для одного.

Нарешті дійшло до того, що столяр Халафта хотів кинутися з кулаками на крамаря Тарфона. Тут раптом сказав, стисло й поквапно, один з молодших:

— Облиште, заждіть, вважайте, він „бачить“.

Тоді всі поглянули на місце поряд з жаровнею. Там сидів горбун, блідий, худий і, як здавалося, коротковорий. Досі він не розкривав рота. Тепер він напружену моргав крізь дим, прижмурював очі, так наче хотів розпізнати щось край свого видного кругу, знову розкривав їх і моргав.

Чоловіки говорили до нього:

— Ти бачиш, Акавія? Скажи нам, що ти бачиш?

Сандальник Акавія, напружену придивляючись, хрипким від вина й диму голосом розсудливо сказав місцевим діалектом:

— Так, я бачу його.

— Який він на вигляд? — питали чоловіки.

— Він невисокий, — сказав ясновидець, — але він широкий.

— Він іудей? — питалися вони.

— Я гадаю, ні, — сказав він. — Він не має бороди.

А хто може сказати по обличчю, чи іудей хтось?

— Він озброєний?

— Я не бачу меча, — відповів ясновидець, — але я гадаю, він має зброю.

— Як він говорить? — спитав Іосіф.

— Він рухає ротом, — відповів сандальник Акавія, — але я не можу його чути. Я гадаю, він сміється, — додав він ваговито.

— Як він може сміятися, коли він месія? — спитав незадоволено столяр Халафта. Ясновидець відповів:

— Він сміється, і проте страшний.

Потім він витер очі і заявив, що тепер він нічого більше не бачить. Він почував себе втомленим і голодним, бурчав, пив багато вина, вимагав звареної в молоці птиці. Господар розповів Іосіфові про сандалівника Акавію. Він був дуже бідний, але проте щороку відвідував прощу в Іерусалім і приносив до храму своє ягня. У внутрішній двір він не смів входити, бож був каліка. Але він був дуже прив'язаний до храму, усім серцем і всім еством, і точно зінав усе про внутрішній двір, як і ті, що бували там. Можливо саме тому, що він не міг бачити храм, Ягве дав йому змогу бачити інше.

Чоловіки ще довго не розходились, але вони не говорили більше про спасителя. Навпаки, вони говорили про те, як дуже зросла кількість маккавейстів, про їх організацію і озброєння. День рішучого виступу скоро настане. Сандалівник Акавія, знову підбадьорившись, глузував з необрізаного господаря, що він, коли надійде цей день, при великому обмиванні теж муситиме в те вірити. Потім вони знову обернулися до пана з Іерусаліма і кепкували з нього незgrabно, але без неприязні. Іосіф поставився до того терпляче і сміявся разом з ними. Нарешті вони зажадали, щоб він був їхнім гостем і їв зварену в молоці птицю. Найперший настоював на тому Акавія, ясновидець. Уперто, затято він ревів:

— Їжте, чоловіче, ви повинні їсти.

Іосіф у Римі не дуже турбувався додержанням звичаїв, в Іерусалімі він строго додержував заповідей і заборон. Тут була Галілея. Він подумав якусь хвилинку. Потім він їв.

Іосіф обрав собі за резиденцію Магдалу, привабливе, велике місто біля Генісаретського озера. Коли

він якось проїздив по озеру, він побачив на півдні біле й розкішне місто, найпрекрасніше місто краю, але воно належало не до його округи, воно підлягало цареві Агріппі. Називалося воно Тіверія. І в ньому сидів, поставлений царем за губернатора, Іуст. Цим містом не легко було правити, понад третина його жителів були греки й римляни, яких занадто розпонадив цар Агріппа, але доктор Іуст, що не дозволяв собі суперечити, підтримував добрий порядок. Коли Йосіф, прибувши до Галілеї, зробив Іустові перший візит, він ввічливо відповів візитом. Але про політику не сказав і слова. Він очевидно вважав ієрусалімських уповноважених за неповноважних. Йосіфа це шкребло всередині. Гірке й жадібне почуття сповнювало його — довести це іншому.

На височині над Тіверією виблискував широкий і стрункий палац короля Агріппи, що був тепер резиденцією Іуста. На набережній були гожі вілли й магазини. Але було й багато бідних у Тіверії, рибалок і корабельників, вантажників, промислових робітників. В Тіверії греки й римляни були багаті, а юдеї пролетарі. Працювати доводилось багато, податки були високі, в місті ще гірше ніж на селі відчував на собі бідняк; як усього йому бракує. Було багато незадоволених у Тіверії. В усіх шинках можна було чути непокірні слова проти римлян і царя Агріппи, що підтримував їх. Ватажком цих знедолених був Сапіта, секретар товариства рибалок. Він посилився на Ісаю: „Горе тим, що ставлять дім біля дому і оруть поле побіч поля!“. Іуст намагався всіма засобами припинити цей рух, але його влада кінчалася на межах міста Тіверії, і він не міг перешкодити тому, що збройні організації Сапіти створювали собі опорні пункти в решті Галілеї, куди перебігало дедалі більше людей із цього району.

Іосіф без незадоволення бачив, як прихильники Сапіти ставали дедалі дужчі, як його ватаги всюду поширювалися і в окрузі, над якою мав владу ієрусалімський уряд. Люди Сапіти вимагали від громад, підпорядкованих Іосіфові, внесків на національну справу, влаштовували, коли їм відмовляли, карні експедиції, що дуже скидалося на грабунок і плюндрування. Іосіфова поліція рідко втручалася, його суди м'яко поводилися з захопленими.

Іосіф бурхливо зрадів, коли Сапіта прийшов до нього. Галілея починає йому вірити, Галілея до нього приходить. Тепер, відчував він, не довго чекати, коли він виведе і пиховитого Іуста з його стриманості. Але він розумно приховував свою радість. Він дивився на Сапіту. Це був дужий, присадкуваний чоловік, одне плече в нього обвисало. Він мав тремтячу, поділену надвое бороду, маленькі, одержимі очі. Іосіф розмовляв з ним, провадив з ним переговори — все це півеловами, натяками. Порозумітися з ним було легше, ніж з Іустом. Вони нічого не оформили на письмі, але коли Сапіта пішов, обидва знали, що дійшли згоди, дійовішої, ніж інший докладний договір. Хто з людей Сапіти більше не почуватиме себе в Тіверії у безпеці, може сміливо тікати в Іосіфову область ; тут з ним обійтися лагідно ; і Іосіф надалі не матиме потреби стільки поту витрачати на те, щоб витискувати з скупого доктора Яннаї гроші для свого військового фонду ; те, в чому відмовить йому той, він дістане від Сапіти.

Угоди додержували. І тепер справді Іосіф домігся того, що Іуст заговорив про політику. Він настійливо вимагав листом, щоб ієрусалімські пани не саботували більше його заходи, спрямовані проти збройних ватаг. Старий доктор Яннаї поставив Іосіфові кілька неприємних запитань. Але Іосіф удав дуже здивованого, Іуст очевидно має галюцинації.

Як тільки він лишився сам, то усміхнувся задоволено. Він радів боротьбі.

Умовилися про особисту розмову з Іустом. Разом із старим доктором Яннаї їхав Іосіф, верхи на своєму чудовому арабському коневі „Стрілі“, чистими вулицями Тіверії, з жадібною цікавістю розглядуваний населенням. Він знов, що являє собою на коні добру постать, тримався прямо, байдуже, трохи навіть гордо. Вийшли на пагір, до палацу царя Агріппи. При вході в палац важко височіла, біла й розкішна, колosalна статуя цезаря Тіверія, по імені якого названо місто. І аркади перед палацом установлені були статуями. Іосіфові було це прикро. Він не був сліпим прихильником старих звичаїв, але серце його сповнене було невидимим богом Ягве, його глибоко вражало, коли в країні Ягве він мусив бачити заборонені зображення. Творити фігури є право единого тільки бога - творця. Людям він дозволив давати цим фігурам імена, а бажання творити їх самим є зухвалство й святотатство. Статуй кругом ображали невидимого бога. Тихий, зв'язаний з свідомістю своєї вини неспокій, із яким Іосіф рушив у подорож до Іуста, зник; тепер він сповнений був чистим збудженням, почував свою вищість над Іустом. Той провадить тверезу політику, а він, Іосіф, приходить як солдат Ягве.

Іуст, звісний противник усіх урочистостей, постарався, щоб розмова не мала надто офіціального характеру. Троє панів возлежали один проти одного, снідаючи. Іуст спочатку говорив по - грецькому, але потім чимно змінив мову на арамейську, хоч йому видимо трудніше було нею розмовляти. Помалу переходили до політичних справ. Доктор Яннаї був ввічливий, веселий, як завжди. Іосіф обстоював свою власну політику; він був запальніший, ніж хотів би. Якраз коли спинилися на діяльності воєнної партії

та нерозважних нападах, мусили розмовники суперечити йому.

— Ви гадаєте, що мир треба активізувати? — спітав Іуст, і запитання це звучало неприємно іронічно. — Я не можу не застерегти автора книги про Маккавейів, що в практичній політиці маккавейські жести, хоч би для якої мети, і до сьогодні здаються мені недоречними.

— А хіба не сидить найнеприємніший маккавейіст саме тут у Тіверії? — добродушно спітав доктор Яннаї.

— На жаль, я не маю досить сили, щоб заарештувати свого Сапіту, — відказав широ Іуст. — Вам, панове, було б це легше зробити. Але, як я вже вам писав, саме м'якість ваших судів робить моїх „Месників Ізраїля“ такими широкими.

— Але й для нас це зовсім не так просто, — виправдувався доктор Яннаї. — Зрештою, ці люди не є звичайні розбійники.

Іосіф втрутився:

— Ці люди посилаються на Ісаю. Вони вірять, — додав він сильно й запально, — що настав час, і дуже скоро прийде месія.

— Ісаїя вчить, — відповів неголосно, але роздратовано Іуст, — поводьтесь тихо перед владою. Поводьтесь тихо й приязно, вчить Ісаїя.

Іосіфа цитата зачепила за живе. Чи цей Іуст все хоче на нього скинути?

— Богнищем заколотів є ваша Тіверія, — сказав він гостро.

— Богнищем заколотів є ваша Магдала, доктор Іосіф, — відповів люб'язно Іуст. — Я нічого не можу проти того вдіяти, коли ваші суди пускають на волю моїх злодіїв. Але коли ви далі підкріплятимете свої воєнні фонди прибутками від цього злодійства, доктор Іосіф, — він тепер говорив особливо членно, —

тоді я не буду проти того, щоб одного разу мій
цар відібрав ці суми назад силою.

Доктор Яннаї випростався.

— Ви маєте гроші Сапіти у своїй касі, доктор Іосіф?

Іосіф лютував. Цей клятий Іуст очевидно має дуже добре налагоджений шпіонаж; пересилання грошей щоразу прикривалося всіма способами. Він викручувався; він діставав, звичайно, гроші для галлійських збройних організацій і з Тіверії, але він не міг собі й уявити, що вони із здобичі банди Сапіти.

— Повірте мені, що вони звідти,— доводив пріязно Іуст.— Я мушу вас дуже просити не підтримувати наволоч таким способом. Я вважаю це за несполучне з своїм службовим обов'язком — далі терпіти підбурювання вами моєї Тіверії до бунту.

Він усе ще говорив дуже членно; тільки з того, що він тепер знову перейшов на грецьку мову, можна було помітити його сквильованість. Але ввічливість старого доктора Яннаї враз зникла. Він схопився і сильно жестикулював перед Іосіфом.

— Ви маєте гроші Сапіти? — кричав він.— І, не ждучи Іосіфової відповіді, він повернувся до Іуста: — Якщо гроші надходили з Тіверії, вони будуть вам повернені, — обіцяв він.

Як тільки виїхали з міста, обидва комісари розійшлися.

— Я звертаю вашу увагу на те, — сказав Яннаї, і голос його був крижаний, — що ви сидите в Магдалі не як один з „Месників Ізраїля“, а як комісар Єрусаліма. Я не допущу ваших екстравагантностей та мальовничих авантюр, — кричав він.

Іосіф, блідий від люті, нічого не міг сказати проти цього. Він ясно бачив, що переоцінював свою силу. Цей доктор Яннаї добре відчуває, що міцне, а що

ні. Коли він зважився відчитувати його, як малого школяра, тоді його, Іосіфове, становище до біса хистке. Він мусив ще почекати, він не міг ще починати цю боротьбу з Іустом. Іерусалім може при першій нагоді відкликати його, і Іуст усміхатиметься тою огидною усмішкою, яку Йосіф добре знає.

Він не повинен усміхатися. Йосіф зуміє завадити йому усміхатися. Що розуміє цей Іуст в справах Галілеї? А Йосіф почуває себе тепер досить до-свідченим. Він вже не має ніякого страху перед галілейськими ватажками, не бачить перешкод до по-розуміння з ними. Сапіта сам прийшов до нього, а другого, Іоанна із Гісхали, покличе він. Треба до-вести, що не Іерусалім, а тріумвірат з Іоанна, Сапіти й Йосіфа має справжню владу в краї. Хай тоді їх називають розбійницькою бандою, наволоччу чи якось інакше. Він зовсім не думає про те, щоб розірвати спілку з Сапітою. Навпаки, він об'єднає всі збройні організації, визнані чи ні, в області іерусалімського уряду чи поза нею, в одну єдину спілку. Не як комісар Іерусаліма, а як партійний вождь „Месників Ізраїля“.

Іоанн із Гісхали, начальник добре озброєних військових об'єднань галілейських селян, видимо зрадів, коли Йосіф покликав його до себе. Він мав недалеко від свого рідного гірського міста Гісхали, по якому він назвав себе, — в реєстрах він записаний був Іоанном бен - Леві, — не дуже рентабельний маєток, продукцією якого були переважно олія й фіги. Він був оглядний, повільний, добродушний, дуже хитрий чоловік, що добре припав до серця галілеянам. Під час походу Цестія Галла він організовував у Верхній Галілеї лукаву, жорстоку малу війну проти римлян. Він багато подорожував, знав кожен закуток у краї. Йосіф, коли тепер Іоанн нарешті прийшов до нього, не міг гаразд врозуміти, чому він раніше не

зв'язався з ним. Невисокий, але кремезний, дужий сидів Іоанн перед ним; обличчя темне, широке, плескonoсе, з короткими товстими вусами, очі сірі, проно-
зисті. При всій хитрості — добродушний, одвертий чоловік.

Він зразу зробив ясну й виразну пропозицію. Всюди в краї цар Агріппа назбирає запаси зерна, безумовно для римлян. Іоанн хотів реквізувати це зерно для своїх збройних загонів і просив у Іосіфа згоди на цей необхідний захід. Під впливом грошовитих та аристократів, скаржився він, Єрусалім відмовляється від зв'язку з його збройними загонами. Від Іосіфа в нього таке враження, що він інший, ніж притайкуваті панове з храму.

— Ви, доктор Іосіф, серцем належите до „Месників Ізраїля“. Це відчуваєш нюхом за три милі. Вам я хочу підпорядкувати мої збройні сили, — сказав він щиро сердо і подав йому докладний список своїх організацій. Це були 18000 чоловік. Іосіф дав свою згоду на реквізицію зерна.

Він не боявся тієї бурі, яка зніметься в уряді. Коли він безоглядно використає своє становище, коли він матиме в своїх руках реальну владу в Галілеї, можливо, Єрусалім не вагаючись відкличе його. Але тоді від нього залежатиме, чи дозволить він себе відкликати. Майже з радісним напруженням він ждав, що має статися.

Іоанн із Гісхали теж був задоволений розмовою з Іосіфом. Він був мужній чоловік і не без гумору. Вся Галілея знала, що він конфіскував зерно царя Агріппи. А він удавав невинного, нічого не зневажав. Те, що відбулося, сталося з наказу ієрусалімського комісара. Цілком відкрито він поїхав у край ворогів до Тіверії, щоб лікувати в тамтешніх гарячих джерелах свій ревматизм. Він знов, що коли Іуст вживе проти нього якихнебудь заходів, тоді його

люди штурмуватимуть місто Тіверію. Іуст сміявся. Наскільки згубними здавалися йому діла цього селянського ватахка, настільки подобалося йому його поводження.

Але до Іерусаліма та Сепфоріса він послав повні обурення ноти. Роздратований, задихаючись від люті, прийшов старий доктор Яннаї до Іосіфа: верно, розуміється, має бути негайно повернене. Іосіф прийняв розлютованого дуже чемно. Зерно він, на превеликий жаль, не може повернути, бо він його перепродав. Яннаї мусив вийти ні з чим від Іосіфа, що чемно знизував плечима. Лишалася одна маленька втіха: Іосіф послав чималу частину виручки в Іерусалім.

В місті Тіверії одним з найулюбленіших агітаційних засобів „Месників Ізраїля“ була боротьба проти безбожності пануючої верстви, проти її схильності до асиміляції з римлянами й греками. Коли Сапіта наступного разу з'явився до Іосіфа, той сказав йому, як і він з глибоко затаеною злобою дивився на статуй, що так провокуюче виставлялися проти сонця перед царським палацом. Похмурий, присадкуватий чоловік підняв одне плече ще вище, його маленькі очі зиркнули, опустилися знову, він нервово шарпав один з клинів своєї бороди. Іосіф хотів його підштовхнути. Він став цитувати пророка:

— „Телець є в країні, Ягве відкидає це. Людськими руками зроблений він, і це не може бути бог“. Він ждав, щоб Сапіта продовжив славнозвісну цитату: „Тому треба тельця стерти на порох“. Але Сапіта тільки усміхнувся, він пропустив цю частину і процитував дуже тихо, більше до себе, ніж до Іосіфа, дальнє речення:

— „Вони сіють вітер і пожнуть бурю“. — Потім він об'ективно констатував: — Ми завжди протестуємо проти злочинної гидоти. Ми були б вдячні ієруса-

лімському комісарові, якби він у Тіверії теж ви-
словив свою скаргу з цього приводу.

Сапіта не був такий одвертий, як Іоанн із Гісхали, але на його тихі натяки можна було покластися. Хто сіє вітер, пожне бурю. Не порозуміваючись далі з доктором Яннаї, Йосіф запропонував Іустові поговорити вдруге.

Просто, з одним єдиним слугою прибув він цього разу до Тіверії. Іуст римським способом підняв, вітаючи, руку з розправленою долонею; але знову опустив її, усміхаючись, певною мірою поправляючи себе, і віддав гебрейське привітання:

— Мир.

Потім обидва пана сіли один проти одного, без нікого третього, кожен багато знаючи про іншого, в сердечній ворожості. Вони обидва досягли дечого від часу, як сперечалися в Римі, мали владу над людьми і їх долею, обидва стали старіші, риси їхні повиразнішали, але все ще вони подібні були на вигляд — блідожовтій Йосіф і жовто-коричневий Іуст.

— Ви цитували пророка Ісаю, — сказав Йосіф, — коли ми недавно розмовляли.

— Так, — сказав Іуст. — Ісаія вчить, що маленька Іудея не повинна втягуватись у війну з своїм все-світньо могутнім противником.

— Він вчив цього, — сказав Йосіф, — а при кінці свого життя він утік у порожній кедр і був розпиляний.

— Краще одному чоловікові бути розпиляним, як усій країні, — сказав Іуст. — Що ви, власне, хочете, доктор Йосіф? Я стараюся відкрити певний зв'язок між вашими заходами. Але або я занадто дурний, щоб вас зрозуміти, або ви маєте всього одну тільки мету: щоб Іудея оповістила Римові війну під проводом нового Маккавея Йосіфа бен - Маттіаса.

Йосіф стримувався. Він знає, на жаль, ще з Рима

про цю нав'язливу ідею Іуста, що той вважає його за підбурювача війни. А він таким не є. Він не хоче війни. Тільки: він її не боїться теж, зрештою, і з погляду Іуста він вважає його методи за неправильні. Треба розумними поступками позбавити военну партію всіх приводів.

— Ми в Тіверії, звичайно, не робимо цього? — спитав Іуст.

— Ні, відповів Йосіф, — ви в Тіверії не робите цього.

— Я слухаю, — сказав чесно Іуст.

— Ви в Тіверії, — пояснював Йосіф, — маєте, наприклад, цей царський палац з фігурами людей і тварин, що постійно дратує всю провінцію, постійно спонукує до війни.

Іуст подивився на нього, потім почав широко усміхатися.

— Ви прибули, щоб повідомити мене про це? — спитав він. Йосіф сповнений був усією своєю злобою проти зухвалої скульптури.

— Так, — сказав він.

Тоді Іуст попросив його піти з ним. Він повів його через палац. А цей палац по праву був славновзвісний, як найпрекрасніша будівля Галілеї. Іуст вів його через зали, двори, галереї, сади. Так, усюди були витвори скульптури, вони зрослися з будівлею. Цар Агріппа, його попередник і попередник попередника старанно і з смаком, не шкодіючи грошей, збирали сюди прекрасні речі з усього світу, частково дуже старі і славнозвісні речі мистецтва. В одному з дворів, що викладений був рудуватим бутом, Іуст спинився перед маленькою скульптурою егіпетської роботи, що була стара, вивітрена і зображувала гілку, а на цій гілці птаха. Це був дуже строгий, навіть манірний витвір, але хоч птах був ще неру-

хомий, та видно було спокійну легкість льоту, для якого він підняв крила. Іуст постояв недовгий час перед скульптурою, віддавшись спогляданню. Потім, наче прокинувшись, він сказав ніжно:

— Я повинен це усунути? — і, показуючи кругом: — I це? I це? Тоді ж уся будівля стане безглаздою.

— То зруйнуйте будівлю, — сказав Іосіф, і була в його голосі така безмежна ненависть, що Іуст нічого не сказав більше.

Уже другого дня Іосіф покликав ватажка Сапіту. Той спитав, чи не досяг він чого у владуших в Тіверії. Ні, відповів Іосіф, їх серце зашкарубло. Але його влада, на жаль, кінчається на границях міста. Сапіта жорстоко шарпав частину своєї бороди. Цього разу він вимовив те речення, яке промовчав останнього разу: „Тому треба самарійського тельця стерти на порох“. Якщо люди Тіверії, відповів Іосіф, схочуть прибрати сперед своїх очей те, що гнівить їх, то він матиме вибачення для цих людей.

— I притулок теж? — спитав Сапіта.

— Можливо, що й притулок, — сказав Іосіф.

Роздвоено стояв Іосіф, коли Сапіта пішов. Цей Сапіта, дарма що має високе плече, а дужий чолов'яга, він не стане надто ніжно поводитися з речами. Коли він і його люди вдеруться в палац, тоді не тільки статуї будуть усунуті. Це прекрасна будівля, її стеля з кедрового дерева й золота, в ній повно коштовностей. Вона безперечно належить цареві Агріппі і стоїть безперечно під охороною римлян. Деякий час тихо було в країні, і в Іерусалімі на діялися, що можна дійти порозуміння з Римом. Сандалійник Акавія в продимленому капернаумському шинку бачив месію: і він не мав при собі меча. Певні люди в Римі того тільки й ждутъ, щоб іеру-

салімський уряд вчинив щось, що можна визнати за напад. Те, що він тепер сказав, може покотити важкий камінь, який досі з великою силою утримувало багато рук.

Наступної ночі палац царя Агріппи був узятий штурмом. Це була простора будівля, дуже міцно споруджена, і не легко було зрівняти її з землею. Це й не вдалося цілком. Все відбувалося при несильному місячному свіtlі, і дивним чином без ніякого крику. Багато людей зайнято було руйнуванням, вони розлютовано били в міцне каміння, розривали його потім руками, трощили його. З особливою злобою плюндрували вони фонтани. Діловито вешталися вони всюди, забираючи коштовні килими й тканини, золоті оздоби стель, добірні блюда, все це без крику.

Іуст скоро усвідомив, що його військо занадто малосиле для успішної боротьби з нападаючими, і заборонив будький опір. Але „Месники Ізраїля“ вже вбили понад сотню солдатів та грецьких жителів міста, що, коли почався штурм, хотіли не допустити плюндрування. Сама будівля горіла після того ще майже цілий день.

Штурм палацу в Тіверії вразив усю Галілею. В Магдалі представники низової влади злякано товпилися у Іосіфа, щоб дістати директиви, розпорядження. Іосіф мовчав розлютовано. Потім раптом, з великою поквапністю, ще вдень після пожежі, кинувся він до Тіверії, щоб висловити Іустові співчуття ієрусалімського уряду з приводу великого нещастя і запропонувати йому свою допомогу. Він знайшов його між руїнами, де той вештався мовчки й безпорадно. Іуст не вимагав від свого царя війська, не вживав ніяких заходів проти Сапіти та його людей. Такий діяльний раніше чоловік, він тепер бессило й розочаровано опустив руки. І коли побачив тепер

Іосіфа, не мав для нього жодного ущипливого зауваження. Він сказав, і голос його від хвилювання й туги звучав хрипко:

— Ви навіть не знаєте, чого ви натворили. Не відслання храмової жертви було найгіршим, і не напад на Цестія, і не едикт про Цезарію. Це, це, це тут визначає остаточно війну. — По його дуже блідому обличчю котилися від люті й суму сліз. — Вас засліпило честолюбство, — сказав він Іосіфові.

Велику частину взятої в палаці здобичі Сапіта прислав Іосіфові. Золото, благородне дерево, уламки статуй. Іосіф несамохіть шукав, чи немає між ними гілочки з птахом із рудуватого каменю, але не знайшов; скульптура була з некоштовного матеріалу, і її легко було розламати.

Вісті з Тіверії вразили панів в Єрусалімі, як удар у мозок. Вже з допомогою миролюбного полковника Пауліна домоглися напівобіцянки цезарського уряду. Рим пояснив, що коли Іудея триматиметься спокійно, то він задовольниться видачею небагатьох ватажків — Сімона бар - Гіори, доктора Єлеазара. В Єрусалімі радо позбулися б підбурювачів. Тепер, через безглуздий вчинок у Тіверії, все розладналося.

„Месники Ізраїля“, вже притиснуті до стіни, зітхнули вільно. Місце їх зборів, Блакитний зал, стало центральним пунктом Іудеї. Вони домагалися, щоб їхнього доктора Єлеазара закликали до уряду. Гордо вито, втішаючись приниженнем інших, елегантний пан заставив себе довго просити, поки згодився на обрання. Непокірного ж правителя Галілеї, що так очевидно знехтував вказівки свого уряду, не міг, звичайно, обстояти навіть Блакитний зал. Доктор Яннаі прислав Великій раді особисту доповідь, гірко вимагаючи відстановити й покарати цього злочинця Іосіфа бен - Маттіаса. „Месники Ізраїля“ не наважува-

лися його захищати; вони утримувалися від висловлювання. Між панами в уряді був один єдиний, що знайшов слово на користь Іосіфа, старий, лагідний великий доктор Йоханан бен-Заккаї. Він сказав:

— Не засуджуйте нікого, доки він не дійшов до свого кінця.

Старий Іосіфів батько, сухий, сангвінічний Маттіас, тепер настільки ж вдавався у розпач, наскільки почував себе щасливим, коли його сина призначили комісаром. Він заклинав його, доки не надійшов ще до Галілеї едикт про відкликання, прибути до Єрусаліма, виправдатися. Якщо він лишиться в Галілеї, то це означатиме загін усього. Його серце засмучене до смерті. Він не хоче відійти в могилу, не побачивши ще раз свого сина Іосіфа.

Іосіф, діставши цього листа, усміхався. Його батько був старий пан, якого він дуже любив, але він усе сприймав занадто боязко, у темному свіtlі. Його власне серце сповнене було певністю. Знову речі мали інший вигляд у Галілеї, ніж в Єрусалімі. Галілея, від часу зруйнування статуй у Тіверії, радувалася йому; в усьому краї знали, що без його згоди ніколи б цього не сталося. Він повалив стіну, що була між ним і народом Галілеї, він тепер справді для краю наче другий Іуда Маккавей, як глупливо називав його цей Іуст. Озброєні загони слухалися його. Не він залежить від Єрусаліма, а Єрусалім від нього. Єрусалімський декрет про відставку він може просто розірвати.

Цієї ночі снився йому важкий сон. Всіма дорогами йшли легіони римлян, він бачив, як вони сунули, неквапно, неминуче, в строгому порядку, рядами по шість чоловік, багато тисяч, але як одна єдина істота. Це була сама війна, що йшла на нього, це була „техніка“, страховинно важка машина, що су-

нула з сліпою певністю; це було безглуздо — захищатися проти неї. Він бачив розмірену ходу легіонів, він бачив їх цілком виразно, але, і це було найстрашніше, він не чув її. Він стогнав. Це була одна едина велетенська стопа в страховинному солдатському чоботі, вона підіймалася, ступала, її не можна було уникнути, за п'ять хвилин, за три хвилини вона розтоптувала людину. Іосіф сидів на своєму коні „Стрілі“, Сапіта, Іоанн із Гісхали, всі дивилися на нього, похмуро й вимогливо, і ждали, щоб він вихопив меч з піхов. Він скопився за меч, але меч не виймався, він був заклепаний у піхвах. Іосіф стогнав, Іуст з Тіверії глузливо скалив зуби, Сапіта дико й люто шарпав одне пасмо своєї бороди, столяр Халафта підіймав свій могутній кулак. Іосіф рвав меч, це тривало вічність, він рвав і рвав і не міг його вийняти. Сандальник Акавія ревів: „Їжте, чоловіче, ви повинні їсти“, і нога в велетенському солдатському чоботі підіймалася, ступала, підходила дедалі ближче.

Але коли Іосіф прокинувся, був ясний сонячний зимовий ранок, і відворотна вічність чекання перед солдатським чоботом стерлася. Все було добре, те, що сталося. Не Єрусалім, а сам бог поставив його на це місце. Бог хоче війни.

З шаленою ревністю взявся він до того, щоб підготувати цю священну війну. Як це могло бути, що він у Римі їв за одним столом з чужинцями, спав з ними в одній постелі? Тепер, як і іншим, йому огидні були, випари їхньої шкіри, вони зачумили країну. Можливо, що адміністрація римлян буда добра, теж і їхні дороги, водопроводи; але ця свята країна Іудея буде прокаженою, коли хтось інший в ній житиме, як іудеї. Одергимість поняла його, одергимість, з якою він писав тоді свою книгу про Маккавеїв. Свое власне майбутнє, передчуваючи, за-

писав він. День і ніч, невтомно, працював він. Зміцнював адміністрацію, нагромаджував запаси, дисциплінував збройні сили, дужими робив укріплення.

Він проїздив містами й просторими, тихими сільськими місцевостями, горами й долинами, берегами рік, озер і моря, крізь виноград, оливкові й фігові дерева. Він їздив на своєму коні „Стрілі“, молодий, дужий, жарка веселість і певність випромінювалися з нього, перед ним розвівався штандарт з літерами Маккавеїв — Хто як ти, о господи? — і його поява, його слово і його прапор запалювали галілейську молодь. Слухаючи Іосіфові промови, жаркі, упевнені слова про знищення Едома, що виривалися з нього, як каміння й огонь з гори, багато кричало, що постав новий пророк в Ізраїлі.

— Морон, морон, наш владар, наш владар! — гукали вони з пристрасною відданістю, коли він проходив, і ділували його руки і його плащ.

Він прибув до Мерона у Верхній Галілеї. Це було незначне місто, славетне тільки своїми оливковими деревами, своїм університетом і старими могилами. Тут покоїлися вчителі закону з минулого, строгий великий доктор Шаммаі і м'який великий доктор Гіллель. Люди Мерона вважалися за особливо ревних у вірі. Казали, що з могил учителів виростає для них глибоке пізнання бога. Можливо, тому Іосіф і прибув до Мерона. Він промовляв у старій синагозі, слухали його переважно доктори й студенти, слухали тихо, вони були тут уважніші ніж будьде, вони похитували тулубами, напружено прислухаючись, дихали схвильовано. І раптом, коли Іосіф замовк після великого, втомного речення, в стисненій, здавленій тиші якийсь блідий, зовсім молодий чоловік прошепотів:

— Це він.

— Хто я маю бути? — спитав гнівно Іосіф.

І молодий чоловік, з по - собачому відданими, дещо безумними очима, знову й знову повторював:

— Це ти, так, це ти.

Виявилося, що люди невеликого міста вважають цього молодого чоловіка за пророка Ягве, і що вони, тиждень тому, цілу ніч держали розчиненими двері своїх домів, бо він провістив, що цієї ночі до них прийде спаситель.

Іосіфа, коли він почув це, обсипало морозом. Він голосно гнівався і сердито кричав на молодого чоловіка. І в найпотаємнішій глибині душі він відкидав, як богохульство, думки про те, що це він сам може бути. Але дедалі глибше сповнювало його почуття божественності своєї місії. Ті, що його самого називали спасителем, були діти й дурні. Але він був покликаний підготовити царство визволителя.

Люди Мерона, не зважаючи на всі умовляння, лишилися при своїй певності, що вони бачили месію. Вони залили сліди копитів коня „Стріли“ міддю, і ці місця стали вважати за святіші, ніж могили вчителів закону. Іосіф гнівався, висміював і лаяв дурнів. Але він сам почував себе дедалі тісніше зв'язаним з тим, що повинен прийти, і дедалі жадібніше, майже хтиво ждав того, щоб побачити його власними очима.

Коли прибула комісія з Іерусаліма, яка привезла йому декрет про усунення його з посади, він усміхаючись заявив, що це певно помилка, і поки він дістане певну довідку з Іерусаліма, він мусить узяти під варту панів, щоб охоронити край від заколоту. Іерусалімці спітали його, хто дав йому повноваження оголошувати війну Римові. Він відповів, що його доручення походить від бога. Іерусалімці цитували закон: „Хто насмілиться промовити слово від моого імені, а я не велів йому говорити, той мусить

умерти". Не перестаючи усміхатися, сповнений люб'язної зухвалості, Іосіф знизав плечима: треба почекати, доки виявиться, хто говорить від імені господа, а хто ні. Він сяяв, він був певен себе і свого бога.

Він об'єднав свою міліцію з загонами Іоанна із Гісхали і вирушив на Тіверію. Іуст здав йому місто без будьякого опору. Знову сиділи вони один проти одного; але цього разу замість старого Янна і був дужий, добродушно - лукавий Іоанн із Гісхали.

— Ідіть спокійно до свого царя Агріппи,— сказав він до Іуста.— Ви розсудливий чоловік, для вільної війни ви занадто розсудливий. Тут треба мати віру й уші для внутрішнього поклику.

— Ви можете брати з собою, доктор Іуст,— сказав приязно Іосіф,— усе з грошей і цінних речей, що належить цареві Агріппі. Тільки урядові акти я прошу лишити тут. Ви можете виїхати без перешкод.

— Я нічого не маю проти вас, пане Іоанн,— сказав Іуст.— Я вірю, що ви відчуваєте внутрішній поклик. Але ваша справа пропаща, цілком безнадійна з усіх поглядів, вже хоч би тому, що цей чоловік ваш вождь.

Він не дивився на Іосіфа, але в голосі його повно було зневаги.

— Наш доктор Іосіф,— сказав усміхаючись Іоанн із Гісхали,— вдається, вам не до смаку. Але він близкучий організатор, чудовий промовець, природжений вождь.

— Ваш доктор Іосіф негідник,— сказав Іуст із Тіверії.

Іосіф не відповів нічого. Подоланий чоловік озлоблений і несправедливий, не варто сперечатися з ним, доводити його неправоту.

Іосіф жив піднесено й щасливо в цю галійську зиму. Єрусалім не наважився силою виступати проти нього; так, про це промовчали, коли він через кілька тижнів знову наїменував себе комісаром централь-

ного уряду. Він легко утримував свої кордони проти римлян, вдавався в їх область, взяв також із округи царя Агріппи західний берег Генісаретського озера і укріпив міста на ньому, поставив там військо. Він організовував війну. Святе повітря країни навівало на нього несподівані, великі думки.

Рим мовчав, не було ніяких вістей з Рима. Полковник Паулін урвав будьякі зносини з своїми іерусалімськими друзями. Ця перша перемога дісталася дуже легко. Римляни обмежувалися Самарією та приморськими містами, де воїни, спираючись на грецьку більшість населення, надійно мали владу в своїх руках. І військо царя Агріппи уникало всяких сутичок. Тиша була в країні.

Хто мав тільки рухому власність, той старався, якщо не схилявся серцем до „Месників Ізраїля“, перебратися в надійніші римські області. При одній такій втечі захоплена була Іосіфовими людьми дружина Птоломея, інтенданта царя Агріппи. Це сталося недалеко від села Дабаріти. Дама мала з собою багато цінних речей, очевидно також і з царевої власності; це була добра здобич, і люди раділи, що дістануть свою частину. Вони були важко розчаровані. Іосіф звелів відіслати речі в римську область з ввічливим листом у певні руки полковника Пауліна.

Це було не вперше, що він так поводився, і його люди нарікали. Вони поскаржилися Іоаннові з Гісхали. Відбулася розлютована розмова між Іоанном, Сапітою і Іосіфом. Іосіф вказував на те, що часто в попередніх війнах римляни та греки давали такі докази рицарства. Але Іоанн сатанів. Його сірі очі сердито іскрилися, налилися кров'ю, його вуси дико випнулися вперед, увесь він був як гора, що зрушила з місця. Він кричав:

— Чи ви збожеволіли, пане? Чи ви гадаєте, що ми провадимо тут олімпійську гру? Ви наважуєтесь

белькотіти людям про рицарство, коли справа стоється римлян? Тут провадиться війна, пане, а не спортивна вистава. Тут ідеться не про дубовий вінок. Тут шість мільйонів людей, що не хочуть дихати цим повітрям, яке римляни зробили задушливим, що задихаються в ньому. Зрозуміли, пане?

Iосіф не хотів сперечатися проти дикої розлютованості Іоанна, він був здивований, почував себе несправедливо ображеним. Він дивився на Сапіту. Але цей похмуро стояв поруч, він не говорив нічого, та ясно було: Іоанн висловив тільки те, що й він почував. Зрештою троє чоловіків були досить розсудливі, щоб своїм розбратором не ставити під загрозу своє завдання. Вони використовували зиму, щоб якомога дужче зміцнити оборону Галілей.

Тихо й далі було в країні, але тиша починала ставати гнітуючою; Iосіф міцно держався свого щастя і своєї певності. Але іноді крізь цю радісну певність чув він сповнені ненависті слова Іуста. Хоч він аж по вінця заповнював свої дні роботою, проте дедалі частіше крізь речення своїх урядовців і офіцерів, крізь шум своїх народних зборів чув він ясне, тихе й гірке: „Ваш доктор Iосіф негідник“, і він ховав ці слова в своему серці, їх інтонацію, їх зневагу, їх смиреність, їх трудну арамейську мову.

В центрі світу лежала країна Ізраїля, Єрусалім лежав у центрі країни, храм — у центрі Єрусаліма, святина святынь — у центрі храму: пуп землі. До царя Давида мандрував господь, перебував у наметі і тимчасовому шатрі. Цар Давид вирішив збудувати йому дім. Він купив тік Аравна, прасвяту гору Сіон. Але він міг тільки закласти фундамент; будувати самий храм було йому заказано, бо в своїх багатьох битвах він пролив багато крові. Тільки його син Соломон був достойний провадити святе будівництво. Сім років будував він. Жоден з робітників не помер

за цей час, жоден і не захворів, жоден інструмент не ушкодився. Тим що залізо не дозволено вживати при святому будівництві, бог послав цареві дивний кам'яний червачок, що звався Шамір, він розколював каміння. І часто камені сами лягали на своє місце, без людської дії. Буйний і святий красувався жертовний вівтар, рядом з ним умивальниця для священиків, Мідне море, що покоїлося на дванадцяти биках. Перед храмом височіли проти неба два особливі дерева з бронзи, названі Яхін і Боаз. Все-редині храм був оббитий дошками з кедрового дерева, підлога викладена кіпарисовими пластинами, мурування і камін цілком закриті. П'ять золотих світильників стояло по правий бік і п'ять по лівий, і стільки ж золотих столів для священних хлібів. А в святилищі, скованому за завісою від усіх очей, стояли величеські крилаті люди, херувіми, вирізьблені з деревини диких маслин; жахний вираз мали їх пташині голови. Величезними, золотом покритими крилами обгортали вони, охороняючи, ківот Ягве, що супроводив іудеїв через пустиню. Понад чотириста років стояв цей дім, до того, як цар Навуходоносор зруйнував його і переніс святі приряди у Вавілон.

Повернувшись в вавілонського полону, збудували іудеї новий храм. Але він був убогий, як рівняти з першим. Таким лишався він, доки повстав великий цар, на ім'я Ірод, що на вісімнадцятий рік свого правління почав оновлювати храм. Працею тисяч робітників він поширив пагір, на якому стояла будівля, підмурував його трійчастою терасою, вклав стільки мистецтва й роботи в будівництво, що його храм беззаперечно вважали за найпрекраснішу споруду Азії, а багато хто — і цілого світу. Світ є очне яблуко, казали вони в Єрусалімі, біла частина в ньому є море, земля є радужна оболонка, Єрусалім — зіниця, а образ, що з'являється в зіниці, є храм.

Не пензель живописця, не різець скульптора надав йому краси; він вражав тільки гармонією своєї грандіозної маси, добірністю матеріалу. Великі подвійні галереї й палати оточували його з усіх боків, вони давали охорону від дощу і тінь від сонця, в них прогулювався народ. Найпрекрасніша споміж цих палат була Кам'яна палата, де засідала Велика рада. Була тут також синагога, багато крамниць, місця для продажу жертвовних тварин, священих і несвящених парфумів, великі різниці, далі лавки мінял.

Кам'яні грани відокремлювали ці мирські приміщення від священих. Гречькі і римські написи під страхом смерті забороняли не-іudeям іти далі. Чимраз вужчим ставало коло тих, що мали право проходити. Хворим були заборонені священні двори, також калікам, також тим, що перебували біля трупів. Жінкам було дозволено тільки один единий, великий двір; але й у нього вони не сміли вступати в час менструації. Внутрішні двори призначалися тільки для священиків, але й споміж них тільки для тих, що не мали ніяких вад на тілі.

Білий і золотий височів храм на своїх терасах над містом; здалеку виступав він наче вкритий снігом пагір. Його дахи були густо втикані гострими, золотими вістрями, щоб його не могли забруднити птахи. Двори й галереї й палати були майстерно викладені мозаїкою. Всюди тераси, брами, колони, здебільща мармурові, багато з них оздоблені золотом і сріблом або благородним металом, корінфською бронзою, разовим стопом, що утворився з коштовних металів під час пожежі в Корінфі. Над ворітьми, що вели до священної частини храму, Ірод звелів примістити емблему Ізраїля — виноградну лозу. Пишно красувалася вона, вся з золота, її грана були завбільшки з чоловіка.

Мистецькі твори світової слави прикрашували

внутрішність храму. Там був свічник, сім ламп якого означали сім планет: Сонце, Місяць, Меркурій, Венеру, Марс, Юпітер і Сатурн. Там був стіл з дванадцятьма священними хлібами, вони означали зодіак і рік. Там був сосуд з тринадцятьма родами фіміама, з моря, незаселеної пустині, населеної землі, який показував, що все від бога і для бога.

Глибоко всередині, в захищеному просторі, під землею, містилися сковища храму, де зберігалися державні скарби, чимала частина золота і коштовностей світу. І убір первосвященика зберігався тут, священна нагрудна бинда, храмові самоцвіти, золотий обруч, що носив ім'я Ягве. За цей убір довго сперечалися Рим і Єрусалім, доки він остаточно був сковораний серед храмових скарбів, і багато крові пролито було в цьому змаганні.

В серці храму, знову закритому пурпуровою завісою, була святина святинь. Вона була порожня й темна, тільки необрблений камінь підіймався над голою підлогою, уламок скелі — Шетія. Тут, запевняли іudeї, жив бог. Ніхто не міг вступати в цей простір. Тільки раз на рік, в день, коли Ягве примирявся з своїм народом, входив первосвященик у цю свячиню святинь. Всі іudeї на всій землі постали в цей день, галереї і двори храму ущерть повні були людей. Вони ждали того, що первосвященик назве Ягве на ім'я. Бо ім'я Ягве не можна було називати, навіть така спроба гідна була смерті. Тільки цього єдиного дня кликав первосвященик бога його ім'ям. Не багато могло чути ім'я, коли воно виходило з уст священика, але всі вірили, що чули його, і сто тисяч колін вдарялося в плити храму.

Це була таємниця, про яку багато чуток ходило в світі — чому ж поклоняються іudeї за завісою свячині святинь? Іudeї пояснювали, що бог невиди-

мий, отже там немає ніякого його образу. Але світ не хотів вірити, що приміщення просто порожнє. Коли богові приносять жертви, то він тут, видимий у своєму образі. Безумовно, і цей бог Ягве був там, і себелюбні іудеї тільки утають його, щоб його не зманили, і не дістався він іншим. Вороги іудеїв, найперше глузливі, освічені греки, запевняли, що справді це ослина голова, яку шанують у святиці святинь. Але насмішка не впливала. Ясні, розумні римляни, як і похмурі, темні варвари, всі ставали тихими й задумливими, коли говорилося про бога іудеїв, це була таємниця і страх світу — моторощний невидимий у святиці святинь.

Іудеї всієї землі вважали храм за справжню батьківщину, за невичерпне джерело їх сили. На Ебро чи на Інді, біля Британського моря чи на верхів'ях Ніла — завжди, коли вони молилися, то поверталися лицем до Іерусаліма, де стояв храм. Всі з радісним сердцем платили податок на храм, всі їздили на прощу до нього, чи мали твердий намір колись на пасху принести своє ягня до храму. Щастливо їм у справах, тоді вони дякували за це невидимому в храмі, були вони хворі і в нужді, тоді вони хотіли допомоги від нього. Тільки в районі храму земля була чиста, і сюди посылали ті, що жили за кордоном, свої трупи, щоб вони принаймні в смерті знайшли дорогу додому. Так розсіяні вони були, а тут мали вони одну батьківщину.

Коли надійшло до Рима повідомлення про штурм палацу в Тіверії, цезар відбував мистецьку подорож по Греції. На час своєї відсутності він доручив керувати урядовими справами своєму міністрові двору Клавдієві Гелю. Цей негайно скликав урядову раду. І от вони зібралися — тридцять сім панів, які займали керуючі посади при дворі. Звістка, що за-

колот в Іудеї спалахнув знову, глибоко схвилювало їх. Десять років тому ця депеша була б маловажливим донесенням з маловажливої провінції. Тепер вона влучила уряд у його найчутливіше місце, ставила під загрозу його найважливіший проект, проект нового походу Александра Македонського.

Це вони, ці тридцять сім панів, поставили грандіозний проект на солідну основу. Вони створили опорний пункт у Південній Аравії для морського шляху на Індію, вони вишукали фінансові засоби для походу на Ефіопію і ще сміливішого походу до воріт Каспія. Уже, відповідно до воєнного плану маршалів Корбулона та Тіверія Александра, військо дістало наказ виступати. 22-й легіон, як і всі загони, без яких можна було обійтися в Германії, Англії, Далмачії, був у дорозі на Схід, 15-й легіон в дорозі на Єгипет. І от увесь величний план зруйновано цим знову й знову спалахуючим бунтом якраз посередині району, де зосережуються сили для великого походу. Ах, так охоче вірилося в запевнення місцевої влади, що провінція скоро заспокоїться сама. А тепер виявляється, що не так воно, що треба дуже багато війська і дуже багато часу, щоб приборкати повстання.

Більшість міністрів були не римляни, а палкі греки; їх серце схилялося до того, що їхня Греція, їхній Схід має бути основою держави. Вони кипіли з люті, ці радники й воєначальники нового Александра, що тепер їхній чудовий похід через цю дурну справу має так забаритися або й зовсім розладитися.

Але зовні вони лишалися спокійними й пихатими. Дехто з них, більшість, були сини чи внуки рабів, і саме тому показували вони, бувши при владі, крижану гідність староримських сенаторів.

Клавдій Гель оголосив нещасливе повідомлення з Іудеї, сказав про його значення для великого

східного проекту. Сам Клавдій Гель народився як невільник. В його була пропорціональна фігура, вигляд він мав суворий і величний, в симетричному лиці позначалася енергія. Він носив перстень - печатку цезаря. Кожен у його становищі супроводив би цезаря в Грецію, це було небезпечно — залишати його так довго під чужими впливами. Клавдій Гель зважився зостатися в Римі. Майже напевно деякі з заходів, яких він уживав, не сподобаються цезареві. Можливо, Клавдій Гель помре молодим, проковтнувши золоту пластинку або відкривши собі вени. Але це не дорога ціна за те, щоб попанувати над світом.

Він говсрить спокійно, стисло, без красномовності. До бунту ставилися занадто легковажно, тим поважніше треба поставитися тепер.

— Ми всі помилялися, — визнав він одверто. — Крім одного єдиного винятку. Я прошу цього чоловіка, що не помиляється, висловити свою думку.

Панове, хоч вони терпіти не могли сухого, хижоносого Філіппа Таласа, з повагою дивилися на начальника Східного відділу. Він з самого початку застерігав, що не можна покладатися на хитрі миролюбні запевнення Іерусаліма, які тільки присипляють увагу. Він був трохи смішний із своїм вічним страхом перед іудеями, з своєю старечою ненавистю до них. Тепер виявилося, що око ненависті бачило краще, ніж толерантний скептицизм інших.

Міністр Філіпп Талао не показував свого задоволення. Він сидів, як і завжди, маленький, скорчений, непомітний. Але всередині його розпирало щастям; він почував себе так, наче й шрами з часів його рабства стали не такі помітні. Тепер, після цього визначеного милостивими богами зруйнування палацу в Тіверії, після цього нового, безмежно зухвалого зламання всіх обіцянок, настав час для великого порахунку. Тепер не можна більше

обмежуватися маленьким покаранням, стратою кількох тисяч бунтівників, парою мільйонів грошової карти або що. Це мусять тепер зрозуміти й інші. Міністр Філіпп Талас сказав:

— Іерусалім має бути зруйнований.

Старий міністр не підвищив голоса, і він у нього не тримтів. Але це була найбільша хвилина його життя, і хоч йому недовго зосталося жити, тепер він може померти спокійно. Радість буяла в ньому: набліон, і не зважаючи на товмача Заккея: набліон. Він мріяв про те, як ринуться полки на зухвалий Іерусалім, як вони смикатимуть за бороди і вбиватимуть його жителів, як вони палитимуть будинки, валятимуть стіни, зрівняють з землею бундючно пишний храм. Але ніщо з цього всього не позначилася в його голосі, коли він беззаперечно, трохи навіть бурчливо, констатував:

— Іерусалім має бути зруйнований.

Запала мовчанка, і крізь неї пробивалося зітхання. Клавдій Гель повернув своє гарне, темне обличчя до Регіна й спитав, чи не скаже чого управитель цезаревих перлових промислів. Клавдій Регін не мав чого сказати. Ці галілеяни по-дурнячому збунтувалися. Тепер справді нічого не лишається, як рушити армію.

Клавдій Гель зробив короткий підсумок. Панове згодні, він гадає, що треба просити цезаря якомога швидше почати похід проти Іудеї. Досі до Греції посилали кур'єрів тільки з лавровим вінком на списі, ознакою щасливих вістей. Цього разу, щоб показати його величності, як серйозно оцінюють у Римі становище, він пошле кур'єра з пером на списі, ознакою вістей лихих.

Сенат, на домагання Клавдія Геля, ухвалив відчинити храм Януса на знак того, що в державі

війна. Урядуючий сенатор Марулл не без іронії висловив Клавдієві Гелю свій жаль, що він не може виконати цю церемонію з більш блискучого приводу. Рік жив світ у мирі. Місто Рим вражене було несподіванкою, коли тепер розчахнулися важкі ворота храма Януса і з'явився образ дволикого бога, бога сумніву, бо відомий був початок, але ніхто не знав, який буде кінець. Багато здригнулося від неприємного почуття, коли дізналися, що тепер дуже добрий, дуже великий Юпітер їхнього Капітолія благословив війну проти моторошного незримого бога на Сході.

В кварталах дрібних-городян не співчували іudeям, проти яких нарешті гостро виступає цезар. Всюди вони гніздяться, вони запосіли вже увесь діловий квартал, як же було не радіти змозі дати патріотичний вихід ненависті проти їхньої конкуренції? В шинках розповідали старі заялозені історії про те, що іудеї поклоняються в своїй святині святыні ослиній голові, а на свято своєї пасхи вони приносять у жертву цьому святому ослові грецьких дітей. На стінах синагог видряпували сороміцько-брудні, загрозливі написи. В купальнях Флора шмагали обрізаних і викидали геть. В одній харчевні на вулиці Субура від кількох іудеїв вимагали, щоб вони їли свиняче м'ясо, а як вони опиралися, то їм роздирали рот і запихали їх огидною для них, забороненою їжею. Недалеко від Воріт трьох вулиць напали на склад кошерного рибного соусу, порозбивали банки і вимазували соусом з них волосся й бороди іudeям. Нарешті, поліція поклала край цим неподобствам.

Панове сенатори, дипломати, грошова аристократія ставилися з увагою до подій. Мали бути утворені нові численні посади, запах добичі носився в повітрі. Старі, вислужені генерали відживали духом. Бешталися один побіля одного, підглядали;

очі в них блищали. На форумі лунав збуджений сміх, між колонадами Лівії, на Марсовому полі, в купальнях — всюди була метушня. Кожен мав своїх кандидатів, свої надзвичайні інтереси; сама настоятелька весталок щодня наказувала приносити її на Палатін, щоб висловити міністрям свої бажання.

Ціна на золото, коштовні тканини, ціна на рабів на біржах у Делосі й Римі впала, бо всього цього мали багато здобути в Іudeї. Ціна на зерно підіймалася, бо для діючого війська треба пізвозити багато провіанту. В судноплавних підприємствах справи пожвавилися, гарячково провадилася робота на корабельнях Равенни, Путеолі, Остії. В домах панів Клавдія Регіна та Юнія Тракса, в палаці сенатора Марулла ганяли кур'єри. Цих панів війна в Іudeї щиро засмутила. Але коли вона вже має провадитися, то чого ради інші, а не вони, діставатимуть з того зиск?

Серед іudeїв панували розгубленість і туга. З Іерусаліма мали точні звістки, знали про роль Іосіфа. Чи мислима річ, щоб цей чоловік, що жив з ними, що одягався, як вони, говорив, як вони, що знав Рим, мислима хіба річ, щоб цей доктор Іосіф бен - Маттіас став на чолі такої безнадійної авантюри? Клавдій Регін гнівався найгірше на панів з Великої ради. Як могли вони послати в Галілею цього маленького есеїста? Такі люди хай бушують собі в літературі, а не у великій політиці. Багато з видатних іudeїв у Римі поспішали висловити урядові свою огиду, викликану поводженням цього фанатичного злочинця в Галілеї. Уряд дав цим стурбованим панам заспокійливі запевнення. П'ять мільйонів іudeїв поза Іudeєю, що розсіяно живуть у державі, були лояльні підданці, справно платили грубі податки. Уряд і не думав про те, щоб їх турбувати.

Важко вразила звістка з Галілеї актора Демет-

рія Лібана. Він відчував водночас засмученість і піднесення. Він запросив пару надійних друзів-іudeїв і рекламиував їм, за пильно замкненими дверима, багато розділів з книги Маккавейв. Він завжди знав, який великий огонь палав у душі молодого доктора Іосіфа. Але ніхто не знав краще за нього і того, яка безглузда й безнадійна була боротьба проти Рима. Зрештою, він був у Римі покищо єдиною людиною, яка серйозно постраждала через заколот в Іudeї. Бо знову залунали на вулицях Рима підбурливі слова про іudeя Апеллу. Вже натискували на нього рішуче, він повинен нарешті публічно грati цю роль. І якщо він вагатиметься, тоді його так само пристрасно ганьбитимуть, як досі хвалили.

Велика маса римських іudeїв була стривожена, розгублена, впадала в розпач. Вони читали в книгах пророків: „Я чую крик тої, що народжує, зойк тої, що лежить у пологових потугах. Це дочка Сіона, вона кричить і нарікає і ламає руки: „Горе мені, я мушу загинути від задушення“. Вони читали, і серця їхні були сповнені страхом. Доми замикалися, був заведений піст, в усіх синагогах молилися. Ніхто з римлян не заважав відправі.

Небагато з іudeїв у Римі вбачили в повстанні Іudeї благо, виконання старих пророцтв про спасителя. До них належала дівчина Іrena, дружина доктора Лісіна. Вона безмовно слухала, коли її чоловік висловлював свою огиду до цих божевільних злочинців, але в душі вона радувалася. Вона не відкинула недостойне почуття; вона завжди знала: Іосіф був великий в Ізраїлі, один з числа пророків, солдат Ягве.

Кур'ер із злоповісним пером на списі настиг цезаря в столиці провінції Греції, у веселому, сповненому тепер шумом свята Корінфі.

Молодий володар світу ніколи в своєму житті не почував себе таким щасливим. Греція, найкультурніша країна світу, радувалася йому, виявляла захопленість його мистецтвом, його чемністю, його привітністю. А вся ця грецька подорож була ж тільки вступом до багато грандіознішого діла. Тепер він з'єднає свою половину світу з другою його половиною — благороднішою, мудрішою. Він довершив цим справу найбільшої людини, яка будьколи жила. Обидві половини світу він зробить багатими й щасливими під знаком свого цезарського імені.

Сьогодні він увінчав грецьку подорож великим ділом. Золотою лопатою копнув землю, почавши цим будівництво канала, що проріже Корінфський перешийок. Завтра він відсвяткує будівництво цього канала урочистою виставою. Він сам написав для неї кінцевий вірш, у якому могутньо виступає бог і велить орлові розпростерти широко крила для великого льоту.

Цього дня, тільки но цезар після закладин каналу повернувся до корінфського палацу, прибув кур'єр із вістями про Іudeю. Цезар, прочитавши повідомлення, кинув лист на стіл, так що він напівнакрив манускрипт урочистої п'еси. Його погляд упав на вірш:

Хто вказує, куди текти океану,
І повертає сонце по своїй волі.

Він підвівся, випнувши спідню губу. Це заздрість богів. Вони не благословляють його похід Александра. „Хто вказує, куди текти океану, і повертає сонце по своїй волі“. У весь кінцевий вірш має сенс тільки як пролог до походу Александра. Тепер він ніякого сенсу не має.

З Гессієм Флором, губернатором Іudeї, покінчено. Флор загинув. Цестія Галла він, розуміється, з гань-

бою усуне. Для цієї зухвалої Іудеї такий м'якодух аж ніяк не годиться.

Цезар обмірковував і зважував. Кого пошле він в Іудею? Іерусалім є найсильніша фортеця всього Сходу, а народ там — він це знає від Поппеї — фанатичний, безмежно упертий. Війну треба провадити з гострою рішучістю. Вона не повинна довго тривати. Не пізніше як через рік він має, хоч би там що, рушити в похід Александра. Для Іудеї потрібен чоловік твердий і розумний. І без фантазії. Цей чоловік має бути такий, щоб доручену йому силу спрямував тільки проти Іерусаліма, а не проти цезаря врешті.

Де він знайде такого чоловіка? Йому називали імена. Дуже небагато цих імен. Як зважити гаразд, то стане ще менше. Кінець - кінцем лишається один однісінський: Муціан.

Цезар недовірливо прижмурив очі. І сенаторові Муціану безоглядно доручати такі справи не можна. Цезар добре пригадує. Маленький на зріст пан, виснажений надміром утіх; обличчя з гострими рисами, дуже випещене. Злегка шкутильгаючи, він носить палицю; але звичайно тримає її у закладеній за спину руці, і це не раз дратувало цезаря. Не міг цезар терпіти і того, що обличчя Муціана раз - у - раз тіпається. Розуміється, у Муціана ясний, гострий розум, він швидко впорається з бунтівничую провінцією. Але він нестремно честолюбна людина, він вже зазнав одного разу падіння і знову вибрався вгору, і тепер, на порозі старості, він, діставши владу, легко може зважитися на небезпечні експерименти.

Цезар з неприємним почуттям зітхнув і знову взявся до манускрипта урочистої п'єси. Незадоволено став викреслювати. „Хто повертає сонце“. Найкращий рядок доводиться викидати. Тепер він

не може допустити, щоб виконувати закінчення домучили акторові, він мусить сам грати бога. Ні, він не може дати цьому Муціанові занадто багато влади, а нікого іншого не можна знайти. Це було пізно вночі. Він не міг зосередитися, щоб заповнити ті провали у заключному вірші, які утворилися через викресловання. Він відсунув манускрипт на бік. В нічному убрани прийшов він у кімнату своєї подруги Кальвії. Сердитий, з краплями поту на одутлому обличчі, зітхуючи, присів він на її ліжку. Зважував знову всі за і проти. Те ѹ те говорить за Муціана. То пошли його, — сказала Кальвія. Те ѹ те говорить проти нього. То не посилає його. Можливо, знайдеться ще хтось інший. Цезар не хотів довше клопотатися тим. Він уже досить обмірковував усі аргументи. Тепер лишається надіятися на сяяння, на щастя, його щастя. Він тепер має клопотатися тільки урочистою виставою. Завтра, після вистави, він зважиться на певне рішення.

В Римі напружено ждали цього рішення.

Воно вистигло раніше, ніж скінчилася урочиста вистава. Коли Цезар, у важкій масці і високих чревиках бога, сидів у туалетній, ждучи свого виходу, його сяяло. Так, він призначить Муціана, але призначить не самого, він пошле ще одного чоловіка, щоб контролював його. Він уже знає ѹ кого. Серед тих, що оточують його, крутиться увесь час один старий генерал, який завжди тільки нюхав високі посади і, щойно вибившись угору, знову падав униз. Через його постійні злигодні від нього злегка повізає запахом чогось комічного. Він зветься Беспансіан. Він скидається більше на провінціального ділока, ніж на генерала; але під час англійського походу він показав себе видатним воїном. Звичайно, цей чоловічина викликав гнів цезаря.

Раз-у-раз він тільки насилу міг приховати, як важко йому слухати декламацію цезаря, а недавно, три дні тому, він просто заснув; так, в той час, коли цезар проказував чудесний вірш Данай про листя, яке хитає вітром, він недвозначно хропів. Цезар тоді спершу думав був покарати його, але він, власне, має співчуття до нікчеми, якому боги відмовили в органі, що сприймає високе. І він досі не вживив проти нього ніяких заходів. Тільки чоловічину більше не допускають до нього. Сьогодні і вчора цезар бачив, проходячи, як стояв цей чоловік на його шляху — далекий, пригноблений, догідливий. Так, це підходящий чоловік. Цьому навряд чи спадуть у голову дерзновенні думки. Його пошле він до Іudeї. Поперше, він довгий час не матиме перед очима пiku цього чолов'яги, а подруге — цей хитрий кремезний чоловік якраз придатний для того, щоб пильно наглядати за елегантним Муціаном. Він поділить повноту влади: призначить Муціана генерал-губернатором Сірії, а Веспасіана — головним командувачем в Іudeї. Перший не матиме ніяких військових прав, другий — ніяких політичних, і вони обидва будуть шпіонити один за одним.

Цезар, дарма що був у важкій, жаркій масці бога, сміявся. Справді, це надзвичайно вдало виходить. Його таки осяяло. Він ступив на сцену, говорив звучним віршем слова бога. Роль ця стала коротка, але, здається йому, ніколи він не промовляв так досконало, як сьогодні. Він заслужив цілком свій успіх.

Генерал Т. Фл. Веспасіан повернувся після урочистої вистави до будиночка в передмісті, який він найняв у купця Лахеса на час свого перебування в Корінфі. Він скинув плащ і парадне убрання, лайнувся, що слуга не так обережно складав одяг,

який сам він пильно беріг, надяг чистий, трохи приношений домашній костюм, а під нього товсту білизну; бо був досить холодний передвесняний день, а він же мав все таки п'ятдесят вісім років і раз-у-раз відчував свій ревматизм.

В поганому настрої, від якого зморшки на широкому лобі поглибши, і все його обличчя стало похмурим, він ходив важкими кроками туди й сюди, голосно й сердито дихаючи, хоч довгий рот був міцно стулений. Святкова вистава пройшла для нього дуже не по-святковому. Всюди, куди він заходив, запановувала крижана мовчанка, на його привітання ледве відповідали, а камергер Гортин, цей прилизаний нехлюй, на запитання, чи може він сподіватися більчими днями особисто висловити свою пошану його величності, зухвало відповів своєю провінціальною грецькою мовою: „Жеріть своє власне кало“.

Коли поміркувати як слід, йому справді нічого іншого й не лишається. Мала ж ото статися та дурна історія три дні тому! Тепер вся дорога подорож по Греції зійшла нанівець. При тому вся ця історія під час цезаревого декламування була тільки наполовину так погана, як її виставили. Заснути він справді заснув, але щоб хропів, то ні, це наклеп цього свинячого сина, камергера. Він тільки від природи має таке гучне дихання.

Старий генерал бив себе по боках руками, щоб зігрітися. До цезаря його безумовно ніколи більше не допустять, це він міг побачити сьогодні в театрі і без окулярів. Він мусить радіти, що йому ще не причепили справи про образу величності цим гаданим хропінням. Найкраще буде тихенько повернутися в свій італійський маєток.

Само по собі це зовсім не так неприємно, що він має закінчити свої дні на спокої. Сам він ніколи

не став би трусити свої старі кістки і не поїхав би за цезарем до Греції, щоб спробувати востаннє щастя. Це сталося тільки тому, що дама Ценіс, його подруга, не давала йому спокою. Ніколи не давали вони йому жити мирним мужицьким життям. Знову й знову напосідали вони на нього, доки таки він викараскувався вгору, а потім щасливо знову падав униз.

Почалося це ще за його молодості, і причиною цьому було кляте селянське марновірство його матері. При його народженні старий, священий дуб Марса випустив від кореня новий, неймовірно розкішний паросток, і дебела дама взяла це за певну ознаку щастя: доля судила її синові досягти більшого, ніж досягли відкупник податків, провінціальний банкір та лінійний офіцер, від яких він походить. Сам він з дитинства мав радість від сільського господарства, він найлюбіше залишився б усе життя в маєтку своїх батьків і, маючи практичний мужицький розум та ясно виражений фінансовий хист, перетворював би в капітал продукти цього господарства. Але його рішуча мати не вгамовувалася, доки й йому пріщепила непохитну віру в його велике майбутнє і спонукала його проти його волі до політично-військової кар'єри.

Старий генерал, думаючи про всі невдачі, яких зазнавав через цю кар'єру, сильно сопів і міцніше стискував довгі губи. Три рази, один за одним, він провалювався. Нарешті, на превелику силу, став він префектом столиці. Два місяці все йшло знаменно. Його поліція виконувала свої обов'язки, охорона спортивних установ та театрів провадилася прекрасно, приставка продуктів та базарна торгівля добре регулювалися, вулиці Рима були в зразковому порядку. Але несподівано підвів його якраз порядок на вулицях. Цезареві Клавдію, і саме тоді, коли

він хотів показати свою столицю іноземним по-
сланцям, заманулося повернути в немощений про-
вулок, і весь урочистий похід загрузнув у грязюці.
Не довго думаючи, імператор Клавдій звелів вима-
зати калом і кінськими кізяками парадне убрання
префекта Веспасіана, що був у його почеті.

Коли генерал Веспасіан думав про цю справу,
його хитре мужицьке обличчя кривилося, усміхалося.
Справа тоді ще сприятливо обернулася. Він повинен
був, особливо через наповнені калом рукави, справ-
ляти жалюгідно кумедне враження, і очевидно цей
нецласний комічний вигляд запав у пам'ять цезаря,
як щось втішне. Принаймні він, Веспасіан, не по-
мічав після того ніякої немилості від Клавдія, навіть
навпаки. Він ніколи не мав надміру гідності, а від-
тоді, подаючи свої пропозиції у найвищій установі
держави, в сенаті, він свідомо робив це з таким
клоунським низькопоклонством, що сама ошелешена
висока колегія не знала, чи сміятає повинна вона,
чи плакати. Та у всякому разі пропозиції його
приймалися.

Коли він сьогодні, через так багато років, пере-
віряє, що він зробив і що пропустив, він не може
закинути собі непослідовність. Він одружився з Домітіллою,
відставною подругою римського рицаря
Капелли, і з допомогою цього дуже спритного пана
завів справи з міністром Нарціссом, фаворитом
цеазаря Клавдія. То був чоловік, що припав йому
до серця. З ним можна було добре говорити по-
латинському. Він, правда, вимагав за все плати,
але давав змогу діловій людині теж заробити. Це
були добре часи, коли Нарцісс послав його, як ге-
нерала, до бунтівничої Англії. Ворогами там були
не пихаті придворні, що поборюють людину темними
інтригами, а дуже реальні дикуни, яких треба було
стріляти й рубати, і ці речі були перед очима —

країна, береги, ліси, острови, їх можна було за-
воювати, і їх завоювали. Це був час, коли він
найдужче наблизився до здійснення пророцтва свя-
того дуба. Йому погодилися влаштувати, коли він
повернувся, офіціальний тріумф і на два місяці
надали найпочеснішу посаду в державі.

Генерал дмухав на пальці, щоб їх зігріти, тер собі
плечі. Потім, розуміється, через ці два місяці, коли
він вибрався дуже високо, тим глибше він упав.
Так судилося. Новий цезар, новий міністр... він
потрапив у неласку. Тим часом померла і його
мати, і тоді він, не пришпорюваний більше її енер-
гійною вірою, став сподіватися, що проживе дальнє
свое життя в діяльній тиші. Він з приємністю взявся
до сільського господарства, не заздрячи своєму
братові Сабіну, який високо сягнув і лишався весь
час на рівній висоті.

Але тут увійшла в його життя дама Ценіс. Вона
вийшла з низів, була дочка невільника. Цезарева
мати Антонія звернула увагу на моторну дівчину,
дала їй освіту і зробила її своєю секретаркою.
Вона добре розуміла все, чого хоче Веспасіан від
життя, розуміла його натуру. Як і він, вона не дала б
і соломинки за повагу та пиху, вона, як і він, поті-
шалася з того міцними дотепами, з по-солдатському
прямодушним лукавством; як і він, вона все зважу-
вала швидко й тверезо, як і він, вона сміялася з його
манірного й тугого брата Сабіна й сірдилася на
нього. Але вона пройнялася,—він скоро мусив це
констатувати, зітхаючи, проте почуваючи себе щас-
ливим,—сильною вірою його матері в його видатну
долю. Вона напосідала на нього доти, доки він,
ойкаючи і кленучи, вирвався ще раз із свого мирного
сільського життя в шумливу метушню Рима. Цього
разу він домігся призначення губернатором про-
вінції Африки. Посада, що після щедрих на лихе

років його життя принесла йому найлихіше. Народ цієї багатої провінції, не менш за пихатих великих панів, хотів мати показного губернатора, а не його, незgrabного мужика. Його заходи нехтували. Де він показувався, доходило до заколотів. В місті Гадруметі його закидали гнилою ріпою. Гнила ріпа завдала йому не більше прикорсті, ніж свого часу кінські кізяки за цезаря Клавдія, але, на жаль, ця демонстрація мала дуже відчутні практичні наслідки: його відкликали. Це був жорстокий удар, бо всі свої кошти він вкладав у цій провінції в різні темні справи, з яких губернатор провінції може здобувати багато грошей, а приватна людина — нічогісінько. От до чого дійшов він з своїм фінансовим талантом. Повернувшись до своїх маєтків, що належали йому спільно з братом, він мусив узяти в свого пихатого брата величезну позику, під закладну, щоб спекатися найневідкладніших зобов'язань. За цілий рік цей веселий чоловік один єдиний раз мав справжній привід, щоб посміятися. Провінція Африка поставила йому іронічний пам'ятник: чесному губернаторові. Він усміхається й тепер, коли думає про цей єдиний позитивний результат його діяльності в Африці.

Від того часу все йшло криво. Він утворив експедиційну контору і, підтримуваний енергійною Ценіс, уявся до посередництва в справі здобування посад та благородних титулів. Але попався на сумнівних спекуляціях, і тільки втручання його брата, цього неприємного пана, допомогло йому уникнути великої карі. Тепер йому 58 років, жодна людина в такому віці не думає про те, щоб знову проїхати в тріумфальній колісниці через форум і надягти консульську тогу. Де тільки він показувався, люди глузливо кривилися і говорили про гнилу ріпу. Його називали тільки експедитором. Його брат Сабін, тепер поліцей-

ський префект Рима, кривив обличчя, коли чув братове ім'я, і казав кисло: „Мовчіть. Пахне кінським гноєм, коли говорять про цього експедитора“.

Тепер, після невдачі в Греції, остаточно всьому кінець. Це, власне, добре, що він принаймні скупу решту свого життя проживе так, як йому подобається. Завтра ж ранком він рушить додому. Раніше він ще мусить тут, у Корінфі, розрахуватися з купцем Лахесом, що наймав йому дімок. Цей купець поводився так, наче робив милість, за великі гроші терплячи в своєму домі відставного генерала. Веспасіан радів, що добрим римським способом покаже що і як цьому манірному, добropристойному грекові, який усяко обдурював його. Подбавши про це, він із задоволенням виїде назад до Італії, де проживатиме півроку у своєму маєтку біля Кози, а півроку у маєтку біля Нурсії, розводитиме мулів і доглядатиме свої оливки, питиме з сусідами вино і пускатиме дотепи, а по обіді втішатиметься з Ценіс або з котрою з її дівчат. А потім, через п'ять чи через десять років, коли спалюватимуть його труп, Ценіс пролле багато щиріх сліз, Сабін радітиме, що позбувся свого компрометуючого брата, а інші траурні гості усміхаючись шепотітимуть про кінські кізяки та гнилу ріпу, і ясно стане, що розкішний молодий пагін старого священного дуба вигнався марно.

Тіт Флавій Веспасіан, екс - командувач римського легіону в Англії, екс - консул Рима, екс - губернатор Африки, відсюди усунутий, чоловік, що впав у неласку двору, чоловік, який має 1100000 сестерціїв боргів і якому камергер Гортин пропонував жерти власне кало, підвів свій баланс. Він був задоволений. Він має тепер іти до судноплавного товариства і торгуватися з цими обманними греками за ціну поворотної подорожі. Потім він ляпне по заду Ценіс і скаже: „Ну, сгара дійнице, тепер усьому кінець.

Тепер ти вже не виманиш мене зза печі, хоч підійматимеш ногу і вдвое вище". Так, по суті він був радий. З задоволеним зітканням він накинув свій плащ.

В передпокої він зустрів купця Лахеса. Купець прямо вразив його, він був так незвичайно ченний і догідливий, безперестанку вклонявся. За ним, поважний, з урочистим, офіціальним обличчям, цезарський кур'єр з лавром на своєму посланницькому посохові, ознакою щасливих вістей.

Кур'єр простяг свій список на знак пошани. Сказав: „Послання його величності до консула Веспасіана".

Веспасіан давно уже не чув свого збліклого титулу. Бражений несподіванкою, взяв він запечатаний лист, ще раз поглянув на посох посланця. Це був лавр, а не перо; йшлося не про нещасне хроніння під час декламації. Дуже неурочисто й неуклюно, на протилежність до охоплених цікавістю Лахеса і кур'єра, зламав він печатку. Його довгі губи розтулилися, все його кругле, широке мужицьке обличчя зморщилося, оскалилося. Він міцно вдарив кур'єра по плечу, скрикнув:

— Лахес, старий шахраю, дайте хлопцеві три драхми. Або стривайте, досить і двох.

Він побіг, розмахуючи листом, на другий поверх, поляпав свою подругу Ценіс по заду, загув:

— Ценіс, стара дійнице, ми досягли цього.

Дама Ценіс і він звикли без слів до найменших дрібниць знати, що в певних обставинах думає і почуває кожне з них. Проте тепер вони жваво розмовляли. Брали одне одного за плечі, сміялися в обличчя одне одному, розходилися, важко ступали по кімнаті, то окремо, то обое разом. Хто мав охоту, міг їх слухати, вони безтурботно розкривали своє нутро.

Грім і Юпітер! Ця подорож окупилася. Усмирити

бунтівничу провінцію Іудею — це пристойна справа, наче спеціально викраяна для Веспасіанового хисту. Такою утопічною річчю, як похід Александра, можуть клопотатися геніальні стратеги, Корбулон або Тіверій Александр. Він, Веспасіан, натягає собі плащ на вуха, коли заходить мова про такі легковажні імперіалістичні проекти. А така підхожа справа, як цей похід в Іудею, припадає старому генералові до серця. Тепер панове маршали можуть чекати, а його діло на мазі. Ці благословенні іudeї! Браво їм, і ще раз браво! Уже давно вони могли б повстати.

Він був незмірно задоволений. Дама Ценіс доручила купцеві Лахесу подбати про улюблені Веспасіаном страви, коли навіть вони й дуже дорогі. Він повинен також приставити особливо привабливу, не худу дівчинку, щоб Веспасіан міг повтішатися з нею по обіді.

Але здавалося, що Веспасіанові було тепер не до цих знаків уваги, він взявся до роботи. Він був тепер не старий мужик, а генерал, полководець, що з тверезим розумом береться виконувати своє завдання. Сірійські волки по-свинячому розбещені, він покаже хлопцям, що таке римська дисципліна. Імовірно, що уряд хоче нав'язати йому 15-й легіон, який тепер у Єгипті. Або 22-й, бо його ж і без того послали на Схід ради цього легковажного походу Александра. Але цим він не задовольниться. Доведеться торгуватися з військовою управою за кожного чоловіка. Та він не побоїться, коли треба буде, вдарити по столу і сказати цим панам усе ясно й виразно. Панове, скаже він їм, тут маємо справу не з примітивними дикунами, як германці, тут маємо справу з народом, у якого дуже добра військова організація.

Він ще сьогодні побуває в палаці. Усміхаючись, всуває він свої старі кістки в парадну форму, про

яку він ще три години тому думав, що ніколи більше не доведеться надягати її.

В цезаревій резиденції прийняв його камергер Гортин. Він підняв руку з випрямленою долонею, вітаючи офіціально. Коротка церемонна розмова. Так, пан генерал може бачити його величність приблизно через годину. А префекта гвардії? Префект гвардії зараз до його посluг. Проходячи повз камергера, щоб порадитися з префектом гвардії, він трохи простодушно думав: „Ну, хлопче, хто тепер жере власне кало?“

Хутко минула ця зима, добра зима для Іосіфа.

Він працював гарячково. Він глузував з техніки римлян, але не соромився переймати її. Він з ясною головою збирав у Римі спостереження, він мав ідеї. Він вирвав усе дрібне з свого серця, для нього мало значення тільки одне: підготувати оборону. Його віра зростала. Хіба Вавілон, Єгіпет, царство селевкіїв не були такі ж могутні держави, як і Рим? І проте цдеї стійко держалися проти них. Що таке найсильніша армія перед подихом бога? Він розвіє її над країною, як пусту солому, а її военні машини зідме в море, як порожні горіхи.

По містах, в приміщеннях синагог, на великих місцях зборів, на стадіонах Тіверії та Серпфоріса або під чистим небом збирав Іосіф маси навколо себе.

— Морон, морон! Наш владар, наш владар,—кричали вони до нього. І він, худий і тонкий, стояв перед великим краєвидом, витягнувши обличчя з горячими очима, із грудей його виривалися темні, сильні слова певності. Цей край освячений Ягве, а тепер римська проказа та червоточина пройшли в нього. Її треба розтоптати, викорінити, знищити. На що уповають ці римляни, коли так зухвало пруться сюди? Вони

мають свою армію, свою смішну „техніку“. Це можна виміряти, їхні легіони мають по 10 000 чоловік кожен, 10 когорт, 60 рот, а до них 65 металевих машин. Ізраїль має свого бога Ягве. Він не має виду, його не можна виміряти. Але перед його подихом потрощається облогові машини і легіони розтануть на вітрі. Рим має силу. Але його сила вже минається, бо він простяг зухвалу руку проти Ягве та його обранця, від якого бог має втіху, проти його первородного, його наслідника: Ізраїля. Час настав, Рим є, а царство месії буде, воно повстає. Він прийде сьогодні, завтра; можливо, він уже тут. Це немислима річ, щоб ви, з якими Ягве уклав спілку, були в цьому краю пригнобленими, а свиножери панами. Нехай їхні легіони прибувають морськими кораблями і через пустиню. Вірте й борітесь. Вони мають свої когорти і свої машини: ви маєте Ягве і його військо.

Зима минула, чудова весна осяювала виноградники, оливові тераси, фігові гаї Галілеї. Берег Генісаретського озера, коло міста Магдали, де Йосіф і досі мав свою головну квартиру, обважнів від квітів і пацощів. Людям дихалося легко й добре. В ці сяючі весняні дні прийшли римляни.

Спочатку пробралися їхні авангарди в країну з півночі і з приморських міст, вони тепер не уникали більше сутичок з Йосіфовими передовими загонами, а потім посунули цілі три легіони з кіньми й возами і сильні контингенти васальних держав. Попереду легко збройні стрільці, розвідчі частини. Потім перші відділи важко збройних. Потім сапери, щоб розривати горби та засипати низини на дорозі, вирубувати кущі і розчищати дорогу від усього, що могли б затримати військо. Потім обоз маршала та генерального штабу, гвардія полководця й він сам. Далі кавалерія й артилерія, могутні облогові

машини, тарани, металльні знаряддя, балісти й катапульти. Потім значки легіонів, побожно шановані орли. Потім головні сили армії, рядами по шість чоловік. Нарешті, велетенський обоз війська, його провіантські колони, його юристи й скарбники. І зовсім ззаду валка цивільних: дипломатів, банкірів, незліченних купців, особливо ювелірів, далі маклерів по продажу невільників та аукціоністів здобичі, далі приватні кур'єри дипломатів і великих комерсантів імперії, жінки.

І стало дуже тихо в країні, коли римляни вступили в неї. Багато добровольців розбігалося. Помалу, неухильно марширувала армія вперед. Планомірно чистив Веспасіан Галілею, країну, берег і море.

Західний берег Генісаретського озера мусив, власне, втихомирити цар Агріппа; бо ця смуга з містами Тіверією та Магдалою належала йому. Але елегантний цар був людина практичної добродушності; йому дуже не до смаку були насильницькі дії, яких неодмінно треба було вживати, приборкуючи повстанців. Веспасіан зважив прожання дуже дружнього, енергійно відданого Римові князя, і перейняв тільки на свою армію всю карну експедицію. Тіверія здалася без спору. Добре укріплене місто Магдала намагалося захищатися. Але воно не могло довго триматися проти артилерії римлян, а зрада всередині довершила решту. Коли римляни вдерлися до міста, багато з повстанців втекло на велике Генісаретське озеро. Вони захопили увесь маленький рибальський флот, так що римляни змушені були переслідувати їх на плотах. Це була кумедна озерна битва, під час якої серед римлян було багато реготу, а серед іudeїв багато мертвих; бо береги кругом були зайняті римлянами. Римляни перевертали своїми важкими плотами маленькі човники, і відбувалося цікаве полювання на тонущих. Солдати з інтересом

спостерігали борсання тих, що зазнали катастрофи, вони йшли на заклад, чи той або інший з іudeїв визнає за краще піти на дно, чи датися, щоб вони його вбили. І обмірковували, чи вбити його стрілою, чи поочекати, поки він вчепиться за пліт, і тоді обрубати йому руки? Прекрасне озеро, славнозвісне своєю грою барв, було цього дня зафарблене одною червоною барвою, його береги, славнозвісні своїми чудовими паощами, багато тижнів зряду смерділи трупами, його гарна вода була зіпсована, але його риба стала жирною в наступні місяці і дуже до смаку була римлянам. А іudeї навпаки, і цар Агріппа теж, цілі роки відмовлялися їсти рибу з Генісаретського озера. І пізніше співалася серед іudeїв пісня, яка починалася так: „Далеко зачервонілося від крові озеро біля Магдали, далеко вкрився трупом берег біля Магдали“. Точний підрахунок виявив нарешті, що в цьому бою на озері загинуло 4200 іudeїв. Капітан Сульпіц заробив на цьому 4200 сестерціїв. Бо він пішов на заклад, що число мертвих буде більше за 4000. Якби воно спинилося на цій цифрі, тоді він мусив заплатити 4000 сестерціїв, а якби менше було, то ще стільки сестерціїв, скільки недоставало мертвих до 4000.

Через два дні Веспасіан скликав начальників свого війська на воєнну раду. Щодо більшості жителів міста можна було певно встановити, чи вони мирні, чи ні. Але що можна було сказати про багато полонених втікачів, які втікали звідусюди, з усієї Галілеї до добре укріпленого міста? Їх було 38000. Виявити, наскільки кожен з них бунтівник, було дуже марудливою річчю. Просто випустити їх було неможливо. Тримати їх довго в полоні було трудно. З другого боку, вони без опору здалися на віру римлян, і повбивати їх без дальших розмов Веспасіан вважав за непорядне.

Панове з його воєнної ради після недовгого обміркування прийшли до одностайногого переконання, що проти іudeїв все дозволено, і якщо не можна сполучити порядність з корисністю, то треба віддати перевагу корисності перед порядністю. Веспасіан після деякого вагання приєднався до цього погляду. Двозначною, трудно зрозумілою грецькою мовою він сповістив полонених, що дає їм пощаду, але вони можуть виходити з міста однією тільки дорогою на Тіверію. Полонені охоче вірили в те, що їм хотілося, і рушили вказаною їм дорогою. Але римляни зайняли дорогу на Тіверію і не дозволяли нікому звертати з неї вбік. Коли 38 000 прибули до Тіверії, їх усіх зібрали на стадіоні. Напружено чекали вони, що скаже їм римський полководець. Скорі з'явився Веспасіан. Він звелів відокремити тих, що мали понад 55 років, а також хворих і калік. Багато протискувалося до цих відокремлюваних, бо вони вірили, що їх відішлють додому підводами, а решта муситиме йти пішки. Це була їхня помилка. Веспасіан, коли вибір закінчили, звелів їх повбивати; ні на що інше застосувати їх не можна було. З решти він звелів вибрati 6000 найдужчих і з чеснім листом послав їх цезареві в Грецію для роботи на корінському каналі. Решту він звелів продати, як невільників, на користь армії. Кілька тисяч він подарував цареві Агріппі.

Отже, від початку заколоту продані були, як невільники, вже 109 000 іudeїв, і ціна невільників почала помітно падати; у східних провінціях становила вона пересічно 2000 сестерціїв, а тепер упала до 1300 за одного.

З мурів маленької, дуже укріпленої фортеці Іотапати Йосіф дивився, як 10-й легіон теж підступив до неї. Вже виміряли військові геометри місце для

табору. Іосіф зінав їх, ці римські табори. Зінав, що легіони столітньою практикою навчилися на кожен день, де вони спинялися, розбивати такий табір. Зінав, що через дві години після початку роботи вона буде закінчена. 1200 наметів на кожен легіон, між ними вулиці, кругом вали, ворота й башти, — ціле добре укріплене місто.

Похмуро дивився Іосіф, як римляни помалу замкнули велике коло, як вони зайнняли кругом гори, завбачливо спустилися в яри й долини. Отже щипці стиснулися.

Крім цієї Іотапати, в усій Галілеї в руках у іудеїв було ще тільки двоє укріплених місць: гора Табор та Гісхала, де командував Іоанн. Візьмуть римляни ці троє місць, тоді шлях на Іерусалім буде перед ними вільний. Ватажки вирішили тримати фортеці так довго, як тільки буде можливо, але в останній момент пробиватися самим до столиці; там була велика сила міліції, але мало ватажків і організаторів.

Іосіф, коли побачив, що тепер і 10-й легіон стоїть перед фортецею, відчув своєрідну жорстоку радість. Генерал Веспасіан був не нервовий Цестій Галл, він мав при собі не один, а три легіони, цілком повноцінні — п'ятий, десятий і п'ятнадцятий; важко Іосіфові здобути хоч би один з трьох золотих орлів, які ці легіони носять з собою. Але і його фортеця Іотапата має добре мури та башти, а схили круг ней високі й відрядно круті, він має багато провіанту, його люди, передусім загони Сапіти, добре настроєні. Маршал Веспасіан мусить потужитися, доки зможе зруйнувати мури цієї фортеці й повитягати сувої тори з її синагог.

Веспасіан не починає ніякої атаки. Його військо бездіяльно стояло табором, як колода, принаймні і міцно так, як колода. Певно, він хотів чекати,

доки Іосіф вдастися в розпач і вирветися з своєї діри або подохне від знесилення.

Таємним шляхом дістав Іосіф лист з Іерусаліма. Його батько Маттіас повідомляв, що столиця не пошле йому ніякого війська на визвіл. Правда, доктор Єлеазар бен-Сімон настійливо вимагав послати таке військо. Але є в Іерусалімі люди, які охоче дадуть упасти Іотапаті, коли при тому загине й Іосіф. Він муситиме здати фортецю, що без допомоги зовні не зможе протриматися й два тижні. Іосіф уперто міркував. Був травень. Якщо Іотапата проримається до липня, тоді, можливо, для римлян буде вже пізно рушати до Іерусаліма цього року. Хіба цього не розуміють ті там, у Кам'яній палаті? Тоді він врятує засліплene місто проти їх волі. Він відписав своєму батькові, що не два тижні, а сім раз по сім днів триматиме він Іотапату. Сім разів по сім днів: ці слова спали йому на думку, наче сами собою. З такою мрійною певністю могли раніше пророки провіщати їхні видіння. Але Іосіфів лист не дійшов до його батька. Римляни перехопили його, і панове з генерального штабу сміялися з зухвалого цдейського командувача: це було неможливо, щоб Іотапата могла триматися так довго.

Настав другий тиждень, а римляни ще не починали наступу. Місто було добре забезпечене харчовими продуктами, але цистерни на воду були малі. Іосіф мусив завести видавання певного пайка. Літо було жарке, обложені дедалі гірше страждали від спраги. Багато з них, щоб знайти воду, прокрадалися підземними ходами з міста, бо схили гори були прорізані заплутаною системою підземних ходів. Але такі спроби були безумно сміливою справою. Бо коли хто потрапляв при тому до рук римлян, їх розпинали на хрестах.

Розпоряджався стратою капітан Лукіан. В основі

своїй він був досить добродушний пан, але він дуже страждав від спеки, і через те часто мав поганий настрій. В такому настрої він наказував прив'язувати страчуваних до хреста, а це означало дуже повільну, повну нестерпної муки смерть. Коли настрій у нього був кращий, він наказував профосам прибивати руки засуджених цвяхами, і від цих ран вони вмирали швидко.

Щовечора рухалися жалобні процесії на підвищення, засуджені несли поперечні балки хрестів на своїх спинах, і випрямлені їх руки вже були міцно прив'язані до цих балок. Ніч давала прохолоду розіп'ятим тілам, але ночі були короткі, а коли сходило сонце, налітали мухи та інша погань. Кругом збиралися птахи та бездомні собаки і чекали на по живу. Люди на хрестах промовляли передсмертну молитву: „Слухай, Ізраїль, Ягве наш бог, Ягве єдиний“. Вони говорили це, доки могли вимовляти слова, кожен розіп'ятий говорив це іншим розіп'ятим. Скоро гебрейська формула стала відома в римському таборі, даючи приналідний привід для різних дотепів. Військові лікарі провадили статистику, як довго це триває, поки хтось умре, бувши прибитий до хреста цвяхами, і як довго вмирає чоловік, бувши прив'язаний. Вони просили для себе особливо міцних і особливо безсилих полонених, щоб спостерігати їх і встановити, як впливає літня спека на прискорення летального кінця. На всіх підвищеннях кругом стояли хрести, і ті, що висіли на них, щовечора змінялися. Римляни не могли давати кожному окремий хрест, вони мусили заощаджувати дерево, хоч кругом і було багато лісів.

Дерево потрібне їм було, щоб споруджувати круг упертого міста штучні вали та проходи. Вони вирували для того кругом усі ліси. Вони працювали під охороною дотепних конструкцій із звірячих шкур та

намоченого ременю, щоб в них не могли потрапляти запалюючі постріли обложених. Люди в Іотапаті заздрили римлянам, які можуть вживати воду на таку справу. Вони робили вилазки, часто їм вдавалося запалити ворожі споруди. Але зруйноване швидко відновлювали, вали й проходи ставали дедалі біжчі.

Щовечора з висоти башт Іосіф оглядав облогу. Коли проходи досягнуть певного пункта на півночі, тоді Іотапата загине, хоч навіть Іерусалім пошле військо на її визвол. Помалу переводив Іосіф свій погляд. Всюди на схилах гір стояли хрести, гірські шляхи всіяні були хрестами. Страчувані криво схилияли вперед голови, нижні щелепи в них обвисали. Іосіф дивився, машинально стараючись перелічити хрести. Його губи були сухі й потріскані, його піднебення набрякло, його очі були червоні; він не брав собі більшої порції води, як і всі інші.

20 червня, 18 сивана цдейського числення, вали досягли того загрозливого пункта на півночі. Іосіф влаштував цього дня службу божу. Він звелів присутнім на ній сповідатися. Закутавшись в убрання з пурпурно-блакитними молитовними нитками, стояли чоловіки, били себе в груди, кричали палко: „О, Адонай! Я грішив, я чинив неправду, я чинив злочини перед твоїм лицем“. Іосіф стояв спереду, як священик першої черги, палко, як і інші, сповідався він перед богом: „О, Адонай! Я грішив, я чинив неправду, я чинив злочини перед твоїм лицем“, і він почував себе брудним, низьким і пригнобленим. Коли він почав третє речення сповіді, голова його підвелася, він відчув, що з задніх рядів хтось спрямував на нього злісний і настирливий погляд із маленьких одержимих очей, і побачив рот, який не говорив того, що говорили хором усі інші;

„Я грішив, я чинив неправду“, а гостро й шалено вимовляв слова: „Ти грішив, ти чинив неправду“. Це був рот Сапіти. І коли Іосіф на закінчення служби разом з іншими священиками промовляв благословення, коли він підняв руки з розставленими пальцями і стояв перед зборами, які схиляли вниз голови, бо над благословляючими священиками витав дух божий, він знову зустрівся з парою очей, що були зухвало, злісно й уперто спрямовані на нього, і голос Сапіти виразно глузував: „Заткни свій рот, Іосіф бен-Маттіас. Ми радше подохнемо без твого благословення, Іосіф бен-Маттіас“.

Іосіфа сповнило велике здивування. Він не уникав ніякої небезпеки, він терпів спрагу й нужду, як найнезначніший із його солдатів. Його заходи показали себе добрими й чинними, бог видимо був з ним, він уже тримає місто довше, ніж міг би тримати будьхто інший. Що хоче цей Сапіта? Іосіф не гнівався на нього. Чоловік засліплений, не знає, що чинить, лихословить.

Вилазка, яку зробив другого дня Іосіф проти валів на півночі, провадилася з диким фанатизмом. Вмерти у бою було краще, ніж на хресті, і ця темна жадоба смерті в бою дозволила іudeям, не зважаючи на густі постріли, продертися до загрозливого пункта. Вони побили його оборонців, спалили вали й машини. Римляни відступили. Відступили не тільки на цьому місці, а також і на півдні, де на них ледве натиснули. Скорі люди Іотапати візвали причину: влучили у Веспасіана, римський маршал був поранений. У місті радувалися. Іосіф звелів видати подвійну порцію води. Це був п'ятий тиждень. Коли йому вдастся продержатися до сьомого тижня, тоді літо буде в розпалі, тоді Іерусалім на цей рік врятовано.

Це тривало майже тиждень, поки римляни знову

обгородили той пункт. Але тим часом вони поставили також з трьох сторін біля стін своєї облогові машини, тарани. Це були потужні бруси, подібні до корабельних щогл, що закінчувалися спереду товстими залізними болванками в формі баранячої голови. Посередині були щогли, причеплені канатами до горизонтального бруса, що рухався на товстих стовпах. Велика кількість артилеристів відтягувала брус з баранячою головою назад, а потім штовхала його вперед. Жоден, хоч який товстий, мур не міг довго витримувати удари цієї машини.

Тепер нарешті, після того, як попрацювали деякий час тарани, Веспасіан вирішив, що фортеця готова для генерального наступу. Наступ почався на світанку. Небо потемніло від пострілів, жахно й настирливо звучали сурми легіонів, і з усіх металевих машин враз вилітали великі кам'яні кулі, глухо гули, відбиваючись луною в горах, удари таранів. На валах працювали три окуті залізом башти, сімнадцять метрів заввишки; на них були списокидачі, лучники, металевики, а також і легкі металеві машини. Обложені були беззахисні проти цих панцированих страховищ. Під їх охороною підповзали з проходів моторошні велетенські черепахи, кожна складалася з ста чоловік римського добірного війська, які тримали над головами сполучені один з одним щити, так що жоден постріл не міг у них влучити. Панцировані башти працювали точно разом з цими черепахами, спрямовуючи свої постріли проти тих місць на мурах, які обрали собі черепахи, так що оборонці мусили їх очистити. Уже в п'яти місцях одночасно нападаючі досягли мурів, перекинули штурмові містки. Але в цю хвилину, коли римляни не могли стріляти, щоб не влучити в своїх власних людей, оборонці стали лити на штурмуючих

киплячу олію, що проходила під залізо панцерів, і поливали штурмові містки слизьким виваром грецького сіна, так що нападаючі сприскали з них.

Настала ніч, але римляни не припинили штурму. Глухо гули цілу ніч удари таранів, рівномірно працювали панцеровані башти, металеві машини. Влучені гротескно скочувалися з стін. Стояв крик, лунали стогони й зойки. Такий страшний був шум цієї ночі, що іудейські начальники звеліли солдатам на стінах позатикати собі вуха воском. Сам Іосіф слухав гудіння з майже диким задоволенням. Це був сорок шостий день: сім разів по сім днів має він тримати місто. Потім буде п'ятдесятій день, і настанетиша. Можливо, цятиша буде смертю. Як завжди, посеред шаленого бушування смакував він напередтишу цього п'ятдесятого дня і згадував слова переказу: „Спочатку була буря і велике бушування, а потім утиші прийшов господь“.

Одному з оборонців вдалося цієї ночі кинути в один із таранів камінь такої ваги, що він відбив залізну голову машини. Іудей скочив із стіни вниз, вихопив баранячу голову знатовпу ворогів і підроем пострілів досяг з нею стіни і впав по цей бік її з п'ятьма ранами. Цей чоловік був Сапіта.

Іосіф схилився над умираючим. Сапіта не міг відійти, не спокутувавши своє лихослів'я. Навколо стояло десять чоловіків. Вони говорили перед вмираючим: „Слухай, Ізраїль, єдиний і вічний наш бог Ягве“, щоб він помер із словами молитви. Сапіта болісно шарпав пасмо своєї поділеної надвое бороди. Він ворушив губами, але Іосіф добре бачив, що це не були слова молитви, які він вимовляв. Іосіф ближче схилився до нього. Маленькі одержимі очі вмираючого моргали гнівно й боляче, він силкувався щось сказати. Іосіф притулів вухо зовсім близько до його сухих губ, він не міг його зрозуміти, але ясно

було, що Сапіта хоче сказати щось зневажливе. Іосіф був здивований і засмучений, що цей сліпець хоче так померти. З бистрою рішучістю, тихо й пристрасно він сказав йому:

— Слухайте, Сапіта, я не дам змоги римлянам рушити цього літа до Іерусаліма. Я триматиму місто ще три дні. І я не пробиватимусь до Іерусаліма, як ми умовилися. Я і на четвертий ранок залишуся в місті.

Чоловіки рівномірно, хором, щоб це дійшло до вух вмираючого, вимовляли: „Слухай, Ізраїль“. Іосіф настійливо, майже благально дивився на Сапіту. Він мусить побачити свою неправду, вмерти примиреним. Але налиті кров'ю очі Сапіти закотилися, щелепа обвисла: Іосіф дав свою обіцянку мертвому.

Від цього дня Іосіф майже не дозволяв собі спати. Він був усюди на стінах. Його обличчя палало, повіки боліли, піднебення набрякло, його уші майже оглухли від ударів облогових машин, його голос став грубим і хрипким. Але він не ощаджував своїх сил, не шкодів себе. Так тримався він три дні, доки настала північ сорок дев'ятого дня. Тоді він заснув кам'яно - глибоким сном.

В сірому світанку першого липня, на п'ятдесятій день від початку облоги римляни взяли фортецю Іотапату.

Не минуло й двох годин, як Іосіф заснув, коли хтось став трусити його і кричати: „Вони тут“. Він прокинувся, скопив, що потрапило під руки, м'ясо, хліб, вишитий квітами священицький пояс, грамоту, що призначала його комісаром, кость, яку колись у Римі подарував йому актор Деметрій Лібан. Спотикаючись, вийшов він на вулицю, на сіре світло ранку. Деякі з його оточення захопили його

з собою вниз, у підземний хід, до залишеної цистерни, що розширювалася в досить простору печеру.

Їх була добра дюжина у цій печері, серед них один важко поранений, вони мали продукти, але тільки одне маленьке відро води. День вони провели в досить спокійній певності, але вночі виявилося, що про вихід звідси не доводиться й думати. Підземний хід був розгалужений, мав багато кутів, але він завжди вливався в цю печеру і мав тільки один вихід до міста, де римляни тримали пильну варту.

На другий день помер ранений. На третій день вийшла в них вода, на четвертий день ослаблі від довгої облоги чоловіки були хворі й божевільні від спраги.

На п'ятий день Іосіф бен-Маттіас лежав у кутку печери, він підклав блакитний священицький пояс під голову, натяг убрання на обличчя і чекав, щоб прийшли римляни і вбили його. Всередині у нього горіло, раз - у - раз він намагався ковтнути, хоч знов, що це болісна й неможлива річ, його пульс скакав, в кістках кололо й нило. Зімкнуті повіки терли його запалені очі, в темряві танцювали крапки й кола, вони дико збільшувалися, зморщувалися, іскрилися, перепліталися. Солодко й привабливо було б прискорити смерть, самому себе вбити; але лишалася надія: можливо, вдасться перед загином напитися. Можливо, коли римляни прийдуть, вони дадуть йому пити до того, як розіпнуть на хресті. В Єрусалімі є товариство дам-благодійниць, що дають засудженим, яких ведуть розпинати, напій із вина й міра. Це була б добра смерть. Він знову стяг в голові одяг і усміхнувся сухими губами.

Зовсім близько перед собою він бачить велику цистерну з порціонною водою, в ній багато, дуже багато порціонної води. Тим, що римляни вже тут,

немає більше потреби ощаджувати воду. Як він досі про це не подумав? Він бачить себе на шляху до цистерни. Багато суне цим шляхом. Але він іде посередині між галасуючими іudeями й римлянами, що намацують собі дорогу, він же воєначальник, і люди розступаються перед ним, далі й далі він іде прямо до цистерни, невідхильно, жадібно. Пити! Біля цистерни немає більше варти. Але там стоїть один і не хоче його допустити до води. Ідіть собі, будь ласка, геть, Сапіта! Я вб'ю вас, коли ви не дасте мені напитися. Чи я був боягузом? Чи я ховався, коли гули мечі, літало залізо, лютувала пожежа, падали з мурів люди? Не підпирайте так безглуздо своєю здорововою рукою баранячу голову. Я точно знаю, що ви мертві. Ви підлій брехун, Сапіта, хоч би ви сто разів були мертвий. Ви мали тоді відступитися.

Болісні, марні ковтки видиралися Іосіфові з набряклого горла, проганяли галюцинації. Він знову натяг убрання на обличчя. Він хотів, щоб усе минулося. Коли він був у пустині, у ессея Бануса, і умерщвляв свою плоть, тоді йому потрібні були привиди, але тепер він хотів мати ясність у мозку, порядок. Він зовсім не думав здихати тільки через те, що не пив кілька днів води. Розуміється, коли не пити кілька днів, тоді чоловік гине, де відомий факт. Але він ні. Інші так, вони загинуть від спраги. Але він сам — це неможливо. Він має багато ще зробити. Він занадто багато пропустив. Де жінки, яких він не мав, вино, яке він не випив, розкоші світу, яких він не бачив, книги, яких він не написав? Чому, власне, він не скопив Поппеї, отоді? Її убрання було з коіжемського флеру, тонесенького, і крізь нього просвічувало волосся. Воно справді було янтарножовтє. Так багато жінок було, яких він пропустив. Він бачить стегна, груди, обличчя.

Але це зовсім не обличчя, це купи фруктів, як їх продають на базарах, круглі, соковиті фрукти, фіги, яблука, велетенські грана винограду. Він хоче вгризатися в них, жувати, смакувати; але коли він хоче їх схопити, то кожен має однаково гідке, жовто-бронятне обличчя, яке він добре знає. Ні, ви, клята собако, я не помру, цієї приємності не зроблю я вам. Особливо вам. Ви жалюгідний педант, ви мавпа розсудку з вашими статуями і всією вашою симетрією і вашою системою. Ви хочете говорити від Іудеї? Що ви розумієте в тому? Чи були хоч раз з нею? Чи діяли ви хоч раз з нею спільно? Ви не маєте крові в жилах, ви поганець. Коли Іудея зруйнувала ваш ідолський палац, вона робила правильно, тисячу разів правильно, і я брав у тому участь.

Я не фантазую, пане. Мене дуже мучить спрага, але я знаю цілком точно: це підлота — глузувати з Рима над маккавеїстами. Це убога й нужденна річ. Ви жалюгідне явище, Іуст із Тіверії.

В його голові гуло багато голосів: „Морон, морон“. І раз-у-раз тоненький, уперто піднесений голос: „Це він“.

Ні, він ніколи не давав цьому голосові взяти над собою владу, він ніколи не заносився, він завжди відганяв від себе богохульство. Це спокуситель, що тепер зловживає його слабість і заставляє знову чути цей голос. Так, розуміється, це тільки лиха витівка спокусителя, що хоче відвернути від нього лице Ягве.

На превелику силу він став на коліна, випростався, вдарився лобом об землю, з болісною мукою промовляв слова сповіді, з болісною мукою. Говорив хвастовито й гордо: „О Адонай! Не грішив я, не чинив я неправди. Ти мусиш дати мені напитися, я освятив твоє ім'я. Я хочу води. Не дай твоєму

рабові вмерти від спраги, бо я служив тобі добре, і ти мусиш, мусиш дати мені води".

Раптом почувся в печері голос, рипучий, знайомий Іосіфові голос римського офіцера. Інші трясли його. Це був дуже справжній голос, ясно ж. Голос говорив грецькою мовою і сказав: відомо, що галійський полководець перебуває в печері, і коли обложені в печері згадуться, то їх помилують.

— Дайте мені пити,—сказав Іосіф.

— Ви маєте годину на роздумування,—відповів голос,—а потім ми напустимо в печеру диму.

Блажений сміх широко розтяг Іосіфове обличчя. Він переміг. Він перехитрив мертвого Сапіту і зухвалого живого Іуста, який не хотів його допустити до фруктів. Тепер він нап'ється і житиме.

Але між Іосізовими товаришами були деякі, що нічого не хотіли знати про здачу. Вони думали про приклад Магдали, вони гадали, що коли римляни скоплять їх, то вони в найкращому разі збережуть Іосіфа для тріумфального походу, а інших розіпнуть на хресті або продадуть, як невільників. Вони вирішили битися. Напівбожевільні від спраги, вони застутили Іосіфові дорогу. Радше вони сами вб'ють його, ніж стерплять, щоб він здався римлянам.

Іосіф хотів тільки одного: пити. Чи справді пощадять його римляни чи ні, це буде пізніше. У всіх випадках вони дадуть йому напитися, а ці дурні не хотять. Це дійсно прокляті скажені собаки. Це ж смішно, коли сам він завдав собі стільки мук і не нап'ється. З усіх куточків свого виснаженого мозку збирав він силу, щоб відстоять себе проти інших, щоб напитися, жити.

Довго говорив він до них, але все марно. І йому ледве вистачило грубого, хрипкого голосу, щоб зробити їм останню пропозицію: вони повинні не кожен вбивати сам себе, а принаймні один одного; це

найменший гріх. Вони подивилися на нього, прийняли його пропозицію, і це був порятунок. Вони вирішили кинути жеребок, хто з них кого має вбивати. І вони кидали кость, яку подарував Іосіфові актор Деметрій Лібан. Вони просили один у одного прощення, і вмирали з молитвою на устах. Коли Іосіф лишився з останнім, він прямо рушив з печери до римлян. Той, другий, безсило постояв якусь мить, потім повз за ним.

Це був полковник Паулін, що взяв Іосіфа в полон. Він простяг йому назустріч руку з розправленою долонею, немов спортсмен переможеному противникові, вітаючи приязно. Іосіф не дякував. Він упав і сказав: води. Вони принесли йому напитися, і він,— це було найпобожніше діло його життя,—він примусив себе і сказав благословення: „Славен ти, наш бог Ягве, по слову якого все виникає“, і потім тільки він став пiti. Блаженно відчував він, як волога текла крізь його губи в рот, в горло, вимагав знову води, а потім ще знову, і шкодів, коли йому треба було перестати пiti, щоб перевести дух, пив і пив. Усміхався широко, безумно, усім лицем, і пив. Солдати стояли кругом, добродушно скалили зуби, дивилися.

Іосіфові дозволили нашвидку почиститися, принесли йому їсти, а потім повели закутого до воєначальника. Дорога йшла через увесь табір. Всюди товпилися солдати, вони хотіли бачити ворожого ватажка. Багато з них усміхалися прихильно: так от який чоловік, що заставив їх трудитися сім тижнів. Здібний і міцний хлопчина. Деякі, озлоблені смертю товаришів, загрожували, люто лаялися. Інші пускали дотепи, що він такий молодий, тонкий і худий: „Ну, іудейчику, коли ти висітимеш на хресті, птахам та муҳам мало буде поживи“. Іосіф,

занехаяний, із скуйовдженим волоссям, з брудним пушком на щоках, тихо йшов крізь усю цю колотнечу. Загрози й жарти відпадали від нього, деякі опускали погляд перед його сумними, запалими очима. Коли навіть один плюнув на нього, він не сказав жодного слова ображаючому, він, закутий у кайдани, попросив тільки конвоїрів витерти слину, бо непристойно було так прийти до воєначальника.

Але це був далекий шлях через табір. Намети, намети, цікаві солдати. Потім вівтар тaborу. Перед ним незграбні, золоті, ворожі і насильницькі орли трьох легіонів. Потім знову намети, намети. Виснажений чоловік мусив збирати всі сили, щоб триматися прямо, але проте він ішов прямо цей довгий шлях ганьби.

Коли нарешті привели його до намету маршала, Іосіф найперше побачив, крім полковника Пауліна, ще одного молодого пана з генеральськими відзнаками, невисокого, але широкого й кремезного, з круглим відвертим лицем, на якому коротке підборіддя так дуже виступало вперед, що здавалося трикутним. Іосіф зразу впізнав, що це був Тіт, син воєначальника. Молодий генерал рушив йому назустріч.

— Мені дуже шкода,—сказав він привітно й люб'язно,—що ви зазнали гіркої. Ви прекрасно билися. Ми недооцінювали вас, іудеїв. Ви видатні солдати.— Він бачив, як Іосіф, виснажений, запропонував йому сісти.—Гаряче літо у вас тут,—сказав він.—Але тут, у наметі, ми маємо приемну прохолоду.

Тим часом ізза завіси, що ділила намет, виступив сам Веспасіан, дуже зручно одягнений. З ним ішла дебела рішуча дама. Іосіф підвівся, старався привітати його римським способом. Але маршал добродушно кивнув головою.

— Не завдавайте собі труду. Страшенно молодий ви на вигляд, іудейчику. Скільки вам?

— Тридцять,—відповів Іосіф.

— Бачиш, Ценіс,—усміхнувся Веспасіан,—як високо можна сягнути в тридцять років.

Дама Ценіс розглядала Іосіфа без прихильності.

— Іудей мало мені подобається,—неприховано висловила вона свою думку.

— Вона терпіти вас не може,—пояснив Веспасіан Іосіфові,—бо дуже злякалася, коли ви поперчили мені ногу каменем. Але це була даремна тривога, вже нічого не помічається.—Та коли він підійшов тепер до Іосіфа, ясно видно було, що він ще трохи кульгає.—Дозвольте вас помацати,—сказав він і обмацав його, наче невільника.—Худий, худий,—констатував він, сильно дихаючи.—Вам, певно, як слід дісталося, здорово багато ви витерпіли. Ви, здається, взагалі маєте бурхливе минуле, молодий чоловіче. Мені розповідали. Історія з вашими трьома так званими невинними, що нашему Цестієві Галлу так вплинули на нерви, що й казати, надзвичайна.

Він був задоволений. Він думав про те, що без трьох старців цього завзятого чолов'яги навряд чи відкликали б губернатора Цестія, і тоді він не був би тепер тут.

— Як ви гадаєте, молодий чоловіче,—спитав він весело,—чи повинен я ще тепер рушити на Єрусалім? Мене бере охота подивитися на велику суботу в храмі. Але ви з вашою Іотапатою занадто довго мене затримали. Уже пізній час року. І коли люди в Єрусалімі такі ж уперті, як ви тут, тоді це довга справа.

Це було сказано побіжно, жартівливо. Але Іосіф бачив ясні, уважні очі чоловіка на широкому з різкими зморшками обличчі, чув його сильне дихання, і раптом, з близкавичною інтуїцією подумав: цей

римлянин в глибині душі зовсім не хоче йти на Іерусалім, він не прагне швидкої перемоги над Іудеєю. Він не має вигляду людини, яка, діставши щось раз у руки, швидко віддає його назад. Він хоче не випускати з рук свою армію, свої три чудові, добре спаяні легіони. Але коли похід закінчиться, тоді їх не роздумуючи заберуть від нього, тоді кінець його командуванню. Іосіф ясно бачив: цей генерал Веспасіан не хоче зараз рушати на Іерусалім.

Усвідомлення цього дало йому нову силу. Хвилювання, яких він зазнав у печері, були ще у нього в нутрі. Він знов, тільки тепер і остаточно має він змагатися за своє життя, і розуміння того, що римлянин зовсім не хоче йти на Іерусалім, давало йому нечувану фору в цьому змаганні. Тихо, але з великою упевненістю він говорив:

— Я скажу вам, генерал Веспасіан, ви не рушите цього року на Іерусалім. А можливо, що не рушите й наступного.— Напружену дивлячись, помалу видобуваючи з себе слова, він продовжував:— Ви призначені для більшого.

Всі були вражені несподіваною відповіддю: цей іудейський офіцер, що так бездоганно бився, мав особливу дикцію. Веспасіан звузив очі, дивився на свого полоненого.

— Ти дивись,— усміхнувся він,— отже пророки не зимерли в Іudeї.

Але в його старому, рипучому голосі мало було глухування, а більше було заоочування, прихильності. В цій країні іудеїв було багато дивовижних речей. В Генісаретському озері була риба, яка кричала; те, що виростало на содомських полях, чорніло і розсипалося на попіл; Мертвє море тримало на поверхні кожного, чи вмів він плавати чи ні. Все тут було незвичайніше, ніж будьде. Чому не

могло критися і в цьому молодому цдейському чоловікові, хоч він і був добрий політик та солдат, трохи глупоти й священства?

У Іосіфа тим часом з шаленою швидкістю пропігали думки. Перед цим римлянином, що тримав його життя в своїх руках, спливали раптом речення, які давно вже спустилися в найдальшу глибину пам'яті, слова важких, наївних людей із капернаумського шинку. Він гарячково напружувався, йшлося ж про його життя, і те, що він глухо відчув, він враз бачив близкавично різким і ясним.

— В Іудеї небагато пророків,— відповів він,— і їх провіщення темні. Вони проголошували нам, що месія вийде з Іудеї. Ми погано зрозуміли їх, і почали війну. Тепер, коли я стою перед вами, консул Беспасіан, у цьому вашому наметі, я знаю правдиве значення пророцтв.— Він схилився з великою пошаною, але голос його лишався розсудливим і він не втрачав міри.— Месія вийде з Іудеї: але він не цдей. Це ви, консул Беспасіан.

Ця авантюристично смілива брехня збентежила всіх у наметі. Про месію вони чули, увесь світ був сповнений чутками про нього. Месія це був півбог, про якого мріяла ця частина землі, що він повстане і помститься Римові за уярмлений Схід. Це темна істота, повна таємниці, надприродна; вона спонукувала трішечки до глузування, як і всі витвори східного марновірства, але була і повна принадності та загрози.

Ценіс підвелася, рот у неї був напіврозкритий. Її Беспасіан месія? Вона думала про справу з пагоном святого дуба. Навряд чи цдей міг про це внати. Вона пильно дивилася на Іосіфа, недовірливо збентежена. Те, що він сказав, було велике й радісне, і цілком у напрямі їхніх надій: але ця східна людина лишалася для неї моторошною.

Молодий генерал Тіт, фанатик точності, любив установлювати точні висловлювання людей, він виробив у себе механічну звичку стенографувати розмови. Він і тепер записував. Тільки він дивився на Іосіфа здивовано. Це було б для нього розчарування, якби цей молодий хоробрый солдат виявив себе шахраєм. Ні, він справді не має вигляду шахрая. Можливо, хоч він і поводиться просто й природно, але належить до тих одержимих, яких так багато на Сході. Можливо, довге голодування та спрага зробили його божевільним.

Веспасіан дивився своїми ясними, хитрими очима в сповнені пошани очі Іосіфа. Той витримав його довгий погляд. Хоч у наметі справді не було дуже жарко, Іосіф потів, кайдани терли йому ногу, одяг дряпав йому шкіру. Але він витримав погляд. Він знов — це був вирішний момент. Може, римлянин просто повернеться, розгнівано або навіть з огидою, і звелить його вивести, розіп'ясти на хресті або вирядити на судно з невільниками для єгипетських гірничих промислів. А можливо, римлянин йому й повірить. Він мусить йому повірити. Чекаючи відповіді, він поквапно молився в душі: „Боже, зроби так, щоб римлянин мені повірив. Коли ти не зробиш цього ради мене, тоді зроби це ради храму. Бо коли римлянин повірить, коли він справді цього року не рушить на Єрусалім, тоді, можливо, до наступного року твое місто й твій храм ще врятаються. Ти мусиш зробити, боже, щоб римлянин повірив. Ти мусиш, ти мусиш!“

Так стояв він, молячись, боячись за своє життя, витримуючи погляд римлянина, з жажною напругою чекаючи відповіді римлянина.

Римлянин сказав тільки:

— Ну, ну, ну. Не так бистро, молодий чоловіче. Іосіф полегшено зіткнув. Чоловік не відвернувся,

чоловік не звелів його вивести. Він виграв. Тихо, швидко, з великою упевненістю, настійливо Іосіф продовжував:

— Повірте мені, прошу. Тільки тому, що я вирішив вам це сказати, я не пробирається до Іерусаліма, як ми планували, а до кінця тримався у Іотапаті.

— Безглуздя,— буркнув Веспасіан.— Ви ніколи не могли пробратися до Іерусаліма.

— Я діставав листи з Іерусаліма і відсилаю листи,— обстоював Іосіф,— отже я міг би сам пробратися.

Тіт сказав від столу, усміхаючись:

— Ваші листи ми перехоплювали, доктор Іосіф. Але тут рішуче втрутівся полковник Паулін:

— В одному з перехоплених листів говорилося: я триматиму фортецю Іотапату сім разів по сім днів. Ми сміялися з того, але іудеї утримали фортецю сім тижнів.

Всі задумалися. Веспасіан оскалив зуби до Ценіс.

— Ну, Ценіс,— сказав він.

Власне, цей молодий хлопець з своїми трьома невинними був причиною, що якраз у вирішний момент бог Марс із своїм дубовим пагоном не сильно осоромився. Маршал був освічений чоловік. Проте, чому він не міг, коли це не заважає його планам, вірити у віщування? Іноді помилялися в значенні цих віщувань, але, з другого боку, є цілком вірогідні оповідання про запаморочливу правдивість певних ясновидців. І щодо незримого бога Іудеї, який живе у своїй темній святині святынь в Іерусалімі: чому має він його відкидати, коли цей іудеїський бог звелів повідомити його про речі, які так добре пасують до його власних планів? Він досі сам точно не зінав, чи хоче він іти на Іерусалім чи ні. Уряд натискував, щоб він іще влітку закінчив пожід. Але це було б справжнє лихо не тільки для

нього, а й для держави, якби ця східна армія, яка тепер так добре вимуштувана, після занадто швидкої перемоги була розформована і потрапила в сумнівні руки. Власне, цей чолов'яга із своєю твердою Іотапатою добре прислужився йому, і бог, що говорить через нього, зовсім не поганий порадник.

А Йосіф роздвітав, як пересохле поле під дощем. Бог був милостивий; це ясно видно, що полководець йому вірить. А чому й ні? Цей, що стоїть перед ним, був справді чоловік, про якого говорилося, що він вийде з Іудеї, щоб направити світ. Хіба не сказано в Письмі: „Ліван потрапить у могутню руку?“ Адир, гебрейське слово для могутнього, хіба воно не означає точно те саме, що цезар, імператор? Хіба є краще, відповідніше слово для цього широкого, хитрого, виразного чоловіка? Він низько склонив голову перед цим чоловіком, держачи руку на лобі. Слово про месію і старе темне слово, яке Ягве дав Ізраїлеві, щоб розгрішити його, було одне, і цей римлянин прийшов, щоб його здійснити. Як оливки віддають свою олію тільки тоді, коли їх давлять, так і Ізраїль віддає своє найкраще тільки, коли він пригноблений, і той, хто давить і гнобить, зветься Веспасіан. Так, Йосіф знайшов останній вирішний аргумент. Глибоке почуття безпеки зійшло на нього, він почував у собі силу встояти із своїм тлумаченням проти найспритнішого доктора храмової вищої школи. Печера в Ієтапаті сповнена була корчами й ганьбою, але як людський плід виходить із крові й нечистоти, так і з неї вийшов добрий плід. Він аж до кожної пори своєї шкіри був сповнений упевненості.

Але Ценіс незадоволено дивилась на полоненого.

— Це тільки страх перед хрестом,— пробурчала вона,— говорити у цій людині. Я б послала його до Рима або Корінфа. Його повинен судити цезар.

— Не посылайте мене до Рима,— настійливо просив Іосіф.— Це ви маєте вирішати мою і всіх нас долю.

Він був спустошений виснаженням; але це було щасливе виснаження, він не мав більше страху. Так, в душі він почував уже вищість над римлянином. Він стояв перед римлянином, він говорив свої сміливі облесні слова, він склонявся перед ним, але вже мав почуття, що він веде другого. Римлянин був несвідомим бичем у божій руці: він, Іосіф, був свідомим і покірним інструментом Ягве. Те, що він відчув, коли вперше стояв у Капітолії над Римом дивним способом здійснювалося. Він причетний до долі Рима. Веспасіан є чоловік, якого обрав бог, але він, Іосіф, є чоловік, щоб керувати ним по божій волі.

Маршал сказав, і в його рипучому голосі була тиха загроза:

— Іудейчуку, вважай. Добре стенографуй, Тіт, мій сину. Може ми колинебудь матимемо охоту упіймати цього пана на слові. Можете ви мені сказати також,— повернувшись він до Іосіфа,— коли настане мое месіанське возвеличення?

— Цього я не знаю,— відповів Іосіф. І раптом несподівано бурхливо:— Тримайте мене доти в кайданах. Звеліть мене стратити, коли це довго для вас триватиме. Але це триватиме недовго. Я був добрым слугою „Месників Ізраїля“, доки вірив, що бог в Єрусалімі, а ці люди його довірені. Я буду вам добрым слугою, консул Веспасіан, бо я знаю тепер, що бог в Італії і ви його довірений.

Веспасіан сказав:

— Я беру вас із здобичі на мою приватну службу.— І потім, коли Іосіф хотів говорити:— Не поздорвляйте себе занадто швидко, мій іудейчуку. Ваш священицький пояс ви можете носити далі,

але й ваші кайдани ви носитимете, доки виявиться, наскільки правдиве ваше пророкування.

Цезаревій сенатові воєначальник написав, що він мусить на цей рік задовольнитися тим, щоб забезпечити досягнуте.

Ще й досі чекали телеграфісти на постах, які підготував Цестій Галл для звістки, що Іерусалім упав. Веспасіан звелів відізвати їх.

КНИГА ТРЕТЬЯ

ЦЕЗАРІЯ

В найближчому оточенні Веспасіана і Іосіфом проводилися просто, але непогано. Воєначальник слухав його, як порадника в справах іудейських звичаїв та особистих взаємин окремих іудеїв, він охоче мав його біля себе. Але він показував, що не довіряє цілком Іосіфовим даним, часто доручав іншим перевіряти їх, кепкував з Іосіфа і принижував його, іноді дуже вразливо. Іосіф сприймав глузування й приниження з покірливою скромністю і всіма способами намагався бути корисним. Він стилізував накази воєначальника, звернені до іудейського населення, правив за експерта в суперечках між військовими і іудейськими властями, незабаром його діяльність стала необхідною.

Галілейські іudeї, хоч Іосіф з юсіх сил старався для них, вважали його за полохливого перебіжчика. В Іерусалімі вони мусили його прямо смертельно ненавидіти. Із столиці до зайнятої римлянами області доходили, щоправда, тільки непевні вісті; але скільки було відомо, маккавеїсти стали там необмеженими господарями, вони запровадили терор і домоглися, щоб Іосіфа оголосили поза законом. Під звуки сурм було оповіщено: „Проклятий, розбитий, відлучений хай буде Іосіф ben - Маттіас, колишній священик першої черги з Іерусаліма. Ніхто не зайде з ним у будьякі стосунки. Ніхто не врятує його з вогню, завалу, води, з будьчого, що може його знищити. Кожен відмовиться від його допомоги. Його книги вважатимуться за книги облудного пророка, його діти за байстроюків. Про нього думатимеме кожен, промовляючи дванадцять, проклинаюче прохання з вісімнадцяти прохань, і коли йтиме він дорогою,

тоді кожен триматиметься від нього на віддалі семи кроків, як від прокаженого“.

Особливо вразливим способом виявила свою огиду до Іосіфа громада Мерона у Верхній Галілеї, хоч вона належала до зайнятої римлянами області, і такий вчинок був небезпечний. Тут, у Мероні, крикнув якось один: „Це він“, і меронці залишили міддю сліди копитів Іосіфового коня, і вважали ці місця за святі. Тепер вони проклали собі іншу головну вулицю, бо стару вони засипали одного разу квітами та листям, вітаючи Іосіфа. В урочистій церемонії засіяли вони травою те, що було колись їхньою головною вулицею, щоб заріс травою шлях, яким ступав зрадник, щоб забулася й пам'ять про нього.

Іосіф міцно стулив губи, звузив очі. Образа тільки жорстокішим зробила його самопочуття. У Веспасіановому почеті прибув він до Тіверії. Тут зробив він найвирішніший вчинок свого життя, цими вулицями проїздив він, великий і палкий, на своєму коні „Стрілі“, герой, вождь своєї країни. Він набрався твердості. Він з гордістю носив свої кайдани на вулицях Тіверії, не зважав на людей, які плювалися перед ним, обминаючи його з ненавистю й огидою. Він не соромився долі, що з диктатора Галілеї обернула його в зневажуваного з презирливою ласкою невільника римлян.

Перед одним тільки не могла встояти його штучна гордість, перед Іустом і його безпоглядною зневагою. Іуст урвав нега середині речения, коли Іосіф зайшов до кімнати, прикро відвернув жовтосмагляве обличчя. Іосіф хотів виправдатися. Цей багато зінав про людське серце, він мусить його зрозуміти. Та Іуст не допустив, щоб Іосіф заговорив до нього.

Цар Агріппа вирішив знову відбудувати зруйнований палац. Іосіф довідався, що Іуст майже цілий день

вештається по будівництву, яке широко розкинулося. І він там раз - у - раз підіймався на пагір, де мав піднести новий палац, шукав нагоди зустрітися з Іустом. Нарешті одного разу знайшов він його самого. Був ясний день ранньої зими. Іуст сидів на виступі муру, він глянув здивовано, коли Іосіф почав говорити. Але зразу ж натяг на голову плащ, мов йому стало холодно, і Іосіф не зінав, чи чує він його. Він говорив до Іуста, просив, заклиняв, старався йому з'ясувати. Хіба дужа помилка не краща за слабосилу правду? Хіба не треба пройти крізь почуття маккавеїстів, раніше ніж їх відкинути?

Але Іуст мовчав. Коли Іосіф скінчив, він підвівся поквапно, трохи незgrabно. Не сказавши жодного слова Іосіфові, що стояв, благально дивлячись, прошов Іуст повз нього, серед запаху вапна і свіжого дерева, віддалився. Принижений, з гірким почуттям дивився Іосіф йому вслід, як він, трохи втомлено, з трудом перелазив через велике каміння, вибираючись найближчим шляхом з будівництва.

В Тіверії було багато таких, що терпіти не могли Іуста. В ці часи війни розсудливість не мала популярності ні серед греко - римської людності, ні серед іудеїв. А Іуст був розсудливий. Бувши комісаром міста, він з пристрасною розсудливістю старався правити за посередника між іudeями і не - іudeями, щоб підтримати мир. Але йому не щастило. Іudeї вважали, що він занадто грецький, греки, що він занадто іudeйський. Греки закидали йому, що він не виступав гостріше проти Сапіти і що він не міг перешкодити зруйнуванню палацу. Вони знали, що Агріппа з великою пошаною ставиться до свого секретаря, і після того, як місто знову було взяте, мовчали. А тепер, підбадьорені присутністю римського маршала, вони стали висловлювати скарги,

що найбільше з вини іудея Іуста так міг поширитися заколот у Галілеї і в їхньому місті.

Цар Агріппа, у ці двозначні часи подвійно старавшись довести римлянам свою відданість, не на важився обороняти свого урядовця. А полковник Лонгін, найвищий суддя в армії Веспасіана, додержувався принципу, що краще засудити невинного, ніж не покарати винного. Отже, справа оберталася для Іуста недобре. Сам Іуст, гордовитий, сповнений презирства й гіркоти, захищався без завзяття. Його цар може його зраджувати. Він зінав, хто був виною всього лиха, що сталося в Галілеї. Мінистому, поважовому чоловічині все, що він робив, сходило щасливо. Тепер могли з нього глузувати римляни. Все це марнота. Іуст аж до пор на шкірі сповнений був гірким фаталізмом.

Полковник Лонгін, з огляду на царя Агріппу, дуже сумлінно взявся до справи. Він закликав Іосіфа, як свідка. Іосіфа, відколи доля Іуста потрапила в його руки, роздирала болюча двоїстість. Іуст заглянув у той куток його серця, де було найбрудніше, і от тепер від нього залежало, чи має цей чоловік зникнути назавжди, чи ні. Всіх і кожного цей Іуст може зрозуміти, виправдати. Тільки не його. Для нього він має тільки мовчання й зневагу. Іосіф позбувся чималої частки гідності, навчився терпіння, ходив у кайданах, але зневага проходить і під панцер черепахи. Це було так просто — назавжди позбутися ображувача. Іосіфові не треба було для того й брехати, досить було дати байдуже свідчення.

Його свідчення було пристрасне і сприятливе для Іуста. З палкою переконливістю й обґрутованістю доводив він, що ніхто послідовніше не обстоював справу миру і римлян, як цей доктор Іуст. І ті, що на нього скаржаться, або брехуни, або дурні.

Полковник Лонгін доповів про Іосіфове свідчення воєначальникові. Беспасіан сопів. Він добре спостерігав свого полоненого і гаразд відчував, що між тими двома були речі дуже особистого характеру. Але досі він не міг закинути своєму розумному іудееві хоч би одне неправдиве повідомлення. Зрештою, цей доктор Іуст був типовий літератор і філософ, отже людина не небезпечна. Маршал припинив слідство, віддав доктора Іуста в розпорядження його пана, царя Агріппи.

Цар Агріппа був з своїм многовипробуваним секретарем дуже чесний, відчував свою вину перед ним. Іуст виразно бачив, як ніякovo й незручно елегантному панові. Він криво усміхався, він знат людей. Він виявив бажання вирядитися до Іерусаліма, щоб пильнувати інтересів Агріппи, і під час зими, коли воєнні дії припиняються, розвинути діяльність на користь миру. Тепер, коли „Месники Ізраїля“ необмежено панували в Іерусалімі, це була така ж безнадійна, як і небезпечна справа. Ніхто не сподівався, що царів секретар повернеться звідти живий.

Іуст подорожував з фальшивими паспортами. Іосіф стояв на його шляху, коли він виїздив. Іуст проїхав мимо, мовчки, не дивлячись на нього; як не дивився й досі.

В Цезарії на великому осінньому ярмарку Іосіф побачив складува Алексія в Іерусаліма, Нахумового сина. Іосіф гадав, що він обмине його, як обминал більшість іудеїв. Але, ти глянь, Алексій підійшов до нього, привітався. Іосіфові кайдани і велике прокляття не завадили Алексієві розмовляти з ним.

Алексій ішов рядом з Іосіфом, ставний і оглядний, але очі його стали ще сумніші й стурбованіші.

Він тільки з великою небезпекою міг викрастися з Іерусаліма, бо маккавеїsti збройно забороняють будькому лишати місто і перебиратися в область римлян. Так, тепер в Іерусалімі панують безглуздя й голе насильство. Після того, як „Месники Ізраїля“ відсторонили майже всіх поміркованих, вони терзають одні одних. Сімон бар-Гіора бореться з Елеазаром, Елеазар з Іоанном із Гісхали, Іоанн знову з Сімоном, а вкупі вони виступають тільки проти одного: проти розсудку. Як подивитися тверезо, то небезпека цієї подорожі до Цезарії не має ніякого правдивого зв'язку з вигодою. Бо він, Алексій, мав твердий намір знову повернутися до Іерусаліма. Він вирішив далі жити в цьому місті, що задихається від безглуздя й сліпої ненависті маккавеїstів. Він знає, що робить дурницю. Але він любить свого батька і свого брата, він не може жити без них, він не хоче їх залишити самих у біді. Та останніми днями він не міг більше витримувати шаленство міста. Він мусив подихати свіжим повітрям, своїми власними очима побачити, що є ще розсудливий світ.

Це, власне, заборонено — стояти отак укупі з Іосіфом і розмовляти, і коли про це почують в Іерусалімі, тоді маккавеїsti його покарають. Іосіф теж чималою мірою винен у тому, що справи так обернулися. Він у Галілії міг би багато чому запобігти. Але знову Іосіф дещо й добре зробив. Принаймні він, Алексій, вважає це за велику заслугу, за перемогу розсудку, що Іосіф не помер разом з іншими в Іотапаті, а перейшов, скиливши голову, до римлян. Жива собака краща за мертвого лева,— процитував він.

В Іерусалімі вони, розуміється, думають інше,— гірко продовжував він, і розказав Іосіfovі, як сприйняв Іерусалім падіння фортеці Іотапати. Спочатку надійшло звідти повідомлення, що Іосіф загинув

при тому. Усе місто взяло участь у бурхливому й грандіозному вшануванні пам'яті героя, що так неймовірно довго тримав фортецю. Докладно розповідав він, як у домі старого Маттіаса урочисто, в присутності первосвященика і членів Великої ради, перекидали ліжко, на якому спав Іосіф. Його власний батько, Нахум бен-Нахум, у розіданому одягу, з посипаною попелом головою, з доручення городян приніс старому Маттіасові у приписаному законом плетеному з вербових гілочок кошику сочевичну страву жалоби. І увесь Іерусалім був при тому, коли старий Маттіас вперше говорив каддіш, поминальну молитву, додаючи ті три слова, які можна проказати тільки тоді, коли помирає хтось великий в Ізраїлі.

— А потім? — спитав Іосіф.

Алексій усміхнувся своєю фаталістичною усмішкою. А потім, розповідав він, коли дізналися, що Іосіф живий, тим дужчий, розуміється, був перелом в інший бік. Це Іосіфів друг юності, доктор Амрам, запропонував оповістити його поза законом, і тільки деякі з членів Великої ради зважилися висловитися проти того, між ними, звичайно, великий доктор Іоханан бен-Заккаї. Приміщення храму, коли із ступенів святилища проголошувалося прокляття проти Іосіфа, були такі повні, як на свято пасхи.

— Ви не турбуйтесь тим,— сказав Алексій Іосіфові і широко їздило усміхнувшись, так що його білі, здорові й великі зуби показалися з його чотирикутної чорної бороди.—Хто визнає розсудок, мусить терпіти.

Він попрощався з Іосіфом. Ставний, оглядний, з турботою на свіжого кольору обличчі, ішов він між ятками. Пізніше Іосіф бачив, як він спинився біля торговця меленим кварцем і ніжно гладив ру-

кою тонкий порошок; він досить давно вже мусив обходитися без цього коштовного матеріалу для свого улюблёногого мистецтва.

Іосіф часто думав про цю розмову, і почуття його ділилися. Ще в Іерусалімі він мав таку думку, що Алексій міркує ясніше, ніж його батько Нахум, але його, Іосіфове, серце було з безрозсудним Нахумом і проти розумного Алексія. І от всі повстали проти нього, і тільки розумний Алексій за нього. Його кайдани, до яких він, гадалося, звик, тиснули, терли. Пророк певно має рацію, що жива собака краще, ніж мертвий лев. Але іноді йому хотілося, щоб він загинув у Іотапаті разом з усіма.

Марк Лісін Красс Муціан, генерал - губернатор Сірії, нервово вештався по просторих кімнатах свого палацу в Антіохії. Він був переконаний, що цього разу Веспасіан не знайде більше ніякої відмовки, щоб далі затягувати похід. Після того, як терор „Месників Ізраїля“ викоренив в Іерусалімі поміркованих, бунтівники плюндрували одні одних. В Іерусалімі буяла громадянська війна, вісті про це були ясні й певні. Було б безглуздям не скористуватися цим. Тепер Веспасіан мусить нарешті рушити до міста, взяти його і закінчити війну. З палаючим напруженням чекав Муціан повідомлення про воєнну раду, що при кінці зими мала встановити керівну лінію на весняну кампанію. І от повідомлення лежить перед ним. Далеко більша частина воєнної ради, і навіть син Веспасіана, молодий генерал Тіт, були тої думки, що треба негайно виступати проти Іерусаліма. Експедитор, безсоромний, неповороткий кінськокізячний мужик, знайшов нову пролазку. Внутрішній розбрат між іudeями, запевняв він, незабаром доведе місто до такого стану, при якому його можна взяти здалеко меншими жертвами, ніж

тепер. Іти зараз на Іерусалім — це марно лити кров добрих римських легіонерів, яку можна заощадити. Він за те, щоб почекати, раніше окупувати не вайнятий досі південь. Він хитрий, цей Веспасіан. Такий скрупний він, а на відмовки не скупіє. Він свого командування так скоро не зречеться.

Тонкий Муціан, з палицею за спиною, косо виставивши вперед худу голову, люто бігав туди-сюди. Він не був уже молодий, він мав позаду уже п'ятдесят років, життя, повне чудових пороків, в яких він ніколи не каявся, повне вивчення невичерпних чудес природи, життя, повне влади і падіння, багатства і банкротства. І от, якраз ще бувши при всій своїй силі, став він володарем в цій глибоко хвилюючій, прадавній Азії, і він кипів з люті, що хитрий молодий цезар призначив йому ділитися чудовим шматком саме з цим відворотним мужиком. Майже цілий уже рік мусить він терпіти рядом з собою цього пройду Експедитора, як рівнопоставленого. Він прозирав у наміри маршала так само добре, як і в наміри цезаря. Цей чолов'яга не сміє довше стояти на його шляху. Він мусить забратися з його Азії, він мусить, мусить! покласти нарешті край цій безглуздій іудейській війні.

Поквално і з великим гнівом диктував Муціан цілу паку листів цезареві, міністрам, дружнім сенаторам. Незрозуміло, чому воєначальник вважає, що місто Іерусалім, після таких великих підготовувань, та ще коли противник знесилений внутрішнім розладом, і на початок цього літа не дістигло для штурму. Він не хоче висловлювати гіркі міркування про те, як це малоенергійне провадження війни ставить під загрозу плани походу Александра. Але коли буде проводитись стратегія вагання, то це безумовно відіб'еться на престижі цезаря, сенату і армії по всьому Сходу.

Час, у який ці листи потрапили в Рим, був зовсім несприятливий для намірів Муціана. Із західних провінцій тільки що повідомили про далеко важливішій неприємніші речі. Губернатор Ліона, такий собі Віндекс, підняв бунт, і, здається, мав симпатії усієї Галлії й Іспанії. Депеші звучали турботою. Справжній, цілковитий відгук знайшла Муціанова доповідь тільки в одному единому місці — у міністра Таласа. Цей старий пан вважав, що генерал Веспасіан завдає йому особистої шкоди, так довго відтягуючи зруйнування Іерусаліма. Він відповів Муціанові, усім серцем погоджуючись з ним.

Генерал-губернатор, діставши цю відповідь, вирішив особисто поговорити з Експедитором, поїхав до головної квартири Веспасіана в Цезарії.

Маршал прийняв його усміхаючись, видимо радіючи. Вони возлежали за столом утрьох, Веспасіан, Тіт, Муціан, і провадили приязні розмови. Помалу, за вечерею, перейшли до політичних справ. Муціан підкреслював, як далекий він від того, щоб втрутатися у справи інших; та є Рим, е римські міністри, які натискають, що треба закінчувати похід. Він цілком розуміє мотиви маршала, але, проте, бажання Рима здаються йому такими важливими, що він ладен віддати військо з своїх власних сірійських легіонів, якщо тільки Веспасіан рушить на Іерусалім. Молодий генерал Тіт, палаючи жадобою показати нарешті свої солдатські якості, бурхливо згоджувався з ним:

— Зроби це, батьку, зроби! Мої офіцери горять бажанням, вся армія горить бажанням повалити Іерусалім.

Веспасіан задоволено бачив, як на розумному, насолодами, корисливістю і честолюбством спустошенному обличчі Муціана позначається приязнь до його сина Тіта, суміш чесної симпатії і низької при-

страсті. Маршал усміхався. Він, хоч і дуже був прив'язаний до сина, не сказав йому про свої справжні мотиви. Він був переконаний, що хлопець знає їх так само добре, як цей хитрий Муціан чи його цдей Йосіф; але він радів, що Тіт так бурхливо напосідав. Тим легше вдалося йому прикрити свої особисті аргументи діловими.

Пізніше, коли він лишився сам - на - сам з Муціаном, той вийняв лист міністра Таласа. Веспасіан відчув майже пошану до його упертості. Чоловік був гідкий, але тямовитий: з ним можна було говорити одверто. Отже Веспасіан відмахнувся рукою:

— Облиште, екселенціє. Я знаю, ви хочете мені передати думку якогонебудь впливового какера з Рима про те, що Рим загине, коли я моментально не рушу на Єрусалім.— Він присунувся ближче до Муціана, сильно дихаючи йому в лиці,— Муціанові потрібна була вся його чесність, щоб не відсахнутись,— і сказав добродушно:— І коли ви покажете мені ще десять таких листів, високошановний, я й не подумаю про це.— Він випростався, погладив охкаючи свою подагричну руку, підсунувся зовсім щільно до розмовника, сказав довірливо:— Слухайте сюди, Муціан, ми ж обидва люди, носи яких обвівали усі вісім вітрів, ми не маємо потреби дурити один одного. Мені вино стає кисле, коли я мушу бачити вас з вашим обличчям, що раз - по - раз тіпається, з вашою палицею за спиною, а вас понімає морська хвороба, коли вичуєте мое дихання і нюхаете мою шкіру. Правда ж?

Муціан відповів приязно:

— Продовжуйте, прошу.

Веспасіан продовживав:

— Але, на жаль, ми запряжені в один дишель. Це була клято хитра вигадка його величності. Тільки: чи не повинні ми бути такі ж хитрі? Вер-

блюд і буйвол погано уживаються в одному дишлі, іудеїв і греків успішно можна настроїти одних проти одних; але два старі тельбуховидці, як ми, що ви гадаєте?

Муціан заморгав сильно й нервово.

— Я уважно стежу за розвитком ваших думок, консул Веспасіан,— сказав він.

— Ви дістали відомості з Заходу? — спитав тепер прямо Веспасіан, і його світлі очі не відривалися від очей розмовника.

— Ви маєте на увазі Галлію? — спитав Муціан і собі.

— Я бачу, ви в курсі справ,— усміхнувся Веспасіан.— Ви дійсно не маєте потреби переповідати мені лист вашого римського спільника. У Рима тепер інші турботи.

— З вашими трьома легіонами ви небагато досягнете,— сказав незадоволено Муціан. Він відклав палицю, тильною частиною маленької, плеканої руки стер піт з верхньої губи.

— Справді,— добродушно констатував Веспасіан.— Тому я пропоную вам договір. Ваші сірійські легіони жалюгідні, але разом з моїми трьома добрими це буде завжди сім. Тримаймо наші сім легіонів укупі, доки на Заході стане ясніше.— І як Муціан мовчав, він умовляв його розсудливо:— Доки на Заході не стане ясно, ви ж мене не позбудетесь. Будьте розважні.

— Дякую вам за ваші ширі і послідовні пояснення,— відповів Муціан.

Це були ніби наукові інтереси, що затримали Муціана в Іудеї на наступні тижні; бож він працював над великим твором, де викладав географію та етнографію імперії, а юдея напхана була різними дивовижними речами. Тіт ретельно супроводив Муціана в його екскурсіях; часто він стенографував те, що

розповідали тубільці. Тут було Іеріхонське джерело, що давніше знищувало не тільки плоди землі та дерев, а й плоди в жіночому череві і взагалі несло смерть і знищення всьому живому, аж поки один пророк, Єлісей, божим страхом і священицьким мистецтвом розгрішив його, так що тепер воно впливає навпаки. І Асфальтове море оглянув Муціан, Мертвє море, що тримає на воді найважчі речі і знову викидає їх на поверхню, коли їх силою потопити. Муціан хотів мати докази, наказував кидати в глибину із зв'язаними на спині руками людей, що не вміють плавати, і з цікавістю спостерігав, як вони виринали. Потім він поїхав на содомські поля, шукав слідів посланого з неба вогню, бачив у морі примарні обриси п'яти зниклих у ньому міст, зривав фрукти, що виглядом і формою цілком подібні були до юстівних, але розсипалися на порох і попіл ще при зриванні.

Він розписував про все, був дуже до всього цікавий, записував і наказував записувати. Одного дня він знайшов такі записи, зроблені його почерком, хоч твердо зінав, що цих записів він не робив. Він установив, що походять ці записи від Тіта. Справді, молодий пан мав здібність швидко і так глибоко зживатися з почерком іншого, що той не міг відрізнити підробку від свого власного писання. Муціан задумливо попросив Тіта написати йому кілька рядків почерком свого батька. Тіт зробив це, і дійсно неможливо було розпізнати, що написані рядки є підробка.

Але найзначнішим із того, що Муціан у ці іудейські тижні бачив і пережив, лишався полонений учений генерал Йосіф бен-Маттіас. Уже першого дня в Цезарії впав губернаторові в око полонений іудей, як він скромно і проте надзвичайно помітно проходив із своїми кайданами по вулицях Цезарії.

Веспасіан уникав докладно відповідати на його запитання, відбувався побіжними відповідями. Але він не міг перешкодити цікавому Муціанові докладно розмовляти з цим священиком Іосіфом. Він робив це часто; він скоро помітив, що Веспасіан використовує свого полоненого ніби як оракула, в сумнівних випадках керується його проріканнями, розуміється, не даючи полоненому помітити, яку він має силу. Це заінтересувало Муціана; бо він вважав досі маршала за холодно-тверезого раціоналіста. Він говорив з Іосіфом про всі можливі речі між небом і землею і раз-по-раз дивувався, як нечувано східна мудрість змінює грецьке світознавство іudeя. Він знав жерців усякого роду, жерців Мітри і Ауму, варварських жерців англійського Сулі і германського Росмерта, але цей жрець Ягве, хоч як мало він зовні відрізнявся від римлянина, вабив його більше, ніж інші.

При всьому тому Муціан не забував по змозі з'ясовувати свої відносини з маршалом. Веспасіан має рацію: доки на Заході і в Римі не стане все ясно, обидва володарі Сходу, губернатор Сірії і головний командувач в Іudeї, мають однакові інтереси. Веспасіан, з своєю грубою одвертістю, установив, як далеко ця спільність інтересів має сягати на практиці. Жоден з них без погодження з іншим не може вживати будьяких важливих політичних чи військових заходів; але в своїх офіційних доповідях Римові вони повинні, як і досі, інтригувати один проти одного, тільки тепер, розуміється, точно узгодженим способом.

Не дуже щедрий Веспасіан боявся, що попросить перед від'їздом марнотратний і користолюбний губернатор, як гостевий подарунок. Муціан зажадав одне єдине: полоненого іudeя Іосіфа. Маршал, вражений спочатку великою скромністю, уже

хотів був погодитися. Але потім вирішив інакше: ні, він не віддасть свого іudeя.

— Ви ж знаєте,— добродушно сміявся він до Муціана,— Експедитор чоловік скупий.

Губернатор домігся тільки того, що Веспасіан відпустив з ним Тіта на деякий час до Антіохії. Маршал враз утямив, що Тіт мав правити при тому ніби за бич, щоб Веспасіан теж додержував досягнутої згоди. Але це не зачіпало його. Він провів Муціана до корабля, що відплывав на Антіохію. Прощаючись, Муціан сказав своїм членам:

— Ваш син Тіт, консул Веспасіан, має ваші гарні властивості без ваших поганих.

Веспасіан сильно засопів, потім відповів:

— На жаль, ви не маєте ніякого Тіта, екселенціє.

Веспасіан оглядав у доках Цезарії полонених, яких мали продати з аукціону. Капітан Фронт, що відав полоненими, приготував список їх — було полонених понад три тисячі. Кожен носив на шиї табличку, де стояв його номер, а також вік, вага, хвороби, відзначені були й різні особливі здібності. Купці вешталися всюди, наказували полоненим уставати, присідати, підіймати їм руки й ноги, розкривали роти, мацали їх. Купці нарікали. Це не був добрий товар, аукціон завтра відбудеться поганенький.

Веспасіан ходив у супроводі кількох офіцерів, також Ценіс, потім свого іudeя Іосіфа, який був потрібен йому, щоб краще зрозуміти полонених. Він мав дістати із здобичі десять невільників і хотів вибрати їх, доки весь цей товар піде в продаж. Ценіс потребувала перукаря і доброго на вигляд хлопця, щоб міг прислуговувати за столом. Практичний Веспасіан, навпаки, хотів добрати пару міцних чоловіків, щоб вони працювали на сільсько-господарських роботах у його італійських маєтках.

Він був у доброму настрої, жартував, говорячи про невільників - іudeїв.

— Страшенно трудно з їхніми суботами, святами, хитромудрими приписами щодо ~~тжі~~ і всякою іншою всячиною. Коли терпіти, щоб вони виконували так звані релігійні приписи, то мусиш дивитися, як вони половину свого життя ледарюють; коли не терпіти, то вони стають уперто непокірними. Власне, вони добре тільки на те, щоб перепродувати їх іншим іudeям. Я запитував себе,— обернувшись він раптом до Іосіфа,— чи не повинен я перепродати вас вашим землякам. Але вони пропонували мізерну ціну, вони видимо мають надмір пророків.

Іосіф усміхався тихо й скромно. Але в душі він аж ніяк не усміхався. Із тих крихіток розмов, які він підхопив, він зрозумів, що дама Ценіс, яка його терпіти не могла, намагалася за Веспасіановою спиною перепродати його генерал-губернаторові Муціану. Чемний Муціан, що цікавився літературою, безумовно не дозволяв би собі так грубо жартувати з ним, як маршал. Але Іосіф уже відчув, що його доля зв'язана з цим Веспасіаном. Бог прикував його до цього чоловіка, тут був його великий шанс. Його усмішка, коли Веспасіан жартував, що наче хоче його продати, була тонка, трохи крива.

Підійшли до купи жінок. Їм якраз дали їсти; жадібно, і проте дивовижно тупо ковтали вони свій сочевичний суп, жували свої солодкі ріжки. Це був перший справді гарячий день, спека й сморід були кругом. Старішим жінкам, які придатні були вже тільки для роботи, залишили їхні убрання, молодші були голі. Була між ними одна зовсім молода дівчина, тонка, проте не худа. Вона не їла, вона сиділа із скрещеними ногами, втягнувши плечі, руками вона обхопила кісточки на ногах, вона нахиллася

вперед, щоб прикрити свою голизну. Так сиділа вона, дужа злякана, і великими очима дивилася уважно, зацьковано й докірливо на чоловіків.

Веспасіанові дівчина впала в око. Він підійшов до неї, важко сопучи від жари. Він скопив дівчину за плечі, розправив їх. Настрашена, жахно перелякано, дивилася вона на нього вгору.

— Встань,— звелів їй капітан Фронто. Він нахилився, підняв дерев'яну табличку, що звисала їй на груди, голосно прочитав:— Мара, дочка Лакіша, театрального служника з Цезарії, чотирнадцяти років, незаймана. Ну, да,— сказав він і крекчучи знову випростався.

— Ти підведешся, собако?— просичав один з наглядачів. Вона видимо нічого не розуміла через переляк.

— Я гадаю, ти повинна встати, Мара,— м'яко сказав Іосіф.

— Облиште її,— неголосно сказав Веспасіан.

— Підемо далі?— спитала дама Ценіс.— Чи ти хочеш взяти її? Я не знаю, чи не подібна вона до телиці.

Дама Ценіс нічого не мала проти того, щоб Веспасіан втішався, але вона сама любила вишукувати об'єкти для цих утіж. Дівчина тепер підвела. Овальне, ніжне й ясне виступало тепер обличчя із довгого, дуже чорного волосся, повногубий рот з великими зубами був напіврозкритий. Безпорадна, гола, юна, гідна жалості стояла вона, повертаючи голову то туди, то сюди.

— Спитайте, чи не вміє вона чого особливого?— повернувся Веспасіан до Іосіфа.

— Великий пан питает, може ти знаєш яке особливе майстерство,— сказав Іосіф приязно й обережно до дівчини. Мара дихала сильно, переривчасто, вона пронизливо дивилася на Іосіфа своїми довгими очима.

Раптом вона поклала руку на лоб і низько склонилася, але не відповідала.

— Підемо далі? — питала дама Ценіс.

— Я гадаю, ти повинна нам відповісти, Мара? — лагідно умовляв Іосіф дівчину. — Великий пан питає, чи не знаєш ти якого особливого мистецтва, — повторив він терпляче.

— Я знаю дуже багато молитов напам'ять, — сказала Мара. Вона говорила боязко, її голос звучав дивно тъмяно, приемно.

— Що вона каже? — довідувався Веспасіан.

— Вона вміє молитися, — повідомив Іосіф.

Панство сміялося. Веспасіан не сміявся.

— Ну, так, — сказав він.

— Чи смію послати вам дівчину? — спитав капітан Фронто.

Веспасіан вагався.

— Ні, — відповів він нарешті, — мені потрібні робітники для моїх маєтків.

Увечері Веспасіан спитав Іосіфа:

— Ваші жінки багато моляться?

— Наші жінки не мають обов'язку молитися. Вони повинні додержувати заборон, але не заповідей. Ми маємо 365 заповідей, стільки, як днів року, і 248 заборон, стільки, як кісток у людини.

— Більш ніж досить, — зауважив Веспасіан.

— Ти гадаєш, вона справді незаймана? — спитав він через якусь хвилину.

— Наш закон карає ненепорочність жінок смертю, — сказав Іосіф.

— Закон, — знизав плечима Веспасіан. — Про ваш закон дбають, можливо, ваші дівчата, але не мої солдати. Хоч, мушу сказати, я зробив усе можливе, щоб і в цьому випадку вони мусили додержувати дисципліни. У неї великі коров'ячі очі. Вони дивляться так, наче за ними криється усе можливе.

Певно, за ними не криється нічогісінько, як завжди у вашій країні. Все має патетичний вигляд, а при-
дивиця близче—нічого за тим. Як з вашим ві-
внанням, пане пророк? — став він несподівано злім.—
Якби я послав вас у Рим, то ви безумовно були б
давно вже засуджені й поневірялися б у якомусь
сардінському руднику, замість розмовляти тут з го-
жими іудейськими дівчатами.

Іосіфа мало турбували такі жарти маршала. Він
уже досить давно помітив, що не тільки він зв'язаний з іншим.

— Генерал - губернатор Муціан,— відповів він
з сміливою чесністю,— заплатив би ціну щонай-
менше дюжини гірничих робітників, якби ви відсту-
пили мене йому. Я не думаю, щоб мені погано ве-
лося в Антіохії.

— Щось ти став дуже зухвалий, мій іудейчику,—
сказав Веспасіан. Іосіф змінив тон.

— Моє життя було б розбите,— сказав він гаряче,
смиренно й переконливо,— якби ви відіслали мене.
Вірте мені, консул Веспасіан. Ви спаситель, і Ягве
послав мене до вас, щоб знову й знову говорити
вам це. Ви спаситель,— повторював він уперто,
палко й ретельно.

Веспасіан дивився глузливо, злегка заперечливо.
Він не міг перешкодити вогненним запевненням цього
чоловіка проходити в його стару кров. Це гнівило
його, що він завжди викликав у іudeя такі проро-
кування. Він занадто звик до його таємничого, упев-
неного голосу, почував себе дуже зв'язаним з
іudeєм.

— Якщо твій бог не дуже поспішає, мій іудей-
чику,— глузував він,— то месія виглядатиме дещо
похилим, доки нарешті об'явиться.

Іосіф, він сам не зінав звідки бралася в ньому
певність, відповів тихо й непожитно:

— Коли раніше, ніж літо дійде до середини, не станеться чогось такого, що в корені змінить ваше становище, консул Веспасіан, тоді, прошу, продайте мене в Антіохію.

Веспасіан злизнув ці слова з задоволенням. Але він не хотів це показати і заперечував:

— Ваш цар Давид звелів класти собі в постіль теплу молоду дівчину. Він був не такий, щоб пропустити ласкій шматочок. Я гадаю, ви всі не такі. Як це, мій іудейчуку, можете ви мені трохи розказати?

— У нас кажуть,— пояснював Іосіф,— що коли чоловік побуває з жінкою вкупі, тоді бог не говорить більше через нього сім молодиків. Я, доки писав книгу про Маккавеїв, не доторкнувся до жодної жінки. І відтоді, як я дістав головне командування в Галілії, я не доторкнувся до жодної жінки.

— Але це вам мало допомогло,— зауважив Веспасіан.

Другого дня маршал звелів на аукціоні залишити Мару, дочку Лакіша, для себе. Того ж вечора її привели до нього. Вона ще мала на шиї обідок, який носять ті, кого по праву війни продають під списом, але з розпорядження капітана Фронто її викупали, намостили миром і одягли в убрання з прозорого коіхемського флеру. Веспасіан оглянув її своїми світлими, твердими очима геть усю.

— Дурноголові,— лаявся він.— Баранячі мозки! Вони підготували її як іспанську повію. За таке я не дав би й ста сестерців.

Дівчина не розуміла, що говорив старий чоловік. Так багато спало на неї, і тепер вона стояла злякано й тупо. Іосіф говорив до неї її рідною арамейською мовою, говорив м'яко, обережно; вона відповідала нерішуче своїм тъмяним голосом. Веспасіан терпляче слухав чужу, горлову розмову. Нарешті Іосіф пояснив йому:

— Вона соромиться, бо гола. Нагота у нас великий гріх. Жінка не сміє показуватися голою, навіть коли це їй, за визначеннями лікаря, врятує життя.

— Безглуздя,— констатував Веспасіан. Іосіф продовжував:

— Мара просить князя, щоб він звелів дати їй убрання з одного куска й чотирикутне. Мара просить князя, щоб він звелів дати їй сітку на волосся і напарфумовані сандалії для її ніг.

— Вона мені і так пахне доволі добре. Але гаразд. Вона це матиме.

Він відіслав її, їй не треба сьогодні приходити знову.

— Я можу чекати,— пояснив він довірливо Іосіфі.— Я навчився чекати. Я відкладаю на деякий час гарні речі, перш ніж смакувати їх. І для їжі, і для постелі, і для всього іншого. І тут теж я мушу почекати деякий час, доки дійду свого.— Він тер, крекучи, свою подагричну руку, став ще довірливіший.— Ти, власне, бачиш щонебудь привабливе у цій іудейській дівчині? Вона ляклива, вона сором'язна, розмовляти з нею я теж не можу. Дівчатко дуже миленьке, алеж тут, грім і Юпітер, можна знайти вродливіших жінок. Трясця його знає, що вабить у такому маленькому звіряті.

Іосіфа теж вабила дівчина Мара. Він зінав їх, цих жінок з Галілеї, вони були повільні, лякливи, можливо й сумні, але коли вже розкривалися, то пристрасні й розкішні.

— Вона каже,— з незвичною одвертістю пояснював він римлянинові,— що їй випала гірка доля. І вона правду каже. Ця Мара, дочка Лакіша, не має багато причин вимовляти благословення, коли вона тепер дісталася своє нове, чотирикутне убрання.

Веспасіан розсердився.

— Сентиментальність, іудейчику? Ви починаєте завдавати мені неприємностей. Ви вважаєте себе за надто важливих. Коли хочеш узяти в свою постіль малу дівчину, ви вимагаєте таких підготувань, як до великого походу. Я от що тобі скажу, мій пророче. Навчи її трохи латині. Поговори з нею завтра перед обідом. Але гляди мені, не посмакуй попереду сам, вважай, щоб твоя пророча сила не зазнала ніякої шкоди.

Другого дня Мару привели до Іосіфа. Вона була одягнена у звичайні в країні чотирикутне убрання з одного куска, темнокоричневе, з червоними смужками. Маршал мав добрий інстинкт. Чистота її овального лиця, низький сяючий лоб, довгі очі, розкішний рот через простий одяг стали багато помітніші, ніж при пишно оздобленій наготі.

Іосіф обережно розпитував її. Її батько, вся її сім'я загинули. Це сталося, гадала дівчина Мара, через те, що він жив усе життя в гріхах і навіть вона, так вона гадає, покарана за його гріхи. Лакіш бен-Сімон працював служником у театрі в Цезарії. Він, раніше ніж стати на цю посаду, запитував багатьох священиків і докторів, і йому, правда, вагаючись, дозволили заробляти таким способом свій жліб. Але інші були проти того, щоб визнати його діяльність за побожну. Мара вірила цим побожним, вона чула промови маккавеїстів, робота її батька була гріхом, тому від неї відчурався бог. І от вона стояла гола перед необрізаними, римляни видивлялися на її наготу. Чому Ягве не послав їй раніше смерть? Вона тихо скаржилася своїм тьмяним голосом, смиренно виходили слова з її розкішного рота, юна, мила, достигла сиділа вона перед Іосіфом. Її виноградник квітне, думав він. Він відчув раптом велике бажання, коліна в нього ослабли, це було як тоді, коли він лежав у печері в Іотапаті.

Він дивився на дівчину, вона не відвертала своїх довгих, пронизливих очей перед його поглядом, її рот напіврозкрився, її гарне, свіже дихання доходило до нього, він жадав її дуже. Вона продовжувала:

— Що мені робити, мій докторе й пане? Це велика втіха, велика милість, що бог дав мені змогу чути ваш голос.

І вона усміхнулася.

Ця усмішка зробила те, що в Іосіфові піднялася дика, безмежна лють проти римлянина. Він рвав свої кайдани, вгамовувався, знову рвав, вгамовувався. Він сам мусив допомагати ненаситному римлянинові, дикому звіреві, узяти в свою постіль цю дівчину.

Мара раптом підвелається. Все ще усміхаючись, стала вона, легконога, ходити сюди й туди в своїх плећених напарфумованих сандаліях.

— В суботу я завжди носила напарфумовані сандалії. Це заслуга, яку зараховує бог, коли в суботу хтось добре одягнений. Чи це правильно, що я заҗадала від римлянина напарфумовані сандалії?

Іосіф сказав:

— Слухай, Мара, дочко Лакіша, незайманице, моя дівчина,— і він обережно намагався її пояснити, що вони обое, він і вона, ради однакової мети послані богом до цього римлянина. Він говорив її про дівчину Естер, яку бог послав до царя Агасфера, щоб врятувати її народ, і про дівчину Ірену перед царем Птоломеєм.— Це твое завдання, Мара, щоб ти вподобалася римлянинові.

Але Мара боялася. Необрізаний, святотатець, який стане на суд у долині Гіном, старий чоловік... її брала огіда, вона тремтіла вся. Іосіф, з люттю в серці проти себе і проти іншого, говорив до неї обережними, ніжними словами, готуючи дю поживу для римлянина.

Веспасіан другого ранку змальовував грубо й одверто, як було з Марою. Трохи страху й сорому він визнавав за цілком правильне; але вона тремтіла усім тілом, стала майже непритомна, а після довгий час лежала нерухомо й заціпеніло. Він старий чоловік, трохи ревматичний, вона для нього занадто втомна.

— Вона, здається, до країв переповнена суевірними уявленнями: коли я її займу, то її пожеруть демони чи подібне щось. Ти це повинен краще знати, мій іудейчуку. Слухай сюди, зроби її мені ручнішою. Ти хочеш? Зрештою, як це буде по-арамейському: „Будь ніжна, не будь дурна, моя голубко“, чи як там?

Мара, коли Іосіф знову побачив її, справді була заціпеніла й замкнута. Словя механічно виходили з її рота, вона була як підрум'янений мрець. Коли Іосіф хотів наблизитися до неї, вона відсахнулася і закричала, наче прокажена, безпорадно й страшно:

— Нечиста! Нечиста!

Раніше, ніж настала середина літа, надійшли великі вісті з Рима. Повстання на Заході вдалося, сенат відсторонив цезаря, Нерон, п'ятий Август, сам себе вбив, і зробив це досить пристойно, показуючи своїм близьким велику виставу. Володарями світу стали керівники армії. Веспасіан усміхався. Він був чоловік зовсім не патетичний, але він випростався дужче. Це було добре, що він послухався свого внутрішнього голосу і не закінчив дуже швидко похід. Він мав тепер три сильні легіони, а з Муціановими сім. Він скопив Ценіс за плечі, сказав:

— Нерон помер. Мій іудей зовсім не дурень, Ценіс.

Вони дивилися одне на одне, їх важкі тулуби житалися туди й сюди, тихо, рівномірно; обое усміхалися.

Іосіф, коли почув звістку про смерть цезаря Нерона, зовсім помалу підвівся. Він був ще зовсім молодий чоловік, мав тридцять один рік, і він пережив багато більше, ніж середній чоловік тридцяти одного року. Тепер він стояв, сильно дихав, ухопивши себе за груди, трохи розкривши рот. Він вірив у те, що Ягве в ньому, він грав дуже велику гру і не програв її. З трудом надів він закутими в кайдани руками священицьку шапку, говорив благословення: „Слава тобі, Ягве, наш боже, що дав нам дожити, добутися, досягти цього дня“. Потім помалу, важко, підняв він праву ногу, далі ліву, він танцював, як великі пани народу танцювали на свято водочерпання, він тупав, кайдани дзвеніли, він стрибав, підскакував, притупував, намагався ляскати в долоні, бити себе по стегнах. Дівчина Мара увійшла в намет, вона стояла страшно збентежена, налякана. Він не переставав, він танцював далі, він шаленів, він кричав:

— Смійся з мене, Мара, дочка Лакіша, смійся, як сміялася дочка ворога з танцюючого Давида. Не май страху. Не від катани походить танець, а від царя Давида, що танцював перед ківотом заповіту.

Так радувався доктор і пан Іосіф бен-Маттіас, священик першої черги, що бог не дав зганьбити його пророкування.

Увечері Веспасіан сказав Іосіфові:

— Тепер ви можете зняти кайдани, доктор Іосіф. Іосіф відповів:

— Якщо ви дозволите, консул Веспасіан, я носитиму кайдани далі. Я хочу носити їх, поки цезар Веспасіан їх розрубає.

Веспасіан вискалився.

— Ви хоробрій чоловік, мій іудею,— сказав він. Іосіф, коли йшов додому, беззвучно наспистував

крізь зуби. Він робив це дуже рідко, тільки коли був у особливо прекрасному настрої. І це був кути-
лет невільника Ісідора, який він насвистував: „Хто
тут пан? Хто платить за масло?“

Кур'єри ганяли з Антіохії в Цезарію, з Цезарії в Антіохію. Гінці прибували з Італії, Єгіпта. Сенат і гвардія проголосили цезарем старого генерала Гальбу, подагричного, бурчливого, вередливого пана. Він довго не залишиться цезарем. Хто буде новим цезарем, це визначать армії, рейнська, дунайська, східна. Генерал-губернатор Єгіпта, Тіверій Александр, пропонував тримати тісний зв'язок між ним і обома володарями Азії. І навіть кислуватий Веспасіанів брат, поліцей президент Сабін, почав рухатися, зголошувався, робив темні пропозиції.

Багато було діла, і Веспасіан зовсім не мав часу на вивчення арамейської мови ради дівчини Марі. Грім і Юлітер! Вона мусить нарешті навчитися бути ніжною по-латині. Але Мара не вчилася цього. Її мусили навіть пильнувати, щоб вона не закололася шпилькою для волосся, як вже намагалася.

Таке нерозуміння дратувало воєначальника. Він почував себе якимсь темним способом зобов'язаним перед іудейським богом, він не хотів, щоб дівчина роз'єднала його з богом. Він не звірявся Іосіфові з цього приводу; і він шукав інших посередників, стараючись довідатися, що, власне, смутить її серце. Він був вражений несподіванкою, коли дізнався. Цей шматок нічого сповнений був такою ж наївною зарозумілістю, як і його іудей. Веспасіан усміхався широко, трохи злісно. Він зінав, як він допоможе собі, дівчині і Іосіфу.

— Ви, іудеї,— заявив він Іосіфові того ж дня при дамі Ценіс,— справді переповнені зухвалим, варварським суевірством. Уявіть собі, доктор Іосіф, ця

маленька Мара твердо переконана, що нечиста, бо побувала в моїй постелі. Ви це розумієте?

— Так,— сказав Іосіф.

— Тоді ви хитріший за мене,— зауважив Веспасіан.— Є якийнебудь спосіб знову зробити її чистою?

— Ні,— відказав Іосіф. Веспасіан випив доброго ешкольського вина, потім заявив задоволено:

— Але вона знає спосіб. Коли з нею одружиться іудей, тоді, запевняє вона, стане вона знову чистою.

— Це дитячий лепет,— заявив Іосіф.

— Це не гірше суевірство, ніж перше,— зауважив примирливо Веспасіан.

— Трудно буде знайти іudeя, щоб одружився з нею,— сказав Іосіф.— Закон забороняє це.

— Я знайду одного,— відповів лагідно Веспасіан. Іосіф запитливо дивився на нього.

— Тебе, іудейчику,— усміхнувся римлянин.

Іосіф зблід. Веспасіан задоволено виговоряв йому:

— Ви не вихованій, мій пророче. Принаймні „красенько дякую!“ ви могли б сказати.

— Я священик першої черги,— сказав Іосіф, і його голос звучав хрипко, дивно згасло.

— Клято гидливі ці іudeї,— сказав Веспасіан до Ценіс.— До чого хтось з наших приторкнувся, те вже їм не пасує. А цезар Нерон і я сам одружилися з жінками, які жили з іншими. Що ти скажеш, стара дійнице?

— Я походжу від Хасмонеїв,— сказав дуже тихо Іосіф,— мій рід іде від царя Давида. Коли я одружусь з цією жінкою, тоді я назавжди втрачу свої священицькі права, і діти від такого єднання незаконні, безправні. Я священик першої черги,— повторював він тихо, настійливо.

— Ти купа дреку,— сказав просто й рішуче Веспасіан.— Якщо ти матимеш дитину, я хочу бачити її через десять років. Тоді ми виявимо, чи це твій син чи мій.

— Ви одружитеся з нею? — зацікавлено спитала дама Ценіс.

Іосіф мовчав.

— Так чи ні? — спитав, несподівано різко, Веспасіан.

— Я не кажу ні так, ні ні, — відповів Іосіф. — Бог, який визначив, що полководець повинен стати цезарем, вселив полководцеві це бажання. Я схиляюсь перед богом.

І він низько схилився.

Іосіф погано спав у наступній ночі; його кайдани муляли йому. Так високо підняла його влучність його пророкування, так низько скинув його нахабний жарт римлянина. Він згадував науку єссея Бануса в пустині. Плотська жадоба проганяє дух божий; йому стало само собою зрозумілим, що він мусив утримуватися від жінок, доки його пророкування не здійснилося. Дівчина Мара була приемна його серцю й тілу, за це він мусив тепер платитися. Коли він одружиться з цією дівчиною, що через полон і спання з римлянином перетворилася на повію, тоді він буде відкинутий богом і заслужить привселюдне бичування. Він точно знав приписи закону; тут не було ніяких винятків, пролазок і сприятливих тлумачень. „Виноградна лоза не повинна обвиватися круг терну“,— це була основна засада. А автентичні коментарі докторів до речення „Прокляті, хто спить з твариною“ кажуть, що священик, який змішується з повією, не кращий за того, що спить з твариною.

Але Іосіф проковтнув усю отруту. Висока гра вимагає високої ставки. Він зв'язаний з цим римлянином, він візьме на себе ганьбу.

Веспасіан витрачав час і увагу на те, щоб до кінця натішитися жартом. Він звелів докладно розповісти йому про заплутане іудейське шлюбне право,

також про церемоніал заручин і весілля, що в Галілеї був інший, ніж в Іудеї. Він дивився, щоб усе відбулося точно за ритуалом.

Ритуал вимагав, щоб, замісто померлого батька, про ціну викупу нареченої провадив з нареченим переговори опікун. Беспасіан оголосив себе опікуном. Це був звичай, що наречений платить двісті цуців, якщо наречена діва, сто цуців — якщо наречена вдова. Беспасіан звелів записати в документі півтораста цуців викупу за Мару, дочку Лакіша, і настоював, щоб Іосіф особисто видав їйому боргову розписку на цю суму. Він покликав докторів і студентів шкіл Тіверії, Магдали, Сепфоріса і інших нотаблів окупованої області, як свідків весілля. Багато відмовилися брати участь у гидоті. Полководець наклав на них штрафи, а на їхні громади контрибуції.

Усе населення було запрошено через герольдів до участі в святі. Для весільного походу мали приставити найкоштовніший весільний паланкін Тіверії, як велить звичай при шлюбі великих панів. Замісто батька Беспасіан, коли Мара в оповитому міртами вінчальному паланкіні залишила свій дім, сказав: „Дай же, боже, щоб ти не повернулася сюди“. Потім її пронесли через місто, і найзначніші іудеї Галілеї, теж прикрашені міртами, несли її вінчальний паланкін. Дівчата з факелами йшли попереду, за ними студенти, розмахуючи глечиками з благородними пахощами. Вино і селей лилися дорогою, розкидалися горіхи й підсмажені колоски. Всюди чувся спів: „Люба ти сарно, парфуми, рум'яна, лікувальна трава не потрібні тобі“. На всіх вулицях танцювали; шістдесятлітні матрони мусили стрибати під звуки ріжка, як і шестилітні дівчатка, і навіть старі доктори мусили танцювати з міртовими гілками в руках, бо Беспасіан бажав вшанувати своїх молодих за старими звичаями.

Так провели і Іосіф через місто Цезарію, і цей довгий шлях був сповнений не меншою мукою, ніж шлях через римський табір, коли його вперше провадили до Веспасіана. Нарешті стояв він разом з Марою у вінчальному наметі — хуппі. Вінчальний намет був із білого, затканого золотом полотна, з стелі звисали виноградні грана, фіги й оливки. Веспасіан і цілий ряд його офіцерів, також іудейські нотаблі Галілеї були за свідків при тому, як Іосіф одружувався з дівчиною Марою. Вони чули, як він виразно й розлютовано вимовляв формулу, що була злочинною в його устах: „Цим свідчу, що ти вінчаєшся зі мною по закону Мойсея й Ізраїля“. Земля не провалилася під ним, коли священик вимовляв ці заборонені йому слова. Плоди легко гойдалися під стелею вінчального намета. Кругом співали: „Обгорожений сад — сестра моя люба, наречена, замкнене джерело, під печаттю криниця“. А дівчина Мара, безсоромна й прегарна, не відвела довгих, пронизливих очей від блідого Іосіфового обличчя і відповіла на вірш: „Нехай прибуде мілий мій у сад свій, нехай споживає солодкі овочі в ньому“.

Веспасіан казав перекладати йому все, усміхався задоволено.

— Одне я хотів би вимолити тобі, мій любий,— проговорив він до Іосіфа,— щоб ти занадто швидко не випхався з саду.

Принцеса Береніка, дочка першого царя Агріппи і сестра другого, облишила свої роздумування в пустині, повернулася знову до Іудеї. Віддаючись пристрасно кожному почуттю, вона, коли римляни порозоряли міста Галілеї, страждала прямо тілесно і втекла у південну пустиню. Її била пропасниця, з огидою відмовлялася вона від страв і напоїв, бичувала себе, занедбала своє волосся, одягалася

в жорстку власяницю, підставляла своє тіло під денну спеку і нічний холод. Так жила вона тижні, місяці, самотня, в безвихідній пригнобленості, нікого не бачачи, крім поселян, ессеїських братів і сестер.

Але коли чутки про бурхливі події, які відбувалися в Римі, про смерть Нерона й заколоти, що не припинялися з призначенням Гальби, дійшли незрозумілим чином і до пустині, принцеса, з такою ж пристрастю, з якою поринула була в бездонне море покути, кинулася тепер у політику. Здавна її схильності змінювалися враз; то вона заглиблювалася в святе письмо, настійливо й палко шукаючи бога, то спрямовувала всю силу свого сміливого й поворотного духу на нелади в управлінні держави й провінцій.

Вже в дорозі почала вона працювати, інтригувала, посылала й діставала незліченні листи, депеші. Задовго до того, як вона знову потрапила до Іудеї, її ясні були нитки, що простяглися від Сходу до Заходу, ясний був розподіл влади й сили в державі, вона намітила плани, стала на певні позиції. Багато факторів стикалося, перепліталося: рейнська армія, дунайська армія, військо на Сході; сенат, багаті пані в Римі й провінціях; вдача й сила губернаторів Англії, Галлії, Іспанії, Африки, вищих урядовців у Греції, на Чорному морі; особа скупого, бурхливого, старезного цезаря; численні кандидати в спадкоємці, яких називали і тихо і голосно. Що більше заплутаності, хаосу в світі, то краще. Можливо, пощастить пересунути центр ваги світового правління знову на Схід, так що світ буде порядкований не з Рима, а з Іерусаліма.

Принцеса зважувала, обраховувала, шукала точку, за яку могла вхопитися. На Сході, її Сході, три чоловіки мали владу: господар Єгипта, Тіверій Александр; господар Сирії, Муціан; фельдмаршал в Іудеї, Вес-

пасіан. І от тепер вона прибула в його головну квартиру, щоб побачити цього фельдмаршала. Вона мала велике упередження проти нього. Його називали експедитором, кінськокізячником, він має бути підступний, хитрий мужик, грубий і незграбний, з її країною Іудеєю він поводився брутальним і кривавим способом. Вона гидливо кривила довгі, міцні губи, коли думала про нього. На жаль, про нього часто доводилося думати, він дуже висунувся, мав щастя. У весь Схід сповнений був чутками про божі ознаки й пророцтва, що вказували на нього.

Веспасіан неввічливо довго вагався, доки врешті відвідав принцесу. Він теж мав велике упередження. Він чув про цю химерну східну даму, про її модерні примхи, її надмірну палкість у коханні, про аж ніяк не сестерські відносини з своїм братом. Снобістична, кучерявиста поведінка цієї східної дами була йому противна. Але було б безглаздям без потреби робити з неї свого ворога. Вона мала численні зв'язки в Римі, її вважали за дуже вродливу, вона була неймовірно багата. Навіть її дика пристрасть до будівництва,— вона й її брат всіляли палацами у весь Схід,— не проковтнула помітно її багатства.

Береніка для прийому Веспасіана одяглася строго й церемонно. Її велика, благородна голова, ще запалена сонцем, по-царському виступала із збористого убрання, коротке непокірне волосся було без ніяких прикрас, парчеві рукави спадали над гарними, довгими, ще засмаленими пустинею руками. Вже після кількох вступних слів вона прямо приступила до цілі:

— Дякую вам, консул Веспасіан, що ви так довго щадили місто Іерусалім.

Голос її був глибокий, повний, тъмяний, проте почувалося в ньому якесь легеньке, нервове трептіння, звучав він також трохи надтріснуто, з тихою, хвилюючою хриплivістю.

Веспасіан холодно оглянув жінку своїми твердими, світлими очима, потім сказав, сопучи, стримано:

— Щиро кажучи, я щадив не Єрусалім, а своїх солдатів. Коли ваші земляки робитимуть так і далі, тоді, я сподіваюся, зможу взяти місто без великих жертв.

Береніка відповіла члено:

— Говоріть, прошу, далі, консул Веспасіан. Ваш сабінський діалект так приемно слухати.

Вона сама говорила легкою латинською мовою, без ніякого акценту.

— Так,— сказав Веспасіан добродушно,— я старий мужик. Це має свої вигоди, але й свої невигоди. Для вас, гадаю я.

Принцеса Береніка підвелася; злегка пружинячи, свєєю славетною ходою, вона підійшла зовсім близько до фельдмаршала:

— Чому ви, власне, такий дражливий? Певно, вам розповідали про мене дикі речі. Ви не повинні їм вірити. Я іудейка, внучка Ірода й Хасмонеяни. Це дещо трудне становище, коли ваші легіони перебувають у країні.

— Я можу зрозуміти, принцесо Береніко,— відповів Веспасіан,— що ви мрієте про заплутані інтриги, доки в Римі дуже старий цезар, що не призначив спадкоємця. Я дуже шкодів би, якби був змушений вважати вас за ворога.

— Мій брат Агріппа зараз у Римі, щоб уклонитися цезареві Гальбі.

— Мій син Тіт поїхав до Рима з такою ж метою.

— Я знаю це,— сказала Береніка спокійно.— Ваш син поклониться цезареві Гальбі, хоч ви з перехоплених листів певно знаєте, що цезар хотів вас убити з допомогою підпачених людей.

— Коли дуже старий пан,— відповів Веспасіан ще спокійніше,— сидить на дуже хиткому троні,—

тоді він шукає способів утримати рівновагу. Це природна річ. Коли ми обое станемо колись такі ж старі, ми певно так само робитимо. Чого ви, власне, бажаєте, принцесо Береніко?

— Чого ви бажаєте, консул Веспасіан?

— Ви, люди Сходу, намагаетесь завжди спершу вивідати ціну іншого.

Жаве, міністе обличчя принцеси раптом засяяло великою, сміливою певністю.

— Я бажаю,— сказала вона своїм глибоким, хвилюючим голосом,— щоб цей прастарий, святий Схід мав належну частку в світовому пануванні.

— Це дещо надто загально сказано, як для моого сабінського мужицького лоба. Але я боюся, що кожне з нас хоче досить таки протилежного. Я якраз хочу, щоб припинилося широке нехлюйство, що протискується в державу з Сходу. Я бачу, що східні плани цезаря Нерона і його схильність до Сходу принесли державі багато міліардів боргів. Тому я вважаю, що за східну святість дещо переплачено.

— Коли цезар Гальба помре,— спітала Береніка прямо,— тоді східна армія не намагатиметься вплинути на призначення цезаря?

— Я за закон і право,— заявив Веспасіан.

— Ми всі за це,— відповіла Береніка,— але думки про те, що таке закон і право, іноді розходяться.

— Я буду вам справді вдячний, люба дамо, коли ви мені ясно скажете, чого, власне, ви хочете.

Береніка підібралася; її лице стало зовсім спокійним. З тихою, бурхливою щирістю вона сказала:

— Я хочу, щоб храм Ягве не був зруйнований.

Веспасіан був посланий сюди з дорученням усмирити Іudeю всіма засобами, які здадуться йому правильними. Одну коротку мить його брала охота відповісти: „На жаль, щоб зберегти світове панування, не доводиться вважати на архітектуру“. Але

він бачив її нерухоме, внутрішньо напружене лицє, і тільки пробурчав заперечливо:

— Ми не варвари.

Вона не відповіла нічого. Помалу, з сумною недовірою заглибила вона свої довгі, виразні очі в його очі, і йому стало неприємно. Хіба не було йому цілком байдуже, чи вважатиме його ця іудейка за варвара? Але дивним чином це не було йому байдуже. Він відчував перед нею ту невелику ніяковість, як іноді при своєму іudeеві Іосіфі. Він старався позабутися цього почуття:

— Вам не слід грati на моєму честолюбстві. Для того я вже не досить молодий.

Береніка визнала, що Експедитор — твердий, важкий чолов'яга, клято скритний, при всій своїй видимій одвертості. Вона повернула розмову на інше.

— Покажіть мені портрет свого сина Тіта,— попросила вона.

Він послав гінця, щоб приніс портрет. Вона розглядала його зацікавлено і сказала багато такого, що мало бути приємним для батьківського серця. Але Веспасіан був старий і знат людей, він добре бачив, що портрет їй зовсім не вподобався. Всіні попрощалися приязно; і римлянин, і іудейка знали, що вони терпіти не можуть одне одного.

Береніка, коли на її бажання Іосіф бен-Маттіас прийшов до неї, застережно простягла руку, крикнула:

— Не підходьте ближче. Лишайтесь там. Має бути сім кроків між вами і мною.

Іосіф зблід, бо вона трималася від нього на такій віддалі, як від прокаженого.

Береніка почала:

— Я прочитала вашу книгу, аж двічі.

Іосіф відповів:

— Хто писатиме ніохоче й без захвату, коли розповідає про таких предків, як наші?

Береніка сильно пригладила коротке, непокірне волосся. Це правда — чоловік був родич в нею.

— Я шкодію, мій кузен Іосіф,— сказала вона,— що ми родичі з вами.— Вона говорила дуже спокійно, тільки мало помітна хриплivість вібрувала в її голосі.— Я не розумію, як ви могли далі жити після падіння Іотапати. Відтоді немає в Іудеї нікого, кого не брала б огіда, коли він чує ім'я Іосіфа ben - Маттіаса.

Іосіф думав про те, як Іуст із Тіверії заявив: „Ваш доктор Іосіф негідник“. Але слова цієї жінки не дошкуляли його.

— Про мене певно розповідають дуже багато поганого,— сказав він,— але я не думаю, щоб хтонебудь розповідав вам, що я боягуз. Подумайте, прошу вас, про те, що іноді зовсім не трудно вмерти. Вмерти було легко й дуже велика спокуса. Потрібна була велика рішучість, щоб жити. На це потрібна мужність. Я зостався жити, бо знат, що я є знаряддя Ягве.

Довгі губи Береніки скривилися, все її лице виявляло глувування й зневагу.

— Іде чутка по всьому Сходу,— сказала вона,— якийсь іудейський пророк оповістив, що римлянин месія. Ви цей пророк?

— Я знаю,— сказав Іосіф спокійно,— що Веспасіан є чоловік, про якого говорить Письмо.

Береніка перехилилася через межу тих семи кроків, які визначила собі. Між ними був увесь простір кімнати, також і жаровня, бож стояла холодна зима. Вона розглядала чоловіка; він усе ще носив свої кайдани, але на вигляд був виплеканий.

— Я мушу пильно вдивитися в цього пророка,— кепкувала вона,— що охоче ковтає покидьок римлянина, коли той велить. Мені стало млюсно від

зневаги, коли я почула, як доктори з Сепфоріса мусили дивитися на ваше „весілля“.

— Так,— сказав спокійно Іосіф,— я й це проковтнув.

Він став ураз маленький і пригноблений на вигляд. Більше ніж те, що він одружився з дівчиною, гнітило й принижувало його інше. Тоді у вінчальному наметі він дав обітницю не доторкатися до Мара. Але потім Мара прийшла до нього, вона сиділа на ліжку, юна, з гладенькою шкірою, гаряча, повна чекання. Він узяв її, мусив її взяти, як мусив пити, коли вийшов отоді з печери.

Дівчина Мара була біля нього відтоді. Її великі очі невідривно дивилися на нього однаково палко і коли він її брав, і коли він її гнівно і з великою зневагою відсилав геть. Береніка більше ніж не помилялася. Він не тільки проковтнув покідьок римлянина, він відчував смак у тому.

Іосіф дихав часто, і Береніка не настоювала на цій темі. Вона заговорила про політику, палко обурювалася проти маршала:

— Я не хочу, щоб цей мужик сидів у центрі світу. Я не хочу цього.

Її тьмяний голос став гарячим від пристрасті, Іосіф стояв спокійно, опанувавши себе. Але він був повен іронії з приводу її безсилості. Вона добре це бачила.

— Підіть, мій кузен Іосіф,— глузувала вона,— скажіть це Йому. Зрадьте мене ради нього. Може, дістанете тоді щедрішу нагороду, ніж невільниця Мара.

Вони стояли, розділені простором кімнати, обое єудеї, молоді обое, гарні обое, спонукувані обое гарячою волею до своїх цілей. Око - в - око стояли вони, глузуючи одне в одного, і все ж у душі споріднені.

— Коли я скажу це маршалові,— кепкував Іосіф,— що ви його противник, кузіно Береніко, то він сміятився.

— То викличте його сміх, хай посміється ваш римський пан,— сказала Береніка.— Дуже можливо, що він для цього і тримає вас при собі. Я, мій кузен Іосіф, добре помилю руки і довго буду сидіти в ванні, через те, що побувала вкupі з вами.

Іосіф, повертаючись від неї, усміхався. Йому любіше було, щоб така жінка, як Береніка, ганьбила його, ніж щоб вона дивилася на нього спокійно.

В головну квартиру Веспасіана в Цезарії з'явився, з пошаною прийнятий римськими властями, старий іудей, дуже малий на зріст, дуже поважаний, Іоханан бен-Заккаї, ректор храмового університету, верховний суддя Іudeї, великий доктор Іерусаліма. Своїм кволим голосом, в колі цезарійських іудеїв, він розповів про жахи й огидні речі, які сповнюють іудейську столицю. Як проводирів поміркованих майже всіх повбивали, первосвященика Анана, більшість аристократів, багатьох із „Істинно вірючих по закону“, як тепер маккавеїсти огнем і мечем шалено поборюють одні одних. Навіть у притворах храму вони поставили металльні знаряддя, і їх постріли влучають у людей, що несуть на вівтар свої жертви. Іноді старий підкріпляв старомодним способом свої слова: „Мої очі бачили це“. Він теж тільки з небезпекою зміг викрастися з Іерусаліма. Він розпустив чутку про свою смерть, його учні винесли його у труні, як на похорон, за іерусалімські мури.

Він звернувся до маршала, бажаючи переговорити з ним, і Веспасіан враз запросив його до себе. Дуже старий, пожовкливий, стояв іудейський великий доктор перед римлянином. Голубі очі напрочуд свіжо го-

ріли на зів'ялому обличчі, обрамованому маленькою, знебарвленою бородою. Він казав:

— Я прийшов, консул Веспасіан, щоб говорити про мир і упокорення. За мною не стойть ніяка влада. Владу в Іерусалімі мають „Месники Ізраїля“; але закон не вмер, і я маю з собою печать найвищого судді. Це небагато. Але ніхто краще не знає, як Рим, що велику державу можна утримати надовго тільки через право, закон і печать, і тому це може й не дуже мало.

Веспасіан відповів:

— Я радуюсь, що можу говорити з чоловіком, який має найпочесніше, найдостойніше в Іudeї ім'я. Але я, на жаль, посланий сюди, щоб орудувати мечем. Про мир можуть провадити переговори тільки цезар у Римі та його сенат.

Іоханан бен-Заккаі похитав старою, маленькою головою. Лукаво, тихо, з тою співучістю, з якою навчають у східних школах, він виводив:

— Є багато таких, що називають себе цезарями. Але є тільки один, з яким я хотів би обмінятися печаттю й документом. Хіба Ліван упав через Гальбу? Тільки той, через кого падає Ліван, є могутній, адир. Ліван не впав через Гальбу.

Веспасіан недовірливо дивився на старого. Спитав:

— Ви говорили з моїм полоненим, Іосіфом бен-Маттіасом?

Іоханан бен-Заккаі заперечив, трохи здивований. Каючись, незgrabно, Веспасіан сказав:

— Вибачте, ви дійсно з ним не говорили.

Він сів, змалився, так що не міг дивитися на старого зверху:

— Прошу, розкажіть мені, що ви хочете дати і що дістати.

Іоханан простяг свою кволу руку, сказав:

— Я даю вам лист і печать, що Велика рада

і доктори Іерусаліма підкоряються сенатові й народі Рима. Я прошу за це одного: дайте мені одне маленьке місто, щоб я міг заснувати університет, і дайте мені волю навчання.

— Щоб ви знову пекли мені найтемніші рецепти проти Рима,—усміхнувся Веспасіан. Іоханан бен-Заккаї зробився ще менший і мізерніший:

— Що ви хочете? Я маю посадити одну крихітну гілочку з великого дерева Іерусаліма. Дайте мені, скажім, місто Ябне. Ябне — це має бути такий маленький університет.

Метушливо умовляв він римлянина, змальовував жестами мізерність свого університету: ах, він має бути такий маленький, його університет у Ябне, і він стуляв і розтуляв свою крихітну руку.

Веспасіан відповів:

— Гаразд, я передам вашу пропозицію до Рима.

— Не передавайте,—просив Іоханан.—Я хочу тільки з вами мати діло, консул Веспасіан.—У перто він повторював:—Ви адир.

Веспасіан підвівся; широко, по-мужицькому стояв він перед сидячим великим доктором.

— Щиро кажучи,—промовив він,—я не розумію цього цілком, чому саме я так припав вам до душі. Ви старий, мудрий і, як здається, відносно чесний чоловік. Не можете ви мені це пояснити? Хіба це не важко терпіти, коли в країні, яку ваш бог Ягве призначив вам, якраз я маю бути адиром? Я чув, що з усіх народів якраз ви найсильніше боїтесь стикатися з іншими.

Іоханан заплющив очі.

— Коли божі ангели,—співучо заговорив він,—після загину єгіптян у Чорному морі хотіли завести радісної пісні, Ягве сказав: „Мої створіння потонули, а ви хочете співати радісну пісню?“

Маршал підступив зовсім близько до маленького

вченого, торкнув його легенько, докірливо за плече, спитав хитро:

— Але, наскільки правда, ви ж не визнаєте нас за справжніх, повноцінних людей?

Іоханан, все ще з заплющеними очима, відповів тихо, наче здалека:

— Ми на свято кущів приносимо в жертву сімнадцять биків для розгрішення не-іудеїв перед богом.

Веспасіан сказав незвичайно члено:

— Якщо ви не дуже втомилися, мій доктор є пан Іоханан, тоді прошу ще про одне повчання.

— Я охоче відповім вам, консул Веспасіан,— сказав великий доктор.

Веспасіан сперся руками на стіл. Через стіл він спитав, напружену чекаючи відповіді:

— Чи не-іудей має безсмертну душу?

Іоханан відповів:

— Є 613 заповідей, які іудеї повинні виконувати. Не-іудеї повинні виконувати тільки сім заповідей. Додержують вони їх, тоді і в них сходить святий дух.

— Які ці заповіді? — спитав римлянин.

Іоханан підняв угому кошлаті брови, його голубі очі дивилися ясно й дуже молодо в сірі Веспасіанові:

— Це одне „Так“ і шість „Ні“, — сказав він. — Чоловік мусить обстоювати справедливість, він не сміє брехати богові, служити ідолам, не сміє вбивати, красти, бути розпусним і мучити тварин.

Веспасіан трохи поміркував, потім сказав шкодіючи:

— Тоді, на жаль, я не маю ніяких надій, що в мене війде святий дух.

Великий доктор говорив облесно:

— Ви вважаєте це за дуже загрозливе для Рима, коли я у своєму маленькому університеті в Ябне вчитиму таких речей?

Важно, трохи навіть пиховито, Веспасіан відповів:

— Загрозливе чи ні, великий чи малий, яку причину взагалі повинен я мати, щоб піти вам назустріч?

Старий зробив лукаве обличчя, підняв крихітну руку, провів нею в повітрі, став пояснювати співучим тоном східної проповіді:

— Доки ви не адир, ви не маєте ніякої підстави завойовувати Іерусалім; бо ви, можливо, потребуєте свого війська, щоб стати адиром. А коли ви будете ним наїменовані, може ви не матимете часу завоювати Іерусалім. Але, можливо, для вас матиме певний інтерес, коли не завоювати Іерусалім, то принаймні взяти з собою в Рим юридичну підставу на нього. Можливо, ця юридична підставка варта тої невеликої поступки, яку я прошу.

Він замовк, він здавався виснаженим. Веспасіан з великою увагою вислухав його пояснення.

— Якби інші ваші пани були такі хитрі, як ви,— усміхаючись закінчив він розмову,— то певно я ніколи не був би спроможний, щоб ви визнали мене за адира.

Були гріхи, до яких великий доктор при всій милосердності не знав поблажливості, і в Іосіфа упало серце, коли він був закликаний до нього. Але Іоханан не тримав семи кроків відстані. Іосіф схилився перед ним, держачи руку на лобі, і старий благословив свого улюблена учня.

Іосіф сказав:

— Я вживав слово пророка двозначно, я винен у лихій мові. З того постало багато нещастя.

Старий сказав:

— Іерусалім і храм готові були впасти ще перед вашим вчинком. Ворота храма розчахнуться, коли хтось тільки дмухне. Ви сами перебільшуєте свою

вину. Я хочу з вами говорити, доктор Іосіф, мій учню,— продовжував він.— В Іерусалімі гадають, що ви маєте хитке серце, і вас прокляли. Але я вірю в вас і хочу до вас говорити.

Ці слова збадьорили Іосіфа, як роса збадьорює поле у відповідний час року, і його серце широко розкрилося.

— Держава втрачена,— повторив Іоханан.— Але не держава нас об'єднує. Держави засновувалися й інші, вони розпадалися, наставали нові держави, і вони розпадутися. Держава не найважливіше.

— А що найважливіше, мій отче?

— Не народ і не держава створюють єдність. Зміст нашої єдності не в державі, зміст нашої єдності в законі. Доки тривають вчення і закон, ми маємо об'єднання, міцніше, ніж державне. А закон триває, доки є хоч один голос, щоб його проголошувати. Доки лунає голос Іакова, армія Ісава безсила.

Іосіф спітав боязко:

— Я маю голос, мій отче?

— Інші гадають, що ви своє іудейство втратили, Іосіф бен-Маттіас. Але коли сіль і розпуститься в воді, вона все ж є в ній, і коли вода випарується, сіль лишається.

Це слово старого піднесло Іосіфа і смирило його, так що він довгий час не міг говорити. Потім тихо, несміливо він нагадав своєму вчителеві:

— Ви скажете мені, які ваши плани, мій отче?

— Так,— відповів Іоханан,— тепер я хочу це сказати тобі. Ми втрачаємо храм. Замісто видимого божого дому ми хочемо поставити невидимий, ми хочемо оточити віюче дихання боже муром із слів замісто мурів з граніту. Що таке віюче дихання боже? Вчення й закон. Нас не можна роз'єднати, доки ми маємо язики або папір для закону. Тому

я просив у римлянина місто Ябне, щоб я міг там заснувати університет. Я гадаю, він дасть його мені.

— Ваш план, мій отче, потребує роботи багатьох поколінь.

— Ми маємо час,—відповів старий.

— Але римляни перешкоджатимуть нам? — спитав Іосіф.

— Розуміється, нам намагатимуться заважати, влада завжди має недовіру до духа. Але дух еластичний. Так щільно його не можна замкнути, щоб він не міг протиснутися. Вони розіб'ють нам державу і храм: ми збудуємо натомість вчення і закон. Вони заборонять нам слово: ми порозуміватимемося знаками. Вони заборонять нам письмо: ми вигадаємо шифри. Вони перегородять нам пряму дорогу: бог не стане менший, коли ті, що визнають його, змущені будуть іти до нього хитрими манівцями.

Старий заплющив очі, розплающив їх, сказав:

— Нам не дано цього,—закінчили справу, але на нас покладено обов'язок не облишувати її. Це те, для чого ми обрані.

— А месія? — спитав Іосіф з останньою надією. Великому докторові ставало трудно розмовляти, але він зібрався з силами, це було важливо, щоб він передав знання своєму улюбленачу учневі Іосіfovі. Він кивнув Іосіfovі нахилитися до нього, кволим ротом він шепотів у його м'яке вухо:

— Це ще питання,—прошепотів він,—чи прийде колинебудь месія. Але вірити в це треба. Не можна на те розраховувати, що месія прийде, але треба завжди вірити, що він має прийти.

Повертаєсь назад Іосіф з важким серцем. Отже, віра цього великого старого не була тим сяючим, що допомагало б йому, а чимсь сповненим турботи, трудним, хитрим, що завжди було з'язане з ерессю, що завжди боронилося від ересі, була тягарем. Такі

різні вони на вигляд, але невеликий шлях лежав від Іоханана бен-Заккаї до Іуста з Тіверії. Йосіф почував себе пригніченим.

Великий доктор чув багато лихого про одруження Йосіфа. Він звелів Марі, дочці Лакіша, прийти до нього і розмовляв з нею. Він нюхав парфуми її сандалій. Вона говорила:

— Коли я молюсь, тоді я завжди ношу ці сандалії. Я хочу у добром запаху виступати перед богом.

Вона знала багато молитов напам'ять; записувати молитви не дозволено було, вони мали виходити з серця, і в серці їх мали носити. Довірливо говорила вона йому:

— Я чула, що від землі до неба 500 років, і від одного неба до другого знову 500 років, і товща кожного неба теж 500 років. І проте: я стою за колосною синагоги й шепочу, і це так, якби я шепотіла Ягве у вухо. Це зухвалство й гріх, мій докторе й пане, коли я вірю, що бог так близько біля мене, як вухо біля рота?

Іоханан бен-Заккаї зацікавлено слухав думки, що ворушилися за її низьким дитячим лобом, і дискутував з нею серйозно, як з котримсь із докторів Кам'яної палати. Коли вона мала відійти, він поклав її милосердну, кволу руку на голову і благословив її старим висловом: Хай сподобить тебе Ягве бути такою, як Рахіль і Лея.

Він чув, що Йосіф вирішив, як тільки він не повинен буде боятися Веспасіанового заперечення, розлучитися з Марою. Це не важко — розлучитися. В письмі сказано про це ясно й просто: „Коли чиясь жінка не викликає в ньому ласки, бовін відкрив у ній щось ганебне, тоді він може написати розлучний лист і відіслати її з свого дому“. Іоханан сказав:

— Є дві речі, звучання яких не чути вухами і за милю, але проте воно розноситься від одного кінця землі до другого. Це коли валиться дерево, доки воно ще має на собі плоди, і зітхає жінка, яку відсилає чоловік, а вона його любить.

Іосіф сказав уперто:

— Хіба я не знайшов у ній ганебного?

Іоханан сказав:

— Ви не знайшли ганебного: ганебне було до того, як ви її взяли. Перевірте себе, доктор Іосіф. Я не дам свідчення, якщо ви видаватимете цій жінці розлучний лист.

Відносини Веспасіана до цезаря Гальби не були такі прості, як він виставив їх перед Беренікою. Тіт поїхав до Рима не тільки заради присяги, а передусім для того, щоб здобути високе становище в державі, якого він ще не досяг. А остання мета лежала ще вище. Веспасіанів брат, тугий, похмурий Сабін, натякнув: не виключена річ, що старий, бездітний цезар, щоб прив'язати до себе армії Сходу, усиновить Веспасіанового сина Тіта. Лист про це мав покищо покласти край важким переговорам між Веспасіаном і Муціаном. Раз-у-раз кожен з них запевняв великодушно другого, що він не думає завойовувати владу. Коли один спроможний це зробити, то у всякому разі спроможний і другий. Справді ж обидва добре знали, що жоден з них не почуває себе досить сильним для боротьби з іншим, і тепер лист Сабіна показував їм бажаний вихід.

Але ще серед зими надійшла звістка, що поклала край усім цим планам. Спираючись на римську гвардію та сенат, перебрав державну владу той, на якого Схід не вважав у своїх розрахунках: Отон, перший чоловік Поппеї. Старий цезар загинув, цей молодий цезар був мужній, обдарований, мав пошану, багато

йому симпатизувало. Чи Тіт продовжує подорож; щоб уклонитися новому володареві, чи він повернеться назад — цього не знати. У всякому разі тут, на Сході, почували себе недалекими від того, щоб виступити, з певними шансами на перемогу, проти молодого цезаря; і хто тоді мав бути обранцем Сходу? Вбивство старого Гальби сталося занадто швидко, на Сході ще не встигли об'єднатися; і Веспасіан і Муціан взяли у свого війська присягу новому цезареві Отону.

В довгу тривалість його володарювання не вірив тим часом ніхто. Отон міг покластися на італійське військо, але у нього не було ніякого контакту з арміями провінцій. Трон цього молодого цезаря стояв не міцніше, ніж трон старого перед тим.

Принцеса Береніка щодня діставала докладні повідомлення з Рима. Після нужденного життя в пустині вона з подвійною пристрастю кинулася в політику. Провадила переговори з цезарськими міністрами, сенаторами, з губернаторами й генералами на Сході. У друге Схід не матиме перед собою такого становища справ. Тепер, ще на початку цієї весни, він мусить бути готовий завоювати столицю. Він не може розпорощувати свої сили, він мусить мати одного володаря, і цей володар має називатися Муціан. Насамперед треба було дійти ясної згоди з Муціаном, коли хотіти виставити його проти маршала, як претендента.

Пишно, з великим почетом прибула вона до Антіохії. Обережно взялася вона до справи, щоб не відштовхнути Муціана. Досвідчений пан зміг одінити всі її якості — красу, духовний розвиток, смак, багатство, шалену відданість політиці. Обое схильні до мистецтва, вони порозумілися дуже швидко. Але Береніка не могла спонукати Муціана до того, до чого хотіла. З великою ширістю худорлявий пан

дав їй змогу заглянути в його душу. Так, він честолюбний. Він також не боягуз, але він трохи втомлений. Це клято лоскітливе підприємство — завоювати Рим із Сходу. Він не є відповідний чоловік для такого завдання. Він може мати справи з сенаторами, дипломатами, керівниками господарства. Але сьогодні, на жаль, вирішне значення мають військові, а укладати договори з цими фельдфебелями, які пішли вгору, йому огидно. Він дивився на принцесу своїм розумним, сумним, невситимим поглядом.

— Випалювання ока цим Поліфемам на довгий час втратило свою принадність. Небезпека і виграш не стоять у правильному відношенні. У такій ситуації, яка склалася на сьогодні, належною людиною дійсно є Веспасіан. Він потрібою мірою грубий і суворий, щоб у наші часи бути популярним. Я додам, що в основі це мені так само огидно, як і вам, принцесо Береніко. Але він є таке чисте втілення духу часу, що він вже знову стає майже симпатичним. Зробіть його цезарем, принцесо Береніко, а мене лишіть спокійно дописувати до кінця природничу історію імперії.

Береніка не облишувала справи. Вона боролася не тільки словами, вона марнотратними руками сіяла гроші, щоб створити для свого кандидата сприятливий настрій. Дедалі палкіше умовляла Муціана, пришпорювала, лестила. Чоловік, внутрішньо такий живий, як він, не сміє маніритися, не сміє бути ледачим. Він відповідав, усміхаючись:

— Коли б така дама, як ви, ваша високість, справді була за мене, тоді де могло б мене спонукати відкинути всі сумніви, зважитися на сміливу гру. Алеж ви зовсім не за мене, ви тільки проти Веспасіана.

Береніка почервоніла, не хотіла цього визнавати,

говорила багато й вправно, щоб умовити його. Він слухав чимно, робив так, наче дозволяє себе переконати. Але коли вона довірливо і не без тепла говорила з ним далі, побачила раптом, що він виводить своєю палицею на піску грецькі слова, безумовно призначенні не для неї, але вона могла їх розгадати: „Одному боги дають обдарованість, другому щастя“.

Вона прочитала, і її мова зблякла.

Коли ще Іосіф бен-Маттіас прибув до Антіохії, Береніка цілком певно знала, що її приїзд до Муціана не матиме успіху. Вона враз і цілком слушно відчула, що Іосіф присланий Веспасіаном, щоб звести нанівець її роботу.

Іосіф узявся до свого завдання не незграбно. Він повівся так, щоб другий підійшов до справи. Муціан радів, що знову чує незвичайний, палкий, проникливий голос іудейського пророка. Він цілі години розпитував його про звичаї, мораль, давні часи його народу. При цій нагоді вони заговорили також про іудейських царів, і Іосіф розповів Муціанові історію Саула й Давида.

— Саул був першим царем Ізраїля,— сказав Іосіф,— але у нас рідко хто говорить про Саула і дуже багато про Самуїла. Ми вважаємо, що Самуїл більший за Саула.

— Чому? — спитав Муціан.

— Хто дає владу,— відповів Іосіф,— той більший, ніж той, хто має владу. Хто робить царя, той більший за царя.

Муціан усміхався:

— Ви пихаті люди.

— Може ми й пихаті,— погодився з готовістю Іосіф.— Але хіба й вам не здається влада, що керує, лишаючись сама на другому плані, тоншою, духовнішою, привабливішою, ніж влада, що виставляється перед очі всього світу.

Муціан не відповів ні так, ні ні. Іосіф говорив далі, і в його словах було одне визнання, за яке він заплатив гірким досвідом.

— Влада робить чоловіка дурнішим. Я ніколи не був таким дурним, як у той час, коли стояв при владі. Самуїл величніший за Саула.

— Я вважаю,— сказав усміхаючись Муціан,— що у вашій історії найсимпатичніший — молодий Давид. Шкода, — зітхнув він,— що проект з молодим Тітом не вдався.

Дуже скоро після того, як Іосіф прибув до Антіохії, Береніка попрощалася з Муціаном. Вона відмовилася від своїх надій. Вона поїхала назустріч своєму братові, якого близчими днями ждали в Цезарії. Він лишався досі в Римі, але тепер він вважав, що Отон володарюватиме лише кілька тижнів, і поспішив своєчасно й непомітно зникнути з Рима, щоб не довелося брати на себе зобов'язання перед новим цезарем. Береніка дуже раділа, що має побачити брата, якого гаряче любила; ця радість робила не такою гіркою її невдачу в Антіохії.

— Мила принцесо,— сказав на прощання Муціан,— мушу вас запевнити, я не розумію, чому я не став ради вас претендентом.

— І мені це важко зрозуміти,— відповіла Береніка.

Вона зустрілася з братом у Тіверії. Будівництво нового палацу було закінчене. Кращий, ніж до цього, сяяв він над містом і озером. Окрім зали без вікон були побудовані з каппадокійського каменя, такого прозорого, що в них і при зачинених дверях не ставало темно. Усюди легкість, багато повітря, не почувалося тієї переобтяженності, яка була тепер у моді в Римі. Найвищого майстерства досягли архітектори в збудуванні їдальні. Купол цієї зали був такий високий, що погляд ледве до-

сягав його плит із слонової кості; ці плити були по-
воротні, так що можна було зверху засипати присут-
ніх у залі квітами або оббрізкувати пахучою водою.

Брат і сестра йшли через дім, взявшись за руки,
глибоко радіючи одне одному. Почалася весна, дні
вже стали довші, широкими грудьми дихали обе
вродливих, проходячи через просторі зали, де ба-
гато було повітря; по-звавецькому милувалися
вони окриленою масою будівлі, її гармонійністю.
Агріппа розповідав із зовсім тихим глузуванням про
нові палаці, які він бачив у Римі, про їх пусто-
страховинні розміри, про їх без смаку нагрома-
джену пишноту. Отож-приділив на закінчення золо-
того дому Нерона п'ятдесят мільйонів; але й він
навряд чи доживе до його закінчення. Береніка
скривила губи.

— Вони можуть тільки хапати, ці римські варвари.
Вони гадають, що коли врізьбліть особливо незви-
чайний мармур у другий такий же незвичайний і
додадуть до того якомога більше золота, то це
буде вершиною будівельного мистецтва. Вони не
мають ніякого таланту, крім як до влади.

— Дуже все таки вигідний талант,—зауважив
Агріппа.

Береніка спинилася.

— Я дійсно мушу виносити цього Веспасіана?—
скаржилася вона.— Можеш ти мені з'ясувати, брате?
Він такий незgrabний і трубий, він сопе, як зади-
хана собака.

Агріппа розповідав похмуро:

— Коли я був тепер у нього в Цезарії, він зве-
лів подати мені рибу і весь час підкresлював, що
це риба з Генісаретського озера. І коли я не їв
трупної риби, він гірко глумився з мене. Я знав
багато добрих відповідей, але проковтнув їх.

— Він дратує мене аж до крові,—обурювалася

Береніка. — Коли я чую його неотесані дотепи, я стою наче серед рою комарів. І цей чоловік має стати цезарем, а ми маємо допомагати в тому!

Агріппа умовляв її:

— Цезар, якого поставить Захід, розіб'є нам тут геть усе без розбору. Маршал розумний і поміркований. Він візьме те, що потребує, решту він лишить нам.— Він знизвав плечима.— Армія робить цезаря, армія присягає Веспасіану. Будь моєю розумною сестрою,— просив він.

Звістку про вбивство Гальби молодий Тіт дістав у Корінфі, ще не прибувши до Рима. Було б безглуздим їхати далі. Він був певний, що Гальба усновить його, це був важкий удар для нього, що цезар загинув передчасно. Він не хотів уклонятися цьому Отонові, про місце якого він сам мріяв. Він лишився в Корінфі, провів у цьому місті легковажного життя чотирнадцять гультяйних днів, сповнених жінками, хлопчиками, всякого роду розпустою. Потім він виїхав і, не зважаючи на погану пору року, повернувся назад до Цезарії.

На кораблі палили його шалено й люто честолюбні мрії його бабусі. Генерал Тіт, хоч і був молодий, мав позаду бурхливе життя. Його батько то вибирався вгору, то падав униз, з консула перетворювався в експедитора, з розкішного почесного становища потрапляв у бідність, і все це відбивалося на долі його сина. Тіт виховувався разом з Брітанником, із цим юним, сяючим принцем, що чекав трону, він лежав за одним столом, ів однакові з ним страви, коли цезар Нерон отруїв його, і сам був захворів. Він знав близькі Палатіна і непривітний міський дім свого батька, тихе життя на селі і авантюрystичні походи на германському й англійському кордонах. Він любив свого батька, його тверезу

мудрість, його акуратність, його здоровий глузд; але часто він ненавидів його за його мужицтво, його надмірну розважливість, брак гідності. Тіт міг тижні, місяці витримувати скруту й убозство, потім, несподівано, опадав його дикий потяг до розкошій розпусти. Він був вразливий щодо спокійної гідності староримських благородних родин, і ієратична розкішна пишність древніх царських родів Сходу хвилювала його серце. Він на домагання свого дядька Сабіна одружився дуже молодим з сухою, строгою дівчиною із великої родини, Марсією Фурніллою, вона народила йому дочку, але від того не стала йому любішою; самотня й нещасна сиділа вона в Римі, він не бачив її, він не писав їй.

Старий Веспасіан прийняв свого сина, скалячи зуби, із задоволеним жалем:

— Ми маємо явно одну лінію, мій сину Тіт, лінію вгору, вниз. Ми повинні бачити, щоб наступного разу встати раніше і змайструвати все розумним способом. Рятівник виходить з Іudeї. Ти молодий, мій сину, ти не сміеш осоромити мого іudeя.

Агріппа і його сестра запрошували на свято, що мало відзначити закінчення палацу в Тіверії. Маршалові принцеса була несимпатична, і він послав сина.

Тітові це доручення не було неприємне. Він любив Іudeю. Народ був старий і мудрий, і мав інстинкт до потойбічного, до вічного. Дивний, невидимий бог Ягве вабив і пригноблював молодого римлянина. Імпонував йому також цар Агріппа — своєю елегантністю, своєю меланхолічною розумністю. Тіт охоче їхав до Тіверії.

Як дуже вподобалися йому Агріппа і його дім, так розчарувався він у принцесі. Він був представлений їй безпосередньо перед тим, як мали сідати до столу. Він звик швидко знаходити контакт

з жінками; вона мала для його перших речень тільки байдужо-ввічливе вухо і нічого більше. Він вирішив, що вона холодна й зарозуміла, її тьмяний, трохи хрипкий голос неприємно вражав його. За їжею він мало турбувався Беренікою, ще менше — рештою товариства. Він був веселий, був забавний оповідач, його слухали тепло й уважно. Він забув про принцесу, і за час довгого обіду вони обмінялися кількома лише скромними фразами.

Обід скінчився. Береніка підвелася; вона була одягнена своєрідно, це було звичне в цьому краї убрання з одного куска, з коштовної, важко спадаючої парчі. Вона кивнула Тітові, байдуже приязно, і стала підійматися вгору сходами, легко спершилась рукою на плече свого брата. Тіт механічно дивився її услід. Він вдався в жартівливо запеклі дебати про військову техніку. Раптом, посеред речення, він урвав мову, його зацікавлені, безпорадні очі стали гострими, невідривно, зацепеніло дивилися на Береніку. Дрібнозубий рот на його широкому обличчі лишився трохи безглуздо розкритим. Його коліна тремтіли. Нечемно він залишив своїх розмовників, поспішив услід за братом і сестрою.

Як ця жінка йшла! Ні, вона не йшла, тут придатне було тільки одне слово, урочисте, гомеричне: вона виступала. Це, певно, було смішно,— велике гомеричне слово вживати для щоденного, та для ходи цієї жінки не було іншого.

— Але ви поспішаєте,— сказала вона своїм глибоким голосом. Досі цей трохи хрипкий голос неприємно вражав його, майже відштовхував, тепер звучав він для нього хвилююче і сповнений був тьмяними привабами. Він сказав щось про поквапність військових, це було не дуже вдало, він раніше знаходив кращі відповіді. Він поводився по-хлоп'ячому, з незgrabною уважністю. Береніка добре

помітила, яке враження вона справила, і він здавався їй приемним хлопцем, з певною вайлуватою грацією.

Вони розмовляли про фізіогноміку, графологію. На це на Сході, як і на Заході, була велика мода. Береніка побажала побачити почерк Тіта. Тіт витяг свою обрамовану золотом воскову дощечку, засміявся лукаво, написав. Береніка здивувалася: це ж у кожному закрутку був почерк його батька. Тіт згодився, що пожартував; власне, він не має більше свого особистого почерку, так часто гуляв він по почерках інших. Але от вона повинна тепер показати йому свій почерк. Вона перечитала, що він написав. Це був вірш із нового епоса: „Орли легіонів і їх серця розвпускають свої крила для льоту“. Вона стала серйозною, повагалася один момент, потім зрівняла його літери, написала: „Літ орлів не може закрити невидимого у святині святынь“. Молодий генерал розглядав почерк; він був пошкільному правильний, досить дитячий. Тіт подумав, не стер речення, він написав під ним: „Тіт хоче бачити невидимого у святині святынь“. Він знову передав їй віск і грифель. Вона написала: „Іерусалімський храм не повинен бути зруйнований“. Тепер лишалося тільки дуже мало місця на маленькій дощечці. Тіт написав: „Іерусалімський храм не буде зруйнований“.

Він хотів сковати дощечку. Вона попросила, щоб він лишив її їй. Вона поклада йому руку на плече, питала, коли, нарешті, скінчиться ця жахна війна. Найгірше в ній — безнадійне чекання, що в'ялить серце. Швидкий кінець є милосердний кінець. Він може нарешті, нарешті таки взяти Іерусалім. Тіт відмагався:

— Це не від мене залежить.

Береніка — як він міг вважати її за холодну й

зарозумілу? — говорила до його благально й переконливо:

— Алеж ні, від вас залежить.

Конфіденціально, після того, як Тіт пішов, Агріппа спитав сестру про її враження:

— Він мав м'який, неприємний рот, правда ж?

Береніка усміхнулася:

— Я бачу багато неприємного у цьому хлопчакові. Він мав багато подібного в своїм батьком. Але вже траплялося, що цдейські жінки добре вправлялися з варварами. Наприклад, Естер з Агасфером. Або Ірена з сьомим Птоломеєм.

Агріппа зауважив, і Береніка добре розпізнала тихе застереження у його жарті:

— Але наша прабабка Маріамна, наприклад, у цій грі втратила голову.

Береніка підвелаася, стала ходити.

— Не турбуйся тим, любий брате, — сказала вона, — і голос її лишався тихим, але був дуже певний і сповнений тріумфом, — цей хлопчик Тіт не позбавить мене голови.

Як тільки Тіт повернувся до Цезарії, він став напосідати на свого батька, що треба нарешті почати облогу Єрусаліма. Він був незвично запальний. Він не може це далі витримувати. Він соромиться перед своїми офіцерами. Таке довге забарювання нічим іншим не можна пояснити, як тільки слабістю. Римський престиж на Сході під загрозою, Веспасіанова обережність межує з боягузством.

Дама Ценіс слухала статечно й непохвально:

— Чого ви, власне, хочете, Тіт? Чи ви справді такий дурний, чи удаєте такого?

Тіт відповів запально, що дамі Ценіс не можна ставити за провину цю сумну обрахованість, від

неї не можна вимагати розуміння солдатської гідності. Веспасіан масивно підійшов до свого сина.

— Але від тебе, мій хлопче, я вимагаю, щоб ти якнайшвидше перепросив Ценіс.

Ценіс лишалася спокійною.

— Він не помиляється, я маю мало почуття для гідності. Гідність у молоді завжди популярніша, ніж розсудок. Але де він повинен, власне, зрозуміти, що тільки його у такій ситуації відасть свою армію.

Веспасіан спитав:

— Тебе в Тіверії нацькували, хлопче? Один після одного. Мені тільки шістдесят. Десять років тобі доведеться ще потерпіти.

Коли Тіт вийшов, Ценіс обурено заговорила проти тіверійської наволочі. Розуміється, це ті іудеї стоять за Тітом. Скритний, пролазливий цар, бундючна, як пава, принцеса, брудний, моторошний Іосіф. Веспасіан зробить краще, коли всю цю східну наволоч виставить з гри, по-римському й прямо вестиме переговори з Муціаном.

Маршал слухав її уважно. Потім сказав:

— Ти розумна й рішуча дама, стара дійнице. Але для Сходу ти не маєш відповідного органа. На цьому Сході без грошей і хитрості моїх іудеїв я не просунусь далі. На цьому Сході найкрайніші шляхи — найпряміші.

Надійшло повідомлення, що Північна армія проголосила цезарем свого вождя Вітеллія. Отони скинули, сенат і народ римський визнали Вітеллія, як нового цезаря. Напружену дивився світ на Схід, і новий володар, гультяйний і флегматичний, здригався, як тільки називали східних ватажків. Але Веспасіан робив так, наче нічого не бачив. Спокійно, без вагання, він відібрав у своїх легіонів присягу новому цезареві, і вагаючись, незадоволено пішли

за його прикладом губернатор Тіверій Александр у Єгипті, губернатор Муціан у Сирії. З усіх сторін натискували на Веспасіана. Але він удавав, що нічого не розуміє, в кожному слові лишався лояльним.

Західний цезар, щоб забезпечити себе, мусив ввести до столиці сильні відділи війська, чотири легіони з Нижнього Рейна, два майнські, а до того ще сорок шість допоміжних полків. Веспасіан прижмурив очі, вичікував. Він був добрий воїн, він зізнав, що з сотнею тисяч деморалізованих професіональних солдатів не дуже добре можна було ужитися в такому місті, як Рим. Ці солдати, що зробили Вітеллія цезарем, ждали нагороди. Грошей там було мало, та й самими грошима, Веспасіан же зізнав настрій армії, вони теж не задовольняться. Вони мали позад себе напружену службу в Германії, тепер вони були в Римі, тепер вони розраховували на короткий час служби і вищу плату столичної гвардії. Двадцять тисяч чоловік, коли до того дійде, Вітеллій може лишити в римському гарнізоні, але що він буде робити з іншими? У східних арміях випливали чимраз певніші чутки, що Вітеллій хоче, на подяку за їх старання, перевести ті команди на прекрасний, теплий Схід. Східні легіони вже під час присяги новому володареві дуже ріденько кричали приписані вітальні вигуки: тепер вони одверто показували своє роздратування. Приводили збори, лаялися, погрожували; хай тільки спробують транспортувати їх до сурової Германії або клятої Англії. Володарі Сходу слухали це задоволено. Коли їхні офіцери натискували на них, бажаючи довідатися, наскільки правдиві чутки про перегрупування армії, вони мовчали, з багатозначним жалем знизували плечима. А в Рима надходили дедалі невтішніші вісті. Фінанси були в страшенно безладному стані, господарське життя за-

вмирало, по всій Італії, навіть і в самій столиці, все руйнувалося, новий, погано організований двір був розпущений, гультяйний, марнотратний, виникала загроза, що імперія переведеться на пси. Обурення на Сході зростало. Тіверій Александр, цар Агріппа підсилювали його грошима й чутками. По всій широкій країні від Ніла до Єфрата лунало знову пророчство про Веспасіана; дивне провіщення, яке полонений іудейський генерал Іосіф бен-Маттіас сказав маршалові при свідках, було у всіх на устах: „Рятівник вийде з Іudeї“. Коли Іосіф, все ще в кайданах, ішов вулицями Галілеї, його оточувала глибока пошана і боязкі щепоти.

Чарівно ясне й чудове було цієї весни повітря на березі Іудейського моря. Веспасіан дивився своїми ясними, сірими очима на іскристе море, вичікував, ждав. Він ставав дедалі мовчазніший у цей час, його тверде лице стало ще твердішим, владнішим, міцний тулуб потугішав, увесь чоловік виріс. Він пильно вивчав депеші з Рима. Колотнеча в усій державі, фінанси зруйновані, армія розпущена, громадської безпеки як не бувало. Рятівник має вийти з Іudeї. Але Веспасіан стискував довгі губи, брав себе в руки. Справа мусить вистигнути, він не буде заважати її розвиткові.

Ценіс ходила круг широкого чоловіка, оглядала його. Ніколи досі не мав він таємниць від неї; тепер був скритний, незрозумілий. Вона була безпорадна, і вона любила його дуже.

Вона написала незgrabного, чисто жіночому заклопотаного листа до Муціана. Вся ж Італія жде того, що східна армія виступить, щоб урятувати батьківщину. Але Веспасіан не робить нічого, не каже й слова, не рухається. В Італії вона безумовно зуміла б побороти цю дивну флегму; а в цій про-

клятій, моторошній Іудеї жодна людина не дасть собі ради. Вона настійливо просить Муціана, як римлянка римлянина, своїм розумним і енергійним способом розворушити Веспасіана.

Цей лист був написаний при кінці травня. На початку червня Муціан прибув до Цезарії. Він теж враз відзначив, як змінився Веспасіан. Із заздрісною, збентеженою пошаною він бачив, як цей чоловік ставав тим більшим, чим дужче наближалися до нього великі події. Не без здивування глузував він з його твердості, ваги, ширини.

— Ви маєте філософію, мій друге,— сказав він.— Але я настійливо прошу вас — не філософуйте за надто довго.

Він тикав своєю палицею в невидимого противника.

Йому кортіло порушити інтригами зухвалий спокій маршала. Стара заздрість гризла його. Але тепер було вже пізно. Тепер армія присягала іншому, тепер він міг тільки марширувати в тіні іншого. Він знав це, брав себе в руки, підганяв іншого. Дбав, щоб чутки про виступ сірійських і розташованих в Іудеї легіонів проти західних ставали густіші. Вже називали певні терміни. На початку липня військо мало вирушити.

В середині червня Агріппа явився до Веспасіана. Він знову побував у Александрії, у свого друга й родича Тіверія Александра. Увесь Схід, заявив він маршалові, повстає проти Вітеллія. Вражені дикими вістями з Рима, Єгіпет і обидві Азії ждуть у буйній, пристрасній напрузі, що благословений богом рятівник візьметься нарешті до діла. Веспасіан не відповів нічого, дивився на Агріппу, уперто мовчав. Тоді Агріппа став говорити, незвично енергійно, далі: е мужі, що мають тверду волю іти за божим помислом. Наскільки він знає, єгіпетський генерал - губер-

натор Тіверій Александр вирішив 1 липня відібрati у свого війська присягу Веспасіанові.

Веспасіан стримував себе, проте його сопiння стало страшно трудним і частим. Він пройшовся туди-сюди; нарешті він заговорив, але це звучало дужче як подяка, ніж як загроза:

— Слухайте, цар Агріппа, я тоді вважатиму вашого родича Тіверія Александра за державного зрадника.

Він підійшов ближче до царя, поклав йому обидвi руки на плечі, дихнув йому своїм важким подихом у обличчя і сказав незвичайно сердечно:

— Менi завдає великого жалю, цар Агріппа, що я глузував з вас, коли ви не схотіли їсти риби з Гені-саретського овера.

Агріппа сказав:

— Прошу, розраховуйте на нас, цезар Веспасіан, на всю силу нашого серця і на всi нашi достатки.

Липень наблизався. Всюди на Сходi ходили чутки, що цезар Отон, безпосередньо перед смертю, закликав у листi Веспасіана стати його наступником i врятувати державу. Одного дня Веспасіан справдi знайшов цей лист серед своеї кореспонденцiї. Мертвий Отон звертався з великими, проникновеними словами до полководця Сходу, що вiн повинен помститися за нього, покарати розпузного Вітеллія, повинен запровадити порядок, не дати Римовi занепасти. Веспасіан уважно прочитав листа. Він сказав своєму синовi Тіту, що той дiйсно великий майстер; можна прямо мати страх перед його мистецтвом. Він боїться, що одного ранку вiн прокинеться i знайде документ, у якому вiн наименовує Тіта цезарем.

Настав четвертий тиждень червня. Напруження стало нестерпним. Всi — Ценiс, Муцiан, Агріппа, Беренiка — втратили нерви, бурхливо шарпали Веспасіана, щоб вiн нарештi об'явив себе. Важкий чоловiк i не

рухнувся з місця. Він давав ужильні відповіді, усміхався, жартував, чекав.

Уночі проти 28 червня Веспасіан дуже таємно викликав до себе Іоханана бен-Заккаї.

— Ви дуже вчений пан,— сказав він.— Я прошу вас ще далі розповісти мені про суть вашого народу і вашої віри. Чи є у вас основний закон, золоте правило, до якого можна звести всі ваші моторошно численні заповіді?

Великий доктор похитав головою, заплющив очі, розказував:

— Століття тому були між нами два славнозвісні доктори, Шаммаі і Гіллель. Один не-іудей прийшов до Шаммаі і сказав йому: він хоче перейти в нашу віру, якщо Шаммаі з'ясує йому суть цієї віри за час, доки він може вистояти на одній нозі. Доктор Шаммаі розгнівано випровадив його. Тоді не-іудей прийшов до Гіллеля. Доктор Гіллель згодився. Він сказав йому: „Чого ти не хочеш, щоб тобі робили, не роби того іншим. Це все“.

Веспасіан серйозно обдумував. Він зауважив:

— Такі принципи добрі; але держати в порядку велику державу з такими принципами трудно. Маючи такі принципи, ви зробите краще, коли писатимете добрі книги, а політику лишите нам.

— Ви висловлюєте, консул Веспасіан,— погодився іудей,— той погляд, який ваш слуга Іоханан бен-Заккаї обстоював і раніше.

— Я гадаю,— продовжував римлянин,— що ви найкращий чоловік у цій країні. Мені хотілося б, щоб ви зрозуміли мої мотиви. Повірте мені, я відносно рідко буваю мерзотником, тільки тоді, коли це неодмінно мусить бути. Дозвольте мені сказати, що проти вашої країни я не маю нічого ані найменшого. Тільки: добрий селянин робить огорожу нав-

коло своєї власності. Ми мусимо мати огорожу навколо держави. Іудея є наша огорожа проти арабів і парфян. На жаль, з вас, коли лишити вас самих, поганий стовп. Отже ми мусимо сами стояти тут. Це все. Що вас зрештою спонукує — це мало нас турбує. Живіть з нами в мирі, і ми житимемо з вами в мирі.

Іохананові очі дивилися дуже ясно, свіжо з в'ялого, зморщеного лиця.

— Це неприємно,— сказав він,— що ваша огорожа проходить якраз через нашу країну. Це дуже товста огорожа, і від нашої країни не лишається багато. Але гаразд, робіть вашу огорожу. Тільки: ми теж потребуємо огорожі. Огорожі іншої, навколо закону. Про що я знову проситиму вас, консул Веспасіан, це про цю огорожу. Вона скромна й нуждена, як рівняти з вашою: пара вчених і маленький університет. Ми не заважаємо вашим солдатам, ви даете нам університет у Ябне. Такий малесенький університет,— додав він переконуюче, і знову своєю крихітною рукою намалював він малість.

— Я гадаю, ваша пропозиція непогана,— сказав повільно Веспасіан. Він підвівся, раптом дуже змінившись. Іоханан певним інстинктом зрозумів цю зміну. Досі старий сабінський селянин, що пережив багато, розмовляв із старим ієрусалімським ученим, що пережив багато: тепер говорив Рим до Іudeї.— Будьте готові,— сказав маршал,— післязавтра прийняти від мене документ, що задовольняє вашу вимогу. А ви, мій докторе й пане, будьте ласкаві передати мені з рук у руки документ про упокорення з печаттю Великої ради.

На другий день після того Веспасіан скликав урочисті збори на форумі в Цезарії. Були викликані власті окупованої Римом області, депутатії всіх полків. Всюди ждали, що тепер нарешті відбудеться так палко ждане військом проголошення Веспасіана

цезарем. Замість того на ораторській трибуні форума з'явився маршал разом з Іохананом бен - Заккаї. Високий судовий урядовець говорив, а герольд оповіщав лукним голосом, що бунтівнича провінція побачила свою неправоту, з каяттям повертається під владу й охорону сенату й народу римського. На знак цього великий доктор Іоханан бен - Заккаї передає зараз маршалові документ і печать найвищої влади Іерусаліма. Іудейська війна, провадити яку держава надіслала полководця Тіта Флавія Веспасіана, цим закінчується. Те, що лишається ще зробити, тобто усмирити місто Іерусалім, є поліцейська кампанія. Солдати дивилися здивовано, розчаровано. Вони сподівалися, що зможуть вітати свого полководця як цезаря, дістати певність щодо своєї наступної долі, а можливо, й одноразову нагороду. Замість того вони повинні тепер бути свідками юридичного акту. Вони, як римляни, знали, що документи її юстиція були важливі речі, проте змісту того, що відбувалося, вони не втамлювали. Тільки дехто — Муціан, Ценіс, Агріппа — правильно визначали цю церемонію. Вони розуміли, що Веспасіанові, як людині порядку, важко було до того, як повернутися в Рим цезарем, дістати від противної сторони лист і печать, щоб вважати своє завдання тут за виконане.

Отже, у солдатів повитягувалися обличчя, багато з них уголос висловлювали своє незадоволення. Ale Веспасіан добре дисциплінував своє військо, і як тепер він вимагав від них вітати великою церемонією укладання миру, то вони мусили робити радісні обличчя, приписані військовим регламентом для такої нагоди. Отже, армія дефілювала перед маленьким доктором з Іерусаліма. Повз нього проносили значки й штандарти. Римські легіони вітали його, простягаючи руки з випрямленими долонями.

Чи не бачив уже колись Іосіф чогось подібного? Так бачив він колись східного царя в Римі перед лицем цезаря Нерона, але його шабля була заклепана у піхвах. Тепер римська армія вшановувала їудейську божу мудрість, але після того, як вона потрошила меч Іудеї. Іосіф дивився на виставу з кутка великого майдану, зовсім ззаду, стоячи між маленькими людьми й невільниками, його штовхали, його здавлювали, кричали. Він дивився прямо перед собою, не рухався.

Але маленький древній старець стояв на трибуні; пізніше йому принесли крісло, бо він видимо втімився. Раз - у - раз він прикладав руку до лоба, дякував, вітав. Хитав своєю кволою головою, зовсім тихо посміхаючись.

Армія, коли закінчилася церемонія, лютувала. Муціан і Агріппа були певні, що маршал умисне збільшував обурення війська. Вони напосідали на нього, доводили, що плід перестиг, він повинен нарешті проголосити себе володарем. А коли він і цього разу обачно удавав наївність, вони послали до нього Іосіфа бен - Маттіаса.

Була прохолодна, приемна ніч, з моря віяв свіжий вітер, але Іосіф сповнений був гарячим, трепетливим збудженням. Його римлянин стане цезарем, і він багато зробив для цього. Він не мав сумніву, що йому вдастся вивести Веспасіана з вагання. Розуміється, це вагання є не що інше, як розумна гра. Як бігун десять днів перед змаганням носить свинцеві черевики, щоб натренувати ноги, так і претендент на трон обтяжує біг відмовками та штучними ваганнями, щоб нарешті тим швидше досягти мети. Отже Іосіф з такою довідністю розстеле перед Веспасіаном відданість, певність, знання про долю, що він не зможе зробити нічого іншого, як тільки

схилитися перед богом та своєю долею і скажати „так“.

Але Веспасіан зміг зробити інше. Цей чоловік дійсно був гордовитий і твердий, як кам'яна брила. Жодного маленького кроку він не хотів зробити сам, він хотів, щоб його штовхали й посували до останнього.

— Ви дурень, мій іудейчику,— сказав він.— Ваші східні царки можуть зліплювати свої корони з крові й бруду; для мене це ніщо. Я римський мужик, я про це не думаю. У нас цезаря роблять армія, сенат і народ, а не сваволя. Цезар Вітеллій затверджений по закону. Я не бунтівник. Я за закон і порядок.

Іосіф стиснув зуби. Він говорив з усією силою, на яку був здатний, але його слова відскакували від упертого чоловіка. Той хотів неможливого — законного і незаконного водночас. Безглуздо було далі умовляти його, не лишалося нічого більше, як відмовитися.

Іосіф не міг зважитися піти, і Веспасіан не віддавав його. П'ять довгих хвилин мовчки сиділи обидва чоловіки в нічній темряві. Іосіф спустошений, збезнадієний, Веспасіан певний себе, рівномірно дихаючи.

Раптом маршал заговорив знову, тихо, проте зважуючи кожне слово:

— Ви можете сказати своєму другові Муціану, що я сам не зважуся, що я можу скоритися тільки зовнішньому примусові.

Іосіф підвів очі, поглянув на нього, задихав сильно. Хотів ще раз упевнитися:

— Але примусові ви скоритеся?

Веспасіан знизав плечима:

— Розуміється, бути вбитим я дамся неохоче. Шістдесят років для такого кремезного мужика, як я, ще зовсім не старість.

Іосіф попрощався так швидко, як тільки міг. Вес-
пасіан знов: іудей зразу ж піде до Муціана, він сам
завтра буде, на жаль, змушений стати усім на ра-
дість цезарем. Він був тверезий чоловік, він суворо
заборонив собі й Ценіс смакувати цю ціль, доки
вона не осягнута. Отже тепер він тішиться цим.
Твердо через ніс видихував він. Він ще мав часу
освоїтися з цим; важкими солдатськими чобіттями
тупав він по холодній підлозі кімнати. „Т. Ф. Вес-
пасіан, цезар, володар, бог“ — усміхався він, оскалив
широко зуби, потім обличчя знову стало різким.

— Ну, так, — сказав він. Він безладно кидав ла-
тинські й східні слова: цезар, адир, імператор, месія.
Власне це кумедно, що іудей перший проголосив
його. Це трішечки прикро йому; він почуває себе
зв'язаним з тим чоловіком трохи міцніше, ніж хо-
тів би.

Йому схотілося збудити Ценіс, жінку, яка так
довго ділила з ним піднесення й падіння, сказати
їй: „Так, от ми й досягли“. Але це бажання три-
вало тільки якийсь момент. Ні, він мусить тепер
бути сам, жодної іншої людини він не може бачити.

Крім одної. Одної цілком чужої, яка нічого про
нього не знає і про яку він нічого не знає. Знову
розглядалося його обличчя — широке, зло, щасливе.
Серед ночі він послав у дім Іосіфа, звелів, щоб
прийшла до нього Іосіфова дружина, Мара, дочка
Лакіша з Цезарії:

Іосіф тільки що, після розмови з Муціаном, вер-
нувся додому, в дуже піднесеному настрої від сві-
домості своєї великої участі у тому, що от ранком
його римлянин стане цезарем. Тим глибше впав він
тепер униз. Була жеруща ганьба, пекуче розчару-
вання у тому, що римлянин таким способом прини-
жує чоловіка, який перший подав йому велику ідею.
Зухвалий необрізаний не допустить, щоб він вибрався

з бруду цього одруження. Він скреготів про себе усі глузливі імена, якими називали маршала: паскудний експедитор, кінськокізачний мужик! Додавав гидотні лайки, арамейські, грецькі, які тільки спадали йому на думку.

Дівчина Мара, не менш злякана, як він, спитала тихо:

— Іосіфе, мій пане, чи повинна я вмерти?

— Дурна,— сказав Іосіф. Вона сиділа перед ним, матовобіла, жалюгідна, в тоненькій сорочці. Вона сказала:

— Кров, що мала виходити три тижні тому, не виходить. Іосіфе, мужу мій, Ягве послав мені, слухай: Ягве благословив мое тіло.— І як він мовчав, вона додала цілком тихо, смиренно, з напруженим чеканням:— Ти не хочеш мене тримати?

— Іди!— сказав він. Вона впала. Через деякий час вона підвелася, попленталася до дверей. Але він, коли вона хотіла йти, як була, додав грубо, наказуючи:— Надягни своє найкраще убрання.— Вона послухалася злякано, вагаючись. Він оглянув її і побачив, що вона в поганих сандаліях.— І напарфумовані сандалії,— звелів він.

Веспасіан, в годину, коли вона була в нього, почував себе дуже задоволеним, втішався нею усіма почуттями. Він зінав, ранком це має статися, ранком мають його проголосити цезарем, і потім він наважди поїде з цього Сходу, туди, де він потрібен, у місто Рим, щоб там запровадити добрий лад і порядок. В основі він зневажав його, цей Схід, але з певного роду поблажливою любов'ю. Ця Іудея у всякому разі смакувала йому добре, дивна, щастедайна, згвалтована країна була зручним ослінчиком для його ніг, вона виявила себе здатною підкоритися й давати зиск; і ця дівчина Мара, дочка Лакіша, якраз тим, що була така тиха і сповнена презирли-

вої м'якості, подобалася йому. Він знижував свій рипучий голос, клав її місяцесяйну голову на свої волохаті груди, своїми подагричними руками перевирав, граючись, її волосся, лагідно говорив їй тією парою арамейських слів, які він знав: „Будь ніжна, моя дівчинко! Не будь дурна, моя голубко!“ Він говорив це багато разів, якомога ніжніше, але все ж трохи відмислено й зневажливо. Він сопів, він був приемно втомлений, він звелів їй умитися й одягтися, покликав свого камердинера, сказав їй відвести, і через хвилину він забув про неї й мирно заснув, чекаючи наступного дня.

Це була дуже коротка ніч, і починало світати, коли Мара повернулася до Іосіфа. Вона йшла важко, так, наче несла кожну свою кістку окремо, її обличчя було злиняле, в'яле, наче з вогкої, поганої матерії. Вона скинула убрання. Потім помалу, з трудом, вона скручувала його, роздирала, з трудом, натужуючись, геть чисто, на маленькі կлаптики. Потім взяла сандалії, улюблені напарфумовані сандалії, рвала їх, нігтями, зубами—все це помалу, безмовно. Іосіф не навидів її, що вона не скаржилася, що не нарікала на нього. В ньому була одна тільки думка: „Геть від неї, далі від неї! Я не підіймуся, доки дихатиму з нею одним повітрям“.

Веспасіана, коли він вийшов із своєї спальні, вартові солдати привітали 'так, як належалося вітати цезаря. Веспасіан оскалився:

— Ви що, хлопці, подуріли?

Але тут був черговий офіцер і інші офіцери, вони теж повторили цезарський привіт. Веспасіан виказав гнів. Але тут з'явилися також деякі полковники й генерали, а на чолі їх Муціан. Всю будівлю раптом заповнили солдати, повен солдатів був широкий майдан перед нею, і знову й знову, дедалі голосніше,

повторювали вони цезарський привіт ; усе місто охопило бурхливе піднесення. Тим часом Муціан у дуже пе'reконливій і надзвичайно майстерній промові заклиав маршала не допустити, щоб батьківщина остаточно загрузла в багні. Інші підтримували його промову дикими криками, вони натискали дедалі сміливіше, нарешті вони витягли мечі і загрожували, що раз вони вже тепер бунтівники, вони вб'ють його, коли він не стане на чолі їх. Веспасіан сказав, звертаючись до них своїм улюбленим способом :

— Ну, ну, ну, не так нагально, хлопці. Коли ви вже неодмінно цього домагаєтесь, то я не кажу ні.

На одинадцять солдатів, що стояли на варті, він звелів накласти за неприписане привітання кару — по тридцять ударів, і видати кожному нагороду — по сімсот сестерців. Коли вони хочуть, вони можуть відкупитись від тридцяти ударів трьома сотнями сестерців кожен. Г'ятьох солдатів, що прийняли удари й сестерції, він звелів наіменувати фельдфебелями.

Іосіфові він сказав :

— Я гадаю, мій іудейчику, тепер ви можете зняти свої кайдани.

Іосіф без великої вдячності підняв руку до лоба, його блідосмагляве лице було неприкрыто похмуре, сповнене обурення.

— Ви від мене сподівалися більше ? — глузував Веспасіан. І як Іосіф мовчав, додав грубо : — Розкрийте, нарешті, рот ! Я не пророк.

Він досить давно відгадав, чого бажав Іосіф, але хотів потішитись тим, щоб іудей сам його про це попросив. Але втрутився добродушний Тіт :

— Доктор Іосіф, звичайно, чекає, щоб йому розрубали кайдани.

Таким способом звільняли людей, яких закували неправдиво.

— Ну, гаразд,— знизав плечима Веспасіан. Він звелів, щоб знімання кайданів відбулося як велика церемонія.

Іосіф, як вільний чоловік, низько уклонився, спітав:

— Чи смію я надалі носити родове ім'я цезаря?

— Якщо ви собі чогось від того сподіваетесь, то я нічого не маю проти,— зауважив Веспасіан.

Іосіф бен-Маттіас, священик першої черги з Єрусаліма, назвав себе відтоді Іосіфом Флавієм.

КНИГА ЧЕТВЕРТА

АЛЕКСАНДРІЯ

Довгим, вузьким прямокутником простяглася уз-довж моря столиця Сходу, єгипетська Александрія, після Рима найбільше місто відомого світу і безперечно найсучасніше в ньому. Двадцять п'ять кілометрів мало воно в обводі. Сім великих проспектів прорізали його уздовж, дванадцять упоперек; будинки були високі й просторі, всі забезпечені текучою водою.

Лежачи на осі трьох частин світу, на скрещенні Сходу і Заходу, на дорозі до Індії, Александрія стала першим ринком світу. На всьому дев'ятсот-кілометровому азіатському й африканському березі між Яффою і Паретоніумом єдина тільки гавань цього міста була безпечна від бурі. Тут нагромаджувалися золотий порошок, слонова кость, черепаха, арабські пряності, перли Іранського моря, індійські самоцвіти, китайський шовк. Організована за останнім словом найновітнішої техніки промисловість постачала славнозвісне полотно аж до Англії, виробляла коштовні килими й гобелени, виготовляла національні убрання для арабських і індійських племен. Фабрикувала благородні скляні вироби, славнозвісні парфуми. Забезпечувала всю землю папером, від найтоншого паперу для дамських листів до найгрубішого пакувального.

Александрія була роботяще місто. Тут і сліпі мали роботу, і виснажені діти не гуляли без діла. Це була плодотворча робота, і місто не ховало її плоди. Тим часом, як на вузьких вулицях Рима та горбуватих ієрусалімських вулицях будький вантажний рух удень був заборонений, наalexandrійських просторих бульварах завжди лунав рух

десятків тисяч возів, і ніколи не переривалися на обож корсо нескінчені низки розкішних екіпажів, що їхали обома напрямами. Велично зводилася посеред просторого парку резиденція давніх царів, музей, горда бібліотека, мавзолей із скляною труною, де лежав труп Александра Великого. Іноземцеві потрібні були тижні на огляд усього, що варто було подивитися. Тут була ще свяตиня Серапіса, театр, стадіон, острів Фарос, увінчаний своїм білим, уславленим маяком, велетенські промислові і портові підприємства, базиліка, біржа, що встановляла для всього світу ціни товарів, і не на останку великий квартал розваг, що вливався в розкішний курорт Канопус.

Легко й гарно жили люди в Александрії. Невілчинні були кухмістерські й шинки, де продавали уславлене тубільне ячменеве пиво. У всі дні, дозволені для того законом, відбувалися вистави в театрі, в спортпалаці, на арені. У своїх міських палацах, у своїх віллах в Елеусі й Канопусі, на своїх розкішних яхтах влаштовувалиalexandrійці рафіновано вигадливі свята. Берег двадцятикілометрового канала, що сполучав Александрію з курортом Канопусом, займали ресторани. Їздили барками туди й туди; в каютах були пристрої, щоб зручно їх завішувати; всюди при березі в тіні сплетених витких єгипетських бобів стояли на якорі такі судна. Тут, у Канопусі, були локалізовані Єлісейські поля Гомера; в усіх провінціях дрібні буржуа мріяли про канопуські розпутства, ощаджували кошти для подорожі в Александрію.

І благородним утікам служило багатство міста. Музей переважав мистецькі збирки Рима й Афін, найповніша в світі бібліотека мала на постійній службі дев'ятсот переписувачів. Навчальні заклади Александрії були кращі за школи Рима. У військо-

вих знаннях, можливо також у юриспруденції та політичній економії столиця імперії могла мати перевагу; але в інших дисциплінах мала безперечний провідalexandrійська академія. Римські родини пануючої верстви віддавали перевагу лікарям, що вчилися на alexandrійській анатомії. Також на домагання своїх медиків місто запровадило гуманний спосіб страти, для чого вживалися швидкочinnі укуси отруйних гадюк, яких спеціально для того виводили.

Alexandrійці, при всій їх модерності, держалися традицій. Свої храми і культурні місця вони тримали так, що вони мали славу особливої святості й дійовості; не відкидали успадкованої від батьків єгипетської магії, додержували своїх минулих звичаїв. Як у прадавні часи, шанували вони своїх святих тварин, биків, шулік, кішок. Коли римський солдат необачно вбивав кішку, ніяка сила не могла врятувати його від страти.

Так жили ці мільйон двісті тисяч людей, невтомно кидаючись з роботи в розваги і з розваг у роботу, завжди цікаві до нового і побожно прив'язані до минулого, дуже примхливі, грошолюбні, додумливі на жваві, злі дотепи, безмежно зухвалі, музичні, пройняті політикою аж до пор на своїй шкірі. З усіх частин землі стеклися вони до цього міста; але скоро вони забули кожен свою стару батьківщину і почували себе відтоді alexandrійцями. Александрія — це було місто східної і західної культури, почуттєвої філософії, ясного мистецтва, обрахованої торгівлі, невтомної роботи, шумуючих насолод, старих традицій і найновітніших форм життя. Невгамовно горді були alexandrійці своїм містом, і їх не турбувало, що їхній безмірний, хвастовитий місцевий патріотизм викликав усюди гнів.

Серед цієї громади жила група людей, ще старших, ще багатших, ще освіченіших, ще гордовитіших, ніж інші: юдеї. Вони мали за собою багату досвідом історію. Вони жили в цій країні відтоді, як сімсот років тому відважні юдейські наемники царя Псамметіха здобули свою велику перемогу. Пізніше Александр Македонський, Птоломей оселяли їх тут сотні тисяч. Тепер жило їх тільки у місті Александрії майже півмільйона. Їхня релігійна окремішність, їхня багатство, їхня пиха раз-ураз приводили до диких погромів. Тільки три роки тому, коли вибухнув заколот у провінції Іудеї, біля п'ятдесяти тисяч юдеїв в Александрії загинуло в дикій різанині. Ще й сьогодні в Дельті, тій частині міста, де вони найбільше жили, цілі райони лежали пустинні. Багато зруйнованого вони лишили так навмисне, вони не змивали також з стін своїх синагог кров, що тоді оббрізкала їх. Вони горді були якраз цими нападами, що являли собою ніби підтвердження їхньої влади. Бо в дійсності вони керували в країні єгіптян, як колись Йосіф, син Іакова, був під рукою свого фараона владарем у країні. Фельдмаршал Тіверій Александр, генерал-губернатор Єгипта, був юдеї в походження, і провідні люди провінції, адвокати, текстильні фабриканти, відкупники податків, торговці зброєю, банкіри, великі торговці збіжжям, судноплавці, фабриканти паперу, лікарі, вчителі академії були юдеї.

Головна синагога в Александрії була одним із див світу. Вона вміщала більше як сто тисяч людей; після ієрусалімського храму вона була найбільшою юдейською будівлею світу. Сімдесят один стілець із чистого золота стояв там для гросмейстера і членів громадської ради. Жоден людський голос, хоч який гучний, не міг проникнути через увесь волетенський дім: мусили показувати прало-

рами, коли громада молящих повинна була відповісти своє „амінь“.

Згорда дивилися ієрусалімські іудеї на римських, на цих західних іудеїв, що здебільша жили нужденно і не могли піднятися з свого пролетарського існування. Вони,alexandrійці, розумно й гармонійно примиряли своє іудейство з життевими формами та світоглядом грецького Сходу. Уже півтораста років тому вони переклали біблію на грецьку мову, і вони вважали, що ця їхня біблія добре прийшла до грецького світу.

Та хоч і мали вони все це, хоч і мали в Леонтополісі свій власний храм, проте вважали гору Сіон за свій центр. Вони любили Іудею, вони з глибоким жалем бачили, як через політичну нездольність Іерусаліма постала загроза, що іудейська держава розпадеться. Велика турбота сповнювала їх: щоб лишився принаймні храм. Вони платили податок на храм, як і всі інші іудеї, вони їздили на прощу до Іерусаліма, вони мали там свої власні готелі, синагоги, кладовища. Багато обітованих дарунків храму, ворота, колони, галереї споруджені були ними. Життя без храму в Іерусалімі було немислимим також і для alexandrійських іудеїв. Вони заносилися високо, вони не давали помітити, як дуже хвилювали їх події в Іудеї. Підприємства процвітали, новий цезар вважав на них. Бліскучо їздили вони в своїх розкішних екіпажах по корсо, вони по князівському сиділи на своїх високих стільцях за бар'єрами базиліки, біржі, вони влаштовували свої великі свята в Канопусі, на острові Фаросі. Але коли вони були сами між собою, тоді часто похмурими ставали їх пихаті обличчя. Горло їм стискувалося, горді плечі їх обвисали.

Алексandrійські іудеї прийняли Йосіфа сердечно й з пошаною, коли він у почеті нового цезаря

зійшов з корабля. Очевидно, добре була відома участь Іосіфа в проголошенні Веспасіана, цю участь навіть переоцінювали. Молодість Іосіфа, його зосереджена пругкість, серйозна краса його худого палкого обличчя вабили серця. Як свого часу в Галілії, тепер кричали йому в Александрії, коли він показувався на іудейських вулицях:

— Морон, морон, наш владар, наш владар!

Після темного фанатизму Іудеї, після грубості римських військових таборів він з насолодою вбирав тепер у себе ясність світового міста. Своє тяжке й бурхливе попередне життя, свою дружину Мару він залишив у Галілії. Його цариною були не інтриги активної політики, не грубі завдання військової організації, його цариною було духовне. Він в гордістю носив на поясі золотий писемний прилад, що його молодий генерал Тіт подарував йому при від'їзді з Галілії, як знак ушанування.

Пишно, поряд з гросмейстером Теодором бар-Даніелем, проїздив він по корсо. Він показувався в бібліотеці, в купальнях, в розкішних ресторанах Канопуса. Іудей із золотим писемним приладом скоро став усюди відомий. У деяких аудиторіях, коли заходив він, підводилися вчителі й студенти. Фабриканти, купці горді були, коли він відвідував їхні підприємства, крамниці, склади, літератори почували себе вшанованими, коли він бував на їх читаннях. Він провадив життя великого пана. Чоловіки прислухалися до нього, жінки обступали його.

Так, його пророкування справдилося. Веспасіан дійсно був месія. Звичайно, визволення цим месією відбувалося інакше, ніж він думав, помалу, ясно, тверезо. Воно полягало в тому, що цей чоловік розбив шкаралупу іудейства, щоб її вміст вилився над землею, і еллінство та іудейство розтопилися

одне в одному. В Іосіфове життя і світосприймання дедалі більше протискувався ясний, скептичний дух цих східних греків. Він не розумів тепер, як він раніше міг почувати огиду до всього не-іудейського. Герої грецьких міфів і пророки біблії не виключають одні одних, немає ніякого протиенства між небом Ягве і Олімпом Гомера. Іосіф почав не-навидіти кордони, які для нього раніше означали відмінність, обраність. Завдання в тому, щоб власне добро перелити в інших, чуже добро увібрати в себе самих.

Він був перша людина з таким приблизно світоглядом у житті. Він був новою породою людини, не іудей більше, і не грек, не римлянин: громадянин цілої земної кулі, принаймні культурної її частини.

Здавна місто Александрія було головним осідком ворогів іудеїв. Тут проповідували Апіон, Аполлон Моло, Лізімах, егіпетський найвищий жрець Мането, що іудеї походять від прокажених, що вони поклоняються в своїй святині святыні ослиній голові, вгодовують у своєму храмі молодих греків, вбивають їх на своє свято пасхи і укладають щороку, п'ючи кров цих жертв, іудейську таємну спілку проти всіх інших народів. Тридцять років тому два директори вищої спортивної школи, Діоніс і Лампон, спеціально організували протиіудейський рух. Білі черевики спортивної школи стали поступово символом, і тепер вороги іудеїв у всьому Єгипті називали себе „біловзутими“.

Прибуття Іосіфа до Александрії стало для „біловзутих“ новим бичем. Те, як він гордовито розігджав по місту і приймав ушанування, здавалося їм втіленням іудейської пижи. В своїх клубах, на своїх зборах вони співали куплети, почасти справді дотепні, про іудейського героя боротьби за свободу,

що перебіг до римлян, про діяльного маккавеїста, що всюди встрявав і вішав свій плащ на кожен з восьми вітрів.

Одного дня, коли Іосіф хотів зайти в агріппінські купальні, він мусив у портику проходити повз групу молодих людей у білих черевиках. Як тільки „біловзуті“ зібралися біля його, вони завели гугняво, гортанно, вискліво й однотонно: „Морон, морон“, явно пародуючи ентузіастичні вигуки іудеїв до Іосіфа.

Блідосмагляве обличчя Іосіфа зблідло ще дужче. Але він ішов прямо, не повертаючи голови ні праворуч, ні ліворуч. „Біловзуті“, коли побачили, що він не звертає на них уваги, подвоїли свої вигуки. Деякі кричали: „Не наблизайтесь до нього, щоб він вас не заразив“. Інші: „Як вам до смаку наша свинина, пане Маккавей?“ З усіх боків тепер розносилося, лунало: „Іосіф Маккавей! Обрізаний Лівій!“ і Іосіф бачив перед собою стіну із злобних, скривлених ненавистю облич.

— Вам треба щось? — кинув він запитання в перше обличчя, оливкового кольору, і його голос був дуже спокійний. Запитаний з перебільшеною, зухвалою смиренністю сказав:

— Я хочу просити тільки про одну довідку, пане Маккавей. Ваш пан отець теж був прокажений?

Іосіф подивився йому в очі, не сказав нічого. Другий „біловзутій“, вказуючи на Іосіфів золотий писемний прилад, сказав:

— Ця штука супроводила вашого предка, коли ви були вигнані з Єгипта?

Іосіф усе ще не говорив нічого. Раптом страхово бістрем рухом вихопив він зза пояса свій важкий писемний прилад і вдарив ним запитуючого по голові. Вона розкололася. Іосіф гордовито, не повертаючись до поваленого, пройшов всередину

купальні. „Біловзуті“ хотіли кинутись за ним, служники купалень і відвідувачі заступили їм дорогу.

Вдарений, чоловік на ім'я Хереас, із поважної родини, був поранений важко. Розпочато було слідство проти Іосіфа, але скоро його припинили. Цезар сказав Іосіфові:

— Ну-ну, хлопче, дуже мило. Але писемний прилад вам дарували, власне, не на те зовсім.

Шорокуalexandrійські іудеї влаштовували на острові Фаросі велике свято на спогад про закінчення грецької біблії. Другий Птоломей і шеф його бібліотеки, Деметрій із Фалерона, спонукали три століття тому до перекладу святого письма на грецьку мову. Сімдесят іудейських докторів, що однаково знали гебрейську і грецьку мови, закінчили важку справу, що передавала боже слово іudeям Єгипта, які вже не розуміли первісного його тексту. Сімдесят два доктори працювали в самотині, кожен пильно відокремлений; проте текст кожного слова в слово сходився з текстом усіх інших. Це чудо, вчинене Ягве, бо він схвалював примирення іудеїв і їх спільне життя з греками, відзначали alexandrійці на своєму щорічному святі.

Усі видатні чоловіки й жінки міста, також і не-іудеї, з'явилися цього дня на острів Фарос: тільки „біловзуті“ лишалися осторонь. У святі взяли участь також цезар, принц Тіт, багато великих панів з Рима й усіх провінцій, яких привабила до Александрії присутність тут двору.

Іосіф дістав завдання виголосити подяку іноплеменцям, які були на святі. Він робив це цікавим, проте не незначним способом, зворушливими словами вихваляв письменство, що об'єднує народи, світове місто Александрію, що об'єднує народи.

Для нього, щоб говорити з успіхом, треба було

перевіряти вплив промови по обличчях слухачів, і він мав звичку, щоб дізнатися про враження, дивитися, промовляючи, на перше - ліпше обличчя в маси. Цього разу його око впало на м'ясисту і проте строгу, дуже римську голову. Але голова замкнулася перед ним і під час усієї промови лишалася нерухомою. Похмуро, надзвичайно безвіразно дивилася ця голова через нього, повз нього, з дивно тупою пихою, що майже виводила його з рівноваги.

Скінчивши свою промову, Іосіф довідався, що то за пан, якому належала голова. Виявилося, ще був Кай Фабулл, придворний живописець цезаря Нерона, що малював фрески Золотого дому. Іосіф пильно роздивлявся чоловіка, який з такою нечесною байдужістю вислухав його промову. На присадкуватому, товстому, майже безформному тілі сильна, строга голова. Одягнений був Кай Фабулл особливо дбайливо і тримався церемонно, з підкресленою гідністю, що при його оглядності виглядало трохи комічно.

В Римі Іосіф багато чув про витівки цього Кая Фабулла. Живописець, переконаний еллініст, що запроваджував легке, радісне мистецтво, у своїй поведінці був підкреслено серйозний; він малював тільки в парадному убрани, він був надмірно гордовитий, не розмовляв із своїми невільниками, порозумівався з ними тільки знаками та кивками. Таке славетне й популярне було його мистецтво -- в кожному навіть найменшому провінціальному місті існували його фрески, — проте йому не щастило проникнути у значні римські родини. Нарешті він одружився з еллінізованою єгіптянкою і цим завжди загородив собі вступ до пануючої верстви.

Іосіф дивувався, що взагалі Фабулл був тут; йому казали, що його вважають за одного з най-

завзятіших прихильників „біловзутих“. Іосіфові було огидне всяке малярство, воно не подобалося йому. Припис закону — ти не повинен творити собі образа — глибоко вгрізся в нього. І в Римі письменників цінили дуже високо, а художників вважали за істоту нижчої кasti; цього гонористого живописця Фабулла Іосіф розглядав з подвійно зневажливою огидою..

Цезар заговорив з Іосіфом. У прекрасному прімірнику грецької біблії, який йому преподнесли як почесний подарунок, він знайшов своїм пильним поглядом деякі еротичні моменти і рипучим голосом просив Іосіфа їх розтлумачити.

— Ви таки трохи погладши, мій іудейчуку,— сказав він безпосередньо, здивовано. Він звернувся до Фабулла, що стояв недалеко.— Ви повинні були б бачити моого іudeя в Галілії, майстре. Тоді він був чудовий. Виснажений, худющий, занехаяний. Справді пророк для малювання.— Фабулл стояв церемонний, похмурий; Іосіф ввічливо усміхався.— Тут мене дogleдає лікар Гекатей,— продовжував Веспасіан.— Він звелів мені раз на тиждень постити. Це знаменито мені допомагає. Як ви гадаєте, Фабулл? Якщо ми заставимо хлопця попостити тиждень, ви тоді змалюете його мені?

Фабулл стояв як пень, трохи скрививши обличчя. Іосіф сказав ухильно:

— Це радує мене, ваша величність, що сьогодні ви можете так задоволено жартувати з приводу Йотапати.

Цезар сміявся.

— Коли змінюється погода,— сказав він,— я щоразу відчуваю ще ногу, яку ваші люди приперчили мені каменюкою.— Він вказав на даму, що стояла рядом з художником.— Ваша дочка, Фабулл?

— Так,— сказав художник сухо, стримано,— моя дочка Доріон.

Всі дивилися на дівчину. Доріон була досить висока, тонка й ніжна, з жовтосмаглявою шкірою, довгою, тонкою головою, скощеним і високим лобом, з очима кольору моря. Вилиці опуклі, ніс тупий, трохи широкуватий, сміливий рот видавався на ніжному, гордовитому обличчі.

— Миленька дівчина,— сказав цезар.— І потім, прощаючись:— Ну-ну. Подумайте, Фабулл, чи хочете ви змалювати для мене моого іудея.

Він відійшов. Інші безмовно й вражено стояли якийсь час укупі. Фабулл прибув на свято тільки з огляду на новий режим. Він насилу умовив Доріон піти з ним. Тепер він каявся, що прийшов сюди. Він не думав про те, щоб малювати портрет неприємного, пустославного іудейського літератора. Йосіф теж не думав про те, щоб дозволити зарозумілому, нетямущому художникові робити свій портрет. Проте дівчина Доріон дійсно була істотою вражаючою. Миленька дівчина, сказав цезар. Це сказано банально і крім того неправильно. Як вона стояла тут, ніжна аж до кволості, тримаючись знадливо і, проте, строго, з легенькою тріумфуючою і непристойною усмішкою на губах великого рота! Йосіф мимохіть смакував її дику привабність.

— Ну-ну,— трохи глузливо повторила дівчина Доріон улюблені слова цезаря.— Ходім і ми, батьку.

Вона мала високий, тонкий, злосливий голос. Йосіф розкрив рот, щоб заговорити до неї, але йому, звичайно такому вправному, нічого путнього, що варто сказати, на думку не спадало. В цей момент він відчув, як щось третясь об його ногу. Він глянув униз—це була велика, руда кішка. Єгиптяни пестили кішок, священих тварин, римляни й іudeї терпіти їх не могли. Йосіф намагався її прогнati. Але вона лишалася, обтяжувала його.

Він нахилився, скопив тварину. Раптом пролунав голос дівчини:

— Облиште кішку!

Це був різкий, неприємний голос. Дивно, який він став ніжний, коли вона звернулася тепер до кішки:

— Іди, моя тваринко. Моя люба, моя маленька богине. Він нічого не тямить щодо тебе, той чоловік. Він злякав тебе?

І вона гладила кішку. Гидка тварина мурчала.

— Вибачте, будь ласка,— сказав Іосіф,— я не хотів чіпати вашу кішку. Це корисні тварини, в роки, коли багато мишей.

Доріон добре чула його глузування. Вона мала єгіптянку матір і єгіптянку бонну. Кішка — божественна тварина, в ній є частина богині левів Бастет, сила й влада прадавніх часів. Іудей хотів принизити її бога, іудей був для неї занадто мізерний, щоб відповісти йому. Не треба було йти на це свято. Мистецтво її батька єдине в своєму роді, жоден уряд, жоден цезар не обійтеться без нього, не було потреби робити поступки новому режимові. Вона нічого не говорила, стояла тихо, з кішкою на руці, і являла собою гожу картину: вродлива дівчина грається з кішкою. Коли вона, приємно перебільшуючи, відчувала на собі багато поглядів, вона міркувала. Міленька дівчина, сказав цезар. Її батько повинен малювати цього іудея. Який грубий, недотепний жарт. Цезар вайлуватий, справжній римлянин. Шкода, що її батько не зумів ураз добрati способу боронитися від такого жарту. Він міг протиставити йому тільки свою дещо похмуру серйозність. Іудей із своею догідливою іронією краще дав собі раду. Вона добре розуміла, що Іосіфові, хоч він і говорив зухвало про кішку, вона вподобалася. Якщо вона скаже ще хоч одне речення, тоді він відповість

багатьма облеснimi й примирливими словами. Але вона вирішила не казати нічого. Коли він заговорить знову, тоді, може, вона побажає відповісти. Коли він не заговорить, тоді вона піде, і це буде її остання зустріч з іудеем.

Іосіф теж міркував. Ця дівчина Доріон глуплива й гордовита. Якщо він зв'яжеться з нею, то скоро будуть труднощі, неприємності. Найкраще було б лишити її стояти з своєю дурною, гідкою кішкою. Руки в неї коричневі і кішка коричнева. Але яка відмінна коричневість! Руки дивно смагляві, а коричневість кішки — гідка рудизна. Незвичайно тонкі, довгі руки в неї.

Вона наче з одної із тих старих угlastих різких картин, якими тут поплямовано все.

— Вам не здається це надмірним — ще потоншати мені ради того, щоб ваш батько змалював мене? — сказав він, і доки промовив це, уже пошкодував, що не пішов геть.

— Я гадаю, трохи посту не є висока ціна за те, щоб далі жити у вічності, — сказала своїм високим дитячим голосом Доріон.

— Я гадаю, — відповів Іосіф, — що коли я житиму далі, то житиму в своїх книгах.

Доріон розізвіслялася на таку відповідь. Знову ця славнозвісна іудейська зарозумілість! Вона шукала відповіді, яка вразила б чоловіка, але раніше, ніж вона встигла її знайти, Фабулл сказав сухо і по-латині:

— Ходім, дочки. Це залежить не від нас і не від нього, чи малюватиму я його чи ні. Коли цезар звелить, тоді я намалюю й гниле свиняче падло.

Іосіф дивився услід обом, доки вони зникли за колонадою, яка обрамовувала дамбу з боку суходолу. Розмова закінчилася не дуже вдало, але він не каявся, що розмовляв.

Цього дня Іосіф написав псалом, що пізніше названий був псалом громадянина світу:

О, Ягве, дай мені більше слуху й більше зору,
Щоб простір твого світу бачити й чути.
О, Ягве, дай мені більше серця,
Щоб осягти многогранність твого світу.
О, Ягве, дай мені більше голосу,
Щоб славити велич твого світу.

Вважайте, народи, і добре слухайте, нації.
Не ощаджуйте, каже Ягве, духу, який я на вас проливаю.
Щедро розтрачуйте себе, чути голос господа,
Бо я геть випльовую скнар.
І хто обмежує своє серце й свою силу,
Від того я відвертаю лице своє.

Знімайся з твого якоря, каже Ягве,
Я не люблю тих, кого мулом заносить у гавані.
Огидні мені ті, що згинавають у смороді своєї нерухомості
Я дав людині ноги, щоб носили її над землею,
Щоб могла вона бігати,
Щоб не спинилася, як дерево, врісши в землю корінням.
Бо дерево одним тільки живиться,
А людина живиться всім,
Що я створив під небом.
Древо знає завжди тільки однакове,
А людина має очі, щоб вбирати в себе чуже,
І має шкіру, щоб інше матати й смакувати.

Хваліте господа і розпросторюйтесь над землями.
Хваліте господа і розтрачуйте себе над морями.
Раб той, хто прив'язує себе до одного єдиного краю.
Не Сіоном зветься держава, яку славив я вам,
Її ім'я: Земля.

Так зробився Іосіф із громадянина Іудеї громадянином світу і з священика Іосіфа бен-Іоаттіаса письменником Іосіфом Флавієм.

І в Александрії теж були „Месники Ізраїля“. Хоч це було небезпечно, проте і на вулицях з'являлися люди, що носили заборонені шарфи з ініціалами

Маккавеїв: „Хто як ти, о господи!“ Маккавеїсти, відтоді як прибув Іосіф, усіма способами показували йому, зрадниківі їхньої справи, свою зневагу. Після його сутички з „біловзутим“ Хереасом вони стали трохи тихіші. А тепер, після „Псалма громадянина світу“, вони зняли подвійний галас проти двозначного, заплямованого чоловіка.

Іосіф спершу сміявся. Але скоро мусив помітити, як агітація „Месників Ізраїля“ захоплювала й поміркованих, як починали відвертатися від нього і панове з Великої ради громади. Керівникиalexandrійських іудеїв у душі думали так, як він, але для більшості громади „Псалом громадянина світу“ був дикою ерессю, і менш ніж через два тижні після опублікування цього псалма дійшло в головній синагозі до скандалу.

Коли alexandrійський іудей гадав, що гросмейстер та його урядовці допустилися неправдивого вироку у важливій справі, то старий звичай дозволяв йому апелювати до всієї громади, і якраз у суботу, перед розгорненим сувоем святого письма. Суботня священнодія, читання з святого письма, не допускалася доти, доки вся громада не вирішувала невідкладно скаргу. Але домагатися такого рішення було небезпечно; бо коли громада не схваливала скаргу, тоді той, хто вчинив її, мав перебувати три роки під великим прокляттям. Через таку строгість цим правом користувалися рідко; за два останні десятиліття це сталося тільки тричі.

Тепер, коли Іосіф після опублікування його вірша вперше показався у великій синагозі, це сталося у четверте. Була субота, коли мали читати уривок, що починався з слів: „І з'явився йому Ягве під Mamрійським дубом“. Тільки принесли сувій тори на велику кафедру, з якої мало відбуватися читання,

тільки зняли з сувоя його коштовний покров і розгорнули його, як ватажок маккавеїстів та деякі його прихильники кинулися до кафедри і заборонили читання. Вони зняли скаргу проти Іосіфа бен-Маттіаса. Хоч юристи громади, цитуючи різні заплутані пояснення, і визнали, що ієрусалімське прокляття не дійсне тепер для Александрії, але далеко більша частинаalexandrійських іудеїв думає інакше. Цей чоловік, Іосіф бен-Маттіас, винен в нещастях у Галілеї й Ієрусалімі, він подвійний зрадник. Самого його ганебного, рабського одруження з наложницею Веспасіана досить, щоб виключити його з громади синагоги. Під бурхливі схвальні вигуки промовеца вимагав вигнати Іосіфа з святилища.

Іосіф стояв дуже спокійно, міцно стулевши губи. Сто тисяч тут, у синагозі, це були ті самі, що недавно радувалися йому, кричали: „Морон, морон“. Чи стане тепер хоч хтонебудь на оборону його? Він дивився на гросмейстера Теодора бар-Даніеля і сімдесят панів на золотих стільцях. Вони сиділи, біліші за свої молитовні мантії, і не розкривали рота. Ні, вони не можуть його захищати і не захищають. І те, що він друг цезаря, не захищає його. Його з ганьбою випровадять із синагоги.

Деякі, бачачи його таким нужденним, казали собі: „Так сталося, бо в світі є колесо. Це колесо, що подає воду, воно йде вгору й опускається, і наповняє порожні відра, а повні виливає. І цього чоловіка воно тепер зачепило; ще вчора був він гордий, а сьогодні вкритий ганьбою“.

Сам Іосіф, здавалося, не дуже серйозно сприйняв цю справу. Він далі, як і досі, жив близкучим життям, з жінками, з літераторами й акторами, високошанований гість у марнотратному колі Канопуса. Принц Тіт ще з більшою приязню ставився

до нього, ніж досі, і майже завжди показувався в його товаристві.

Але коли Йосіф був сам, ночами, він був хворий від гіркоти й сорому. Його думки оберталися круг нього самого. Він був не чистий, він був повен прокази всередині й зовні, жоден Тіт не міг пошкрябати його струпи. Його ганьба була відчутна, кожен міг її бачити. Вона мала ім'я, вона називалася Мара. Він мусив позбутися цього джерела свого нещастя, і позбутися назавжди.

Через кілька тижнів, не порадившись про це ні з ким, пішов він до головного судді громади, доктора Базіліда. Від часу свого вигнання Йосіф не був ні в кого з великих іудейських панів. Головному судді його візит був неприємний. Він старався знайти примирливі слова, крутився, промовив кілька в'ялих речень. Але Йосіф витяг розідраний священицький головний убір, як приписано було ритуалом для його випадку, поклав його перед головним суддею, розірвав убрания і сказав:

— Мій докторе й пане, я ваш раб і підвладний Йосіф бен-Маттіас, раніше священик першої черги в Іерусалімі. Я вчинив лихий злочин. Я одружився з жінкою, з якою мені заборонено було одружуватися, з військовополоненою, що соблудила з римлянином. Я заслужив кару викорінення.

Доктор Базілід, головний суддя, зблід, коли Йосіф говорив ці слова; він добре зінав, що вони мають означати. Це тривало якусь хвилину, доки він дав відповідь, приписану формулою:

— Кара викоріненням, грішнику, не є справа людей, це є справа бога.

І Йосіф продовжував, спитав за формулою:

— Чи в засіб, мій докторе й пане, яким грішник може відвернути кару викоріненням від себе і свого роду?

Головний суддя відповів:

— Коли грішник прийме на себе кару сорока ударами, тоді Ягве явить милість. Але грішник мусить просити про цю кару.

Іосіф сказав:

— Я прошу, мій докторе й пане, про кару сорока ударами.

Коли стало відомо, що Іосіф хоче прийняти кару бичуванням, це викликало неймовірну сенсацію в Александрії; бичували не часто, звичайно тільки невільників. Маккавеїсти підіймали вгору брови і замовкали, і деякі з них, що найдужче кричали, коли виганяли Іосіфа, тепер каялися в душі. Але „біловзуті“ вимазали стіни всіх будинків карикатурами бичованого Іосіфа, і в шинках співалися про це куплети.

Іудейські власті не оповіщали про день кари. Проте установленого дня двір августівської синагоги був переповнений людьми, і вулиці кругом захаращені були цікавими. Блідосмаглявий і худий, дивлячись прямо своїми палкими очима, ішов Іосіф дорогою до головного судді. Він прикладав руку до лоба; дуже голосно, так що можна було чути в найдаліших кутках, він сказав:

— Мій докторе й пане, я вчинив лихий гріх. Я прошу про кару сорока ударами.

Головний суддя відповів:

— Я передаю тебе слугам закону, грішнику.

Кат Ананія бар-Акашія кивнув своїм обом помічникам, і вони зірвали Іосіфові убрання з тіла. Лікар підійшов, оглянув його, чи спроможний він витримати таке бичування, щоб під бичами не вийшли з нього сеча й кало; бо це було б приниженням, а в законі написано: „Твій брат не повинен бути приниженим у твоїх очах“. Це був головний лікар громади Юліан, що оглядав Іосіфа.

Він обмащував його, особливо дослухався до серця й легенів. Багато з глядачів сподівалося, що лікар оголосить Іосіфа неспроможним витримати все бичування, або принаймні спроможним до меншої кількості ударів. В душі і сам Іосіф надіявся на подібний результат. Але лікар вимив руки і оповістив:

— Грішник спроможний до сорока ударів.

Кат звелів Іосіфові схилитися на коліна. Помічники прив'язали обидві його руки до стовпа, так що його коліна були від стовпа на деякій віддалі, і всі бачили, як натяглася гладенька, бліда шкіра в нього на спині. Потім вони прив'язали йому до грудей важкий камінь, що відтягував верхню частину тулуба вниз. Кат Ананія бар-Акашія схопив бич. Грунтовно він прикріпив до ручки широкий ремінь з волової шкури, випробував його, відпустив. Кінець ременя мав сягати живота караного. Такий був припис. Тим часом люди бачили, як Іосіфове серце вдарялося в ребра.

Головний суддя почав читати з святого письма вірш про бичування.

— „Так повинно відбуватися: коли заслуговує грішник удари, то суддя велить їх йому дати, числом відповідно до міри гріха, і грішника б'ють при ньому. Сорока ударами б'ють його, не більше. Бо він не більше дає, як стільки, бо як забагато ударів, то твій брат принижений буде в очах твоїх“. Кат поклав 13 ударів на спину. Другий суддя рахував, потім помічники поблизкали грішника. Тоді сказав третій суддя: „Бийте“, і кат поклав 13 ударів на груди. Потім знову поблизкали помічники грішника. Нарешті ще раз поклав кат 13 ударів на спину. Було дуже тихо в той час, коли він бив. Чути було, як різко ляскали удари, чути було здавлене хрипке дихання Іосіфа, видно було, як колотиться його серце.

Іосіф лежав зв'язаний і старався, щоб йому під

ударами не зabilo дуж. Удары були короткі й різкі, але біль був — як безмежне, розхвилюване море; він підіймався високими хвильами, поривав Іосіфа, відливав, ніби на мить облишуючи його, підіймався знову і заливав Іосіфа. Іосіф задихався, хріпів, відчував запах крові. Все це сталося заради Mari, дочки Лакіша, він її побажав, він ненавидів її, тепер бичем вибивали її з його крові. Він молився: Із глибини волаю я до тебе, о господи. Він рахував удары, але числа плуталися в нього, вже було багато сотень ударів, а вони далі й далі били його. Закон приписує, що має бути не 40 ударів, а 39; бо написано ж „по число“, а це ж однаково, як „приблизно“, і тому має бути тільки 39. О, який м'який закон докторів! О, яке тверде святе письмо! Коли вони тепер не перестануть, то він помре. Вже досить йому, Іоханан бен-Заккаі скаже їм, що вони повинні перестати. Великий доктор був в Іудеї, в Ієрусалімі чи в Ябне, але проте він буде тут, він розкриє рот. Йдеться тільки про те, щоб Іосіф витримав до того. Підлога і стовп під ним попливли, але Іосіф зібрав усю силу. Йому треба бачити ясно, точно розпізнавати підлогу й стовп, поки прийде Іоханан бен-Заккаі. Але Іоханан бен-Заккаі не приходив, і нарешті Іосіф втратив усе таки зір і свідомість. Так, на 24 ударі він став непритомнім і безжivoчно лежав у вірьовках. Але коли його поблизукали, він знову прийшов до чуття, і лікар сказав: „Він спроможний“, і суддя сказав: „Бийте далі“.

Серед глядачів була принцеса Береніка. Не було ніяких трибун, ніяких особливих місць. Але вона ще вночі перед тим послала своїх найдужчих каппадокійських невільників, щоб тримали для неї вільне місце. Тепер стояла вона в другому ряді, стиснута між багатьма іншими, довгі губи її були

напіврозкриті, вона важко дихала, темні очі її ні відривно спрямовані були на бичованого. У дворі було безмовно тихо. Чувся тільки голос головного судді, що читав вірші з Письма, дуже помалу, загалом тричі, та здалека із вулиці долинав шум натовпу. Дуже уважно дивилася Береніка, як цей гордовитий Іосіф приймав удари, щоб звільнитися від повії, з якою він мусив зв'язати своє ім'я. Так, він справді був її родич. І гріхи, і чесноти його були не малі. Глибоко смиритися, щоб з тим більшею гордістю піднести — це вона розуміла. Вона сама в пустині зазнала насолоди такого смиренства. Вона стояла дуже бліда; це не було легко — дивитися, але вона дивилася. Вона беззвучно ворушила губами, механічно рахувала. Вона зраділа, коли упав останній удар; але вона ще довго стояла б і могла б дивитися. Її зуби стали сухими під довгими губами.

Іосіфа, непрітомного й скривавленого, принесли в будинок громади. Його викупали, під доглядом лікаря Юліана, помазали пахучою мастю, влили в нього напій із вина й міра. Коли він опрітомнів, він сказав:

— Дайте катові двісті сестерців.

Мара, дочка Лакіша, в цей час ходила ощасливлена, радувалася дитині, яку мала народити, з ти-сячею турботою охороняла її. Вона була дуже працьовита, але тепер вона не крутила ручний млинок, щоб дитина не стала п'яницею. Вона не їла нечистих фініків, щоб дитина не мала слізливих очей, не пила пива, щоб колір обличчя в дитини не був поганий, не їла гірчиці, щоб вберегти дитину від гультаїства. Навпаки, вона їла яйця, щоб очі дитини побільшали, морську рибу, щоб вона подобалася людям, лимонні цукати, щоб вона приемно пахла. Із страхом вона обминалла все негарне на своєму шляху, щоб його вигляд не запам'ятався,

ретельно шукала вродливих людей, щоб на них дивитися. З трудом роздобула вона чарівний орлиний камінь, що, бувши порожній з природи, мав у собі ще менший камінчик, образ матки, яка хоч і розкрита всередину, а плід з неї не випадає.

Коли надійшов час, Мару посадили в пологове крісло, станок із брусків, у якому вона могла напівсидіти, напівлежати, і прив'язали до цього станка курку, щоб її пурхання прискорювало пологи. Це були болісні пологи, тільки через день Мара відчула гіркий холод у стегнах. Бабка промовляла, заклинаючи, над нею, рахувала кликала її на ім'я, рахувала.

І от дитина народилася, і, дивись, це був хлопець. Синьочорна, брудна, в слизі й крові була його шкіра, але він кричав, і кричав так, що крик його відбивався від стіни. Це була добра ознака, і що дитина з'явилася на світ у суботу, теж було доброю ознакою. Не зважаючи на суботу, взяли теплої води на купання, і влили в неї вина, коштовного ешкольського вина. Обережно вправляли руки й ноги дитини, і покрили м'який череп її кашкою із нестиглого винограду, щоб відстрашити всяку нечисть. Її намазали теплою олівою, обсипали її порошком із мирри, завинули її у тонке полотно; Мара ощаджувала на своїх убраних, щоб дістати для дитини найкраще полотно.

Янікі, янікі, або добре також ілді, мое дитя, моя дитиночка, мое маленятко, і гордо звеліла вона посадити другого дня кедр, бо це був хлопець.

Геть усі дев'ять місяців думала вона про те, яке ім'я повинна вона дати хлопцеві. Але тепер, у цей тиждень перед обрізанням, коли вона мусила це вирішити, вона довго вагалася. Нарешті вирішила. Сказала покликати до неї писаря і продиктувала лист:

„Мара, дочка Лакіша, вітає свого пана, Іосіфа, сина Маттіаса, священика першої черги, цезаревого друга.

О, Іосіфе, мій пане, Ягве побачив, що недогодна була тобі служниця твоя, і він благословив мое тіло і вдостоїв мене народити тобі сина. Він народився в суботу, і він важить 7 літрів 65 цуців, і його крик відбивався від стіни. Я назвала його Сімеоном, тобто „сином послухання“, бо почув мене Ягве, коли я була недогодна тобі. Іосіфе, мій пане, вітаю тебе, і стань великим у світлі цезаревого сонця, і хай лице господа сяє над тобою.

І не їж пальмової капусти, бо від того тобі завжди давить на груди“.

В цей самий час, ще до того, як він відібрав від неї листа, стояв Іосіф в церемоніальному залі александрійської громади. Він був ще блідий і дуже слабий після бичування, але тримався прямо. Поряд з ним стояли як свідки — гросмейстер Теодор бар-Даніель і президент августівської громади Нікодім. Головний суддя Базілід сам провадив засідання, і три доктори брали в ньому участь як судді. Перший секретар громади писав під диктовку головного судді, він писав, як встановлено законом, на пергаменті з телячої шкіри, він писав гусячим пером і густочорним чорнилом, і пильнував, щоб документ мав точно дванадцять рядків, по числовому значенню слова Гет, гебрейського слова для розлучного листа.

Іосіф, в той час, як гусяче перо скрипіло по пергаменту, чув у своєму серці шум, дужчий за цей скрип. А був це той різкий шум, з яким Mara, дочка Лакіша, роздирала своє убрання й свої сандалії, безсловесно, ґрунтовно, коли вона одного сірого світанку повернулася від римлянина Веспа-

сіана. Іосіф гадав, що він забув цей шум, але тепер він знову чувся тут, і дуже голосний, голосніший за рипіння пера. Але він робив свої вуха глухими і серце своє тугим.

А секретар писав так:

„Сімнадцятого дня місяця кізлев у році 3830 після створення світу, в місті Александрії, на Єгипетському морі.

Я, Йосіф бен-Маттіас, названий Йосіфом Флавієм, іудей, що перебуваю зараз у місті Александрії на Єгипетському морі, згодився власною волею і без примусу відпустити тебе, звільнити, дати тобі розлуку, тобі, моїй шлюбній жоні Марі, дочці Лакіша, що перебуваєш нині в місті Цезарії на Іудейському морі. Ти була досі моєю дружиною. Але тепер будь вільна, відпущеня, розлучена зі мною, так що тобі дозволено розпоряджатися в майбутньому собою, так що в майбутньому ти будеш дозволена для кожного.

Цим ти дістаєш від мене повідомлення про звільнення й розлучний лист по закону Мойсея й Ізраїля”.

Документ був переданий особливому довіреному з писаним дорученням приставити його Марі, дочці Лакіша в Цезарії, і передати їй в присутності президента цезарійської громади та дев'яти інших дорослих чоловіків - іudeїв.

Того ж дня, коли кур'єр прибув до Іудеї, покликали її. Вона не догадувалася, для чого її кличуть. При президентові громади Йосіфів довірений передав їй листа. Вона не вміла читати, вона просила, щоб прочитали їй. Їй прочитали, вона не зрозуміла, їй прочитали ще раз, пояснили, вона впала. Секретар громади надірвав повідомлення, на знак того, що воно було, у згоді з приписом, передане й прочитане, поклав його до своїх актів і видав про це кур'єрові відповідне свідоцтво.

Мара пішла додому. Вона розуміла, що не запобігла ласки перед Іосіфовими очима. Коли жінка не запобіжить ласки перед чоловіковими очима, тоді чоловік має право відіслати її. Жодна її думка не йшла проти Іосіфа.

Віднині вона з лячною турботою присвятила свої дні маленькому Сімеонові, Іосіфовому первенцеві. Пильно утримувалася вона від усього, що могло ушкодити її молоко, уникала соленої риби, цибулі, деяких овочів. Вона вже не називала своє дитя Сімеоном, вона називала його спершу Бар Мейєр, тобто син світлосяяного, потім Бар Адир, тобто син могутнього, далі Бар Ніфлі, тобто син хмари. Ale президент громади звелів їй прийти вдруге і заборонив їй давати такі імена дитині, бо хмаря, і могутній, і світлосяяний були епітети месії. Вона прикладає свою руку до низького лоба, уклонилася, обіцяла послухатися. Ale коли вона була сама, коли ніхто її не чув, тоді вона й далі називала маленького Сімеона цими іменами.

Вірно берегла вона речі, до яких колись доторкався Іосіф, хустки, якими він витирався, тарілки, з яких він їв. Вона хотіла зробити свою дитину достойною батька. Вона передбачала, що в цьому будуть великі труднощі. Бо син від одруження священика з військовополоненою не визнавався, він був байстрюк, виключений із суспільства. Ale проте вона мусить знайти шлях. У суботи, в дні свят, вона показувала маленькому Сімеонові те, що лишилося після його батька, хустки, тарілки, і вона розповідала йому про велич його батька і закликала його бути доктором і паном, як він.

Іосіф, після того, як він дістав через відповідного урядовця громади в Александрії свідоцтво про розлуку, був урочисто покликаний читати з святого письма в головній синагозі. По своему священицько-

му рангу мав він читати перший. Уперше за довгий час знову носив він священицький головний убір і блакитний, вишитий квітами пояс священика першої черги. Він війшов на велику кафедру до розкритого сувою Письма, від якого він був прогнаний кілька тижнів тому. При безмовній тиші вимовляв він перед сотнею тисяч благословення: „Слава тобі, Ягве, наш боже, що даєш нам справжнє вчення і готуєш для нас вічне життя“. Потім він сам став гучним голосом читати уривок з Письма, призначений для цієї суботи.

Посеред зими, близько початку нового року, Веспасіан знав, що імперія міцно у нього в руках. Робота солдата була зроблена: тепер починалося трудніше — робота правителя. Тé, що провадилося покищо в Римі від його імені, було погане й нерозумне. Муціан з дикою жадбою витискував з Італії які тільки були в ній гроші, а молодший цезарів син, Десміціан, якого він завжди терпіти не міг, цей гультяй, цей „Фрукт“, як намісник цезаря, розподіляв без розбору сонце й грозу. Веспасіан написав Муціанові, щоб він не давав країні занадто багато проносного, бо дехто вмирає і від поносу. „Фруктові“ він написав, чи не матиме „фрукт“ такої милості, щоб залишити його на посту і на наступний рік. Потім він звелів прибути з Рима до Александрії трьом чоловікам: престарому міністром фінансів Етрускові, придворному ювелірові і директорові цезаревих перлових промислів Клавдієві Регіну і управителеві своїх сабінських маєтків.

Три знавці справи обмінялися цифрами, перевірили їх. Імперіалістична східна політика цезаря Нерона і заколоти після його смерті зруйнували велетенські цінності, сума державних боргів, яку троє чоловіків підрахували, була висока. Регінові

випало мало вдячне завдання назвати цю суму цезареві.

Веспасіан і фінансист ніколи не бачилися. Тепер вони сиділи в зручних кріслах один проти одного. Регін моргав, він мав сонний вигляд, він поклав одну жирну ногу на другу, його розв'язані ремінці на черевиках теліпалися. Щодо цього Веспасіана, то він вважав раніше, що з ним можна робити тільки мізерні справи. Він зв'язався з дамою Ценіс, і виплатив їй тоді чималі комісійні, бо йшлося про великі постачання іудейській і європейським арміям Веспасіана. Веспасіан знов, що фінансист виявив себе в своїх розрахунках як пристойний чолов'яга. Своїми світлими твердими очима дивився він у м'ясисте, сумне, обвисле обличчя Регіна. Обидва чоловіки обнюхували один одного, пахнули вони один одному непогано.

Регін назвав цезареві свою цифру. 40 міліардів. Веспасіан не здригнувся. Можливо, він тільки засонів трохи дужче, але його голос звучав спокійно, якщо він відповів:

— Сорок міліардів. Ви мужній чоловік; а чи не оцінили ви деякі відомості занадто високо?

Клавдій Регін розважно, своїм масним голосом, настоював:

— Таки сорок міліардів. Треба дивитися цифрам у очі.

— Я дивлюся їм у очі,— сказав, дуже сопучи, цезар.

Вони обговорювали потрібні ділові заходи. Можна дістати дуже великі гроші, коли конфіскувати майно тих, що підтримували попереднього цезаря ще й після проголошення Веспасіана. Це був день, коли цезар за приписом лікаря Гекатея звичайно постився, а в такий день його здібності до ділових справ були особливо добри.

— Ви іудей? — спитав він безпосередньо.

— Напівіудей, — відповів Регін, — але дедалі дужче набираю іудейського вигляду.

— Я знаю один засіб, — Веспасіан прижмурив очі, — враз позбутися половини сорока міліардів.

— Мені дуже цікаво віднати його, — сказав Клавдій Регін.

— Якщо я звелю, — пояснив Веспасіан, — щоб у головній синагозі поставили мою статую.

— Тоді іудеї будуть протестувати, — докінчив Клавдій Регін.

— Правильно, — сказав цезар. — Тоді я зможу зібрати в них гроші.

— Це становитиме приблизно двадцять міліардів.

— Ви швидко рахуете, — похвалив цезар.

— Тоді ми покриємо першу половину боргів, — зауважив Клавдій Регін, — але другу ми ніколи не зможемо покрити; бо господарство й кредит, і не тільки на Сході, будуть назавжди зруйновані.

— Я боюсь, що ваша правда, — зіткнув Веспасіан. — Але ви мусите віднати, що думка приваблива.

— Я візнаю, — усміхнувся Клавдій Регін. — Шкода, що ми обидва занадто розважні для неї.

Регін терпіти не мігalexandrійських іудеїв. Вони були для нього занадто чваньковиті, занадто елегантні. Дратувало його й те, що вони дивилися на римських іудеїв як на компрометуючих родичів. Але те, що пропонував цезар, здавалося йому занадто радикальним. Він пізніше вишукав для alexandrійських іудеїв інші способи виціджувати з них гроші, не такі, щоб вони від них стекли кров'ю, але проте такі, що вони повинні будуть пам'ятати про нього.

Покищо він порадив цезареві інший податок, який влучить усіх і на який ніхто на Сході ще досі не наважувався: податок на солону рибу й рибні кон-

серви. Він не замовчував небезпечності такого податку. Александрійці мають писки як у меч-риби, і цезареві доведеться всього від них почути. Але Веспасіан не боявся куплетів.

Симпатії alexandrійців до цезаря зникли майже цілком, коли був заведений податок на солону рибу. Вони люто лаялися через подорожчання цього дуже улюблена харчу, і одного разу, при виїзді, захидали його гнилою рибою. Цезар лунко сміявся. Кало, кінські кізяки, ріпа, тепер гнила риба. Це забавляло його, що він і як цезар не позбувся такого матеріалу. Він звелів вчинити слідство, і винуватці заколоту мусили постачити точно стільки золотих риб, скільки знайдено було гнилих у його екіпажі.

Іосіфа Веспасіан бачив рідко у ці дні. Він звик до свого становища, він відсунувся далі від свого іudeя, став йому чужим, західним, римлянином. При нагідно він сказав йому:

— Я чув, ви через якесь марновірство поперчені були з своєї волі сорока ударами. Я б хотів,— вітхнув він,— щоб зміг позбутися моїх сорока міліардів теж через сорок ударів.

Іосіф і Тіт лежали у відкритій їдалальні на віллі в Канопусі, у якій принц звичайно проводив більшу частину свого часу. Вони були сами. Був лагідний зимовий день; хоч наблизався вечір, проте не було ще потреби залишати відкриту галерею. Море лежало тихе, кіпариси не ворушилися. Улюблений Тітів павич помалу походжав по кімнаті, клюючи рештки їжі.

Іосіф в своєї софи міг крізь другий просвіт у стіні оглядати терасу, що лежала глибше, і сад.

— Ви звеліли переробити огорожу з самшитових дерев у формі літери Р — спітав він і показав голо-

вою в напрямі до садівників, що працювали внизу. Тіт жував цукерку. Він був у доброму, широму настрої; його широке хлопчаче обличчя над дещо коротким тулубом усміхалося.

— А розуміється, мій іudeю,— сказав він,— розуміється, я звелів переробити самшитову огорожу в формі літери. Я звелю переробити самшитові дерева і на моїй alexandrійській віллі в формі однієї літери, і кіпариси теж.

— В формі літери Б,— усміхався Іосіф.

— Ти додумливий, мій пророче,— сказав Тіт. Він присунувся ближче; Іосіф сидів, Тіт лежав, підклавши руки під голову, і дивився на нього.— Вона вважає, що я подібний до свого батька. Вона моого батька не любить. Я можу це зрозуміти; але я вважаю, що я стаю дедалі менш подібним до нього. Мені не легко з моїм батьком,— скаржився він.— Він великий чоловік, він знає людей, а хто, знаючи людей, не схоче трохи з них потішитися? Але він робить це трохи занадто. Недавно, за столом, коли генерал Пріск не згоджувався, що він товстий, батько звелів йому оголити свій зад. Це було незрівнянно, як принцеса дивилася прямо перед собою. Вона сиділа спокійно, нічого не бачила, нічого не чула. Ми так не можемо,— зітхнув він.— Ми в таких випадках ніяковімо або буваємо грубі. Як ото можна так робити, щоб когось не зачіпали різni неприємні речі?

— Це не трудно,— сказав Іосіф, дивлячись на садівників, що поралися біля самшитових дерев.— Ви мусите тільки триста років зряду бути володарями держави, і тоді це прийде само собою.

Тіт сказав:

— Ти дуже гордий своєю кузиною, але ти маеш підстави. Я ж знаю жінок з напрямків усіх восьми вітрів.. В основі це завжди те саме, і маючи трохи

звички, скоро домагаєшся від них, чого хочеш. Від неї я не можу домогтися. Ти знат, що чоловік моого віку і моє становище може бути несміливим? Кілька днів тому я їй сказав: „Власне, вас слід би оповістити військовою полонянкою; бож серцем ви з „Месниками Ізраїля“. Вона відповіла просто, що це так. Я повинен був піти далі, повинен був сказати: „А раз ти полонянка, то я беру тебе, як мою приватну військову здобич“. Кожній іншій жінці я б і сказав це, і взяв би її.

Його розпонаджене хлопчаче обличчя було прямо скорботне.

Іосіф, сидячи, дивився вниз на принца. Іосіфове лицце стало суворішим і на ньому, коли ніхто не дивився, часто показувався вираз страшно похмурої гордості. Він знову на добру частку краще знат, що таке влада, що таке смиренство й приниження, що таке насолода, біль, смерть, успіх, висхід, падіння, свободна воля і насильство. Це було надбане знання, і плачено було за нього не малу ціну. Принц був йому симпатичний. Він хутко знаходив у нього розуміння й співчуття, і він багато чим йому завдячував. Але тепер, при всій прихильності, він з вершини цього дорогою ціною купленого знання дивився на нього зверху. Він, Іосіф, впорувався з жінками хутко, для нього Береніка ніколи не була проблемою, і він на місці принца давно б уже дійшов з цією справою до краю. Але це було добре, що було так, як воно було, і коли тепер принц просив Іосіфа, по-хлопчастому, довірливо і трохи зніжковіло, порадити йому, як він повинен ставитися до Береніки, щоб домогтися успіху, і вплинути ради нього на принцесу, Іосіф згодився тільки після деякого роздумування, немов було це трудне завдання.

Це зовсім не було трудне завдання. Береніка після того, як він прийняв бичування, змінилася,

Замість суміші з ненависті й прихильності, встановилася між ними спокійна спільність, яка походила із спорідненості їх єства і подібності цілей.

Береніка перед Іосіфом не манірилася, не крилася; вона одверто дозволяла йому заглядати в її життя. О, вона ніколи не пишалася довго, коли чоловік їй подобався. Вона спала з багатьма чоловіками, вона багато зазнала. Але довго такий зв'язок не тривав ніколи. Є тільки двоє чоловіків, яких вона не може усунути зногою життя й думок. Один — Тіверій Александр, з яким вони родичі. Вже не молодий чоловік, не молодший за цезаря. Але який чудово гнуучкий, який чесний і лагідний при всій своїй твердості й рішучості. Такий же міцний, як і цезар, а проте ані трохи не вайдуватий, без жодної музицької риси. Він великий солдат, він тримає свої легіони в строгій дисципліні, і проте ніколи не дозволяє собі ухилитися від чесності та доброго смаку. А потім її брат. Єгіптяни мудрі, коли вони вимагають від своїх царів, щоб брат і сестра парувалися. Хіба Агріппа не найрозумніший чоловік у світі і не найзнатніший, такий м'який і дужий, як вино з винограду пізнішого збору? Людині досить тільки думати про нього, щоб стати мудрою й доброю, а ніжність до нього робить людину багатою. Іосіф не вперше помітив, як ніжнішає її сміливе лице, коли вона говорить про нього, а довгі її очі темнішають. Він усміхається, він не має ваздрості. Є жінки, які теж, коли про нього говорять, так змінюються.

Обережно він навів розмову на Тіта. Вона враз спитала:

— Чи ви повинні передчувати, мій доктор Іосіф? Тіт може бути пекельно розумним; але коли йдеться про мене, він стає неповоротким, і його неспритність варожає навіть таку метку людину, як ви. Він не-

зграбний, мій Тіт, велетенська дитина. Справді, не можна інакше його називати, як тільки янік. Він для цього слова вигадав власний стенографічний знак, так часто я це кажу. Він записує майже все, що я кажу. Він сподівається знайти речення, на яке потім зможе мене упіймати. Він римлянин, добрий юрист. Скажіть, чи він добродушний справді? Більшість часу дня він добродушний. Потім він робить, просто з цікавості, експерименти, від яких гинуть тисячі, цілі міста. У нього стають тоді неприємні холодні очі, і я не зважуюсь умовляти його.

— Він подобається мені дуже, я з ним дружу,— сказав серйозно Іосіф.

— Я часто маю страх за храм,— сказала Береніка.— Коли бог надихнув йому прихильність до мене, скажіть сами, Іосіф, може це мати якусь іншу мету, крім як урятувати храм? Я стала дуже скромною. Я не думаю більше про те, щоб керування світом йшло з Іерусаліма. Але мусить лишитися місто. Вони не сміють розтоптати дім Ягве.— І тихо й боязко, простим і величним рухом повертаючи назовні долоні, вона питала:— Хіба це багато?

Іосіф похмурнів. Він думав про Деметрія Лібана, він думав про Іуста. Але він думав і про Тіта, як він лежав біля нього, дивлячись на нього щирими, приязними очима хлопчика. Ні, це було неможливо, щоб цей молодий, приязний чоловік, з його пошаною до старого, святого добра, підняв руку проти храму.

— Перед Іерусалімом Тіт не робитиме ніяких лихих експериментів,— сказав він з великою переконаністю.

— Ви дуже упевнені,— сказала Береніка.— А я ні. Я не знаю, чи не виприсне він із моїх рук, коли я наважусь сказати хоч слово проти його експериментів. Він дивиться мені услід, коли я йду, він вважає, що має обличчя краще вирізьблене, ніж

інші, це так, але хто цього не робить? — Вона зовсім близько підступила до Іосіфа, поклала йому руку на плече, білу, виплекану руку, на якій і сліду не лишилося від того, що вона потріскалася й по-дряпалася була в пустині. — Ви знаєте світ, мій кузен Йосіф. Ми знаємо, що прагнення чоловіка не зникає, що воно сильне, і що розумний може багато досягти, коли він вміє оцінити прагнення чоловіка. Я дякую богові, що натхнув римлянинові цю жадобу. Але, повірте мені, коли я сьогодні спатиму з ним, то він, діставши те, що пориває його жадібні очі, безумовно не вважатиме на моє слово. — Вона сіла; вона усміхалася, і Йосіф зрозумів, що вона бачить свій шлях далеко вперед. — Я триматиму його в чорному тілі, — закінчила вона холодно, — я не підпускаю його близько.

— Ви розумна жінка, — визнав Йосіф.

— Я хочу, щоб храм не був зруйнований, — промовила Береніка.

— Що я повинен сказати моєму другові Тіту? — міркував уголос Йосіф.

— Слухайте гаразд, мій кузен Йосіф, — звернулася до нього Береніка. — Я жду на ознаку. Ви знаєте село Текоа, біля Віфлієма. Там мій батько, коли я народилася, насадив гай із піній. Хоч тепер, в час громадянської війни, навколо Текоа відбувалися запеклі бої, гай не ушкоджено. Слухайте гаразд. Якщо гай ще стоятиме до часу, як римляни увійдуть в Єрусалім, тоді Тіт може звеліти робити шлюбне ложе з дерева моїх піній.

Йосіф гостро міркував. Чи це має бути знак для Тітового ества, чи для долі країни? Чи вона хоче свій шлюб з Тітом зробити залежним від збереження країни, чи узпечити себе від його жорстокої цікавості? Чого вона, власне, хоче?

Він запитав. Але довге, сміливе обличчя принцеси

було гордовите, замкнуте, година одвертості минула, і Іосіф знов, що безглуздо було питати далі.

Одного ранку, коли Іосіф з'явився на прийом до цезаревого палацу, у спальні Веспасіана був виставлений портрет дами Ценіс, який на замовлення цезаря у великій таємниці намалював живописець Фабулл. Портрет призначався для шефського кабінету цезарської майнової управи. Спочатку Веспасіан бажав, щоб рядом з дамою Ценіс стояв як патрон бог Меркурій, потім богиня щастя з рогом достатку, а можливо також три парки, прядучи золоті нитки. Але художник Фабулл з'ясував, що він не вправиться з цим, і змалював даму Ценіс дуже реалістично, як вона сидить за писемним столом, перевіряючи рахунки. Твердо й пильно стежили її карі очі з широкого, міцного обличчя. Вона сиділа спокійно і при тому моторошно живо; цезар пожартував, що треба перев'язати портрет, щоб Ценіс не зійшла з нього. Так повинна вона була сидіти перед писемним столом свого головного касира, увесь час на місці з своїми гострими очима, щоб не сталося ніякого недбалства чи шахрайства. Цезар шкодував, що його Меркурія не було на портреті, але портрет йому подобався. І дама Ценіс була задоволена; одне тільки сердило її, що художник не згодився намалювати її помпезну зачіску.

Хто бачив гостріше, той розпізнавав без труду, що малював портрет майстер, але не друг дами Ценіс. Вона була дуже ділова й здібна жінка, спроможна наглядати за фінансами всієї держави і порядкувати ними, з ширим серцем дбаючи про Веспасіана і народ римський. На портреті художника Фабулла вона була розважлива, ощадлива, спритна хатня господиня. І хіба рішуче, статечне в цій жінці не доходило до меж неповороткої незграбності?

Було мабуть так, що художник Фабулл, дуже шануючі старих сенаторів, змалював у портреті і свою ненависть до дрібних буржуа, які так високо сягнули.

Із просторого прийомного залу величезні розчинені двері вели в спальню цезаря. Тут він одягався у всіх перед очима, як велів звичай. І тут поряд з намальованою Ценіс сиділа жива. Її друг, чоловік, у якого вона вірила, став тепер цезарем, і вона сиділа рядом з ним. Її істотне було на портреті, і порукою в тому була вона сама. Помалу просувалися чекаючі із прийомного залу в спальню, товпилися біля портрета, проходили мимо, помалу, безконечною низкою; кожен знаходив пару штучних слів здивування й пошани. Дама Ценіс строго інкасуvalа їх, і Веспасіан усміхався.

Іосіф відчув перед портретом незадоволення. Він боявся дами Ценіс, і він добре бачив, що там були домальовані речі, спроможні живити й вправдувати його неприязнь. Проте він це знову сприйняв, як порушення свіtotвору — знову хотіти творити речі, які створив невидимий бог. Це Ягве вдихнув цій жінці її незграбність, її неприкрыту корисливість; художник Фабулл заноситься, коли він від себе хотів надати їй цих властивостей. З великою огидою дивився він на живописця. Фабулл стояв недалеко від цезаря. Його м'ясиста, строга, дуже римська голова дивилася крізь відвідувачів; похмурий, пихатий, байдужний, стояв він тим часом, як вбирав слова відвідувачів.

І дівчина Доріон була тут. Рухливі губи її великого, випнутого рота усміхалися, ясне сяйво було круг її ніжного, гордовитого лиця. Її батько мав свої примхи, ніхто не знав цього краще, як вона, але портрет був майстерним утвором, повним мистецтва й пізнання, і ця дама Ценіс назавжди житиме точно такою, як бачив і хотів її батько; її незграб-

ність, її різка скрупість виведені тепер на світло, навіки виставлені у видимому світі. Доріон любила картини пристрасно, вона розумілася на техніці до останнього відтінку. Її батько, можливо, малював деякі речі сильніше, але це був його найкращий портрет; тут він цілком заповнив свої межі, а це були межі широкі.

Прийомний зал був повний до тисняви. Доріон сперлася на одну з колон, висока, тонка, ніжна, відкинувши вузьку голову назад. Вона злегка сопіла своїм тупим носом, її маленькі зуби були відкриті, вона втішалася впливом картини, дещо збентежене незадоволення глядачів тішило її не менш, як і їх подив. Вона раділа, що бачила Іосіфа. Він був від неї далеко, але вона косим, швидким поглядом помітила, що він теж побачив її, і вона знала, що він тепер протискуватиметься до неї.

Від часу свята на острові Фаросі вона не бачила знову молодого іудея. Коли їй розповіли про його бичування, вона сказала пару злих і легковажних дотепів, але в душі вона тоді відчула себе як на колисці, наче вона зовсім високо і зараз має перекинутися; бо вона твердо була переконана, що зухвалий, вродливий і обдарований чоловік прийняв бичування тільки для того, щоб вільною зробити дорогу до неї.

З лоскотливим чеканням вона бачила, як він проповплюється до неї. Але коли він привітався, вона мусила спершу пригадати, хто він. Потім вона згадала: ах, да, молодий іудей, портрет якого цезар пропонував малювати її батькові. Тепер попередні цезареві умови якнайкраще здійснюються; вона чула, що Іосіф тим часом добровільно зазнав різних жорстоких тортур. Його обличчя у всякому разі стало багато худішим, і вона добре може собі уявити, що досить легко тепер знайти в ньому ті пророчі риси,

які хотів мати цезар. З повільною, дратуючою цікавістю розглядала вона його всього, і ясним, тонким голосом питала, чи дуже ще видні шрами від бичування.

Іосіф подивився на її тонкі, смагляві руки, потім подивився на портрет дами Ценіс, потім знову на Доріон, видимо роблячи порівняння, і сказав:

— Ви і дама Ценіс єдині жінки тут в Александрії, які мене терпіти не можуть.—Доріон, як він помітив, сердилася на таке зіставлення.— Я гадаю,— продовжував він,— що мій портрет не буде здійснений. Ваш батько любить мене не більше, як гниле свиняче падло, а ви, Доріон, вважаєте, що мені потрібні піст і бичування, щоб бути достойною моделлю. Я гадаю, що наступникам нічого не зостанеться, як дізнатися про мене з моїх книг, а не з твору Фабулла.

Але він зм'якшував свій голос, коли говорив ці колючі слова, так що вони звучали майже улесливо, і дівчині Доріон тон його мови здавався важливішим, ніж її зміст.

— Так, ваша правда,—відповіла вона,—мій батько вас не любить. Але ви повинні заставити себе боротися проти цієї антипатії. Такий чоловік, як ви, доктор Іосіф, що прийняв на себе сорок ударів, не повинен довго мати злопам'ять на художника Фабулла за гнівливе слово.

Її голос не звучав більше різко, він став такий ніжний, як тоді, коли вона говорила з кішкою.

Іосіф через тисняву стояв біля неї так близько, що майже торкався її. Він говорив тихо, так наче інші не повинні були чути, інтимно. Він став серйозним.

— Ваш батько може бути великим чоловіком, Доріон,—сказав він,— але ми, іudeї, ненавидимо його мистецтво. Це не упередження. Ми маємо добру підставу.

Вона дивилася на нього своїми очима кольору

морської води і сказала так само тихо й інтимно:

— Ви не повинні бути таким боягузливим, доктор Іосіф. Бо це тільки через те, що ви боягузливий. Ви дуже добре знаєте, що немає кращого способу дійти до основи речей, як мистецтво. Ви не зважуєтесь підступити до мистецтва, і це все.

Іосіф усміхався спочутливо з висоти своєї переважності.

— Ми проникли за видимим до невидимого. Тільки тому ми не віримо більше в видиме, що воно дешеве.

Але дівчина Доріон з глибини своєї душі говорила до нього, і її голос від запалу став зовсім різким.

— Мистецтво є видиме і невидиме разом. Дійсність є тільки невправне, невірне наслідування мистецтва. Повірте мені, великий мистець приписує дійсності її закони. Багато разів мій батько робив це, умисне чи ні.— Її велика дитяча голова скилилася до нього зовсім близько перед таємницею, вона говорила майже в ухо йому.— Згадайте, як померла Друзіла, дружина сенатора? Від укола через ліве плече в серці. Ніхто не знав, як був зроблений укол. За рік до того мій батько намалював її портрет. Він намалював її пляму на голому плечі, подібну до шрама; це було ради техніки, він мусив мати пляму. Це було якраз те місце, крізь яке пройшов укол.— Вони стояли в свіtlій, високій кімнаті; кругом були добре одягнені дами й пани, які жваво розмовляли, це був тверезий вівторок, але круг обох молодих людей був серпанок і таємниця. Усміхаючись, Доріон випорснула з цієї сутіні.— Власне,— зауважила вона привітним, звичайним тоном,— такі речі мають зв'язати пророка Іосіфа з художником Фабуллом.

Іосіф, саме тому, що аргументи дівчини його зачепили, уперто обстоював перевагу слова над

картиною. Перевагу богоіронічного цдейського слова насамперед. Дівчина Доріон кривила губи, усміхалася, розсміялася голосно, високим, різким, злим сміхом. З того, що вона знає про гебрейські книги, пояснила вона, мало чого може вона почерпнути; вони повні безумного марновірства. Вона просила читати їй і з його книги про Маккавеїв. Їй жаль, це пусті, гучні слова. Якби чоловік Йосіф був такий же пустий, вона б не настоювала, щоб його портрет був змальований. Йосіф сам останнім часом в міру своїх сил зрікався своєї книги про Маккавеїв. Тепер він вважав її присуд за зухвалий і безглаздий, зlostився. Він заперечував і приязно розпитував про її богів, богів-тварин, чи вони теж ретельно лижуть - тарілки і крадуть молоко. Вона відповідала запально, прямо грубо; розмова обох була, певно, найнечемнішою з усіх, які провадилися в просторому залі.

Тим що принц Тіт замовив Фабуллові портрет Береніки, дівчина Доріон увійшла в святолюбне коло вілли в Канопусі. Тепер вона майже щодня зустрічалася з Йосіфом. Він бачив, як інші поводилися з нею, дуже чемно, дуже галантно і в основі зневажливо, саме так, якalexandrійські пани звичли поводитися з гарненькими жінками. В інших випадках він робив так само; але з нею так йому не щастило. Це його вабило. Він безоглядно кинувся в свою пристрасть. Гостро висміював він її при інших, щоб потім так само безмірно перед іншими поклонятися їй. З певністю розумної дитини вона бачила його наскрізь, його жадобу вражати своїм блиском, його гонорливість, брак гідності в ньому. Вона навчилася того, що таке гідність. Вона бачила, як гризло це її батька, що аристократія не допускала його, вона бачила, як римляни дивляться на єгіптян зверху

вниз. Її єгіптянка мати, її єгіптянка бонна вбили їй у голову, якої вона прадавньої, святої крові, її предки сплять під гострими, високими, трикутними горами. І не були хіба іудеї найневажуваніші люди, смішні, як мавпи, не набагато кращі, як нечисті тварини? Тепер вона не могла звільнитися від цього іudeя, і якраз брак гідності в ньому притягував її, його безмежна відданість тому, що захоплювало його в той момент, раптова зміна, коли він з одного хвилювання кидався в інше, бессоромність, з якою він висловлював свої почуття. Вона гладила свого кота Іммутфру:

— Він тупий проти тебе. Він не має серця, він не знає, що ти таке, і що таке картини, і що таке країна Кемет. Іммутфру, мій маленький бог, дряпай мене, щоб витікала моя кров, бо моя кров має бути погана, раз я прив'язалася до нього, і я смішна, що до нього прив'язалася.

Кіт сидів в неї на колінях, дивився на неї круглими, світящими очима.

Одного разу, запально сперечаючись з Іосіфом, при інших, вона сказала йому сповненим ненависті й тріумфу голосом:

— Чому ви, коли вважаєте мене за таку безумну, прийняли бичування, щоб стати вільним ради мене?

Він був збентежений, він хотів її висміяти, але враз опанував себе, мовчав.

Коли він опинився на самоті, його поривало туди й сюди. Чи це вказівка долі, певна ознака, що єгіптянка так сприйняла його бичування. Він правильно зробив, стримавшись, не протестувавши проти такого тлумачення; відносно жінки, яку хочеш мати, така безмовна брехня дозволена. Але чи була це брехня? Він завжди хотів мати цю жінку, а чи міг він коли-небудь думати, що вона без жертви й церемонії спатиме з ним? Це була велика спокуса — зробити

її своєю жінкою. Вона була йому, священикові, заборонена, навіть коли вона перейде в іудейство. Ради чого прийняв він бичування, коли він хутко по тому знову переступить закон? Маккавеїсти кричали, ще гірше—вони сміялися. Нехай. Це має бути солодка річ, має бути насолода—принести жертву для єгіптянки. Гріх одруження з тою, яку виплюнув римлянин, був гидкий, брудний. Цей гріх сяяв розкішно. Це був дуже великий гріх. Ти не повинен одружуватися з дочкою чужинця, сказано в Письмі, і Пінхас, коли побачив, як один із громади Ізраїля блудив з мідіянкою, взяв спис і пішов за чоловіком у місце блуду і проколов обох, чоловіка і жінку, крізь їх животи. Так, це був дуже великий гріх. А з другого боку: Його однайменник Іосіф одружився з дочкою єгіпетського священика, Мойсей з мідіянкою, Соломон з єгіптянкою. Малі повинні задовольнятися малою мірою, бо вони потрапляють під загрозу залежатися біля дочок чужинців і прийняти їхніх богів. Він, Іосіф, належить до тих, які досить сильні, щоб вибирати в себе чуже, без того, щоб перейти в нього. Знімайся зного якоря,—каже Ягве. Він зрозумів раптом темне речення, бога треба любити обома сторонами, лихою і доброю.

При наступній зустрічі з Доріон він говорив про заручини й одруження, як про старий, часто обговорюваний проект. Вона тільки сміялася своїм тонким, глузливим сміхом. Але він робив так, немов не чув цього, він був одержимий своїм планом, побожністю перед своїм гріхом. Він уже обговорював деталі, дату, формальності її переходу в іудейство. Хіба в Римі, а також і в Александрії не переходили часто в іудейство жінки, навіть з вищої верстви? Уся ця справа трохи заплутана, проте не повинна тривати надто довго. Вона перестала сміятися, ди вилася на нього як на безумного.

Можливо, якраз безумність його проекту вабила її. Вона думала про обличчя її батька, якого вона любила й шанувала. Вона думала про предків своєї матері, що набальзамовані сплять під гострими горами. Але цей іудей з фанатизмом божевільного відкидав усі заперечення. Для нього не було ніяких перешкод, усі контр-аргументи розсудливості були як повітря. Сяючи щастям, із запальними очима, розповів він Тітові й гостям на віллі в Канопусі про свої заручини з дівчиною Доріон.

Дівчина Доріон сміялася. Дівчина Доріон сказала: він навіжений. Але Іосіфа це не турбувало. Хіба все велике й важливе не вважали спочатку за безумне? Поступово вона, хоч і виявляла запальність та затяту упертість, починала здаватися. Заперечувала, коли інші вважали проект за шалапутний. Приходила до Іосіфових аргументів. Вона вже не вважала більше цю ідею за абсурдну. Вона вже пильно прислухалася, коли Іосіф говорив про деталі, починала ці деталі обговорювати з Іосіфом.

Перехід в іудейство не був трудний. Жінки не повинні були додержувати численних заповідей, вони були зв'язані тільки заборонами. Іосіф ладен був іти на чималі поступки. Хотів задовольнитися запевненням, що вона не порушуватиме семи заборон для не-іудеїв. Вона сміялася, опиралася. Як, вона мусить відректися, заприсягаючись, від своїх богів, від Іммутфру, її маленького кошачого бога? Іосіф умовляв її. Казав собі, що коли хочеш щось розм'якшити, спершу мусиш дати йому стати належно твердим, коли хочеш щось стиснути — спершу мусиш дати йому належно розширитися. Він стримував себе, виявляв терплячість. Невтомно заводив ті самі розмови.

Але перед Тітом він розпускався, сильно нарікав на нездатливість дівчини. Тіт прихильно ставився

до нього. Він не мав також ніякої відрази до іудейського вчення і звичаїв; суспільство, що породжує таких жінок, як Береніка, по праву вимагає пошани. Але чи не забагато вимагати від когось, хто через народження належить до іншої віри, щоб він заприсягся зректися видимих богів своїх предків і прихилитися до невидимого іудейського бога? Принц переглядав свої стенографічні записи, він занотовував для себе деякі особливо неясні релігійні речення й повчання іудейських докторів. Ні, визнати такі марновірства — на це дівчина Доріон не зважиться. Вони лежали втрьох за столом — Іосіф, принц, дівчина Доріон, і дискутували ретельно, серйозно, що справедливо вимагати від прозеліта, а що ні. Маленький бог Іммутфру лежав у Доріон на плечі, мружив свої світящі очі, позіхав. Позбутися Іммутфру! Ні, навіть Тіт тої думки, що це занадто. Після багатьох суперечок Іосіф згодився, що іудейство дівчини Доріон має обмежитися формальною заявою про перехід перед належними урядовцями громади.

Тепер єгиптянка почала ставити свої вимоги. Вона лежала тут, довга, привабна, ніжна аж до тендітності; під тупим носом видавався великий рот. Вона усміхалася, вона не напружуvalася, її голос лишався тонким і чистим, але від своєї вимоги вона не відмовлялася. Вона думала про свого батька, про те, як він усе життя боровся за громадське становище, і вимагала по-дитячому,тихо,тоненької уперто, що Іосіф мусить здобути собі права римського громадянина.

Іосіф, підтриманий Тітом, заперечував, вказуючи, яка це важка й марудна справа. Вона знизувала плечима.

— Це неможливо,—крикнув він нарешті розлютовано. Вона знизала плечима, вона зблідла, дуже

помалу, властивим їй способом, спочатку круг рота, потім зблідлість поширилася на все лице. І вона заявила твердо:

— Я хочу бути дружиною римського громадянина.

Вона бачила похмурі Іосіфові очі і своїм тонким, високим голосом сформулювала:

— Я вас прошу, доктор Іосіф, протягом десяти днів стати римським громадянином. Тоді я ладна буду заявити перед вашими урядовцями громади про свій перехід до вашого бога. А коли ви протягом десяти днів не станете римським громадянином, тоді я вважаю за краще, щоб ми більше не бачилися.

Іосіф дивився на її тонкі, смагляві руки, що гладили довгу, коричнево-чорну шерсть кішкі, він дивився на її скошений дитячий лоб, на її легкий, чистий профіль. Він був розлюбований, і він жадав її дуже. Він знат з великою певністю: справді, так воно буде. Якщо він за десять днів не здобуде права громадянина, тоді він дійсно не побачить жовто-коричневої дівчини, що лежить тут так байдуже, без будьякого напруження.

Втрутівся Тіт. Він вважав, що вимога Доріон висока, але хіба Іосіфова вимога низька? Він діловито зважував Іосіфові шанси, він розглядав усю справу з спортивного погляду, як своєрідний заклад. Не виключено, що цезар, прихильний до Іосіфа, надасть йому права громадянства. Дешево це, розуміється, не стане. Плату певно встановлятиме дама Ценіс, а дама Ценіс, це знає кожен, візьме не дешево. Десять днів — час короткий.

— Ти мусиш добре триматися, мій іudeю,— сказав він, а потім: — Підпережись, голубе! Геть свинець в черевиків! — усміхаючись, підбадьорював він його так, як кричали бігунам на спортивних іграх.

Дівчина Доріон слухала міркування обох. Її очі кольору моря переходили з одного на другого.

— Йому має бути не легше, як мені,— сказала вона.— Я прошу вас дуже, принц Тіт, лишатись осторонь і не втручатися ні за нього, ні проти нього.

Іосіф пішов до Клавдія Регіна. Коли хто міг здобути за десять днів права громадянства, то це він.

Клавдій Регін в Александрії став ще тихіший, ще невидніший, ще занехаяніший. Не багато знато про роль, яку він відіграє. Але Іосіф про це знав. Він знав, цей Регін є причиною, наприклад, того, що тепер панове з Александрійської громади зовсім іншим поглядом дивляться на західних іудеїв, ніж раніше. Він знав, що коли вже ніхто не міг допомогти, цей Регін завжди міг щось вигадати. Він досить простими засобами сприяв тому, що Веспасіан, дуже непопулярний від часу запровадження податку на солону рибу, знову раптом став улюбленим народу. Він заставив цезаря прямо робити чуда. Чуда на Сході завжди здатні були робити любимими тих, хто їх чинить, але мусив прибути цей чоловік із Заходу, щоб почали застосовувати цей давно випробуваний засіб. Іосіф сам був при тому, коли цезар зробив спроможним ходити відомого в місті розслабленого і повернув зір сліпому, поклавши їм руку на голови. Відтоді Іосіф ще непохитніше був переконаний у здібностях Регіна.

Товстий, неохайній, моргаючи збоку сонними очима, слухав видавець, як Іосіф трохи туго, з трудом доводив йому, що він мусить мати права громадянства. Деякий час він мовчав, після того як Іосіф скінчив. Потім, незадоволено, він зауважив, що Іосіф завжди має дорогі потреби. Прибутки від оплати прав громадянства становлять одне з найважливіших джерел прибутків від провінцій. Щоб права громадянства не знедінилися, треба ставитися

до надавання їх ощадно і високо тримати їх оплату.
Іосіф уперто відповідав:

— Я мушу хутко мати права громадянства.

— Як хутко? — спитав Регін.

— За дев'ять днів, — сказав Іосіф. Регін ліниво сидів у своєму кріслі, його руки товсто звисали з спинки. — Мені потрібні права громадянства, бо я хочу одружитися, — сказав розлютовано Іосіф.

— З ким? — спитав Регін.

— З Доріон Фабуллою, дочкою художника, — сказав Іосіф.

Регін заперечно похитав головою:

— Єгиптянка. І враз женитися. І права громадянства теж повинні бути.

Іосіф сидів гордовитий, із замкнутим лицем.

— Спершу ви написали псалом громадянина світу, — думав уголос Регін, — це було добре. Потім ви дуже жорстоким способом повернули собі священицький пояс, це було ще краще. Тепер чи хочете його знову скинути. Ви стрімко відповіли: «Чоловік, — констатував він.

— Я хочу мати цю жінку, — сказав Іосіф.

— Ви мусите завжди все мати, — докоряв своїм масним голосом Регін. — Ви хочете все одразу — лудею і світ, книги і фортеці, закон і насолоду. Я члено звертаю вашу увагу на те, що треба бути дуже платоспроможною людиною, щоб змогти все це оплатити.

— Я хочу мати цю жінку, — твердив уперто, дико й нерозсудливо Іосіф. Він став настійливим. — Допоможіть мені, Клавдій Регін. Здобудьте мені права громадянства. Трохи ви теж мені винні. Хіба це не благословення для всіх, і для вас особливо, що цей чоловік цезар? А хіба я нічого для того не зробив? Чи я був фальшивим пророком, коли я його назвав адиром?

Регін розглядав свої долоні, потім він повернув руки долонями вниз, далі знову став розглядати свої долоні.

— Благословення для нас усіх,— сказав він,— це правда. Інший цезар, можливо, більше прислухався б до міністра Таласа, ніж до старого Етруска та до мене. Але чи вірите ви,— і він раптом кинув на Іосіфа несподівано гострий погляд,— що коли він цезар, то Іерусалім лишиться?

— Я вірю в це,— сказав Іосіф.

— А я не вірю,— сказав втомлено Клавдій Регін.— Якби я вірив, я б не допомагав вам одружитися з цією дамою і скинути ваш священицький пояс.

Іосіфа обсипало холодом.

— Цезар не варвар,— захищався він.

— Цезар політик,— відповів Клавдій Регін,— можливо, ваша правда,— продовжував він,— можливо, це справді благословення для нас усіх, що він цезар. Можливо, він має добру волю врятувати Іерусалім. Але,— він кивнув Іосіфу підійти ближче, і його масний голос став зовсім тихим, хитрим і таємничим,— я хочу вам сказати дещо по секрету. По суті, це однаково, хто цезар. Із десяти політичних рішень, які чоловік мусить ухвалити, хоч на якому посту буде цей чоловік, дев'ять продиктовані йому обставинами. І що вище хтось стоїть, то обмеженіша його воля рішень. Є піраміда, цезар її вершина, і вся піраміда обертається; але це не він її обертає, вона обертається знизу. Це має такий вигляд, наче цезар чинить по своїй волі. Але його п'ятдесят мільйонів підданих приписують йому його дії. Дев'ять вчинків із десяти кожен інший цезар мусив би робити так само, як і цей Веспасіан.

Іосіф слухав це з неохотою. Він спітав шорстко:

— Ви хочете допомогти мені здобути права громадянства?

Регін відхилився від нього трохи розчаровано.

— Шкода, що ви не здатні на серйозні чоловічі розмови,— зауважив він.— Я дуже шкодію, що немає тут вашого колеги Іуста з Тіверії.

Кінець - кінцем він обіцяв йому підготувати Веспасіана до Іосіфової справи.

Веспасіан, як тільки його панування стало здаватися певним і наблизився час його від'їзду до Італії, дедалі дужче замикався перед Сходом. Він був великий римський мужик, який мав вказувати з Рима римський порядок для світу. Його грунтом називалася Італія, його совістю — Ценіс. Він радів, що має повернутися. Він почував себе дужим, добре стояв на своїх ногах. Від Рима недалеко до його сабінських маєтків. Скорі він нюхатиме добру сабінську землю, бачитиме свої поля, свої виноградники й оливки.

Більше ніж будьколи пильнував тепер цезар порядку у своєму приватному житті. Він педантично додержувався накресленого плану дня. Кожен понеділок, за приписом лікаря Гекатея, він постився. Тричі на тиждень, у неділю, вівторок і п'ятницю, завжди безпосередньо після їжі, приводили до нього дівчат, щоразу іншу. В години після того він був звичайно у добром настрої. Дама Ценіс вимагала за аудієнції, які припадали на ці години, чималі комісійні.

Була якраз така година, і саме в п'ятницю, коли Іосіф стараннями Регіна мав потрапити на прийом до цезаря. Для Веспасіана це було розвагою — бачити свого іudeя; він любив культиваційні експерименти усякого роду. Тепер він, наприклад, намагався пересадити в свої сабінські маєтки африканські породи фламінго та фазанів, азіатські сорти лимонів та сливи. Чому не повинен він дати своєму

іудеєві права громадянства? Але хлопець має разділ попотіти для того.

— Ви дуже вимогливі, Іосіф Флавій,— докоряв він замислено.— Ви, єреї, клято виняткові люди. Коли б я, наприклад, мав намір принести в вашому храмі жертву, або коли б я навіть тут, в Александрії, схотів почитати в синагозі ваше святе письмо, ви б чинили мені великі труднощі. Я б мусив щонайменше дати себе обрізати, грім і Геракл! і що там ще? А від мене ви вимагаєте, щоб я вам надав, раз, два, три, права римського громадянства. Чи ви вважаєте, що ваші заслуги перед державою такі важливі?

— Я гадаю,— скромно відповів Іосіф,— це заслуга, коли я перший оповістив, що ви є той чоловік, який врятує державу.

— А чи не занадто ви бистрій щодо жінок, мій іудейчику,— усміхнувся цезар.— Що, зрештою, робить мала? Я забув її ім'я.— Він вишукав арамейські слова:— Будь солодка, моя голубко, будь ніжна моя дівчинко. Ви вже знаєте. Має вона дитину?

— Так,— сказав Іосіф.

— Це хлопець?

— Так,— сказав Іосіф.

— Сорок ударів,— усміхнувся цезар.— Ви, іудеї, дійсно люди виняткові. Вам це не дaeться дешево.

Він сидів вигідно і дивився на іudeя, що, повний страху, стояв перед ним.

— Ви, власне, не маєте ніякого права,— сказав він,— посилалися на свої раніші заслуги. Мені казали, що ви сильно блудствуєте. Отже, за вашою власною теорією ви мусите втратити увесь ваш дар.— Іосіф мовчав.— Ми зараз побачимо,— продовжив він.— Беспасіан і задоволено засопів,— чи лишилося ще щось від вашого пророчого дару. Ну лиш! Напророкуйте, чи справді я дам вам права громадянства, чи ні.

Іосіф повагався тільки дуже недовго, потім глибоко уклонився:

— Я прикладаю до цього тільки розум, а не пророчий дар, коли вірю, що мудрий і добрий володар не має ніякої причини відмовити мені в громадянських правах.

— Ти уникаєш відповіді, ти, в'юн в образі іudeя,— настоював цезар.

Іосіф бачив, те, що він сказав, не задовольняє. Він мусить знайти краще. Він шукав судорожно, знайшов.

— Тепер,— сказав він,— коли всі визнали, що рятівник, мое попереднє завдання здійснилося. Я маю нове завдання.— Цезар скинув очима. Іосіф, дивлячись на нього своїми гарячими проймаючими очима, продовжував сміливо, з раптовою рішучістю: — На мене покладено вже не майбутнє, а минуле зробити назавжди сучасним.— Він закінчив упевнено: — Я хочу написати книгу про діла Веспасіана в Іудеї.

Веспасіан вражено дивився на прохача твердим, ясним поглядом. Підсунувся до нього близче, дихнув йому в лиці.

— Хм, де непогана ідея, хлопче. Правда, я уявляв собі свого Гомера трохи інакшим.

Іосіф, притиснувши руку до лоба, сказав смиренно, проте з цілковитою певністю:

— Це буде не недостойна книга.— Він бачив, що цезаря вабила ця думка. І він бурхливо домагався свого. Розірвав собі груди, заклиав: — Дайте мені права громадянства. Це буде велика, глибока мілість, за яку я на колінях мого серця оспіуватиму вашу величиність аж до кінця свого життя.— І зовсім одверто, з дикою й смиреною довірливістю він благав: — Я мушу мати цю жінку. Нішо не вдастися мені, коли я її не матиму. Я не можу взятися до діла. Я не можу жити.

Цезар сміявся. Не без прихильності він відповів:

— Ви навально напосідаєте, мій іudeю. Ви інтенсивно провадите ваші справи, це вже я помітив. Повстанець, солдат, письменник, агітатор, священик, покутник, розпусник, пророк: те, що ви робите, ви робите цілком. Скажіть, зрештою, як це так? Чи ви принаймні посилаєте малій у Галілею досить грошей? Щоб вона там не мала нужди, мій іudeю. Я не хочу, щоб мій син голодував.

Іосіф втратив свою смиренність. Визивно й нерозсудливо він відповів:

— Я не скупий.

Веспасіан звузив очі. Іосіф боявся, що в наступний момент він дико вибухне, але цього не сталося. Цезар хутко знову опанував себе.

— Ти не скупий, хлопче? Це помилка,— напомняв він батьківським тоном.— Помилка, за яку зразу доведеться поплатитися. Я якраз скупий. Я мав намір взяти з тебе за права громадянства сто тисяч сестерціїв. Тепер ти заплатиш мені ці 100 000 i, крім того, 50 000 пошлеш малій у Галілею.

— Стільки грошей я ніколи не роздобуду,— сказав Іосіф в'яло.

Веспасіан підійшов до нього.

— Ви ж повинні написати книгу. Надзвичайну книгу. Закладіть цю свою книгу,— порадив він.

Іосіф стояв захурено. Веспасіан дав йому маленького щутка, усміхнувся:

— Вище серце, мій іudeю. Через шість або сім років ми скажемо прислати хлопця до Рима і подивимося на нього. Коли він схожий на мене, тоді ти дістанеш свої п'ятдесят тисяч назад.

Іосіф ніколи не клопотався грошима. Розуміється, його ґрунти в Новому місті Іерусалімі конфіскували маккавеїсти; але коли римляни стануть там знову

панами становища, вони йому їх повернуть. Покищо він жив на утримання, яке виплачувалося йому як товмачеві і урядовцеві цезарського секретаріату. Частину цього утримання він звелів пересилати Марі. Бувши майже завжди гостем Тіта, він міг в Александрії жити широко й приємно і не маючи багато грошей. Але вишукати з власних коштів 150 000 сестерцій, які вимагав від нього цезар, він не міг і думати.

Можливо, він міг би позичити гроші у великих панів з іудейської громади, але він боявся пересудів, безпутних, патетичних ганьблень маккавеїстів, диких вульгарних дотепів „біловзутих“. Його бистра фантазія вже бачила на стінах будинків малюнки, які брудним способом зв'язували його з дівчиною Доріон. Ні, він мусить знайти інший шлях.

Після повної гіркими думками ночі він поклав піти до Клавдія Регіна. Видавець похитав головою.

— Я не можу думати,— твердив він уперто,— що ваше серце вірить ще в існування храму. Інакше ви не скидали б свій священицький пояс.

Іосіф відповів:

— Мое серце вірить у те, що храм стоятиме, і мое серце палко бажає єгіптянку.

— Я шість разів був в Іudeї,— сказав Регін.— Я шість разів був у храмі, розуміється, тільки в передньому дворі для не-іудеїв, і стояв перед ворітми, крізь які необрізані не сміють проходити. Я не-іудей, але я охоче постояв би перед цими ворітми усьоме.

— Ви стоятимете там,— сказав Іосіф.

— Я то, можливо, стоятиму,— фатально усміхнувся Регін.— Але чи стоятимуть ще ті ворота.

— Дасте ви мені 150 000 сестерцій?— спитав Іосіф.

Регін поглянув на нього своїм неприємно пильним поглядом.

— Поїдьмо зо мною за місто,— запропонував він.— Я хочу там це обміркувати.

Вони поїхали удвох. Регін відпустив екіпаж, вони пішли далі пішки. Спочатку Іосіф не знав, де вони були. Потім він побачив будівлю, не дуже велику, білу, з трикутним Фронтоном. Він ніколи тут не був, але він знат з картин, що це була могила пророка Іеремії. Різка, гола, бентежлива стояла вона на пустинному піщаному полі, під ясним сонцем. В передобідню пору багато прочан одвідувало звичайно могилу великого чоловіка, що провістив наперед зруйнування першого храму і оплакав його з такою пекучою тugoю. Тепер була пообідня пора, і обидва чоловіки були сами. Регін ішов прямо до пам'ятника, а Іосіф неохоче ступав по піску слідом за ним. За двадцять кроків до могили Іосіф спинився; як священик, він не смів ближче підходити до мертвого. Але Регін пішов далі і, наблизившись до могили, склонився до землі в позі глибокої жалоби. Іосіф стояв на віддалі своїх двадцяти кроків і чекав, що інший зробить і скаже. Але Регін не говорив нічого, він скорчився там, цей важкий чоловік, у незручній позі, у піску й білому поросі, і він трохи хитався своїм товстим тулубом. Іосіф поволі зрозумів, що чоловік тужить за Іерусалімом і храмом. Як пророк, що лежав тут похованій, понад шістсот років тому, коли храм ще сяяв і Іудея пишалася, провістив поневолення і лишив твір, сповнений дикої туги з приводу зруйнування міста, що стояло ще у всьому близку, так тепер великий фінансист корчився в піску, жмуток туги й нічого, безмовно оплакуючи місто й храм. Сонце зайдло, стало відчутливо холодно, але Регін не підводився. Іосіф стояв і чекав. Він міцно стулив губи, він переступав з одної ноги на другу, він мерз, він стояв і чекав. Той чоловік чинив зухвалиство, примушуючи

його дивитися, як він сумує. Це, власне, мало бути обвинувачення. Іосіф відкидав це обвинувачення. Але він стояв тут ради грошей і не смів говорити. Поволі його думки відвернулися від чоловіка і грошей, і проти його волі проходили крізь його серце жалі, заклинання, прокляття пророка, що лежав тут похований, добре відомі, раз - у - раз цитовані, найбурхливіші, найболючіші з усіх, які будьколи висловлювали людина. Холод ставав дедалі гостріший, його думки дедалі гіркіші, холод і гіркі думки пекуче гризли його й спустошували вкрай. Коли нарешті Регін підвівся, Іосіф почував себе так, наче він мусив тягти далі кожну свою кістку окремо. Регін усе ще не говорив нічого. Іосіф плентався за ним, як собака, він був маленький, зневажений перед іншим і перед собою самим, як ніколи в своєму житті. І коли вони підійшли до екіпажа і Регін своїм звичайним масним голосом запропонував йому сісти, Іосіф одмовився і сам пішов назад довгою курною дорогою, повний гіркоти й болісної муки.

Другого дня Регін запросив його до себе. Видавець поводився як завжди з трохи грубуватою привітністю.

— Ви давно вже нічого не писали,— сказав він.— Я чув від цезаря, ви думаете про книгу про війну в Іудеї. Я хочу вам запропонувати, Іосіф Флавій: присвятіть цю книгу мені.

Іосіф скинув очима. Те, що сказав Регін, була звичайно вживана видавнича формула, і наскільки відворотний був йому цей чоловік, настільки цінив Іосіф його присуд і гордився цією пропозицією. Шастя було з ним. Бог був з ним. Він викликав у всіх гнів, у Іоханана бен-Заккаї, у цезаря, у Клавдія Регіна. Але коли доходило до чого, вони вірили в нього і обстоювали його.

— Я хочу писати книгу,— сказав він.— Я дякую вам.

— Гроші завжди до ваших послуг,— сказав масно, дешо неприязно Клавдій Регін.

Коли дівчина Доріон довідалася, що Іосіф здійснив її умову, мусила тепер і сама зважитися, хоч яким смішним і неуявленним було це одруження. Із скляною енергією взялася вона до необхідних підготовувань. Найперше, і це було найважче, вона повідомила про своє рішення батька. Вона робила це наче побіжно, трохи дурнуватим тоном, наче сама з себе глузувала. Художник Фабулл якусь частку секунди, здавалося, не розумів. Потім він зрозумів. Його очі на суворому обличчі стали лячно круглі; але він не підвівся, він стиснув губи, так що вони стали зовсім тонкі. Доріон знала його, вона не сподівалася, що він лаятиметься або проклинатиме, але вона гадала, що він зробить кілька ущипливих, глузливих зауважень. І що він сидів так мовчки із зовсім тонкими губами, це було гірше, ніж вона сподівалася. Вона пішла з дому дуже швидко, це була майже втеча, вона взяла з собою свого кота Іммутфру, вона пішла до Іосіфа.

Спокійно й гордовито перенесла вона формальності переходу в іудейство. Задовольнялася тим, що своїм тонким дитячим голосом говорила „так“ або „ні“, де це було потрібно. Цезар виявив незвичайне бажання влаштувати весілля свого іudeя з єгіптянкою знову так само помпезно, як свого часу з Марою. І Тіт теж охоче влаштував би Іосіфові пишне весілля. Але Іосіф не погоджувався. Тихо й без шуму замкнулися вони в маленькому гарненькому дімку у Канопусі, який Тіт відступив їм на час перебування в Александрії. Вони зайняли верхній поверх будинку. Це була споруда подібна

до намету, і в цьому наметі лежали вони, коли лягли вперше вкупі. Іосіф відчував дуже сильно, що це був гріх — лежати з цією жінкою. „Ти не повинен з ними одружуватися“. Але гріх був легкий і мав дуже добрий смак. Шкіра цієї жінки пахнула, як сандалове дерево, її дихання було як повітря в Галілії навесні. Але дивним чином Іосіф не зінав, як вона зветься. Він лежав із заплющеними очима і не міг пригадати. Він насили розплющив очі. Вона лежала тут, довга, струнка, жовтосмаглява, крізь маленьку щілинку між повіками дивилися її очі кольору моря. Він любив її очі, її груди, її лоно, її дихання, що виходило з напіврозкритого рота, усю дівчину, але він не міг пригадати її ім'я. Ковдра була легка, ніч була холодна, її шкіра була гладенька і не гаряча. Він гладив її дуже тихо, його руки в Александрії стали м'які й гладенькі, і як він не зінав, як вона зветься, він шептав їй пестливі слова, гебрейські, грецькі, арамейські: „Моя люба, моя пастушка, моя наречена, янікі“.

Знизу долинав тихий гортаний рівномірний спів іхніх єгипетських служників, кілька тонів, увесь час ті самі. Бо ці люди не потрібували багато спати, і вони часто сиділи без сну уночі і невтомно співали своїх кілька пісень. Вони співали: „О, мій любий, як солодко йти до ставка і купатися перед тобою. Дай мені показати тобі свою красу, свою сорочку із найтоншого царського полотна, коли вона вогка і облягає тіло“.

Іосіф лежав тихо, рядом з ним лежала жінка, і він думав: „Єгіптяни примушували нас споруджувати їм міста, міста Пітон і Рамзес. Єгіптяни примушували нас замуровувати наших первенців живими у стіні будинків. Але потім дочка фараона витягла Мойсея із ріки Ніл, і коли ми виходили з Єгіпта, тоді діти

повискакували з стін і були живі". І він гладив шкіру єгіптянки.

Доріон цілювала шрами на його спині і на його грудях. Він був мужчина і був повен сили, але його шкіра була гладенька, як у дівчини. Можливо, шрами ці вдалося б вивести, щоб вони стали невидимі; багато виводило такі шрами за рецептром Стрібона Ларга. Але вона не хотіла, щоб він вивів ці шрами. Він не сміє це робити, ніколи. Він дістав ці шрами ради неї, ці солодкі шрами були ознаками для неї, він мусить їх зберегти.

Вони не допускали нікого до себе, жодного служника, нікого, цілий день нікого. Вони не мили своєї шкіри, щоб одне не втратило запаху другого, вони нічого не їли, щоб одне не втратило смаку другого. Вони любили одне одного, не було нічого в світі поза ними. Усе, що було поза їх шкірою, не існувало в світі.

Наступної ночі перед ранком лежали вони без сну, і все дуже змінилося. Іосіф зважував. Доріон стояла на ненависних картинах її батька із своїм богом, що облизує тарілки й краде молоко, і вона була зовсім чужа. Мара була покидь, Мара була харкотина римлянина, але вона не була чужа, ніколи. Вона народила йому сина, щоправда, байстрюка. Але коли він обіймав Мару, тоді він обіймав гаряче серце. А що він обіймає, обіймаючи цю єгіптянку?

Доріон лежала, напіврозкривши опуклий, жадібний рот; між її рівними зубами проходило свіже й легке дихання. Знизу долинав тихий рівномірний горловий спів єгіпетських служників. Тепер вони співали: „Коли я цілую мою милу і її губи розкриті, тоді мое серце радується і без вина“. Іноді Доріон механічно підспівувала. Що вона все віддала в жертву цьому чоловікові, іудееві, і, велика дяка богам, це

дуже добре. Вона згодилася, щоб її купили по дуже смішному і дуже зневажуваному цдейському праву, і, велика дяка богам, це дуже добре. Вона зреклася свого батька, першого митця епохи, заради цього чоловіка, який тупий і сліпий і не може розрізнати картину від стола і, велика дяка богам, це дуже добре. Вона заприсяглася безглазому іерусалімському демонові, у святині святинь якого шанують ослину голову, а, можливо, ще гірше, зовсім нічого, а якби вона вимагала від цього чоловіка, щоб він приніс жертву її любому маленькому богові Іммутфру, він би просто сміявся, і проте, велика дяка богам, це дуже добре.

Іосіф дивився на жінку, що лежала тут, гола і в позі маленької дівчинки, і її жовтосмагляве обличчя було в'яле від напружені кохання. Вона була бліда, її тіло було холодне, її очі були кольору моря, і вона була дуже чужа.

Настав сяючий південь. Вони поспали кілька годин, вони були свіжі, вони дивилися одне на одне, вони подобалися одне одному і вони були дуже голодні. Вони снідали, їли багато, грубі страви, які слуги мусили їм приготувати на свій власний смак, кашу і сочевицю, паштет із підозрілого струпуватого м'яса, і все це вони запивали пивом. Вони були задоволені, у згоді одне з одним і з своєю долею.

В пообідній час вони перевернули увесь дім. Серед Іосіфових речей Доріон знайшла пару дивовижних костей з гебрейськими літерами. Іосіф замислився, коли вона показала йому кості. Він сказав, що це амулет, який приносить щастя, але тепер, коли він має її, амулет йому не потрібен. Про себе він вирішив ніколи більше не грати фальшивими костями, але, домагаючись Доріон, він по суті грав фальшивими костями, бо хіба не лишив

він їй віру в те, що прийняв бичування заради неї? Сміючись, перед її очима, він кинув кості в море.

Веспасіан дуже пильно наглядав за своїм сином, і дама Ценіс теж не спускала з нього ока. Багато язиків і рук працювало над тим, щоб висунути хлопця на місце його батька. Хлопець мав мужність і розважливість, його військо було прив'язане до нього. І його безнастанино підбурювала ця істерична іудейська принцеса, фанатизм якої далеко більше міг сподіватися для Іудеї від молодого, шалено захованого принца, ніж від холодного Веспасіана. Цезар бачив це дуже добре. Він вважав за правильне називати речі їх іменами. Він часто піддражнював хлопця, вираховував, як довго ще йому доведеться чекати. Часто також доходило до гострих суперечок. Тіт, вказуючи на те, які повноваження має його брат, „Фрукт“ Доміціан, у Римі, настоював на тому, щоб і собі дістати більше влади тут, на Сході. Вони обидва розмовляли про це жвавим, грубим тоном. Рипучо, жартівливо, по-батьківському застерігав Веспасіан сина від іудейки. Антоній, коли він блудив з єгіптянкою, принаймні завоював раніше Рим; він, Тіт, досі завоював тільки пару гірських гнізд у Галілеї, отже не має права залежуватися біля східної дами. Тіт відбивався. Пояснював, що скильність до східних дам не злетіла на нього раптом, вона у нього в крові. Він нагадав батькові про Мару. Веспасіан бурхливо радів. Справді, це падло звуться Мара. Тепер він знав ім'я. Він цілком забув його, а його іудей Йосіф, ця собака, заставив його недавно, коли зайшла про це мова, марно боркатися, загадуючи.

Зрештою, він покладався на синову розумність. Він не буде такий дурний, щоб тепер із сумнівними шансами домагатися влади, яка з певністю впаде

йому через кілька років, як достиглий овоч. Він любив свого сина, він хотів забезпечити династію, він вирішив створити своєму синові славу. Він сам подолав в Іудеї найтрудніше. Він вирішив доручити Тітові близьку решту завдання.

Але він знову примусив своє оточення чекати з болісним нетерпінням, доки стане відомим його рішення. Александрійська зима затяглася. З кінцем зими мусили знову розпочатися операції в Іудеї, щоб не зазнати там небезпеки загрозливих контрударів. Чи цезар сам закінчить похід, чи доручить це комусь? Чому він вагається?

У цей час Іосіфа покликали до цезаря. Веспасіан спочатку поглузував з нього, за свою звичкою.

— Ваше одруження, видимо, щасливе, мій іudeю,— сказав він.— У вас змучений вигляд і, здається мені, ваша худорлявість не від внутрішнього споглядання та екстазу.— Він додержувався глузливого тону, але Іосіф відчував за ним серйозне чекання.— Проте ви мусите,— продовжував Веспасіан,— знову напружити свій внутрішній голос. Гадаю, ви ще наміряєтесь описати іudeйські справи. Ці справи якраз у наступні місяці мають закінчитися. Я думаю послати, щоб остаточно приборкати ваше повстання, моого сина Тіта. Це залежить від вас, чи ви через деякий час рушите зо мною до Рима, чи з Тітом на Іерусалім.

Іосіф глибоко зітхнув. Рішення, якого усі ждали з таким болісним напруженням, старий повідомляє йому першому. Але одночасно він відчув гостро і з мукою, як трудно зробити той вибір, який ставить перед ним цезар. Чи він повинен вирядитися до Іудеї, щоб побачити те, що він відчував перед пам'ятником Іеремії? Чи повинен він власними очима бачити гіркоту зруйнування свого міста? Чоловік перед ним знову дивиться такими клято

твірдими і звуженими очима. Він знає, як гірко йому зважитися, він випробовує його, він чекає.

Внутрішній ланцюг прив'язує його до цього римлянина, відтоді, як він уперше його побачив. Коли він поїде з ним до Рима, тоді цей ланцюг стане міцніший, чоловік прислухатиметься до нього, він підноситиметься і багато досягне. І є ланцюг, який прив'язує його до єгіптянки. Гладенька і смаглява в неї шкіра, її руки тонкі й смагляві, її шкіра збуджує в ньому бажання. Він ревнував, коли вона своєю тонкою смаглявою рукою гладила кота Ім-мутфру. Одного дня він не зможе стриматися і вб'є бога Іммутфру, не з ненависті до ідолопоклонства, а з ревнощів. Він мусить піти геть від єгіптянки. Він опуститься, коли довше залежиться біля неї. Вже й тепер його внутрішнє око майже сліпе, і шкіра його серця затверділа і не відчуває духу. Він мусить піти геть від цього чоловіка, бо коли він далі буде з ним укупі, він буде більше й більше жадати влади. А влада робить дурним і внутрішній голос мовчить.

Влада солодка. Ноги наче сами собою підіймаються, коли маєш владу. Земля стає легка і дихання глибоко й легко виходить із грудей. Гладенька і смаглява шкіра в Доріон. Руки й ноги в неї довгі й розслаблені, і проте як у маленької дівчинки, і гріх з нею легкий і смачний. Коли він поїде до Рима, його дні будуть гарні, бо він матиме цезаря, і його ночі гарні, бо він матиме Доріон. Але коли він поїде до Рима, він ніколи не побачить загин міста, і його країна та божий дім загинуть неописані, потонуть у пітьмі, і ніхто з наступників не побачить цього загину.

Його раптом переповнила страшна жадоба Іудеї. Він відчував божевільно палке бажання бути там, сповнити свої очі і своє серце тим, як біла й золота

пишнота храму буде зрівняна з землею, як тягатимуть за волосся священиків і зриватимуть з них блакитну святість їх пишних убрань, і золоте гроно над ворітами святилища розтопиться й капатиме в болото із крові, слизу й кала. І увесь його народ, разом із своїм храмом, провалиться в дим і дикий різанину, як огненна жертва для господа.

У його змучене лице рипучий голос цезаря кинув запитання:

— Я чекаю на ваше рішення, Йосіф Флавій.

Йосіф прикладав руку до лоба, низько склонився іудейським способом. Відповів:

— Коли цезар дозволить, я хочу власними очима бачити закінчення походу, розпочатого цезарем.

Цезар усміхнувся тонко, розчаровано й сердито; він враз став дуже старий на вигляд. Він був прив'язаний до свого іудея, він зробив іудееві багато доброго. Тепер іудей вибрав його сина. Нехай, його син Тіт молодий, а він має жити ще десять років, або можливо, що тільки п'ять, а коли пощастиТЬ — п'ятнадцять.

Доріон тихо жила для себе у маленькій віллі в Канопусі, яку Тіт відступив їм. Була чудова зима, вона шкірою й серцем вбирала свіжість повітря. Бог Іммутфру мирно уживався з її шулікою і домашній павич велично походжав по маленькому приміщеню. Доріон була щаслива. Раніше вона бачила круг себе багато людей; честолюбність її батька захопила й її, вона мусила сяяти, розбалакувати, робити так, щоб нею милувалися. Тепер і рідке вже товариство Тіта було їй тягарем, вся її честолюбність звалася Йосіф.

Який прекрасний був він. Які гарячі й живі були його очі, які ніжні й дужі його руки, яке буйне й солодке його дихання; і він був найрозумніший із

людей. Вона розповідала про нього своїм тваринам. Своїм тонким голосом, що не набагато кращий був від голоса її павича, вона співала їм старих любовних пісень, яких навчилася від бонни. „О, гладь мої стегна, мій любий! Кохання до тебе сповнює кожен дюйм мого тіла, як миро змішується з шкірою“. Вона знову й знову просила Іосіфа повторювати строфі Пісні Пісень, і коли вона знала вже її напам'ять, тоді він мусив говорити їй гебрейські стародавні слова, і вона проказувала їх за ним, не розуміючи, невправним язиком. Дні, хоч які вони були короткі, були для неї занадто довгі, і ночі, хоч які вони були довгі, були їй короткі.

Важко буде, міркував Іосіф, повідомити її, що я іду додому, а її лишаю тут. Це буде лихий розтин і для мене, але проте я хочу розтяти і не вагатися.

Коли він їй сказав це, вона спочатку не зрозуміла. Коли зрозуміла, то зблідла, зовсім помалу, як їй було властиво, спочатку круг рота, потім блідість піднялася до щік і до лоба. Потім вона впала, легко, дивно помалу й безмовно.

Коли вона опритомніла, він сидів біля неї і обережно умовляв її. Вона дивилася на нього, її очі кольору моря були безтямні й здичавілі. Потім вона некрасиво задрала губи і стала лаяти його всіма лайками, які вона знала, найбридкішими, егіпетськими, грецькими, латинськими, арамейськими. Син смердючого раба і прокаженої повії був він. Із усього падла цілого світу зроблений він. Усі вісім вітрів здували докупи всю покидь землі, щоб він виріс із неї. Іосіф дивився на неї. Вона була негарна, спустошена і лаяла його своїм різким голосом. Але він добре це зрозумів, він сповнений був спочуттям до неї й до себе і він любив її дуже. Потім раптом вона обняла його, вона голубила його, її обличчя було розслаблене, м'яке і безпомічне.

Тихо повторювала вона йому маленькі слова втіхи, які він говорив їй, благально, улесливо, повна віданості й розпачу.

Іосіф не сказав нічого. Дуже ніжно він гладив її, що безсило лежала біля нього. Потім обережно, як і раніше, він намагався їй з'ясувати справу. Ні, він не хоче її втратити. Це жорстока річ — вимагати від неї, щоб вона, така жвава, сиділа тут і чекала; але він любить її і не хоче її втратити і вимагає це від неї. Ні, він не боягуз і не хиткий, і він не дерев'яно нечутливий, як вона йому закидала. Він дуже спроможний дивитися, відчувати, смакувати таке дороге для нього, як вона, сповнитися цим цілком. Любити її. Він недовго буде у від'їзді, рік щонайбільше.

— Це ціла вічність,— перебила вона його.

А що він віходить, говорив він далі серйозно, проникливо, відкидаючи її закиди, то це стається ради неї не менше, ніж для нього. В її очах з'явилася напруженість, надія і тиха недовіра. Увесь час погладжуючи її, дуже обережно пояснював він їй свій план. Він вірить у силу слова, свого слова. Його слово матиме силу чогось досягти, чого й вона внутрішньо прагне. Так, його книга завоює для них місце й ранг серед пануючих, чого все своє життя марно домагався її батько. Запально, проте вже злегка зваблена, вона боронилася. Тихо, фанатично він говорив їй у вухо, в рот, в груди. Держава постане із Сходу, Сходові призначено володарювати. Але Схід досі брався до цього незgrabно, грубо, занадто матеріально. Сходові призначено світ, тільки не зовні, а зсередини. Через слово, через дух. І його книга стане важливим дороговказом на цьому шляху.

— Доріон, моя дівчино, моя солодка, моя пастушко, хіба ти не бачиш, що між нами є друга, глибша спільність? Твій батько майже помирає від того,

що римляни розглядають його так само, як незвичайну тварину, царського фазана або білого слона. Я, твій чоловік, матиму золотий перстень другого благородного стану. Ти, єгіптянка, зневажувана римлянами, я, іудей, до якого в Римі ставляться з недовірою, страхом і напівпошаною, ми разом завоємо Рим.

Доріон слухала його, вона слухала ці слова ушами й серцем, вона вбирала їх у себе. Як дитина слухала вона, вона витерла сльози, вона хлипала ще іноді, але вона вірила йому, він був такий розумний, і вона чула його слова з приємністю. Її батько усе своє життя тільки малював, де було, розуміється, щось велике, але цей підіймав свій народ, він бився в боях, а потім він сам переконав свого переможця так, що той прив'язався до нього. Її чоловік, її гарний, сильний, розумний чоловік, володар, його держава простяглася від Іерусаліма до Рима, світ є вино для нього, яке він черпає у свій сосуд; все, що він робить, правильно.

Іосіф гладив її, цілував її. Вона смакувала його дихання, його руки, його шкіру, і після того як він змішався з нею, вона була цілком переконана. Вона щасливо зітхнула, притулилася до нього, згорнулася, підібравши високо ноги, як дитина в утробі матері, заснула.

Іосіф лежав без сну. Він переконав її легше, ніж сподівався. А йому самому не було так легко. Обережно він відняв її руки і її голову від себе. Вона трохи побурчала, але не проکинулася.

Він лежав без сну і думав про свою книгу. Його книга стояла перед ним, велика, загрозлива, певний тягар, певне завдання, яке робило його проте щасливим. Слово Веспасіана про Гомера вразило його. Він не стане Гомером Веспасіана, а також і Тіта. Він оспівуватиме свій народ, велику війну свого народу.

Коли справді мають бути гіркота й руїна, тоді він стане устами цієї гіркоти й руїни, а у мир і існування. Він сам має бути посередником миру між Римом і Іудеєю, доброго миру, сповненого честі, розсудку й щастя. Слово має перемогти. Слово вимагає, щоб він тепер рушив до Іудеї. Він бачить сплячу Доріон. Він усміхається, гладить дуже ніжно її шкіру. Він любив її, але він був далеко від неї.

Розмова, у якій Веспасіан повідомив Тіта про своє рішення, доручивши йому закінчення походу в Іудеї, була терпка й сердечна. Веспасіан узяв свого сина за плечі, водив його туди й сюди, говорив довірливо, як добрий батько родини. Повноваження, які він йому тут лишав, були широкі і розповсюджувалися на увесь Схід. Крім того, він дав йому для Іудеї чотири легіони замість трьох, якими мусив сам задовольнятися. Тіт, сповнений вдячною радістю, говорив щиро. Він справді не прагне дочасно захопити владу. Він вільний від того прагнення влади, на яке хворіє „Фрукт“, він має римське серце. Він певен, що пізніше, після щасливої старості Веспасіана, він дістане державу, добре об'єднану й упорядковану,— і він твердо додержується цієї певності, він не дурень, щоб з такого твердого ґрунту кинутися в болото. Веспасіан слухав його з приємністю, він вірив йому. Він дивився своєму хлопцеві в обличчя. Це обличчя, що дуже засмагло було під іудейським сонцем, тепер відalexандрійської зими побілішало, але все ще здатне було подобатися армії й масі. Лоб непоганий, підборіддя коротке, тверде й солдатське, тільки щоки трохи м'якуваті. І іноді в очах у хлопця з'являється щось дике й безрозсудне, що зовсім не подобалося його батькові. Ще у хлопцевої матері Домітіллі бували іноді

такі очі; вона тоді влаштовувала істеричні ідіотські історії і, можливо, з цієї причини рицар Капелла, від якого Веспасіан перебрав жінку, розійшовся з нею свого часу. Та все ж хлопець не дурний, зрештою іудейського завдання він вже впорається, тим паче, що Веспасіан дав йому надзвичайно розумного начальника генерального штабу — Тіверія Александра. Грім і Геракл! Все буде гаразд, якщо хлопець більше дбатиме про східних чоловіків, ніж про жінок.

Обережно, щоб не зіпсувати цей інтимний настрій, став він говорити на стару неприємну тему: про Береніку.

— Я можу зрозуміти, — почав він приязну чоловічу розмову, — що ця іудейська дама в постелі має принади, яких не має грецька або римська жінка.

Тіт високо підняв брови, він справді був тепер на вигляд як дитина, він хотів дещо заперечити, Веспасіанові слова шкrebli його, але не міг же він сказати своєму батькові, що він ще й досі не спав з іудейкою; той висипле тоді цілий водопад глузувань на нього. Отже Тіт стулив довгий рот і мовчав.

— Я визнаю, — продовжував старий, — що ці східні люди дістали від своїх богів деякі здібності, яких ми не маємо. Але, повір мені, що це не є важливі здібності. — Він поклав своєму хлопцеві руку на плече, умовляв його приязно. — Бачиш, східні боги старі й слабі. Невидимий бог цих іudeїв, наприклад, хоч він надихнув своїм вірянам добре книги, може, як мені казали цілком певно, боротися тільки на воді. Він не міг нічого зробити проти єгипетського фараона, як тільки напустити на нього воду, і на початку свого правління він не міг нічим іншим упоратися з людьми, як тільки наслати на них великий потоп. На землі він зовсім слабий. Наші боги, мій хлопче, молоді. Вони не вимагають так багато сумнівів совісті, як східні; вони не такі делікатні,

вони згодовольняються парою биків та свинеї і міцним чоловічим словом. Я раджу тобі, не зв'язуйся глибоко з іudeями. Це іноді дуже добре знати, що на світі є іще інше, крім ідей форуму та Палатіна. Це не пошкодить, коли ти іноді скочеш, щоб тобі почухали шкіру та серце іудейські пророки й іудейські жінки: але, повір мені, сину, що римський військовий регламент та політичний підручник цезаря Августа є такі речі, з якими ти далеко краще стояти меш у житті, ніж з усіма святыми письменами Сходу.

Тіт спокійно слухав його. Багато з того, що казав батько, було правильне. Але в уяві він бачив принцесу Береніку, як вона підіймається сходами на терасу, і перед її ходою усі римські державні мудрості йшли за вітром. Коли вона сказала: „Дайте мені час, мій Тіт, доки ми побачимося в Іудеї, і доки я відчуло іудейський ґрунт під ногами. Тільки тоді я зможу з'ясувати собі, що я повинна робити і чого ні“,— коли вона говорила це своїм тъмяним, тривожливим, злегка хрипким голосом, тоді не могла встояти проти неї ніяка воля переможця й цезаря. Можна панувати над світом і мати владу перекидати легіони від одного кінця землі до другого: царство цієї жінки, успадковане від багатьох матерів, було законніше, царственіше, ніж таке міцне, розсудливе панування. Його батько був старий чоловік. По суті те, що говорило в слів цього старого чоловіка, було страхом. Страхом, що римлянин не справиться з внутрішніми спокусами Сходу, з його тоншою логікою, його глибшою мораллю. Але Рим перетравив грецьку мудрість і грецькі відчування. Він тепер досить освічений, щоб без небезпеки проглинуть і іудейські відчування та іудейську мудрість. Приймі він, Тіт, почуває себе досить сильним, щоб об'єднати обое: східну неясність та глибину і пряму, ясну римську філософію панування.

Звістка, що Тіт має закінчувати іудейський похід, цезар у недалекому часі повернеться до Рима, сквилювала місто Александрію. „Біловзуті“ радо зітхнули. Вони раділи, що цезар виїде, а також їхній суворий губернатор Тіверій Александр; і те давало їм велике задоволення, що нарешті мають виступити проти зухвалої Іудеї з чотирма легіонами. Старе підбурливе слово про іudeя Апеллу знову ожило. Де тільки показувалися іудеї, лунало їм услід: „Апелла, Апелла“. Потім це слово витіснене було іншим, коротшим, різкішим, що хутко поширилося в усьому місті, на усьому Сході, по усьому світу. Його винайшов „біловзутій“ Хереас, той молодий пан, якому одного разу Іосіф пробив голову своїм писемним приладом. Це були ініціали речення: Hierosolyma est perdita, Іерусалім загинув. „Геп, геп!“—лунало тепер там, де показувалися іудеї. „Геп, геп!“—кричали особливо діти, і це слово зв'язували з іншим, і по усьому місту різко лунало: „Геп, Апелла, геп, Апелла, Апелла геп“.

Іосіф не зважав на цей крик. Він, Береніка, Агріппа, маршал Тіверій Александр, що народився як іудей, були надією іудеїв, і знову, де тільки він з'являвся, його вітали словами: „Морон, морон“. Він сяяв певністю. Він знав Тіта. Це було неможливо, щоб маршал Тіверій Александр, від чийого батька походять найкращі обітовані дарунки храму, допустив, щоб цей храм загинув. Це має бути твердий, короткий похід. Потім Іерусалім знову підійметься, країна буде очищена від „Месників Ізраїля“, знову розквітне. Він вже бачить себе самого, як одного з найперших людей у ній, чи буде римське провінціальне управління, чи буде іерусалімський уряд.

Розуміється, завдання, яке лежить безпосередньо перед ним, дуже важке. Він хоче бути чесним посередником між іудеями і римлянами. Обидві партії

будуть йому недовіряти. Коли римляни зазнають невдачі, тоді це поставлять йому на карб; якщо іудеям ітиметься погано, то він у тому буде винний. Але, проте, в ньому не було гіркоти, він без гіркоти триматиме свої очі й серце розкритими. „О, Ягве, дай мені більше серця, щоб осягти многогранність твого світу. О, Ягве, дай мені більше голосу, щоб славити велич твого світу“. Він бачитиме, він відчуватиме і цю війну, її безглаздя, її жахи і її велич, він опишетак, що вона далі житиме для наступних поколінь.

Егіпетська зима закінчилася, відливула нільська повідь. Дощові потоки, що робили пісковиту землю проти Пелузіума дуже трудно прохідною, припинились, можна було транспортувати армію від Нікополіса Нілом устріть води, а потім рушити її старою дорогою через пустиню до Іudeї.

Проводирі alexandrійських іудеїв ходили гордо, тримаючись певно, як і раніше, з спокійними обличчями; але всередині сповнені вони були болючого неспокою. Вони сами брали участь у мобілізації, вони робили добрі справи на озброєнні та забезпечені харчами армії. І вони також відчували велику влість проти повстанців в Іudeї і від широго серця схвалювали те, що тепер Рим підняв ногу і збирався остаточно розтоптати цих повстанців. Але як легко може ця нога розтоптати не тільки повстанців, а й місто, а може навіть храм. Іерусалім був найтвердіша твердиня світу, повстанці були засліплени аж до саморозтерзання, і коли доводиться брати місто силою, на чому тоді спиняється сила і хто може сказати силі спинитися.

Рим ставився до alexandrійських іудеїв коректно й прихильно. Війна провадиться проти бунтівників провінції Іudeї, а не проти іудеїв, що живуть у державі. Але коли уряд робив цю різницю, то маси її

не робили. Місто Александрія мусило велику частину свого гарнізону віддати для походу. Іудеї не показували цього, але вони були сповнені турботою, боялися погрому, подібного до того, який був чотири роки тому.

Тим дужче вони старалися показати цезареві та його синові свою лояльність. Хоч багато з громади дивилися на це похмуро, гросмейстер Теодор бар-Даніель дав принцеві Тітові прощальний банкет. На ньому був цезар, Агріппа, Береніка, начальник Тітового штабу Тіверій Александр. І Йосіф та Доріон були запрошені. Вони мали серйозний вигляд, були злегка бліді обое, дуже підібрани, і всі дивилися на них.

І от лежала тут ця сотня людей, юдеїв і римлян, за вечерею, і вони святкували завтрашній виступ армії, що мала тепер чотири легіони, п'ятий, десятий, дванадцятий і п'янадцятий, які мусили рушити із Сирії й Єгіпта, щоб обложити зухвалу юдейську столицю і назавжди її усмирити. „Твоє призначення, римлянине, керувати світом, з пощадою ставлячись до покірних і побиваючи зухвалих“. Так співав поет, коли засновник монархії упорядковував державу, і вони тепер вирішили, римляни й юдеї, виконати ці слова, виконати їх мечем і письмом.

Урочиста вечеरя тривала недовго. На коротку промову гросмейстера відповідав Тіт. Він був у парадній формі полководця, він тепер зовсім не мав хлоп'ячого вигляду, його очі були тверді, холодні й ясні, і всі бачили, як він подібний до свого батька. Він говорив про римських солдатів, про їх дисципліну, про їх м'якість, їх твердість, їх традиції.

— Інші глибше думали,— сказав він,— інші глибше відчували: нам боги дали в належний момент чинити належне. Грек має свої статуї, юдей має свої книги, ми маємо наші табори. Вони міцні й

рухливі, вони постають щодня знову, як невеликі міста. Вони є охорона покірних, які скоряються законові, і жах для зухвалих, які не вважають на закон. Я обіцяю вам, мій батьку, я обіцяю Римові й світові, що Рим буде в моєму таборі, старий Рим, твердий, де він мусить бути твердим, і м'який, де він може бути м'яким. Це не буде легка війна, але це буде добра війна і провадитиметься вона римським способом.

Це не були тільки слова, які говорив молодий генерал, це був зміст і суть його породи, це була сама мужність, яка говорила в ньому, мужська доблесть, яка зробила жителів маленького селища на горbach біля Тібра панами Лаціума, Італії, цілої землі.

Цезар задоволено й схвально слухав свого сина; тихо, машинально він погладжував свою подагричну ногу. Ні, іудейка не закрутить голови цьому його хлопцеві. І він з легеньким внутрішнім усміхом дивився на Береніку. Вона слухала, схиливши темне, сміливе лицє на руку, нерухома. Вона повна була смутки. Цей чоловік тепер її зовсім забув, вигнав її з останньої складки свого серця. Він не більше як солдат, він навчився колоти, стріляти, вбивати, трохиши. Це має бути дуже важко—стримати його руку, коли він вже її підняв.

Було дуже тихо в осяяному залі в той час, як принц говорив. Художник Фабулл був тут. Портрет принцеси Береніки був закінчений. Але принц не хотів його брати з собою, і це була велика похвала для живописця; бо картина, сказав принц, така жива, що вона завжди його непокоїтиме, коли вона буде біля нього, а він тепер повинен провадити похід і не потребує такого непокоєння. Живописець Фабулл став старіший, його голова була ще суворіша, але його тулууб був менш оглядний. Він дивився перед собою застиглим поглядом, наче ні-

чого не бачачи, як властиво було йому дивитися. але він це тільки удавав. Чоловік, що за ці тижні став старіший, бачив дуже добре. Він бачив сотні облич, римлян, панів, які виступали, щоб усмирити непокірних рабів, і цдеїв, упокорених, які лизали руку свого пана. Художник Фабулл був скupий на слова, слово було йому не потрібне, але він був майстер і він розумів без слів, що відбувалося за цими обличчями, хоч би були вони ще замкнутіші. Він бачив маршала Тіверія Александра, що сидів тут холодний і елегантний і що повною мірою досяг того, чого він, Фабулл, марно домагався все своє життя, і він бачив,—цей твердий, розумний і могутній пан не був щасливий. Ні, ніхто з усіх цих цдеїв не був щасливий, ні цар, ні Клавдій Регін, ні гросмейстер. Щесливі і згодні з своєю долею були тільки римляни. Вони не були глибокі, мудрість і краса не були для них ніякою проблемою. Їх шлях був прямий і простий. Це був твердий шлях, і дуже довгий, але вони мали міцні ноги й мужні серця: вони йшли своїм шляхом до кінця. Іudeї та єгіптяни й греки тут, у залі, правильно робили, вшановуючи їх, як панів.

Він бачив також обличчя чоловіка, до якого перебігла його дочка, негідника, собаку, покидь, до якого вона перекинулася. Але, дивись, це не було обличчя негідника, це було обличчя чоловіка - борця, що довго змагався проти сили, що став знаючим і упокорився, що визнав силу й владу, але з тисячею хитрих застережень, борця, що визнав, але не здався. Художник Фабулл нічого не тямить у літературі, він не хоче про неї знати, він ненавидить її, він сповнений гіркоти, що Рим шанує літераторів, а не митців. Але художник Фабулл тямить дещо в обличчях. Він бачить, як слухає Йосіф, коли промовляє Тіт, і він знає, що цей чоловік, який спить з його доч-

кою, негідник, собака, пожертвую собою, буде супроводити Тіта і дивитися, як загине його місто, і опише це. Він бачить усе це за обличчям цього чоловіка. І скоро після того, як Тіт скінчив, він підходить до Іосіфа, трохи вагаючись, не так твердо й поважно, як завжди. Доріон дивиться йому назустріч, злякано, вона боїться, що має щось статися. Але не стається нічого. Художник Фабулл каже до Іосіфа, і його голос не цілком такий певний, як завжди:

— Бажаю вам щастя, Іосіф Флавій, з тією книгою про війну, яку ви повинні написати.

Другого дня в Нікополісі Іосіф зійшов на довгий корабель, який мав везти його Нілом устріть води. Набережна захаращена була солдатами, ящиками, скринями, паками. Тільки небагато цивільних допустили сюди, бо прощання з розпорядженням військового проводу вже відбулося в Александрії. Тільки один не пропустив нагоди провести Іосіфа до Нікополіса: Клавдій Регін.

— Ширше розкривайте ваше серце і ваші очі, молодий пане, — сказав він, коли Іосіф піднявся на корабель, — щоб ваша книга була чимсь. Сто п'ятдесяти тисяч сестерців — це нечуваний аванс.

Тіт зразу після того, як зійшов на корабель, звелів розставити знову пости вогневого телеграфа, що мав сповістити Рим про здобуття Єрусаліма, які Веспасіан відкликав свого часу.

КНИГА П'ЯТА

ІЄРУСАЛІМ

Після 1 ніссана на дорогах Іудеї показалися прочани, які тяглися до Іерусаліма, щоб зарізати на вівтарі Ягве пасхальне ягня і відбути урочисту пасхальну вечерю у святому місті. Була громадянська війна, на дорогах повно було розбійників і солдатів, але фанатики не хотіли відмовитися від своєї пасхальної прощі. Вони йшли, люди усікого віку по над тринадцять років, поодинці і великими походами. Більшість ішла пішки, боса, із странницьким посохом, шкіряною флягою для води і рогом для дорожніх припасів через плече. Деякі їхали ослами, кіньми, верблюдами, багаті люди в екіпажах, паланкінах. Зовсім багаті мали з собою жінку й дітей.

Вони йшли від Вавілона великим широким царським шляхом. Вони йшли і багатьма поганими польовими дорогами з півдня. Вони йшли також трьома добрими військовими дорогами римлян. Скргочучи проходили вони повз колони бога Меркурія, що були споруджені скрізь вздовж цих шляхів, скргочучи пластили вони високе дорожнє й мостове. Але враз знову яснішали і тяглися далі з радісними обличчями, як приписував закон. Увечері вони мили ноги, намащувалися миром, промовляли благословення, раділи, що побачать храм і святе місто, посмакують пасхальне ягня — безпорочне, чоловічої статі, однолітнє.

А за прочанами йшли римляни. Чотири сильні легіони, потім контингенти васалів, загалом близько ста тисяч чоловік. 23 квітня, 10 ніссана цдейського літочислення, рушили вони від Цезарії, 25-го вони розбили свій табір у Габадсаулі, найближчому великому місті перед Іерусалімом.

Солдати, рядами по шість чоловік, маршируючи ваймали усю ширину шляху і відтісняли прочан на польові дороги. Зрештою вони не чіпали прочан. Тільки тих, хто носив заколотницьку стъожку із словами Маккавеїв, вони хапали. Прочан кидало в мороз, коли бачили вони, як підповзав до міста велетенський червак легіонів. Можливо, що той чи той повагався якийсь момент, але вони не поверталися, вони прискорювали, ці фанатики, свою ходу. Оглядаючись назад, боязко тиснулися вони вперед, зрештою це скидалося на втечу. Коли 14 ніссана, напередодні свята, в день урочистої пасхальної вечері останні прочани досягли міста, ворота замкнулися за ними; бо позад них на вершинах з'явилися вже передові загони римлян.

Здавна це вважалося за чудо, яким відзначив Ягве свій народ, що простір Іерусаліма не ставав тісний від великої кількості прочан. Цього року, стиснутий своїми стінами, відрізаний від навколоїшніх сіл, які раніше давали притулок прибульцям, Іерусалім розправся людьми. Але прочани не вважали на тісноту. Вони переповнювали велетенські палати, галереї та двори храму, дивувалися з пишноти Іерусаліма. Вони принесли з собою гроші, вони товпилися на базарах. Приязно обізнавалися один з одним, охоче давали один одному місце, в доброму настрої торгувалися з крамарями, передавали знайомим подарунки. У цьому місяці ніссані Ягве врятував іudeїв з рук єгиптян. Вони дивилися із здивуванням і цікавістю на римлян, які підступили до міста, але страху вони не мали. Вони відчували святий ґрунт під своїми ногами. Вони були уbezпечені, вони були щасливі.

Тіт і пани з його почету спинилися на вершині високого пагора. Біля їх ніг освітлений, порізаний глибокими ярами, лежав Іерусалім.

Принц, як тільки побачив уперше славнозвісне непокірне місто, цілком розсмакував його красу. Місто дивилося на нього біле й дерзновене із своїх сміливих горбів. Далекий і порожній, лежав за ним широкий ландшафт, багато пустих вершин, порослі кедрами і пініями схили, долини, вкриті полями, оливкові тераси, виноградники, Мертвє море, що виблискувало в далині; а місто перед цим ландшафтом переповнене було людьми, воно скupo лишало простір для своїх вулиць, кожен ступінь ґрунту воно вкривало будівлями. І як тихий ландшафт вливався у кипуче місто, так кишуче місто знову вливалося у білий і золотий квартал храму, що, хоч який був потужний, проте безконечно ніжно й чисто спливав у повітря. Так, найвищі пункти Іерусаліма, форти Антонія і дах храму, лежали далеко глибше, ніж ґрунт, на якому стояв тепер Тіт, проте було так, наче він і його кінь були міцно приkleені до ґрунту, тим часом як місто і храм легко й неосяжно плавали в повітрі.

Принц бачить красу міста. Одночасно очима солдата бачить він його неприступність. З трьох боків яри. Велетенський мур кругом усього. І коли взяти його, то передмістя має свій другий мур, Верхнє місто свій третій, і храм на своєму високому кругому горбі, а Верхнє місто на своєму знову являють собою дві фортеці. Тільки з півночі, де він тепер стоїть, місцевість опускається без глибокої крутизни, прямо до міста й храму. Але мури й форти тут найсильніші. Неподолано, зухвало дивиться місто на нього. Його переповнє нестримна хіть зруйнувати ці широкі горді палаці, залізом і вогнем прокласти собі шлях у нутро цього неприступного міста.

Принц робить маленький незадоволений рух головою. Він відчуває на собі погляд Тіверія Александра. Тіт знає, що маршал є перший солдат

епохи, найкраща підпора дому Флавіїв. Він дивується чоловікові; його сміливе лице, його пружна хода викликають спогад про Береніку. Але він почуває себе при ньому як школяр, явна перевага маршала гнітить його.

Тіверій Александр, хоч і чималі має літа, добре тримається на своєму арабському огирі. Довге обличчя з гострим носом нерухоме; він дивиться вниз на місто. Скільки там закутків усюди! Чисте безглуздя, що ці люди втиснулися в місто на прошук, і тепер їх там натоптано як соленої риби в бочці. Він багато років був губернатором в Іерусалімі, він добре зновав його. Як можна ці багато сотень тисяч довго прогодувати? Чи їх вожді, ці панове Сімон бар-Гіора та Іоанн із Гісхали, гадають їх скоро по-збутися? Чи вони хочуть із своїми двадцятьма чотирма тисячами людей прогнati його сто тисяч? Він думає про свою артилерію, про стінобитні машини 10 легіону, про „Тугого Юлія“ насамперед, цю чудову новітню ударну машину. Старий, досвідчений солдат дивиться майже спочутливим поглядом на місто.

Вони і досі б'ються між собою, всередині цих стін, вони нічого не навчилися. Вони ненавидять одне одного більше, ніж римлян. В своїй безглуздій громадянській війні вони попалили свої велетенські запаси зерна, і Іоанн поставив артилерію проти Сімона і в самому колонному залі храму. Тихо, трохи втомлено, з привітанням і сердечно оглядає маршал храмовий квартал. Його власний батько пожертву-вав металічне окуття нових внутрішніх воріт храму — із золота, срібла, корінфської бронзи; вартість його дорівнює податковим прибуткам цілої провінції. Проте якраз цей батько, гросмейстер іudeїв в Александрії, дозволив, щоб він, Тіверій Александр, ще хлопцем вийшов з іудейства. Він вдячний своєму

батькові за це. Це злочинна глупота — виключати себе з царини урівноваженої, змістової грецької культури.

З зовсім непомітною глувальною усмішкою дивиться він на принцового секретаря і товмача, що із збентеженим обличчям оглядає місто. Цей Іосіф хоче мати одночасно і те і те — іудейство і грецьку культуру. Це неможливо, мій любий. Єрусалім і Рим, Ісаю і Епікура — це ви не можете поєднати. Будьте ласкаві вибрати або одне або друге.

Цар Агріппа рядом з ним тримав чемну усмішку на гарному, трохи гладкому обличчі. Він був би тут любіше як прочанин, ніж на чолі п'яти тисяч вершників. Він не бачив міста чотири роки, відтоді, як безрозсудний народ вигнав його після великої мирної промови. Він дивиться тепер, пристрасний будівничий, з великою любов'ю і глибоким жалем на Єрусалім, що діловито повзе вгору на свій горб білими будівлями. Він сам багато будував тут. Коли вісімнадцять тисяч храмових будівників по закінченні будівництва лишилися без хліба, він звелів їм наново забрукувати все місто. Тепер маккавеїсти частину цих будівельних робітників силою застали бути солдатами. Одного з них, такого собі Фанію, вони ради глуму над аристократами зробили первосвящеником. І як вони спроворили його будинки, палац Ірода, старий палац Маккавеїв. Це було дуже важко — тримати серце й лице спокійними перед таким видовищем.

Кругом працювали солдати. У мовчання панів, що нерухомо трималися на легкому вітрі на височині, єдиралося бряжчання лопат та сокир. Вони розбивали свій табір, вони рівняли ґрунт для облоги, заповнювали западини, зрывали зайве. Оточення Єрусаліма — один великий суцільний сад. Вони зру-

бували оливкові дерева, овочеві дерева, виноградники. Вони ламали вілли на Маслиновій горі, магазини братів Ханан. Вони зрівнювали все з землею. Solo adaequare, зрівняти все з землею — це був технічний вислів. Це мусили робити на початку облоги, це елементарне правило, яке вбивали в голову кожному, хто вивчає військове майстерство, як найперше. Іудейський цар сидить на своєму коні в добрій і в'ялій позі. Його обличчя трохи втомлене, тихіше, як завжди. Йому тепер сорок два роки. Він завжди казав „так“ світові, хоч світ і був повені глупоти й варварства. Сьогодні це трудно вдавалося йому.

Іосіф тут єдиний, якому не вдається надати своєму обличчю спокійного виразу. Так дивився він колись з мурів Іотапати на легіони, які обложили її. Він знає, опір безнадійний. Розумом він з тими, серед яких зараз перебуває. Але його серде з іншими, він мусить напруживатися, щоб витримувати стук сокир, молотків, заступів, з яким солдати спустошують сяюче оточення міста.

Страшений гук почувся з району храму. Коні занепокоїлися.

— Що це таке? — спитав принц.

— Це Магрефа, стоголоса лопасна сурма, — пояснив Іосіф. — Її чути до Іеріхона.

— Ваш бог Ягве має дужий голос, — визнав Тіт.

Потім нарешті він урвав довге ніякове мовчання.

— Що ви думаете, панове? — і його голос звучав гучно й різко, майже рипучо, більше команда, ніж запитання. — Як багато часу нам треба? Я вважаю, що коли все йтиме гаразд, три тижні буде досить, а коли погано, то два місяці. У всякому разі я хотів би повернутися до Рима на свято жовтневих перегонаїв.

Досі було три військові ватажки, що боролися один з одним як диктатори Іерусаліма. Сімон бар-Гюра панував у Верхньому місті, Іоанн із Гісхали у Нижньому місті і в зовнішній південній частині храмового району, доктор Елеазар бен-Сімон в середині цього району, в храмі і в форти Антонія. Але коли тепер, напередодні пасхи, прочани цілими товпами полинули в храм, щоб зарізати для Ягве своє ягня, Елеазар не зважився заборонити їм вступ у внутрішні двори. А Іоанн із Гісхали вмішав між прочан багато своїх солдатів, і вони, зайшовши всередину храму, перед велетенським вітarem для огненної жертви, скинули свої прочанські убрани і з зброєю в руках кинулися на офіцерів Елеазара, побивали їх і скопили його самого. Іоанн із Гісхали, опанувавши таким способом увесь храмовий район, запропонував Сімонові бар-Гюрі надалі спільно поборювати ворога перед стінами Іерусаліма і запросив його в свою головну квартиру, палац княгині Грапте, спожити пасхальне ягня. Сімон згодився.

Отже, перед вечором Іоанн, маленький, хитрий і задоволений, стояв у розкритій половинці воріт будинку княгині Грапте і чекав свого недавнього ворога і нового бойового спільнника. Сімон, проішовши повз варту Іоанна, яка оказала йому знаки вшанування, піднявся сходами будинку вгору. Він і ті, що супроводили його, були озброєні. На момент це роздратувало Іоанна, він сам був беззбройний, але він знову опанував себе. Шанобливо, як велить звичай, він відступив три кроки назад, глибоко уклонився і сказав:

— Дякую вам від усього серця, мій Сімон, що ви прийшли.

Вони зайшли всередину. Будинок княгині Грапте, трансіорданської принцеси, колись був обставлений з усією розкішшю, а тепер був занедбаний, пере-

творився в казарму. Сімон бар - Гіора, ідучи побіч Іоанна через пусті кімнати, розглядав супутника своїми вузькими карими очима. Цей чоловік, Іоанн, робив йому все лихе, він скопив його дружину, щоб витиснути з нього таким чином різні поступки. Вони лютували один проти одного як дикі звірі, він не навидів його. Проте він почував пошану до хитрості другого. Можливо, Ягве не простить цьому Іоаннові, що він перед його вітarem, який споруджений був із нетесаного каміння, щоб не доторкалося до нього залізо, звелів своїм людям витягти із прочанського одягу тасмні мечі; але це було сміливо, хитро, мужньо. Сердитий, проте сповнений пошани, ішов він рядом з Іоанном.

Ягня смажили безпосередньо на огні, як велить закон, цілу тушу, колінця і внутрішні частини поклавши назовні. Вони промовляли молитви, приписані оповідання про вихід із Єгіпта, вони їли з appetитом ягня, їли прісний хліб, як приписує закон, та приписану законом гірчанку на спогад про гірке життя в єгипетській країні. Власне, усі ті кари, якими Ягве побивав єгіптян, були трохи смішні, коли рівняти з тими карами, які спадали на них самих, і армія римлян була безумовно страшніша, ніж армія єгіптян. Але це було нічого. Вони сиділи тепер укупі, в одній кімнаті, аби як примирені. І вино було добре, це було ешкольське вино, воно зігріло їх здичавілі серця. Хоч Сімон бар - Гіора і сидів тут серйозний, але інші були задоволені.

Після вечері вони зсунулися докупи, разом пили останній приписаний законом четвертий бокал вина. Потім обидва ватажки відіслали жінок та своїх людей і лишилися сами.

— Ви дасте мені і моїм людям частину ваших знарядь? — почав через деякий час Сімон бар - Гіора серйозну розмову, недовірливо, дужче вимагаючи,

ніж прохаючи. Іоанн дивився на нього. Вони були обидва виснажені, занедбані, озлоблені від багатьох трудів, муки й розчарування. Як можна бути таким молодим і таким похмурим?—думав Іоанн. Ще не минуло трьох років відтоді, як круг цього чоловіка було сяйво, наче круг самого храму.

— Ви можете мати всі мої знаряддя,—сказав він одверто, майже ніжно.—Я не хочу змагатися проти Сімона бар-Гіори, я хочу змагатися проти римлян.

— Дякую вам,—сказав Сімон, і тепер в його вузьких карих очах з'явилася щось від старої буйної певності.—Це добрий святвечір, коли Ягве відкрив вашу душу для мене. Ми триматимемо Іерусалім і розіб'ємо римлян.—Він сидів стрункий і прямий перед широким Іоанном, і видно було, що він дуже молодий.

Іоанн із Гісхали незgrabною мужицькою рукою грався великим бокалом. Бокал був порожній, і більше як чотири бокали не можна було пити.

— Ми не утримаємо Іерусалім, мій пане Сімон, мій брате,—сказав він.—Не римляни, а ми будемо розбиті. Але це добре, що є люди з такою вірою, як ви.—І він дивився на нього приязно, сердечно.

— Я знаю,—сказав пристрасно Сімон,—що Ягве дасть нам перемогу. І ви теж вірите в це, Іоанн. Бо ради чого тоді починали ви цю війну?

Іоанн замислено дивився на пов'язку з ініціалами Маккавейв.

— Я не хочу з вами сперечатися, мій брате Сімон,—сказав він поступливо,—чому моя віра в Іерусалімі не така тверда, як в Галілеї.

Сімон опанував себе.

— Мовчіть про кров і огонь,—сказав він,—які були між нами. Не ви були тому виною і не я був виною. Аристократи та доктори були виною.

— Ну,— штовхнув його фамільярно Іоанн,— ви їм дали як слід. Панове доктори у своїх довгих сурдутах стрибали як сірійські канатні танцівники. Старий первосвященик Анан, що у Великій раді мав такий вигляд, наче сам розгніваний бог Ягве, лежав тоді мертвий і голий і брудний і вже ніхто не міг на нього задивитися. В друге вам не довелося його викидати з Кам'яної палати.

— Ну,— сказав Сімон, тепер і на його виснаженому обличчі з'явилася легенька усмішка,— ви, мій Іоанн, теж не були найсмиренішим. Як ви знищили останніх аристократичних первосвященицьких синів, як ви потім найменували первосвящеником будівельника Фанію, і як ви цього дурного вайлуватого хлопця звеліли вшанувати церемонією урочистого одягання і всякою іншою всячиною, теж не можна наводити на уроках закону як приклад побожного життя.

Іоанн усміхнувся.

— Не кажіть нічого проти моого первосвященика Фанія, мій брате Сімон,— сказав він.— Він трохи неповороткий, тупуватий, але він добрий чоловік, і він робітник, не аристократ. Він належить до нас. І зрештою така йому випала доля.

— А ви не допомогли трохи при визначенні цієї долі? — спітав Сімон.

— Ми з одного краю,— сміявся Іоанн.— Твоя Гераза і моя Гісхала недалеко одна від одної. Іди, мій брате Сімон, мій земляче, пощілуй мене.

Сімон вагався якусь мить. Потім він розкрив обійми, і вони пощілувалися.

Потім, вже було біля півночі, вони робили обхід, інспектуючи стіни і вартові пости. Часто вони спотикалися через сплячих прочан; бо в будинках не було місця, і в усіх під'їздах, на всіх вулицях лежали пілігрими, іноді під примітивними наметами,

часто вкриті тільки своїми плащами. Ніч була свіжа, в повітрі густо повис сморід від людей, диму, дерева, смаженого м'яса, сліди міжусобної війни були всюди, круг мурів стояв ворог, іерусалімські вулиці не були вигідною постіллю. Але пілігрими спали добре. Це була ніч захисту, і як колись єгиптян, так тепер римлян бог вверgne з кіньми й возами в море. Сімон та Іоанн старалися ступати легко і обережно обходили того чи іншого сплячого.

Із знавецькою цікавістю придивлявся кожен з них до оборонних заходів другого. Всюди вони находили добру дисципліну й порядок, вартові окликали їх тоді, коли треба було.

Настав ранок. По той бік мурів звучали сигнали римлян. Але потім почувся з храму страшений гук, з яким розчинилися ворота святилища, і могутній звук лопасної сурми, Магрефи, що сповіщав про початок храмової служби, заглушив сигнали римлян.

Легіони робили окопи, з мурів стріляли на них, вони відповідали на стрілянину. Щоразу, коли журчали важкі снаряди римлян,чувся арамейський крик варти: „Снаряд летить“, і солдати сміючись ховалися за закриття.

З башти Псефінус Сімон та Іоанн дивилися на початок бою.

— Це буде добрий день, мій брате Іоанн,— сказав Сімон.

— Це буде добрий день, мій брате Сімон,— сказав Іоанн.

Снаряди римлян журчали, вони були білі і видні здалеку. „Снаряд летить“,—чувся крик, і солдати сміялися й кидалися вниз. Але потім ще прилітали снаряди, вони не були вже білі, римляни їх пофарбували. Вони збили групу оборонців з мурів, і тепер ніхто більше не сміявся.

11 травня склодув Алексій вийшов із свого житлового й ділового будинку в Провулку мироробів і пішов до свого батька Нахума в Нове місто. Сьогодні вночі римляни, хоч який опір чинили оборонці Іерусаліма, встановили біля муру свої стінобитні машини, усе Нове місто стрясали глухі удари „Тугого Юлія“, їхнього великого тарана. Тепер Алексієві мало пощастити умовити свого батька перебратися з своїми людьми і своїм найкращим добром із загрожуваного Нового міста до нього, у Верхнє місто.

Нахум бен-Нахум сидів всередині перед своею крамницею, під великим скляним гроном винограду, скрестивши ноги на подушці. Тут були покупці, вони торгувалися за позолочений мистецький виріб із скла, золотий Іерусалім, головну прикрасу для жінок. Осторонь від них, незачеплений торгівлею доктор Ніттаі мимрив співуче свої догмати, злегка хитаючись тулубом. Нахум бен-Нахум не натискував на покупців жодним словом. Нарешті вони пішли, не зважившись купити.

Нахум повернувся до свого сина:

— Вони прийдуть знову, діло буде. Не більше як через тиждень купча з печаткою лежатиме в архіві.

Чотирикутна Нахумова борода була плекана, на щоках, як завжди, був свіжий рум'янець, слова його були упевнені. Але Алексій добре помічав прихованій страх. Хоч батько й робить так, наче все йде далі як і завжди, тепер, коли звучать удари „Тугого Юлія“, та він теж мусить визнати, що все Нове місто, його будинок і його фабрика у небезпеці. Через кілька тижнів, а можливо що й днів, тут, де вони тепер сидять і мирно розмовляють, будуть римляни. Батько мусить це зрозуміти і перебратися до нього. Досить пройти пару кроків туди

на стіну, щоб побачити, як працюють машини римлян.

Нахум бен-Нахум продовжував тим часом свою оптимістичну балаканину. Хіба не була б це глупота й злочин, якби він, здавшись на синові домагання, утік із міста напередодні пасхи? Такого сезону, як тепер, не було ще ніколи. Хіба це не благословення, що прочани не можуть покищо вийти з міста? Їм не лишається нічого іншого, як вештатися цілий день по крамницях і базарах. Це щастя, що він не дав себе спантелічити розмовами свого сина.

Алексій дав батькові вибалакатися. Потім, тихо й уперто, він став доводити:

— Тепер і на форті Фазаїла згоджуються, що не зможуть утримати зовнішні мури. На вулицях ковалів та дрібних крамарів уже багато крамниць закрилося. Всі вони перебралися у Верхнє місто. Будь розважливий, звели погасити піч, перебираїся до мене.

Хлопець Ефраїм підступив до них. Він обурювався проти брата.

— Ми тримаємо Нове місто,— палав він.— Про тебе треба б донести у форт Фазаїла. Ти гірший за Жовтолицого.

Жовтолицій був пророк, що й тепер висміював маккавеїстів, радив скоритися й почати переговори з римлянами. Алексій усміхнувся своєю фатальною усмішкою.

— Я б хотів,— сказав він,— мати силу й слово Жовтолицого.

Нахум бен-Нахум, киваючи головою, гладив густе, дуже чорне волосся свого молодшого сина. Але одночасно він зважував у своєму серці слова старшого, семимудрого. Удари „Тугого Юлія“ справді лунали жахно рівномірно. І багато з жителів Нового

міста справді перебалося у безпечніше Верхнє місто. Нахум бачив це власними очима, і те, що „Месники Ізраїля“, теперішні господарі міста, дозволяли це, дещо означало. Бо „Месники Ізраїля“ були дуже строгі. Занадто строгі, вважав склодув Нахум бен-Нахум. Але він не говорив цього вголос. Маккавейсти мали гострі вуха, і Нахумові бен-Нахумові часто доводилося бачити, як знайомі йому, шановані ним громадяни за необачні речі потрапляли у фортецю Фазаїла, або їх просто виводили на мури і страчували.

Нахум повернувся до доктора Ніттаі:

— Мій син Алексій радить перебратися до нього у Верхнє місто. Мій син Ефраїм доводить, що Нове місто утримають. Що ми повинні робити, мій докторе й пане?

Сухий доктор Ніттаі спрямував на нього свої вузькі дикі очі.

— Уесь світ є сіть і пастка,— сказав він,— тільки в храмі існує безпека.

Цього дня склодув Нахум не вирішив нічого. Але наступного дня він натяг свій старий чотирикутний робочий одяг, він не носив його багато років, задовольняючись тільки тим, що провадив справи з покупцями. А тепер він дістав своє старе робоче убрання, надяг його і схилився перед піччю. Його сини й помічники стояли круг нього. Старомодним способом, який його син Алексій давно вже вивів у майстерні, взяв він лопатою рідкотечну масу розтопленого белуського піску з печі, затиснув її щипцями і сформував руками гарний круглий бокал. Потім він звелів погасити велику овальну піч, що так багато десятиліть зряду горіла не згаєючи. Він дивився, як вона гасла, і промовляв слова, які говорять, відзначаючи смертний випадок: „Слава тобі, Ягве, справедливий судя“. Потім із

своєю жінкою, своїми синами, помічниками, невільниками, своїми кіньми, ослами і всім своїм добром він рушив у Верхнє місто, до дому свого сина Алексія.

— Хто не уникає небезпеки,— сказав він,— той мусить загинути. Бо хто чекає занадто довго, від того відвертає Ягве свою руку. Якщо ти даси нам місце, тоді ми житимемо, доки підуть римляни, у твоєму домі.

Очі склодува Алексія втратили приречений стурбований вираз. Він за кілька років уперше мав свіжий вигляд, був дуже подібний до свого батька. Шанобливо відступив він три кроки назад, прикладав руку до лоба, сказав, низько уклоняючись:

— Те, що вирішив мій батько, вирішив я. Мій мізерний дім щасливий, коли мій батько вступає в нього.

Через три дні після того римляни взяли зовнішній мур. Вони сплюндрували Нове місто, спустошили крамниці й майстерні дрібних кравців, ковалів, залязоробів, ганчарів, фабрику склодува Нахума. Вони увесь квартал зрівняли з землею, щоб насипати вали та поставити машини проти другого муру.

Склодув Нахум бен-Нахум гладив свою густу чотирикутну чорну бороду, у якій було тепер кілька сивих волосин, хитав головою і казав:

— Коли римляни підуть геть, ми побудуємо більшу піч.

Але як був він сам, тоді смутніли його гарні очі, увесь чоловік виглядав засмученим, стурбованим, дуже подібним до свого сина Алексія. „Ах і ох,— думав він.— Нахумова фабрика скла була найкраща в Ізраїлі сотню років. Доктори дозволили мені бороду, яку Ягве зробив такою довгою й гарною, носити коротшою, щоб вона не обсмалилася від розтопленої маси, доктор Ніттай жив з Нахумової

фабрики. А де тепер Нахумова фабрика? Можливо, маккавеїсти мужні й богообоязливі. Але не може бути благословення Ягве на справі, при якій загинула Нахумова фабрика. Вони мусили провадити переговори. Мій син Алексій завжди це казав. Треба б провадити переговори й тепер. Але, на жаль, ніхто не сміє цього сказати вголос, бо його тоді потягнуть у форт Фазаїла.

У цей час ціни на харчові продукти в місті Іерусалімі піднялися вже дуже високо. Алексій купував гуртом усе з харчових продуктів, що тільки міг роздобути. Його батько Нахум хитав головою. Його брат, хлопець Ефраїм, з дикими речами нападав на нього за його пессимізм. Але Алексій купував далі, що тільки міг дістати з харчів. Частину цих запасів він ховав і закопував.

30 травня римляни взяли штурмом другий мур. Вони мусили заплатити за цю перемогу великими втратами людей і матеріалів, бо Сімон бар-Гіора обороняв мур уперто і вправно. Цілий тиждень римляни мусили день і ніч стояти під зброєю.

Тіт дав виснаженим людям перепочинок. Він влаштував на цей час виплату грошей, потім парад і урочисте нагородження почесними знаками заслужених офіцерів і солдатів.

Від часу свого виходу із Цезарії він не дозволяв собі дивитися на Береніку. Він не поставив у своєму наметі зробленого художником Фабуллом прекрасного її портрета, бо боявся, що її присутність і на портреті може відвернути його від його солдатського завдання. Тепер він дозволив і собі відірватися від військових справ та відпочити і через спішного кур'єра запросив Береніку відвідати його.

Та, вже йдучи їй назустріч, він знов, що зробив неправильно. Тільки далеко від цієї жінки він почував

себе ясно й певно, добрим солдатом. Як тільки вона була тут, його думки розбігалися. Її обличчя, її запах, її хода, легенька хриплivість її тьмяного голосу позбавляли його рівноваги.

Потім ранком 3 червня він, маючи поряд себе принцесу Береніку, приймав парад. Недосяжні для пострілів, але видні для обложених, виступали військові загони. Легіони проходили мимо, рядами по шість чоловік, у повній зброй, з голими мечами. Кіннотники вели своїх прикрашених коней за поводи. Польові значки блищали на сонці, далеко сяли сріблом і золотом. Із мурів Єрусаліма споглядали це видовище обложені. У весь північний мур, дахи храмових колонад та будівель обліплені були людьми, що під палаючим сонцем дивилися на силу, число і блиск своїх ворогів.

Після маршу Тіт розподіляв почесні відзнаки. Ці прaporці, списи, срібні й золоті ланцюжки давалися дуже скupo. Серед ста тисяч чоловік облогової армії хіба якась сотня могла сподіватися їх дістати. Насамперед дістав відзнаку молодший офіцер, капітан Педан, центуріон першого загону першої когорти п'ятого легіону, кремезний чоловік приблизно п'ятидесяти років, з голим червоним обличчям, білявий, трохи посивілий. Одне око над його сміливим широконоздрим носом було блискуче, голубе, а друге — мертвє, штучне. Ця пара очей непокоїла, турбувала. Капітан Педан мав уже найвищу відзнаку, яку тільки може дістати солдат, вінок із трави, що ним нагороджує не полководець, а сама армія, і тільки тих людей, які своєю завбачливістю й мужністю врятували з небезпеки все військо. Вінок капітана Педана сплетений був із злаків одного вірменського високогір'я, області, у якій він, бувши під командою маршала Корбулона, виявив хитрість і холоднокровність, давши змогу цілому корпусові

пробитися з тісної облоги парфян, що дуже переважали римлян числом. Капітан Педан, дякуючи своїй сміливості, шаленій відвазі, своєму вульгарному і вправному язикові, став улюбленицем армії.

Почесний ланцюг, яким тепер нагороджував його Тіт, не був великою справою. Перший центуріон п'ятого легіону побіжно проговорив приписану подячну формулу. Потім своїм квакаючим, далеко чутним голосом він додав:

— Одне запитання, фельдмаршале. Ви теж маєте вже вошей? Коли ми тут не вправимося швидко, то ви тоді матимете їх неодмінно. Коли ви хочете оказати милість капітанові Педану, фельдмаршале, то заберіть назад ваш ланцюг і дозвольте йому, щоб він перший кинув запальний факел у ту кляту діру, у якій ці паршиві іudeї ховають свого бога.

Принц відчував, як напружену чекає Береніка його відповіді. Трохи вимушено він сказав:

— Що робити з храмом, це залежить від моого батька, цезаря. Зрештою ніхто більше не радітиме, як я, коли зможу нагородити вас другою відзнакою.

Він злостилися на себе, що йому спала на думку тільки така нікчемна відповідь.

Іосіф теж дістав відзнаку, маленьку табличку, щоб носити її на грудях над панциром.

— Візьміть, Іосіф Флавій,— сказав Тіт,— подяку полководця і армії.

З розбіжними почуттями дивився Іосіф на срібну табличку, яку принц простяг йому. На ній зображені була голова Медузи. Тіт певно гадав, що ощасливить його, коли серед небагатьох, яких він відзначив, відзначить і його, іudeя. Але тим менше можна було зрозуміти, чому він для відзнаки обрав якраз голову Медузи, не тільки заборонений людський образ, а й ідолопоклонський символ. Ні, порозуміння між іudeями й римлянами було

неможливе. Певно принц, прихильний до нього, не подумав про те, що така табличка для іudeя була більше образою, ніж відзнакою. Іосіф сповнений був сумом і збентеженням. Але він присилував себе.

— Я дуже вдячний,— шанобливо відповів він встановлену формулу,— полководцеві і армії за відзнаку. Я старатимусь бути достойним її.

І він взяв табличку. Велика, з нерухомим сміливим обличчям стояла Береніка. На мурах голова біля голови дивилися іудеї, мовчазні під палючим сонцем.

Принца тим часом понімала дедалі глибша досада. Що він хотів з цим парадом? Береніка так само добре, як і він, знала, що таке римська армія. Виводити її так чванькувато перед її очі було безтактно, по-варварському. Там товпляться ці іудеї на своїх мурах, на дахах, їх цілі тисячі, вони дивляться, мовчатъ. Якби вони кричали, глузували! Але їх мовчання було глибшою відповідлю. І Береніка теж за весь час, поки проходило військо, не сказала жодного слова. Це іудейське мовчання бентежило Тіта.

Посеред ніяковості й роздратовання спала йому в голову ідея. Він зробить нову серйозну спробу мирно покінчити справу. Як вступ до цієї спроби, його парад набирав змісту й глузду. Володар цієї армії може дозволити собі запропонувати противникові переговори без того, щоб це взяли за ознаку слабості.

Зважитися на переговори було йому нелегко. Його батько ще додержувався тої фікції, що йдеться не про серйозний похід, а про поліцейський захід. Його, Тітова, думка про це інша. Він і його армія бачать перед собою, як нагороду і кінець своїх трудів, тріумф у Римі, близкуче почесне видовище,

А коли вдадуться переговори, то він не дістане тріумфу. Проте він стоїть тут не для себе. Рим провадить далекоглядну політику. Він запропонує переговори.

Вирішивши це, Тіт посвітлішав. Тепер його парад враз набрав змісту, і присутність жінки теж. Погляд і голос принца стали хлопчащими, упевненими. Він радів своїм солдатам, він радів жінці.

Зустріч римлян з іudeями відбулася недалеко від башти Псефінус, в місці, куди могли сягати постріли іudeїв. Із валів свого табору дивилися римляни, із міських мурів іudeї, як зійшлися їхні посланці. Від римлян говорив Іосіф, від іudeїв — доктор і пан Амрам, Іосіфів друг юності. Іudeї тримали між собою Йосіфом сім кроків відстані, вони, коли він говорив, робили замкнуті обличчя. Ні разу вони не зверталися до нього, завжди до його двох римських спутників.

Розмістилися на голій, випаленій сонцем землі. Іосіф був беззбройний. Він з усією ретельністю готовувався навернути місто до розсудку. Вони щодня давали йому відчути свою ненависть. Часто вони посилали обложникам свинцеві кулі та інші снаряди з видряпаним арамейським написом: „Влучай Іосіфа“. Його батько, його брати були у в'язниці форта Фазайл, і їх гірко мучили. Він не вважав на це. Він вигнав усю гіркоту з свого серця. Постився, молився, щоб Ягве дав силу його мові.

Він не міг цього витримати на землі, коли почав тепер говорити. Він скопився, худий стояв він під сонцем, а очі від посту й бажання переконати ще палкіші були, ніж досі. Перед собою він бачив замкнуте здичавіле обличчя доктора Амрама. Після Іотапати Іосіф чув про Амрама тільки те, що він вимагав проклясти його. Це не було доброю

ознакою, що іудеї послали йому як партнера якраз цього шкільного його товариша, що з однаковою пристрастю любив і ненавидів його. А втім, пропозиції, які мав передати Іосіф, були незвичайно м'які. Розум вимагав, щоб їх зважили. Заклинаючи, з гострою проникливою логікою говорив Іосіф до іудейських посланців. Римляни, доводив він їм, зобов'язуються відновити у всій країні попереднє становище. Вони гарантували життя усім цивільним в обложеному місті і автономію храмової служби. Єдина їхня вимога — щоб гарнізон здався на їх милість і немилість. Іосіф говорив до доктора Амrama співучо, формулами теологічно - юридичного диспуту, як за часів їхнього спільнотого навчання. Він промовляв роздільно:

— Що ви втратите, коли здасте місто? Чого ви діможетеся, коли не зробите цього? Здасте ви місто, тоді цивільне населення, храм, служба Ягве будуть врятовані. А коли місто буде здобуте штурмом, тоді все загине: армія, населення, храм. Ви скажете, можливо, що армія не більш винна, як і ви, що вона чинить тільки вашу волю. Можливо, що так. Але хіба ви не посилаєте козла в пустиню і не покладаєте на нього всі гріхи? Пошліть армію римлянам, хай деякі покутують замість усіх.

Пристрасно заклинаючи, підступив він до доктора Амrama. Але той відступив перед ним, додержуючи сім кроків відстані.

Коли Іосіф скінчив, Амram холодно повідомив римлян про контр-умови іudeїв. Йому видимо краще було б говорити по - арамейському, але він не хотів розмовляти з Іосіфом і говорив по - латині. Він вимагав вільного виходу гарнізону, знаків пошани для важків Сімона бар - Гіори та Іоанна з Гісхали, гарантії, що ніколи більше в Іерусалімі не буде розташоване римське військо. Це були нечувано зухвалі

вимоги, явно спрямовані на те, щоб зірвати переговори.

Помалу, з трудом добираючи латинські слова, Амрам висловлював, маскуючи його в одяг ділових умов, дратуючо зухвале безглуздя, це безглуздя віяло і з його здичавілого лиця. Іосіф слухав, скручившись на землі, втомлений від суму й почуття своєї бессилості. З мурів дивилося багато облич. Одно з них, нерухоме, фанатичне, з безумними очима мучило Іосіфа особливо, воно паралізувало його, воно було як частина муру, так само можна було звертатися до муру, як до нього. При тому він гадав, що вже бачив це обличчя. Такі були обличчя в тих, що видивлялися на нього в Галілеї з тупим захватом. Можливо, молодий чоловік був один із тих, які радувалися йому тоді, вигукували: „Морон, морон“.

Полковник Паулін знайшов іще кілька приязник, розсудливих слів.

— Не дайте нам так розійтися, панове,— просив він.— Зробіть нам якусь іншу пропозицію, таку, яку б ми могли вважити.

Доктор Амрам якусь хвилину пошепки радився з своїми обома супутниками, потім так само своею трудною латинню ввічливо, досить голосно він сказав:

— Гаразд, ми маємо іншу контрпропозицію. Передайте нам людей, яких ми вважаємо за винних, і ми приймемо ваші умови.

— Які ці люди? — спитав недовірливо полковник Паулін.

— Це,— відповів доктор Амрам,— чоловік Агріппа, колишній цар цдейський, жінка Береніка, колишня принцеса цдейська і чоловік Флавій Іосіф, колишній священик першої черги.

— Шкода,— сказав полковник Паулін, і римські пани повернулися, щоб іти.

В цей момент залунав різкий крик з міського муру: „Влучай Іосіфа!“, а разом з криком прогула стріла. Іосіф ще побачив, як стрілець на мурі знову лаштувався стріляти. Потім він упав. Стріляв молодий чоловік з тупим, фанатичним лицем. Стріла влучила Іосіфа тільки у верхню частину руки. І впав він більше від сквилювання, ніж від рані.

Принц Тіт був дуже роздратований таким закінченням переговорів. Це жінка була в тому винна, що він зробив такий дурний крок. Вона відібрала його ясність, зробила його пряму лінію кривою. Він мусив дійти кінця у цій справі з Беренікою.

Яка була її умова? „Коли до часу, як римляни увійдуть в Іерусалім, гай біля Текоа ще стоятиме, тоді Тіт може з дерева моїх піній звеліти зробити шлюбне ліжко“. Її умова виконана. Що він візьме Іерусалім, в цьому немає більше ніякого сумніву. Він доручив капітанові Валенсу, комендантovі Текоа, зрубати три піній в гаю. Сьогодні увечері ліжко має бути готове. Він сьогодні сам - на - сам вечерятиме з Беренікою. Він не хотів довше чекати. Він послав людей приставити ліжко.

Виявилося, що ліжка не було. Пінієвий гай біля Текоа не стояв більше, принцове доручення не можна було виконати. Тіт кипів. Хіба він не дав ясний наказ щадити гай? Так, капітан Валенс дістав цей наказ, але потім, коли дуже потрібне було дерево для траншей і валів, маршал Тіверій Александр віддав інший наказ. Капітан Валенс вагався, перепитував. Він може послатися на писане розпорядження маршала зрубати гай супроти першого наказу.

Обличчя принца, коли він про це дізнався, змінилося страшним способом. Із ясного, твердого лица солдата стало лице безглуздо несамовитого хлопця. Він звелів покликати до себе Тіверія Александра,

бурчав, нарікав. І що нестремніший ставав принц, то холодніший ставав маршал. Чемно він пояснював, що є схвалений всіма відповідними інстанціями, підписаний також і принцем, наказ, який приписує під страхом суворої кари приставити усе годяще до вжитку дерево. Перед потребами війни відступають особисті потреби окремих осіб. В походах, якими він досі керував, він завжди придержувався цього і не робив ніяких винятків. Принц не знат, що відповісти. Чоловік мав рапію і був йому огидний, він сам собі був огидний. Його здавив, починаючи від висків і через увесь череп, важкий головний біль. Все для нього потьмарилося. Він любить Береніку, він мусить дійти кінця з нею. І він зробить це.

Береніка йшла через табір, вродлива й спокійна, як завжди. Але під цим зовнішнім спокоєм вона сповнена була тривоги. Вона рахувала дні, які пробувала в Цезарії без Тіта. Вона не хотіла цього визнавати, але він був їй потрібен. Відтоді, як він став на чолі армії, це вже більш не добродушний юнак із хлопчацім обличчям, це муж, це полководець, одержимий своїм завданням. Вона запевняла себе, що прибула сюди заради Іерусаліма, але знала, що це брехня.

Вона ощасливлена рушила в дорогу, коли Тіт покликав її тепер до табору. Але коли вона побачила простір навколо Іерусаліма, навколо її Іерусаліма, її радість злився. Чудові околиці міста наче пожерла сарана, фруктові сади, оливи, виноградники, дачі, багаті крамниці Маслинової гори, все було наче збрите, все жахно голе, рівне й утоптане. Коли вона стояла під час параду на трибуні рядом з полководцем римлян, їй здавалося, що всі десятки тисяч на мурах міста і дахах храма дивляться з обвинуваченням тільки на неї.

Вона пройшла крізь лиху долю, вона не була сен-

тиментальна, вона звикла до запахів військових таборів та солдатів. Але перебування тут перед Іерусалімом було важче, ніж вона думала. Упорядковане багатство табору і злидні переповненого людьми міста, солдатська діловитість принца, ввічлива твердість Тіверія Александра, голі, зганьблені околиці Іерусаліма, все це мучило її. Вона, як і принц, хотіла дійти кінця. Вже кілька разів вона ладна була спитати: Що там з гаем біля Текоа? Чи стойть ще гай біля Текоа? — але вона не знала, чи бажати їй почути „так“ чи „ні“.

Вона була втомлена й роздратована, коли йшла цього вечора до Тіта. Він був похмурий, палаючий і розлютований. Вона була зажурена й спустошена, сила й воля втекли з неї, вона боронилася мляво. Він узяв її грубо, його очі, його руки були дики й грубі, увесь чоловік був дикий і грубий.

Береніка, після того як він узяв її, лежала розбита, рот був сухий, очі сумні й нерухомі, убрання розірване. Вона почувала себе старою й сумною.

Принц дивився на неї, стиснувши рот, з обличчям злого безпорадного хлоп'яти. Отже, він мав її тепер своєю волею. Чи він дістав втіху? Він не дістав втіхи. Це не була ніяка насолода, усе інше, крім насолоди. Він хотів, щоб він цього не робив. Він гнівався на самого себе і він ненавидив її.

— Якщо ти зрештою справді віриш, — сказав він злісно, — що гай біля Текоа ще досі стоїть або що це ліжко зроблене з дерев Текоа, то глибоко помиляєшся. Ми маємо особливо потребу на дерево. Твій власний родич віддав наказ зрубати гай.

Береніка помалу підвелася, вона не дивилася на нього, не кинула йому ніякого докору. Він був муж, солдат, добрий хлопець пе суті. Винен був цей табір, винна була війна. Вони пропадають усі в цій війні, вони стають звірями й варварами. Вони чинять усі

мисливі мерзоти між мурами і поза ними, вони ганьблять людей, країну, Ягве, храм. Усе це так, наче випускають на арену звірів у великі дні, назьковуючи їх на людей, і невідомо, хто звір, а хто людина. Отже тепер цей чоловік Тіт взяв її проти її волі, він її обдурив, і після того ще глувував з неї, хоч він її любить. Це табір, це в'йна. Це та дика смердюча людська клоака, і з нею сталося це справедливо, бо вона прийшла сюди.

Вона встала, нужденна, втомлена, вона підібралася, скопила своє вбрання, струснулася, обтрусила з себе бруд цього табору. Вона пішла. Вона не мала жодного докору для Тіта, але ніякого й привіту. Її хода, хоч була вона смертельно втомлена й приижена, була все ще ходою Береніки.

Тіт дивився її услід, в'ялий, спустошений. Це був його план вигнати жінку з своєї крові. Він хотів, щоб його похід, його завдання не було зіпсоване через цю жінку. Він хотів позбутися її, потім узяти Іерусалім, а потім, поставивши ногу на переможений Іерусалім, вирішити, чи має він знову починати справу з цією жінкою. Це був прекрасний план, але він, на жаль, не вдався. Виявилося, що, на жаль, у жінки силою нічого не доможешся. Він аж ніяк не вигнав жінку із своєї крові. Це аж ніяк не було потрібно, щоб він узяв її, він так само міг узяти й першу-ліпшу іншу жінку. Вона чужа йому тепер більше, ніж будьколи. Він гостро обдумував, він напружував свою пам'ять: нічого він про неї не знає. Він не знає нічого про її смак, про її розчарування, її пориви, її радість, її падіння. Вона лишилася для нього замкненою за сінома замками і сповитою сінома покривалами. Ці іудеї пекельно розумні. Вони мають глибоке, глувливе слово для акта, вони не кажуть: жити одне з одним, вони не кажуть: змішатися одне з одним, злитися, увійти

одне в одне. Вони кажуть: чоловік спізнає жінку. Ні, він не спізнав цю кляту Береніку. І він ніколи її не спізнає, доки вона не віддасть йому себе.

Береніка тим часом бігла вуличками табору. Вона не знайшла свого паланкіна, вона бігла. Прийшла у свій намет. Дала поспішні боязкі розпорядження. Залишила табір, якнайшвидше рушила до Цезарії. Залишила Цезарію, поспішила в Трансіорданію, до свого брата.

18 червня Тіт скликав военну раду. Напади римлян на третій мур були відбиті. З неймовірним трудом вони спорудили проти цього муру та форту Антонія чотири вали, щоб встановити свої панцеровані башти, знаряддя, тарани. Але іудеї підкопалися під ці споруди, запалили під ними смолу й асфальт і знищили загати та знаряддя римлян. Стільки труду пішло на марне, марно зазнавали солдати стількох небезпек.

Настрій военної ради був нервовий і розлютований. Молодші пани вимагали загального наступу усіма способами. Це була пряма, крута дорога до тріумфу, про який усі мріяли. Старіші офіцери зачепечували. Без панцерованих башт та стінобитних машин не можна було штурмувати фортецю, що борониться усіма способами. Це не жарт — брати фортецю, яку тримають 25 000 доведених до розpacu солдатів, це в найкращому разі коштуватиме страшених втрат. Ні, хоч яка забарна це річ, а нічого більше не лишається, як будувати нові загати та вали.

Настало похмуре мовчання. Принц слухав похмуро, уважно і не втрачаючись. Він спитав маршала про його думку.

— Коли час до загального наступу, — почав Тіверій Александр, — має бути для нас довгий, чому

ми не хочемо зробити його довгим і для нашого противника? — Вичікливо, нічого не розуміючи, дивилися панове на його тонкий рот. — Ми, — продовжував він своїм тихим, чесним голосом, — маємо чимало звісток і бачимо власними своїми очима, як дедалі більший голод обложених стає чимраз дужче нашим спільником. Я пропоную, ваша високість і панове, спиратися на цього спільника більше, ніж досі. Я пропоную провадити блокаду пильніше, ніж досі. Я пропоную збудувати для цього круг міста блокадну стіну, щоб жодна миша не вилізла з нього і не пробралася в нього. Це має бути перше. Друге має бути таке. Досі ми щодня гордо оголошували цифри тих, які, не зважаючи на всі заходи обложених, перебігали до нас. Ми добре поводилися з цими людьми. Я гадаю, що це робить більше честі нашему серцеві, ніж нашему розумові. Я не бачу причини, чому ми повинні звільнити іерусалимських панів від турботи про годування чималої частини населення. Чи можна від нас вимагати, щоб ми перевіряли, чи справді ті, що до нас перебігають, люди цивільні, чи вони недавно виступали проти нас із зброєю в руках? Я пропоную, ваша високість і панове, надалі всіх без винятку перебіжчиків вважати за військовополонених бунтівників і все, що лишається у нас з дерева, вживати на хрести, щоб розпинати цих упійманих бунтівників. Це, я сподіваюся, примусить тих, що лишилися ще за мурами, лишатися там надалі. Вже тепер велика частина обложених сидить за пустими столами. Я сподіваюся, що скоро всі, також і військо обложених, сидітимуть за пустими столами. — Маршал говорив тихо, дуже стримано. — Що суворіші будемо ми у ці тижні, то гуманнішими зможемо ми бути у майбутньому. Я пропоную, ваша високість і панове, наказати капітанові Лукіану, начальникові про-

фосів, не поводитися м'яко з бунтівниками, розпинаючи їх.

Маршал говорив без притиску, наче провадив звичайну застольну розмову. Але стояла безмовна тиша, доки він говорив. Принц був солдат. Все ж він відчужено дивився на іудея, який так легко говорив, пропонуючи проти іудеїв такі жорстокі заходи. Ніхто на раді не зробив жодного заперечення проти Тіверія Александра. Вирішено було збудувати круг міста блокадну стіну і надалі розпинати перебіжчиків.

Сімон бар-Гіора та Іоанн із Гісхали дивилися з форта Фазаїла, як зводилася блокадна стіна. Іоанн визначив, що вона завдовжки сім кілометрів, і звичним поглядом показував Сімонові тринадцять пунктів, де, видимо, мають бути башти.

— Трохи паскудний засіб, мій брате Сімон, правда ж? — спітав він, і усміхнувся дещо фатально. — Від старого лиса я міг цього сподіватися, але хлопець, який виживається мужністю та солдатською гідністю, мусив би вживати благородніших способів. Ну, так. Тепер нам зовсім тухо прийдеться.

Блокадна стіна була закінчена, а дороги й горби круг Іерусаліма обрамовані були хрестами. Профоси були винахідливі, вигадуючи нові пози. Вони прибивали страчуваних так, що ті висіли ногами вгору, або прив'язували їх упоперек хреста з рафіновано вивихнутими членами. Спочатку заходи римлян вплинули так, що число перебіжчиків зменшилося дуже. Але тоді побільшав і голод та терор у місті. Багато вважало себе пропащими. Що було розумніше? Лишатися у місті, бачачи увесь час перед своїми очима маккавеїстів, цих злочинців проти бога й людей, і вмирати з голоду? Чи перебігти до римлян

щоб вони розп'яли на хресті? Пропащі були люди між стінами, пропащі були і поза стінами. Коли камінь падає на глечик, лихо глечикові. Коли глечик падає на камінь, лиxo глечикові. Завжди, завжди лиxo глечикові.

Більшало число тих, які вважали за краще померти на хресті, ніж в Іерусалімі. Рідко минав день без того, щоб багато сотень перебіжчиків не з'явилосься в табір. Скоро не було вже місця для хрестів і не було хрестів для людських тіл.

Складув Нахум бен-Нахум більшість часу лежав на даху будинку в Провулку мироробів. Там лежали також дружина Алексія та обоє його дітей, бо під чистим небом голод відчувався менше. І коли тухо стягнути на тілі убрання або пояс, голод теж ставав легший; але тільки на дуже невеликий час.

Нахум бен-Нахум дуже спав з тіла, його густа борода не була вже більше плекана, не була вже більше й справді чотирикутна, і багато сивих волосин пронизувало її. Іноді мучив його спокій у домі, бо виснажені ніч мали більше охоти розмовляти. Тоді Нахум ішов через вузенький місточок, що вів з Верхнього міста до храму, і відвідував свого родича доктора Ніттаі. Восьмій священицькій черві, черві Абія, випало якраз служити, і доктор Ніттаі спав і жив тепер у храмі. Його дики очі стали сухі, голос тільки в трудом проходив крізь ослаблі губи. Це було чудо, що висхлий чоловік міг триматися прямо, але він тримався прямо. Так, він став не такий скупий на слова, як раніше, він уже не боявся свого вавілонського акценту, він був щасливий. Уесь світ є сіть і пастка, тільки в храмі безпека. І Нахумове серце підіймалося, коли він бачив, що, не зважаючи на всі злигодні навколо храму, храмова служба, як завжди, провадилася з тисячею пишних докладних церемоній, з ранковою жертвою і жертвою вечірньою.

Усе місто гинуло, але дім і стіл Ягве були пишно обставлені, як і сотні років до цього.

Від храму складув Нахум часто йшов на біржу, на Кіппу. Чимало бюргерів збиралося там за старою звичкою, не зважаючи на голод. Але тепер торгувалися, розуміється, не за каравані прянощів і не за флоти дерева, а за мізерну кількість харчів. Один-два фунти віпсованого борошна, жменя висушеної сарани, баночка рибного соусу. На початку червня хліб продавався на вагу скла, потім на вагу міді, потім на вагу срібла. 23 червня за шефель пшениці, тобто за 8,75 літрів, платили 40 мене, а ще перед липнем цілий талант.

Розуміється, ця торгівля мала провадитися таємно; бо вже давно військова влада реквізувала всі харчові продукти для війська. Солдати обшукували будинки до останнього закутка. Своїми кинджалами та шаблями вони переривали все і з грубими дотепами за-бирали останню унцію ютівного.

Нахум благословляв свого сина Алексія. До чого вони б дійшли без нього? Він годував увесь дім у Провулку мироробів, і батько діставав найбільшу частку. Нахум не знав, де ховав Алексій свої запаси, і не хотів цього знати. Одного разу Алексій прийшов додому збентежений, закривавлений від важкої рани. Певно на нього натрапили блукаючі солдати, коли він хотів дістати щось із своєї скриньки.

Аж до нирок сповнений страхом і гнівом сидів складув Нахум біля ложа свого старшого сина, що лежав із сірим обличчям, слабий і непритомний. Ах і ох, чому він не послухався свого сина Алексія раніше? Його син Алексій найрозумніший з людей, а він, його власний батько, не зважувався признаватися до нього, просто через те тільки, що кругом крутилися шпиги властей. Але тепер і він більше не замикатиме рота. Коли його син Алексій знову

встане, тоді він піде з ним до Жовтолицого, бо, не зважаючи на весь терор, із заплутаної системи підземних ходів та печер під Іерусалімом виринали чимраз нові пророки, проповідували мир та упокорення, і знову зникали в підземному світі раніше, ніж їх могли скопити маккавеїсти. Нахум був переконаний, що його син Алексій знається з вождем цих пророків, а саме з тим темним, таємничим, якого називають тільки Жовтолицим.

Так переповнював його гнів проти маккавеїстів, що він не відчував уже більше голоду; сильне хвилювання проганяє голод. Насамперед проти його сина Ефраїма спрямовувалася його лють. Хоч хлопець Ефраїм із свого пайка чимало віддавав своєму батькові та Алексійовій сім'ї, але глибоко в душі Нахум боявся, що це Ефраїм міг навести солдатів на сліди Алексія. Таке підозріння, безсильство і гнів робили склодува Нахума майже божевільним.

Алексій видужував. Але голод ставав дедалі гірший, скупі харчі були завжди однакові, літо було жарке. Найменший син Алексія помер, дволітній, а через кілька днів і старший, чотирилітній. Дво-літнього ще змогли поховати. Алè коли помер і чотирилітній, труп був занадто важкий, а сил було занадто мало, і мусили задовольнитися тим, що скинули мертвого в яр, який оточував місто. Нахум, його сини і його невістка понесли маленький труп до південно-східних воріт, щоб капітан Маннеус бар-Лазар, що відав похоронами, звелів його скинути в яр. Нахум хотів тримати похоронну промову, але як був він дуже слабий, його слова плуталися, і, замість говорити про малого Яннаі бар-Алексія, він сказав, що капітан Маннеус впорався вже тепер в 47 203 трупами і дістав таким чином 47 203 сестерції, а за це він може купити на біржі приблизно два шефелі пшениці.

Алексій сидів, скорчившись на землі, і сім днів тримав жалобу. Він хитав головою, труси в брудною бородою. Він заплатив дешо за любов до свого батька і до своїх братів.

Коли він вперше знову поплентався до міста, був він здивований. Він гадав, що злидні не можуть побільшати, але вони побільшали. Раніше Іерусалім був славнозвісний своєю чистотою, тепер над усім містом стояв дикий сморід. В окремих кварталах міста мертвих збиралі у громадські будівлі, а коли вони ставали повні, тоді ці будівлі замикали. Ще страшніша за сморід була велика тиша у такому живому давніше місті; бо тепер і найрухливіші втратили охоту розмовляти. Мовчазний і смердючий, сповнений густими роями мух та інших комах, лежав білий Іерусалім під літнім сонцем.

На дахах, на вулицях, всюди валялися виснажені, з сухими очима, з розкритими ротами. Багато з них хворобливо порозпухали, інші повисихали до ребер. Кроки солдатів не могли їх заставити зрушитися з місця. Вони лежали, ці зголоднілі, всюди і дивилися на храм, що височів на своєму горбі, білий і золотий, у блакитному повітрі, і чекали смерті. Алексій побачив жінку, яка рилася в покідьках разом з собаками, шукаючи чогось ютівного. Він зінав цю жінку. Це була стара Ханна, вдова первосвященика Анана. Колись мусили розстилати перед нею килими, коли вона йшла по вулиці; бо її нога була надто значна, щоб ступати в порох дороги.

А потім надійшов день, коли і Алексій, найрозумніший із людей, сидів неружомо й безпорадно. Він знайшов свою скованку в підземеллі порожньою, хтось інший забрав решту його запасів.

Коли Нахум з трудом витиснув цю нещасливу звістку із свого сина, він довго сидів і думав. Це

була заслуга — поховати мертвого; це була остання заслуга перед Ягве — поховати себе самого, коли ніхто про це не подбає. Нахум бен - Нахум вирішив здобути собі цю останню заслугу. Коли хтось мав такий вигляд, що жити йому лишилося найбільше один - два дні, то варта випускала його за ворота. Його теж пропустята. Він поклав руку на голову свого сина Алексія, що тупо дивився на свою погаслу дружину, і благословив його. Потім він узяв заступ, рахівничу книгу, ключ від старої складувні, кілька міртових гілок та трохи ладану і поплентався до південних воріт.

Перед південними ворітами була велика печера для костей померлих. Після того, як труп пролежав приблизно рік і згнив до костей, останки збиралі звичайно у дуже маленьку труну і цю труну ставили на інші у печері. І через цю печеру біля південних воріт пройшла облога і зруйнувала її, так що вона тепер не виглядала дуже достойно, а була купою розкиданих кам'яних плит та костей. Але все ще вона лишалася іудейським кладовищем.

На жовто-білій обпаленій сонцем землі цього кладовища скорчився Нахум. Біля нього лежали інші зголоднілі, вступивши очі в храм. Іноді вони говорили: „Слухай, Ізраїль, єдиний є вічний наш бог Ягве“. Іноді вони думали про солдатів, що там, у храмі, які мають хліб і рибні консерви, про римський табір, де мають жир і м'ясо, і тоді гнів проганяв на деякий, ах, такий короткий час пекучий голод.

Нахум був дуже знеможений, але це була не неприємна знемога. Він радувався гарячому сонцю. Спочатку, коли він був тільки учнем, він дуже страждав, коли обпікався об гарячу масу. Тепер його шкіра звикла до того. Його син Алексій зробив неправильно, замінивши ручну роботу роботою із складувними трубками. Взагалі його син Алексій

був занадто гордовитий. Через те, що його син Алексій був такий самовпевнений, і померли його діти та дружина і запаси його були вкрадені. Як це сказано у книзі Іова? „Добра, які він проковтнув, мусить він знову виплюнути. Зерно з його дому має бути вивезене“. Хто ж власне Іов, він чи його син Алексій? Це дуже важко сказати. Хоч він і має з собою заступ, але чи шкрябає він свої струпи? Він не шкрябає їх, отже його син Алексій — Іов.

Хто вшановує мертвого, здобуває заслугу, особливо коли він сам мертвий. Але раніше він мусить подивитися в свою рахівничу книгу, чи правильно зроблені останні записи; він хоче мати акуратну рахівничу книгу в могилі. Він чув недавно історію про таку собі Марію бет - Ісав. Солдати маккавейств, приваблені запахом смаженого м'яса, вдерлися в її дім і стали шукати смаженину. Виявилося, що це м'ясо дитини цієї Марії, і вона хотіла укласти з солдатами договір: як вона породила дитину, то половина м'яса має належати їй, а половину вона хотіла віддати солдатам. Це була акуратна жінка. Правда, такий договір треба було зробити на письмі і зареєструвати у ратуші. Але це тепер трудно. Службовців там ніколи немає. Вони кажуть, що голодні, а це негаразд, коли хтось не приходить на службу тільки через те, що голодує. Деякі, правда, померли з голоду, день смерті кращий, ніж день народження, і їх певною мірою можна виправдати.

Там сидить його син Алексій, семимудрий, найрозсудливіший із людей, і при всій своїй розсудливості не має чого їсти. Він відчув раптом величезний жаль до свого сина Алексія. Розуміється, що він Іов. Борода в Алексія багато сивіша, ніж його власна, хоч Алексій молодший за нього. Правда, його, Нахумова, борода тепер теж не чотирикутна,

і коли його побачить вагітна жінка, то її дитина не стане від того краща.

Проте це прикро, що йому, Нахумові бен-Нахумові, склодувові, великому купцеві, не віддають належної пошани. Що він сам тільки провожає себе до могили. Це великий спиток від Ягве, і він розуміє Іова, і тепер для нього цілком ясно: не його син Алексій Іов, а він сам. „Бо розпад я називаю своїм батьком, і червей своєю матір'ю й своїми сестрами“. А тепер до діла, мій заступ, копай, мій заступ.

З великим трудом він випростався, трохи крекучи. Це дуже важко — дивитися в могилу. Це гидотні мухи, що обсіли його лице, затемнюють йому все. Дуже помалу переводить він свій погляд над сіро-жовтою землею, над кістками, над рештками кам'яних трун. І от зовсім близько бачить він щось сяюче опалового кольору, дивно, що він досі його не побачив, це уламок муринового скла. Чи воно справжнє? Коли воно не справжнє, то треба було мати надзвичайний мистецький досвід, щоб виробити таке скло. Де є такий мистецький досвід? Де вони роблять таке скло? В Тірі, в Карманії? Він мусить знати, де роблять таке мистецьке скло і як його роблять. Його син Алексій повинен це знати, бо чого ж він найрозумніший з людей? Він спитає свого сина Алексія.

Він підповзає туди, підіймає уламок скла, пильно ховає його в кишеню на поясі. Це може бути уламок пляшечки для парфум, яку поклали мертвому у кам'яну труну. Він має скло. Воно не справжнє, а підробка, та тільки фахівець може розпізнати фальшивання. Він не думає більше про те, щоб лягати в могилу, в нього немає іншого бажання, як тільки спитати свого сина Алексія про це дивне скло. Він підводиться, справді він встає, підіймає праву ногу, потім ліву, точиться, трохи спотикається через кістки

й каміння, але він іде. Він іде назад до воріт, це може бути хвилин вісім ходи, і, дивись, йому потрібно на це зовсім небагато часу, не більше ніж годину, і от він уже біля воріт. Іудейська варта якраз у доброму настрої, вони відкривають йому маленьку хвіртку, що для вилазок, вони питаютъ: „Ти що, знайшов щось кусати, ти, мрець? Тоді ти мусиш з нами поділитися“. Він гордо показує свій уламок скла. Вони сміються, вони дозволяють йому пройти, він знову йде у Провулок мироробів, у дім свого сина Алексія.

Римляни споруджували чотири нові вали проти міста. Солдати, не зайняті цим, виконували приписану таборову службу, вправлялися, вешталися кругом без діла, дивилися на тихе, біле смердюче місто, чекали.

Офіцери, щоб прогнати знесилуючу нудьгу, влаштовували полювання на звірів, багато яких, приваблених запахом падла, збиралося біля міста. Показалися цікаві звірі, яких не бачили в цій області вже багато поколінь. З Лівана спустилися вовки, від Йордана прийшли леви, із Гілеада та Базана пантери. Лисиці стали гладкі, і для того їм не треба було мати багато хитрості. І гієнам та ревучим зграям шакалів ішлося добре. На хрестах, що обрамовували всі дороги, густо сиділо гайвороння, на вершинах гір сиділи підстерігаючи шуліки.

Лучники робили собі іноді забаву з того, що поціляли зголоднілих іudeїв, які корчилася на кладовищі. Інші римські солдати підходили поодинці або групами до стін, на таку віддалу, що в них не могли стріляти, але могли їх бачити, і показували тим на стінах, який багатий у них раціон, жерли, кричали: „Геп, геп, Hierosolyma est perdita“. Минуло сім тижнів від початку облоги. Іudeї відсвяткували своє свято

п'ятирічніці, нуждене це було свято, і ніщо не змінилося. Минув увесь місяць липень, ніщо не змінилося. Іудеї робили вилазки проти нових валів, але невдало. Проте цей похід шарпав нерви римських легіонерів гірше, ніж найнебезпечніші й найжорстокіші походи. Обложників, що бачили це тихе й смердюче місто, поступово понімала безсила лють. Якщо іудеям вдається знищити ці чотири вали, тоді немає більше ніякої змоги збудувати інші облогові споруди; бо дерево закінчилося. Тоді не лишиться нічого іншого, як чекати, доки ті там, за мурами, передохнуть з голоду. Гнівно дивилися солдати на храм, що незачеплений, білий і золотий, височів там на своєму горбі. Вони не називали його храмом, вони, сповнені страху, люті й огиди, називали його: „те, що там“ або: „відоме“. Чи вони вічно мають стояти перед цією білою моторошною фортецею? Римський табір сповнений був похмурим розплачливим напруженням. Ніяке інше місто не могло б так довго витримувати міжусобицю, голод, війну. Чи вони ніколи не зможуть привести до розуму цих безумців, цих зголоднілих негідників? Справа з поверненням у Рим до свята жовтневих перегона в скисла. Від генералів легіонів і до останнього обозного солдата союзницьких контингентів кожен позен був гніву на цього бога Ягве, який заважає, щоб римське військове мистецтво перемогло фанатизм іудейських варварів.

В один з останніх днів липня Тіт запропонував Йосіфові піти з ним у обхід. Обидва чоловіки, полководець без знаків своєї гідності, Йосіф без зброї, мовчки йшли крізь велику тишу. Рівномірно окликали їх вартові, рівномірно говорили вони пароль: Рим попереду. Околиці Єрусаліма лежали тепер на двадцять кілометрів кругом пустинні й голі, і спов-

нілося слово Письма: „Гнів і лють Ягве спаде на це місце, на людей і худобу, і дерева полів, і плоди країни“.

Вони підійшли до яру, у який з міста скидали трупи. З нього підіймався різкий сморід, що отруював, забивав дух; високо нагромаджені тіла лежали в огидній гнилій сукровиці. Тіт спинився. Іосіф теж спинився служняно. Тіт дивився на свого супутника збоку, як він терпляче стояв серед гидотних випарів. Принц тільки сьогодні дістав знову секретне повідомлення, що Іосіф провадить шпіонаж, що він у таємній згоді з обложеними. Тіт не повірив жодному слову. Він добре знат, яке важке було становище Іосіфа, що його і цдеївважали за зрадника, і римські солдати. Він з прихильністю ставився до цього чоловіка, вважав його за чесного друга. Але бували години, коли Іосіф був йому такий же чужий і моторошний, як і його солдатам. Перед цим яром з трупами він шукав на його лиці знаку огиди та туги.

Але Іосіф тримав своє лице замкнутим, і на принца повіяло холодом і відчуженістю: як може цдей це витримувати?

Було так, що якесь болюче поривання гнало Іосіфа в такі місця, де жахна мерзенність облоги була видна найдужче. Він був посланий сюди, щоб бути оком, яке бачить увесь цей жах. Рухатися — це було легко. Стояти тихо і мусити дивитись — це було багато важче. Часто огортає його гострий щемучий біль, що він стойть поза мурами, безглузде палке бажання вмішатися в місто. Тим там добре. Мати змогу битися, мати змогу страждати разом з мільйоном інших, це було добре.

Він дістав із міста лист, що потрапив до нього темним способом і не був підписаний: „Ви заважаєте. Ви мусите зникнути“. Він знат, що лист цей написав Іуст. Знову цей Іуст правий проти нього. Його

спроби примирення були безнадійні, його особа за-
важала будьякому примиренню.

Це було дуже гірке літо для чоловіка Іосіфа, це
літо перед мурами Іерусаліма. Зарубцьована рана
на правій руці не була важка, але вона боліла, і
через те він не міг писати. Іноді Тіт питав жартома,
чи не хоче він йому диктувати; він же найкращий
стенограф у таборі. Але можливо, це добре, що
Іосіф не міг тепер писати. Він не хотів мистецтва,
красномовства, почуття. Усе його тіло повинно бути
оком, більше нічим.

І от стояв він із Тітом серед спустошеного ланд-
шафту, що раніше був одною з найкращих частин
землі і його батьківщиною. Тепер був він пустин-
ний і голий, як перед свіtotворенням. На останньому
мурі міста, уже захитаному, розпізнавав він своїх зе-
мляків, занedbаних, здичавілих, переконаних, що вони
мають загинути, і вони ненавиділи його більше, ніж
будького з людей. Вони призначили ціну за його
голову, ціну нечувану, найвищу, яку вони знали —
цілий шефель пшениці. Він стояв тут мовчазний,
дивлячись прямо перед собою. За ним, перед ним,
рядом з ним були хрести, на яких висіли люди його
племени, біля його ніг був яр, у якому гнили люди
його племени, повітря, увесь пустинний край повен
був звірями, які чекали на їжу.

Тіт розкрив рот. Він говорив тихо, але в пустин-
ному просторі це звучало голосно.

— Ти вважаєш це за жорстокість, мій Іосіфе, що
я примушую тебе бути тут?

Іосіф ще тихіше, ніж принц, помалу, зважуючи
слова, відповів:

— Це була моя воля, принц Тіт.

Тіт поклав йому руку на плече:

— Ти добре тримаєшся, мій Іосіфе. Можу я ви-
конати якесь твоє бажання?

Іосіф, все ще не дивлячись на нього, рівним, розміреним голосом відповів:

— Залиште стояти храм, принц Тіт.

— Це мое бажання не менше, як і твоє,— сказав Тіт.— Я б хотів, щоб ти попросив щось для себе.

Іосіф нарешті повернувся до принца. Він бачив, що його обличчя зацікавлене, допитливе, але не без доброти.

— Дайте мені,— сказав він помалу, обережно,— коли впаде місто, із здобичі...— Він запнувся.

— Що я повинен тобі дати, мій іudeю? — спитав Тіт.

— Дайте мені,— просив Іосіф,— сім сувоїв тори і сім людей.

Обидва стояли, великі й самотні серед голого ландшафту. Тіт усміхнувся:

— Ти повинен мати сімдесят сувоїв, мій Іосіфе, і сімдесят людей.

Священики черги, яка мала правити службу, щодня збиралися у Кам'яній палаті, щоб визначити, хто має виконувати окремі функції, коли приноситимуть жертву. Ранком 5 серпня, 17 таммуса іудейського літочислення, до тих, що зібралися таким чином, увійшли вожді армії, Сімон бар-Гіора та Іоанн із Гіскали, обидва озброєні, з ними їхній секретар Амрам, а також багато озброєних солдатів. Шеф храмової служби, що провадив жеребкування, спитав, конвульсійно стараючись додержати спокою:

— Чого ви хочете?

— Вам немає потреби сьогодні кидати жереб, мій докторе й пане,— сказав Іоанн із Гіскали,— і в майбутньому вам немає потреби робити це. Ви можете розходитись по домах, панове, усі — священики, левіти, миряни. Храмова служба припиняється.

Злякано стояли священики. Голод зробив їх обличчя в'ялими, білими, як їх убрання, вони дуже ослабли. Багатьох із них, так само як і доктора Ніттаї, підтримувала тільки честь провадити службу. Вони були занадто слабі, щоб кричати, це був дужче стогін, дивно тонкий стогін, що вирвався в них після слів Іоанна.

— Скільки жертвних ягнят є ще у приміщенні для них? — грубо спитав Сімон бар-Гюра.

— Шість, — відповів з насильною твердістю шеф храмової служби.

— Ви помиляєтесь, мій докторе й пане, — м'яко поправив секретар Амрам, і ввічлива, зла усмішка оголила його зуби. — Їх там дев'ять.

— Видайте дев'ять ягнят, — сказав майже добродушно Іоанн із Гіскали. — У цьому місті вже давно Ягве єдиний, що єсть м'ясо. Ягнят не треба далі палити. Ягве мав на своєму жертвному вівтарі досить солодкого запаху. Ті, що б'ються за святыню, повинні від святині жити. Видайте нам дев'ятеро ягнят, мої доктори й панове.

Шеф храмової служби старався проковтнути слину, шукав відповіді. Ale раніше, ніж він заговорив, виступив наперед доктор Ніттаї. Він запально спрямував сухі, дикі очі на Іоанна з Гіскали.

— Всюди сіть і пастка, — заклекотів він своїм твердим вавілонським акцентом, — тільки в храмі безпека. Тепер ви й в храмі хочете поставити свої пастки. Посоромтесь.

— Це видно буде, мій докторе й пане, — відповів спокійно Іоанн із Гіскали. — Ви, можливо, помітили, що фортеця Антонія впав. Війна підпівзда аж до самого храму. Тепер храм вже не є житлом Ягве, він є фортецею Ягве.

Але доктор Ніттаї клекотливо гримів далі:

— Ви хочете пограбувати вівтар Ягве? Хтоб краде

у Ягве його хліб і його м'ясо, той краде у всього Ізраїля його підпору.

— Мовчіть,— похмуро звелів йому Сімон.—Храмова служба припиняється.

А секретар Амрам підійшов до доктора Ніттаі, поклав йому руку на плече і сказав, примирливо усміхаючись жовтими зубами:

— Заспокойтесь, пане колего. Як це сказано у Іеремії? „Так каже Ягве: Киньте вашу вогненну жертву до вашої юстівної жертви і жеріть її; бо я не вимагав від ваших батьків нічого, коли вивів їх із Єгіпта, ні вогненної жертви, ні юстівної жертви“.

Іоанн із Гіскали оглянув своїми сірими очима ряди збентежених. Він бачив безумний, твердий череп доктора Ніттаі. Примирливо, члено він сказав:

— Якщо ви хочете далі провадити службу, панове, співати, грati в свої інструменти, промовляти благословення, це вам не заборонено. Але все, що є з хліба, вина, олії й м'яса, ми реквізуємо.

Первосвященик Фанія прийшов, його повідомили. Коли спрямована Іоанном із Гіскали доля покликала його на найвищу посаду в місті і в храмі, цей тупий, кремезний чоловік прийняв цю божу волю з важким страхом. Він був свідомий своеї обмеженості, він нічого не вчився, ні таємного вчення, ні навіть простих коментарів до святого письма, він вчився тільки готовати цемент, носити каміння і класти його один на один. Тепер Ягве одяг його в святий убір, вісім частин якого очищали від восьми найважчих гріхів. Хоч який бідний був він на розум та освіту, але була святість у ньому. Та цю святість так важко було носити. От велять ці солдати припинити храмову службу. Це негаразд. Але що він повинен робити? Всі дивилися на нього, чекаючи, що він повинен щось сказати. О, якби він мав на собі свій святий убір, тоді Ягве безумовно дав би

йому правдиві слова. Тепер він почував себе голим, стирчав тут безпорадно. Нарешті він розкрив рот.

— Ви не можете,— сказав він до Іоанна з Гісхали, — дев'ятьма ягнятами прогодувати свою армію. А ми цим можемо далі провадити святу службу чотири дні.

Священики вважали, що сказане первосвящеником Фанією є побожний, справедливий розум народу, і зразу шеф храмової служби поспішив йому на допомогу:

— Коли ці люди ще живуть,— сказав він, показуючи на священиків круг себе,— то тільки ради того, щоб провадити, як велить Письмо, службу Ягве.

Але Сімон бар-Гіора тільки й сказав:

— Храмові ворота досить довго дивилися, як ви напихали свої черева жертвами Ягве.

А його озброєні солдати вдерлися в приміщення для ягнят. Вони забрали ягнят. Вони вдерлися у винну комору, забрали вино й олію. Вони вдерлися у святилище. Ніколи, від того часу як стойть храм, нога не-священика не ступала туди. Тепер солдати, вайлувато й ніяково, брели через прохолодну, строгу, напівтемну палату. Там стояв семисвічник, жертвовний вівтар, стіл з дванадцятьма золотими хлібами і хлібами з борошна. Ніхто не клопотався золотом, а на пахучі пшеничні хліби Сімон вказав і звелів: „Візьміть!“, він говорив особливо грубо, щоб приховати свою непевність. Солдати підійшли до столів із священими хлібами, обережно, боязкими підошвами. Потім швидкими рухами вони скопили хліби, вони несли їх невправно, так мов хліби були маленькими дітьми, з якими треба поводитися дуже обережно.

Первосвященик Фанія незграбно ступав за солдатами, нещасний, хворий від сумніву, не знаючи, що робити. З великим страхом дивився він на за-

вісу святыні святынь, житло Ягве, куди тільки він смів вступати в день всепрощення. Але Сімон та Іоанн не доторкнулися до завіси, вони повернули назад. Страшний тягар упав з первосвященика Фанії.

Солдати зітхнули, коли залишили заборонений простір. Вони були цілі, огонь з неба не вдарив. Вони несли хліби. Це були добірно білі хліби, але тільки хліби, ні кому нічого не сталося, коли до них доторкнулися.

Сімон та Іоанн запросили на цей вечір панів свого штабу на вечерю, а крім того секретаря Амрама. Всі вони вже кілька тижнів не їли м'яса, і тепер жадібно нюхали запах смаженини. Було також багато вина, вина благородного, вина з Ешкола, і на столах лежав хліб, досить хліба, не тільки для їжі, а також, чоловіки усміхалися, і для того, щоб брати ним м'ясо з тарілок. Вони викупалися, намазалися миром з храму, підстригли й вирівняли волосся та бороди. Здивовано дивилися вони один на одного: в яких ставних, елегантних панів перетворилися здичавілі.

— Розміщайтесь собі вигідно й їжте,— запропонував Іоанн із Гісхали.— Певно востаннє ми можемо це зробити, і ми це заслужили.

Їхні солдати вимили їм руки, Сімон бар-Гіора промовив слова благословення і розламав хліб, це була багата вечеря, і вони дали дещо й солдатам.

Обидва вожді були в доброму лагідному настрої. Вони згадували свою батьківщину Галілею.

— Я згадую ріжкові дерева твого міста Герази, мій брате Сімон,— сказав Іоанн.— Це прекрасне місто.

— Я згадую фіги та оливки твого міста Гісхали, мій брате Іоанн,— сказав Сімон.— Ти прибув з пів-

ночі до Іерусаліма, я з півдня. Ми повинні були діяти разом, коли ми прийшли.

— Так,— усміхнувся Іоанн,— ми були дурнями. Ми були як піvnі. Слуга несе їх за ноги у двір, щоб зарізати, а вони, висячи й хитаючись, клюють один одного.

— Дай мені грудинку, що на твоїй тарілці, мій брате Іоанн,— сказав Сімон,— і дозволь, я тобі дам ніжку. Вона жирніша й ніжніша. Я люблю тебе й дивуюся тобі дуже, мій брате Іоанн.

— Дякую тобі, мій брате Сімон,— сказав Іоанн.— Я ніколи не знав, який ти прекрасний і видатний чоловік. Я бачу це тільки тепер, коли ми йдемо до смерті.

Вони обмінялися м'ясом і вони обмінялися вином. Іоанн завів пісню, уславляючи нею Сімона, як він спалив машини й артилерію римлян, а Сімон завів пісню, що славила Іоанна, як він за першим муром форта Антоній спорудив другий.

— Якби ми мали стільки щастя, як мужності,— усміхнувся Іоанн,— римлян давно б уже не було тут.

Вони співали колискових і сороміцьких пісень і пісень про красу країни Галілеї. Вони згадували міста Сепфоріс та Тіверію і місто Магдалу, що мало вісімдесят ткацьких майстерень, які римляни зруйнували.

— „Далеко зачервонілося від крові озеро біля Магдали,— співали вони,— далеко зкрився трупом берег біля Магдали“.

Вони написали свої імена на пов'язках з ініціалами Маккавейів і вони обмінялися пов'язками.

Зовні, через рівномірні інтервали, долинали тупі удари в мури міста. Це був „Тугий Юлій“, знаменитий таран десятого легіону.

— Хай б'ють,— сміялися офіцери,— ранком ми його спалимо.

Вони лежали, вони їли, вони жартували, вони пили. Це була добра вечера, і вона була остання.

Ніч минула. Вони стали задумливіші, буйна незатінена ясність лягла над великим залом. Вони поминали мертвих.

— Ми не маємо ні сочевиці, ні яєць,— сказав Іоанн із Гісхали.— Але десять бокалів жалоби ми хочемо випити і хочемо перевернути подушки.

— Є дуже багато мертвих,— сказав Сімон бар-Гюра,— і вони достойні, щоб їх вшанувати кращою вечерею. Я поминаю мертвих офіцерів.

Було вісімдесят сім офіцерів, які вивчили римське воєнне мистецтво, із них сімдесят два загинуло.

— Благословенна будь їх пам'ять,— і вони випили.

— Я поминаю первосвященика Анана,— сказав Іоанн із Гісхали.— Те, що він зробив для мурів, було добре.

— Він був мерзотник,— сказав із запalom Сімон бар-Гюра,— ми повинні були його вбити.

— Ми повинні були його вбити,— додав примирливо Іоанн,— але він був добрий чоловік. Його пам'ять хай буде благословенна.

І вони випили.

— Я поминаю іншого мертвого,— сказав розлютовано секретар Амрам.— Він був другом моєї юності, і він собака. Він вчився зі мною в одному приміщенні таємниць закону. Його ім'я Йосіф бен-Маттіас. Його не можна пом'януть добрым словом.

Йому спала в голову думка, від якої можна було сподіватися особливої розваги. Моргаючи, він порозумівся з Сімоном та Іоанном, і вони звеліли привести з каземату форту Фазаїла доктора й пана Маттіаса.

Старий, висхлий пан висидів огидні й страшні дні в смороді темного підземелля, він був страшно виснажений, але напружив усі свої сили. Його жа-

хали ці дикі солдати. Вони стількох убили, це було чудо, що вони не відібрали йому досі життя, і до них треба було говорити. Він прикладав тремтячу руку до лоба, привітався.

— Що ви хочете, мої панове,— мимрив він,— від старого, занедбаного чоловіка? — І він моргав на світлі і проти своєї волі принюхувався до їжі.

— Справи йдуть недобре, мій докторе й пане Mattiac,— сказав Ioann.— Де ми тепер сидимо, скоро будуть римляни. Що ми маємо з вами зробити, старий пане, ми ще цього не вирішили. Чи залишити вас римлянам, чи раніше вбити.

Старий стояв зігнутий, німий, тремтячий.

— Слухайте,— сказав секретар Amram,— харчів дуже мало в цьому місті, як вам може відомо. Ми не маємо більше м'яса, нам дуже тugo доводиться. Те, що ви тут бачите, це кістки з останніх дев'яти ягнят для вогненної жертви Ягве. Ми їх поїли. Не дивіться так остоупіло. Вони були нам дуже смачні. Ви бачите менетекел на стіні? Я не бачу. На початку нашої справи пан ваш син стояв на нашему боці. Потім він перемкнувся на інший. Годиться, щоб при кінці ви стояли на нашему боці. Ми люди добровічайні. Ми запросили вас взяти у нашій останній вечері. Тут ще досить багато кісток, як ви бачите. А також хліб, яким ми брали м'ясо з тарілок, і ви можете все це їсти.

— Пан ваш син став гряззю,— сказав Ioanç із Гісхали, і його хитрі сірі очі були гнівні,— став покиддю. Ви пустили в світ шматок калу, мій докторе й пане Mattiac, священик першої черги. Кістки й хліб належать скоріше нашим солдатам, ніж вам. Але ми пристали на слово нашого доктора Amrama, ми запросили вас.

Сімон бар-Гіора був менш чесний. Він загрозливо глянув на старого і звелів: — Їжте!

Старий сильно тримтів. Він нестремно гордився, коли його син ішов вгору. Він сам ніколи не сягав далеко. Він зрозумів, ах, він добре зрозумів, коли Йосіф пізніше перейшов до римлян. Але ці люди не розуміли цього, вони смертельно ненавиділи його сина. І от тепер він повинен їсти. Можливо, це мала бути спроба, і коли він тепер їстиме, вони тріумфуватимуть і глузуватимуть і вб'ють його, бо він намагався врятувати решту свого життя таким святотатством. Він після гнилі й смороду темного каземату був майже божевільний від голоду й виснаження. Він бачив кістки, де були ніжні кістки, повні мозку, кістки однорічних добірних тварин, певно, можна було кожну кістку жувати й їсти. А до того хліб, що чудово пахнув, та ще й був просякнутий соком і підливою з м'яса. Старий велів собі не йти, але його ноги не слухалися. Вони тягли його вперед, він ішов мимовільними кроками. Він скопив жадібно кості своїми брудними руками. Кусав, звивався, сік потрапляв на його білу занехаяну бороду. Він не сказав ніякого благословення, це було б подвійне богохульство. Він знав, це було м'ясо з вівтаря Ягве і хліб з його стола, і те, що він робив, був десятикратний смертний гріх. Він навіки позбавляв цим себе і своїх нащадків змоги спастися. Але він скорчився на підлозі з кістками в обох руках, його старі, погані вже зуби вгризалися в кістки, прокушували їх наскрізь, він жував, був щасливий.

Інші дивилися на нього.

— Гляньте,— сказав доктор Амрам,— як він же для спасіння своєї душі.

— Це люди, які нас так далеко завели, мій брате Іоанн,— сказав Сімон.

— Це люди, за яких ми вмираємо, мій брате Сімон,— сказав Іоанн.

Потім вони не говорили нічого більше. Мовчки

дивилися вони, як доктор і пан Маттіас жер, скорчившись на підлозі залу, при свіtlі факелів.

Наступного дня, 6 серпня, доктор Ніттаі побудив священиків восьмої черги, яким випало цього дня правити службу. Замість безпорадного шефа доктор Ніттаі перебрав провід храмовою службою, і священики слухалися його. Вони пішли за ним у зал, і доктор Ніттаі сказав:

— Ідіть і тягніть жереб, хто повинен різати, хто бризкати кров, хто нести жертвові частини до вівтаря, а хто борошно, хто вино.

Вони тягли жереб. Потім сказав доктор Ніттаі:

— Вийди на двір ти, призначений, і подивись, чи прийшов час різати.

Коли той, що мав дивитися, вийшов, він крикнув, поглянувши:

— Розвиднилось. На сході ясно.

— Чи ясно аж до Ебрана? — спітав доктор Ніттаі і почув на відповідь:

— Так.

Тоді звелів доктор Ніттаі:

— Ідіть і принесіть сюди ягня.

І ті, кому це випало, пішли до приміщення для ягнят. Вони не зважали, що не було там ніякого ягняти, вони принесли ягня, якого не було, вони напоїли його за приписом із золотого бокала.

Ті, кому це випало, підійшли тим часом з двома велетенськими золотими ключами до святилища і відчинили великі ворота. В той момент, коли потужний шум відчиняних воріт досяг його ушей, той, кому це випало, зарізав в іншому приміщенні жертву, якої там не було. Потім вони перенесли тварину, якої не було, на мармуровий стіл, оббіували і розділили її, як приписано було, і понесли дев'ять окремих її частин на платформу перед вівтарем.

Потім вони кинули жереб, кому випаде нести жертовні частини з платформи на вівтар. Підійшли службовці нижчих рангів і переодягли тих, кому це випало. Потім вони запалили жертовний огонь і кадили із золотого сосуда золотими ложками. І вони взяли велику лопасну сурму, стоголосу, і всі сто голосів її зазвучали одночасно. Коли лунало це потужне гудіння, яке покривало кожен шум в Єрусалімі, тоді всі знали, що тепер несуть на вівтар жертву, і падали ниць.

Роздали тим, кому це випало, вино. Доктор Ніттаі піднявся на ріг вівтаря, стояв, чекаючи, з платком у руці. Ті, кому це випало, кинули частини жертви в огонь. Як тільки священик нахилився, щоб вилити вино, доктор Ніттаі подав свій знак, змахнувши платком. І коли піднявся стовп диму, левіти на ступенях святилища заспівали псалом, а священики на платформі перед вівтарем промовляли благословення над народом, що лежав ниць.

Так приносили цього б сергня жертву священики восьмої черги, черги Абія, яким це випало, з усією пишністю і додержуючи усіх приписів, яких було багато сотень. Ці виснажені, готові сьогодні або завтра вмерти, не бачили, що приміщення для ягнят і вівтар господа були пусті. Віра доктора Ніттаі була в них. Ця віра робила те, що вони бачили ягня. Вони приносили його в жертву, і ця жертва була змістом і вершиною їхнього життя. Тільки для того вбирали вони з таким трудом повітря в легені і видихували його, і тільки це відділяло їх від смерті.

Коли Тіта повідомили, що іудеї пожерли останніх ягнят, призначених для їхнього бога, він був надзвичайно вражений. Вони були моторошні, божевільні, прибиті богами. Нащо вони, ці незбагненні, які не

мали ніякої іншої охорони, крім Ягве, пограбували його віттар?

Тепер обложеним був кінець. Була велика спокуса почати штурм виснаженого міста. Армія після довгої знесилуючої облоги жадала цього. Це був також найкоротший і найпевніший шлях до троїфу. Його батько не має більше причин підтримувати фікцію, що йдеться тільки про поліцейський захід. Він сидить у Римі досить міцно, хоч він сам і не закінчив походу. Коли Тіт візьме тепер місто штурмом, Рим не зможе йому відмовити у троїфі.

Принц провів погану ніч, повну сумнівів. Троїф є гарна річ, але хіба він не заприсягався Береніці, хіба не заприсягався він собі самому не виливати свій гнів проти людей на храм? Він вжив насильство проти Береніки і нічого доброго з того не вийшло. Коли він пощадить храм, коли він почекає, доки той сам здастися, то чи не зіltre він цим те, що він вчинив з жінкою?

Він доручив Іосіфові ще раз, востаннє, зробити спробу дійти мирної згоди. Він сказав йому передати таку пропозицію, яка йшла далеко далі усіх попередніх поступок.

Серце Іосіфа безумно забилося. Він низько склонився перед Тітом, за юдейським звичаєм, приклавши руку до лоба. Те, що давав римлянин, було великим подарунком, і давала його сильна рука, яка дійсно не мала потреби це дарувати, яка могла домогтися всього своєю волею. Він мусив довести тим, у місті, щоб вони це зрозуміли. Тепер, не зважаючи на все інше, набирало змісту те, що він тут, перед Єрусалімом, з римлянами, а не за його мурами, як той Іуст.

У встановлену годину він підійшов безпосередньо до мури сам, просто одягнений, без зброї, без знаків священицької гідності. І от стояв він між обло-

женими й обложниками, маленький чоловік на пустій землі перед велетенським муром, і перед ним стіна була густо обліплена іudeями, а за ним блокадну стіну густо обліпили римляни. Була спека, сморід, тривожне мовчання, так що він чув тільки пульсування своєї крові. На своїй спині він відчував холодний, глузливий погляд Тіверія Александра, перед собою він бачив повні ненависті очі Сімона бар-Гіори, дики очі товариша своєї юності Амрама, повні зневаги очі Іоанна. Усім тілом він відчував холод під гарячим сонцем.

Він почав говорити. Спочатку звучали його слова пусто й відчулено, але потім це пройшло, і він говорив просто, гаряче і так, як ніколи в своєму житті. Римляни, пропонував він, якщо місто буде їм здане, хоч і візьмуть у полон озброєних, але ніхто не поплатиться життям. Римляни, пропонував він, ще сьогодні пропустять жертвовні тварини для храму, вважаючи, що іудеї візьмуть і призначену для Ягве жертву цезаря, народу та сенату римського і принесуть її, як раніше.

Ті там, на мурах, розглядали спочатку Іосіфа похмуро і повні смутку. Тепер навіть серед макавейістів багато які жадібно дивилися на Сімона та Іоанна. Бо це була справді велика, милосердна пропозиція, і вони в глибині свого серця сподівалися, що вожді приймуть її.

Але ті про це не думали. Коли вони згадуться, яке життя вони тоді матимуть? Спершу їх проведуть у тріумфі, потім як рабів зашлють кудись на рудник. А коли навіть римляни звільнять їх, то хіба зможуть вони жити серед іудеїв після всього того, що було? Після того, як їхня війна не вдалася, вони навіки будуть прокляті між іudeями. Та й не такі тільки були в них міркування; були й глибші причини. Вони зайдли так далеко, вони призвели

до того, що тепер країна зрівняна з землею, а храм став кладовищем і кривавою фортецею, вони пожерли ягнят Ягве, і тепер вони хотіли йти своїм шляхом до кінця.

Отже, ще й не знаючи, що мають пропонувати римляни, вони підготували свою відповідь. Вони не плювалися, коли Іосіф закінчив свою промову, не обтрусили порох із свого убраних та черевиків, не думали й про те, щоб дати довгу відповідь, сповнену гніву й зневаги. Ні, вони тільки відчинили маленьку хвіртку для вилазок, що була рядом з ворітами: і звідти, кувікаючи й хрюкаючи, вибігла свиня. Так, вони піймали в римлян пару свиней і одну з них вони випустили тепер на Іосіфа.

Іосіф зблід. Свиня наблизилася до нього, хрюкаючи, сопучи, а ті на мурах сміялися. І потім хором і по-латині,— це не легко було для виснажених людей, вони мусили довго вправлятися у цьому,— закричали вони:

— Чи в тебе виросла крайня плоть, Іосіф Флавій?

Вони сміялися, і римляни не могли утриматися, сміялися теж. Ці гемонські іудеї утяли справді клято добра штуку. А Іосіф стояв самотній між двома таборами із своєю свинею, перед лицем зганьбленного, поколупаного снарядами храму, і голосно сміялися з нього іудеї і римляни.

У ці моменти, що були довгі як роки, спокутував Іосіф усю пиху свого життя. „Ваш доктор Іосіф негідник“, сказав одного разу чоловік із жовтим лицем. В Мероні вони посіяли траву на тому шляху, яким він проїхав, інші тримали сім кроків відстані між собою і ним, сторонилися його, як прокаженою. Під звуки сурм прокляли вони його, в Александрії він лежав зв'язаний під бичами. Але що було все те проти цих моментів? Він прийшов із чистим серцем, він хотів врятувати місто, чоловіків, жінок,

дітей і дім Ягве. А вони послали йому свиню. Він зінав досить, він мусив тепер іти, але він вагався. Мур міцно тримав його. Він мусив напружити всю волю, щоб іти назад. Він ставив ноги одну за одною, він ішов назад, але погляду все не відривав від муру. Великий холод обгорнув його, все обсипалося з нього, біль і пиха. Він не належав до римлян і не належав до іudeїв, земля була пустинна й порожня, як перед створенням світу, він був сам, і кругом нього нічого не було, крім глузування й реготу.

Тіт, коли іudeї випустили на Іосіфа свиню, не сміявся. Власне, думав він, я можу бути задоволений. Я силував себе. Я хотів поправити те, що ці безумці заподіяли своєму богові; тепер я стою перед цим Ягве кращий, ніж мої вороги. Але ці міркування не тривали в нього довго. Він поглянув на „відоме“, на біле й золоте. Його поняла раптом лякаюча хіть ступити ногою на „те, що там“, що заважає, що паморочливо плутає. Вони сами його зганьбили, а він його цілком кине в грязь, „те, що там“, глузливо високе з його клятою чистотою. В його мозку рвалося те, що він чув від своїх солдатів, в такт, дико, буйно: Геп, геп, і при кожному геп розколювався череп і падав кусок будинку.

Він злякався. Він не хотів усе це думати. Ні, ні це не був аж ніяк його намір зв'язуватися з цим, Ягве. Це він лишає панам по той бік муру.

Його поняв темний сум, шалена туга за іudeйкою. Безпомічно гнівний, стояв він перед фанатизмом іudeїв, перед їх засліпленим. Береніка одна з цих, незбагненна, як і вони, ніколи він не буде дійсно володіти нею.

Він пішов до Іосіфа. Той лежав у своїй постелі, до смерті виснажений, геть увесь вкритий холодним потом у цей жаркий літній день. Він хотів пізвестися.

— Лежи, лежи,— попросив Тіт,— але говори зі

мною. Може гнів на цих людей робить мене сліпим. З'ясуй мені, мій іudeю: чого вони хочуть? Своєї мети вони більше не можуть досягти: чому ж вони хочуть краще вмерти, ніж жити? Вони можуть зберегти дім, за який вони б'ються: чому ж вони хочуть, щоб був він зруйнований? Ти розуміеш це, мій іudeю?

— Я розумію це,— сказав Іосіф безконечно втомлено, і його обличчя повне було такого ж смутного виразу, як і обличчя тих, на мурі.

— Ти наш ворог, мій іudeю? — спитав Тіт дуже ніжно.

— Ні, мій принце,— сказав Іосіф.

— Ти належиш до тих по той бік мури? — спитав Тіт. Іосіф замкнувся в собі, повний болісної муки, мовчав.

— Належиш ти до тих, по той бік муру? — повторив настійливіше Тіт.

— Так, мій принце,— сказав Іосіф.

Іосіф подивився на нього без ненависті, але ніколи не були вони більше чужі один одному, як тепер. Тіт вийшов, не відриваючи очей від іudeя, сумний від думок.

У своєму тихому гарному домі в Тіверії, на височині над озером, Береніка спробувала розповісти своєму братові Агріппі, що сталося з нею в таборі. Агріппа, бачачи, яка збентежена й неспокійна прибула вона до нього, не спитав нічого. Тим одвертіше вона розповідала йому тепер. Зневажив її Тіт своєю грубістю? Ні. Це було якраз найгірше, що вона не відчувала більше ніякої ненависті до його варварства. Крізь злобне сердите хлопчаче обличчя, яке він їй показав при кінці, вона бачила сильне цілеспрямоване лице солдата. Це не допомагало, що вона перед своїм братом, перед собою самою глувала з його твердого педантизму, з його безглуз-

дої стенографії. У своєму смердючому таборі, на розтоптаному пустирі круг Іерусаліма Тіт був мужчина, муж.

Агріппа добре розумів натужливі пояснення своєї сестри. Хіба ця гірка війна менш шарпала йому нерви? Він припровадив римлянам свій контингент, але зразу після того повернувся до свого трансіорданського царства, і про те, що діється в таборі, хотів якомога менше чути. Його прекрасний палац у Тіверії, його статуї, картини, книги набридли йому.

— Тобі легше, сестро, — сказав він з легенькою сумною усмішкою на своєму гарному, трохи м'ясистому обличчі. — Будь прив'язана серцем до Іудеї, до країни її духу, і спи з своїм римлянином: ти матимеш для себе проблему розв'язану. Любі його, Нікіон, свого Тіта. Я заздрю йому, але я не смію відраджувати. А що мені лишається, Нікіон? Я розумію і тих і тих, і іудеїв і римлян. Але як мені тримати їх обох? Якби я міг бути, як ті в Іерусалімі, якби я міг бути, як римляни. Я бачу фанатизм одних, варварство других, але я не можу звільнитися, я не можу зважитися.

Береніка в тиші Тіверії напружену прислухалась до всіх вістей із табору перед Іерусалімом. Спочатку був в її очах пустир, у який перетворилися сяючі околиці міста, в її ніздрях сморід табору, в її ушах — рев звірів, які чекали на падло. Але поступово ці спогади втратили свою огидність, і навіженство війни почало заражати жінку. Війна — це були кров і огонь, велике видовище, війна пахла гарно, війна — це були побожнобуйні чоловічі обличчя, жадаючі швидкої благословенної смерті. Дедалі дужче поривало її із задумливої краси Тіверії у велику, патетичну метушню табору. Чому мовчав чоловік? Чому не писав він їй? Чи йому не вподобалося її тіло? Усю

лють і сором спрямовувала вона проти себе самої, не проти чоловіка.

Коли надійшла звістка, що вже безпосередньо має вирішатися доля храму, що вже рада кабінету цезаря обговорювала цю справу, вона довше не стримувалася. Тепер вона мала досить причин, щоб повернутися до табору.

У принца високо піднялося тріумфуюче почуття, коли вона сповістила про себе. Відтоді, як жінка втекла від нього, він витримав два неймовірно важкі місяці серед гарячого смердючого літа, насили уваговуючи нерви і чекаючи на кінець міста. Він намагався заглушити свій неспокій напруженовою роботою, він просунувся вперед, він переніс війну безпосередньо до храму, і де раніше стояв форт Антонія, стояв тепер його намет, поділений на три частини,— робоче приміщення, спальня, їdalня. Він уже не забороняв собі більше портрет Береніки. Жахно жива, як усе, що робив Фабулл, стояла вона в його робочій кімнаті. Часто дивився він в темно-золоті, довгі очі жінки. Як могла йому спасті божевільна ідея взяти її, наче іспанську повію? Це була чужа жінка, так, дуже висока й чужа. Він палав коханням до неї, як і в перші дні.

Він проглядав свої замітки, її слова, які він застенографував, порівнював їх, зважував. Довгі часи стояв, повний сумнівів, споглядаючи її портрет. Примушував себе, не вживав ніяких заходів, чекав.

І от тепер вона прибула сама. Він зустрів її верхи далеко перед табором. Береніка була ніжна, без докорів, схожа на дівчину. Вигорілій краєвид навколо Іерусаліма, народ, розіп'ятий на хрестах, хижі птахи, здичавілі, загрозливі обличчя солдатів, ця Ге Гіном, цей краєвид смерті не лякав її. Міцними кроками через цей Аід, царство смерті, ішов принц, муж, і коли вона була побіч нього, огорнув її великий спокій.

Вони лягли вкупі після вечері. Він розповідав їй про своїх хлопців, своїх солдатів. З цими іudeями клято трудно. Вони фанатичні, шалені, як дикі поранені вепрі. Вони рискують своїм життям заради мішка пшениці, і вигадують усе нові тверді штуки. Вони наповнили дах зв'язної галереї між фортом Антонія і районом храму асфальтом, сухим деревом і смолою, заманили туди римлян і засмажили їх, як риб. Але і в його хлопцями жартувати не можна. Принц розповідав, немов ішлося не про втрати й здобутки, а про добрий спорт. Він сам не щадив себе, коли до чого доходило, він кидався всередину колотнечі, двічі його поранили, під ним закололи коня, його офіцери умовляли його, що він, полководець, має облишити рядову бойову роботу на рядових людей.

Тіт розповідав жваво, в доброму настрої, ледве вважаючи на те, чи слухає вона його. Раїтом він помітив, як вона дивиться на нього. Це не були очі портрета. Як вони тепер видивлялися на нього, як вони потъмяніли — це не було для нього чужим у цій жінці. Тихо, доки він говорив, рухом, що був берущий і водночас ніжний, вона обняла його обома руками. Вона припала до нього, він не договорив розпочате речення до кінця, посеред його розповіді вони спустилися вниз і змішалися.

Тихо лежала вона після того із заплющеними очима, усміхаючись. Тіт притиснув широку селянську голову, яка мала тепер свіжий і хлопчачий вигляд, до її грудей, втискував її в її тіло.

— Я знаю, — сказав він і зробив свій командний голос гнучким, — я знаю, ти прибула не заради мене. Але дай мені думати, що для мене. Солодка, чудова, царице, кохана. Можливо, це заради твого храму ти прибула. Благословен будь храм, що прибула ти. Я твердо вирішив, що він має лишитися надалі.

Солодка моя, і коли десять тисяч чоловік треба буде пожертвувати для того, він має бути збережений. Це твій храм. Це рама для тебе, і десять тисяч чоловік невелика ціна за це. І дім твоєї матері я відбудую знов. Ти повинна підійматися його сходами вгору, Нікіон, своєю ходою, що робить мене щасливим, і за тобою має бути твій храм.

Береніка лежала з заплющеними очима, усміхалася. Вона вбирала в себе його слова. Зовсім тихо сказала вона: „Мужу, дитино, янік, янікі. Ради тебе прибула я, янікі“.

21 серпня, 1 аба іудейського літочислення, почав працювати „Тугий Юлій“ проти зовнішньої стіни, що оточувала район храму. Він працював шість днів безперервно, потім до нього долутили інші машини, і 27 серпня працювали всі машини одночасно. Без успіху. Спробували пряму атаку, поставили драбини, послали на ці драбини черепахами дві когорти. Іudeї скинули густо вкриті озброєними солдатами драбини. Деякі легіонери, серед них і один носій польового значка, вибралися таки на мур, але тут їх повбивали, і iudeї захопили значок.

Тіт звелів покласти вогонь під ворота. Зовнішні колонади, заспокоював він себе й Береніку, це ще ж не храм. Отже підклали під ворота вогонь, срібло скрізь розтопилося і відкрило путь вогню до дерев'яних балок. Цілий день і наступну ніч аж до ранку лютував огонь. Потім були знищені північна і західна колонні галереї, і тепер підійшли вже до самої високої будівлі храму.

28 серпня, 8 аба іудейського числення, коли працювали римські пожежні команди, щоб прокласти крізь попіл, жар та уламки шлях безпосередньо до храму, Тіт скликав воєнну раду. Мали вирішити, що робити далі з храмом.

У цій воєнній раді взяли участь маршал Тіверій Александр, потім генерали, командири чотирьох легіонів, Цереаліс від п'ятого, Лепід від десятого, Літерн від дванадцятого, Фріг від п'ятнадцятого, і Маркантон Юліан, губернатор Іудеї. Як секретаря Тіт запросив Іосіфа.

Тіт звелів спочатку прочитати лист цезаря. Береніка мала правдиві відомості, що цезар скликав засідання кабінету, щоб обговорити з своїми міністрами питання про дальнє існування храму. Деякі з міністрів були тої думки, що цю твердиню бунту, цей центр і символ непокірної іудейської гордості треба зрівняти з землею. Тільки так можна відібрати в іudeїв їх збірний пункт. Інші додержувалися того погляду, що війна провадиться проти людей, а не проти безжivних речей, а культурний престиж Рима вимагає, щоб таку чудову будівлю пощадили. Сам цезар, так закінчувався лист, прийшов до рішення порадити полководцеві по змозі пощадити будинок.

Панове слухали лист серйозно, з підібраними обличчями. Вони знали, що йдеться про тріумф. Якщо храм візьмуть штурмом, тоді це буде повне слави закінчення походу, тоді ніхто не зможе більше підтримувати вигадку про карну експедицію, тоді сенат муситиме погодитися на тріумф. Привабливо стояв перед ними бліск такого тріумфального дня, життєва вершина для всіх, що, як переможці, йтимуть у цьому поході. Але про це не можна було говорити, про інтереси армії так мало говорили тут, як і на державній раді цезаря.

Вони добре могли собі уявити, як проходила ця державна рада. Товстий Юній Тракс міг виступити з кількома спокійними словами за збереження храму; і гладкий Клавдій Регін міг сказати за це кілька невиразних примирливих слів. Тим гостріше певно виступав за зруйнування храму міністр Таллас. На-

решті дійшли до цього компромісу, до цього „по змозі“, до цього листа, який перекладав відповіальність за все, що станеться і що не станеться, на армію. Ну, так, армія могла нести відповіальність. Армія хотіла свого тріумфу. Настрій війська, яке дико прагнуло того, щоб „те, що там“, „відоме“ розтоптати чоботом, цей настрій опанував і багатьох начальників. Геп, геп — поривало і їх. „По змозі пощадити будинок“ — це легко було говорити з Рима. Де починається це „по змозі“ і де воно закінчується?

Перший говорив маршал Тіверій Александр. Він знає, інші хочуть римського тріумфу; він хоче розсудливого упокорення країни. Він говорив коротко й стримано, як завжди. Збереження споруди коштуватиме жертв. Але десять тисяч солдатів можна замінити, храм же неповторний і замінити його не можна. Маючи сто тисяч чоловік проти оборонців мурів, яких тепер лишилося не більш як п'ятнадцять тисяч, можна вправитися. Це річ можлива — пощадити споруду.

Генерал Фріг з п'ятнадцятого легіону, підтриманий схвальними вигуками генерала Літерна, заперечував. Розуміється, це річ можлива — ціною щонайменше десяти тисяч римських легіонерів зберегти храм для держави й світу. Але він не вірить, щоб цезар, друг солдатів, так широко міг розтягувати межі можливого. Уже багато тисяч солдатів загинуло через те, що іudeї недостойно провадили війну, легіонерів роздирали, вasmажували. Не можна ще далі жертвувати тисячі. Солдати прагнуть зруйнувати „те, що там“, здобути його золото. Коли відмовити їм цієї дешевої помсти, то створиться в армії справедливе незадоволення.

Тіверій Александр, тим часом як генерал Літерн галасливо підтакував, усміхався стримано, як завжди. Цей Фріг був справжній тип офіцера, який йому

був ненависний: тупий, чваньковитий. Такі, як цей генерал, хотіли мати тільки свій тріумф, нічого більше. Такі, як цей генерал, ніколи не збагнуть будівлю, у якій відбився дух століть. Такі, як він, торують своїми солдатськими чобітъми пряму дорогу до свого тріумфу і ані на крок з неї не звернуть.

Але вже говорив Маркантон Юліан, губернатор провінції Іудеї. Він був чиновник, він клопотався тільки своїм відомством, майбутнім управлінням провінцією. Він не хотів далі нести ніякої відповідальності. Він не має сумніву, продовжував він, що армія тепер, і пощадивши храм, роздавить повстання. Але це розв'яже справу тільки на короткий час, а не надовго. Ніхто більше за нього не може шанувати мистецьку цінність будівлі. Але іудеї перетворили тепер храм на фортецю. І фортецею він залишиться й після того, як повстання приборкають. А коли раніше залишав Рим фортеці повстанців в упокорених областях? Треба зрити храм, коли не бажати, щоб іудеї, зразу після того, як відійде частина війська, не думали про нове повстання. Коли пощадити будівлю, то цей неспокійний, самовпевнений народ сприйме це безумовно не як ознаку милосердя, а як слабість. Він, як губернатор Іудеї, відповідальний перед Римом за спокій і порядок у цій трудній провінції, мусить найстійливо просити про те, щоб храм зрівняли з землею. Це неможливо — пощадити його.

Тіт слухав усе це; іноді стенографував дещо механічно. Він добре розумів бажання солдатів і бажання своїх генералів. Та хіба й сам він не прагнув тріумфу?

Але цей Ягве небезпечний противник. Уже вперше, з якою цей народ боронив його, показувала, що при всій смішності він аж ніяк не маленький,

не гідний зневаги бог. „По змозі“. Він зітхнув нечутно. Він хотів би, щоб Веспасіанів лист був ясніший.

Тим часом усі пани висловили свою думку. Виявилося, три голоси за те, щоб зберегти храм, три — щоб зруйнувати. Напружено чекали, що вирішить принц. Навіть Тіверій Александр, що завжди прекрасно володів собою, не міг стримати легенького нервового трепетіння.

Іосіф нервово дряпав грифелем по столу. Він гостро ловив кожне слово, яке говорилося, і записував абияк, але він мав певну пам'ять. Доводи, які виставляли солдати, не були погані. Іще краще стояло за ними: бажання римського тріумфу. Тіт обіцяв йому, Береніці, собі самому, що він пощадить храм. Але Тіт солдат. Найвища ціль солдата — тріумф у Римі. Чи він устоїть? Чи поставить він під загрозу тріумф у Римі, щоб зберегти дім Ягве?

Тіт міркував. Але зважував він не доводи і контрдоводи. Цей Ягве, думав він, дуже хитрий бог. Можливо, це він вклав мені в груди таке неспокійне почуття до жінки. Він дав її мені, я знаю її: можливо, якраз цей Ягве не допускає, щоб моя жадоба припинилася. Як скривиться мій батько, коли почує, що я спалив храм. „Ну, Ценіс, стара дійнице,— скаже він,— нічого не поробиш. Влаштуємо йому його тріумф“.

Минуло чверть хвилини мовчання.

— Я приеднуюсь,— сказав Тіт,— до думки тих, які вважають за можливе пощадити храм. Я гадаю, що римські легіони додержать дисципліни, якщо наказ їм навіть не вподобається. Я дякую вам, панове.

Перед наметом Тіта зібралися, як і щовечора, за старим таборовим звичаєм, музиканти, щоб програти вечірню зорю, фанфари, символ найвищої влади полководця. Тіт стояв біля входу до намету. Чути

фанфари для нього завжди було особливою радістю. Музиканти, їх було біля двох сот, вистроїлися. Пролунав сигнал. І тоді почалося неприємне, але потужне гудіння літаврів, свист і рев рогів та флейт, дріб барабанів, пронизливі звуки кавалерійських ріжків, і Тітове серце раділо барвистому веселому натовпові та його почесному шумові.

Потім вони відійшли. І тепер настало дещо важливіше — передавання пароля і наказу на наступний день. Це відбувалося грунтовно, урочисто. Щодня кожен з чотирьох легіонів надсилає позмінно свого першого центуріона, щоб він прийняв від полководця наказ і пароль і так само грунтовно й урочисто передав далі.

Тіт був неприємно вражений, коли увечері цього 28 серпня приймати наказ з'явився капітан Педан, перший центуріон п'ятого легіону. Це був за довгий час найважливіший наказ, і принц тричі його змінював. Він простяг чоловікові табличку. Капітан Педан взяв її своєю широкою короткою, брудною рукою. Він прочитав: „Пароль: Загинь, Іudeя. Наказ: Протягом 29 серпня пожежні й очисні команди, що працюють з північного й західного боків храму, повинні при всіх обставинах закінчити свою роботу, щоб на світанку 30 серпня усі підготовання до наступу були зроблені. Якщо противник заважатиме роботі пожежних та очисників команд, то відтіснити його енергійно, але зберігаючи будівлі, оскільки вони належать до самого храму“.

Капітан Педан читав наказ, як приписувалося. Уголос. Перший центуріон п'ятого легіону мав бістрій розум, він своїм єдиним зрячим оком та хитрим мозком охопив його раніше, ніж прочитав своїм квакаючим голосом. Отже він помалу промовляв читане. М'ясистий, з голим рожевим лицем, потужними плечима, дужою потилицею, стояв він

перед полководцем. Помалу виходили з його широкого рота слова наказу. Слова: „Якщо противник заважатиме роботі пожежних та очисних команд, то відтіснити його енергійно“ виходили дуже виразно і з притиском, кінцеві слова: „але зберігаючи будівлі, оскільки вони належать до самого храму“ капітан, хоч вимовляв і не швидше, проте звучали вони як другорядні, побіжні. Він спрямовував, доки читав, очі більше на полководця, ніж на табличку, допитливо, вагаючись, немов би читав він неправдиве. Знову під поглядом цих очей відчув Тіт перед цим галасливим, незgrabним чоловіком таку ж огиду, як часто відчував і раніше, і таку ж сильну спокусу, таку ж шалену хіть, яку відчував при словах генералів,—далі кинути вогонь всередину „того, що там“, „відомого“. Якусь мить обидва мовчали. Капітан все ще дивився на нього, не вірячи, чекаючи. Так, не було ніякого сумніву, він чекав. Цілком твоя правда, мій Педане. Але і інші праві. Роби, що ти хочеш. Кожен пересуває на іншого відповідальність. Всі хочуть це зробити, але ніхто не хоче, щоб це був він. Ти муж, мій Педане: зроби це ти. Таке, можливо, відчував Тіт в той час, як капітан Педан стояв перед ним і чекав. Це не були думки і вже аж ніяк не були це слова, Тіт стерігся. Не з'явилася нічого більше, крім маленької непомітної усмішки. Але перший центріон п'ятого помітив усмішку. Сказав він щось? Полководцеві було так, наче він щось сказав. Воно прозвучало як „Геп, геп“. Але це, розуміється, було неможливо. Капітан Педан взяв табличку, сковав її, як приписувалося, віддав привіт, витягнувши руку з розпрямленою долонею. Полководець сказав: „Дякую“. Капітан Педан відійшов і нічого не сталося.

Цієї ночі Тіт спав з Беренікою. Спав він неспокійно, і Береніка чула, як він казав: Дай мені табличку.

Капітан Педан тим часом повертається до свого намету. Він мав слова наказу в голові, проте він витяг табличку ще раз, перечитає її. Зробив широкий рот ще ширшим, був задоволений. Розуміється, жара в цій країні, гидкі комарі, що особливо любили його біляве, рожеве тіло, виснажлива нудьга облоги, де все було противне, і носій трав'яного вінка, улюбленаць армії міг би себе пошкодувати. Минулого року, коли воєнні дії тут були припинилися, він був посланий з депешею Муціана до Італії і там брав участь у поході проти Вітеллія. Якби він лишився там, він вступив би в гвардію, міг би дослужитися до полковника, до генерала. Тепер, тримаючи цю табличку в руках, він не каявся, що знову повернувся як перший центуріон до свого п'ятого, до мурів цього вошивого Єрусаліма, щоб взяти участь у цій клятій облозі. Педан був солдат. Солдат аж до підошов своїх черевиків. Він любив це — сито й грубо їсти, чинити блуд, пиячити, співати соковитих пісень. Він навчився колоти, стріляти, рубати, він, такий м'ясистий чоловік, був неймовірно спритний і дужий. Він був у великій згоді із самим собою. Він часто роздивлявся на своє обличчя не тільки в коштовному золотому дзеркалі, яке він мав з собою в усіх походах, а й у кожній воді, повз яку проходив, або в своєму щиті. Його обличчя подобалося йому. Коли він позбувся одного ока, то, щоб замовити собі нове, він розшукав найкращого спеціаліста, який виробляв очі для статуй. Тепер його обличчя справді йому подобалося, і він не шкодів, що втратив око. Він любив небезпеку. І любив він здобич. Із своєї частки здобичі, із нагород за особливі заслуги та шляхом спритних тaborових операцій він збив собі чималий статок, що лежав у надійному скові в банкіра у Вероні і давав добре проценти. Колись, старий, беззубий,

носій трав'яного вінка, улюбленець армії, повернеться він до цієї Верони і гратиме велику роль, заставлятиме місто танцювати по своїй волі.

А поки що він має кращу роботу. От, наприклад, цей кур'озний наказ. Надзвичайно радуючий наказ, який по суті тільки він правильно розуміє, і тільки він знає, що з ним робити. Самий цей кур'озний наказ нагороджує його за те, що він із розкішної Італії повернувся до свого п'ятого. Бо перший центуріон п'ятого, що стувився взагалі до людей з цілковитою байдужістю і побивав своїх ворогів, як спортсмен, без ніякого іншого інтересу до їх особи, цей капітан Педан мав єдину велику ненависть: до іудеїв.

Все в цих людях — їх мова, їх звичаї, їх віра, їх дихання, їх повітря — зlostило його. І інші східні люди були ледачі, смердючі варвари з безглуздими звичаями. Але ці іудеї так люблять неробство, що їх ніяким способом, навіть і загрозою смерті не можна примусити щось зробити в суботу. Вони в своїй країні мають навіть річку, Суботню річку, що сьомого дня не тече. І на початку цієї війни вони, він це бачив власними очима, без опору давали себе вбивати цього сьомого дня, тільки з принципіальної, законом приписаної ліні. Вони вірять, що дурні, що душі тих, які додержують їхніх паскудних заповідей, будуть законсервовані богом для вічності. Це робить цих безсоромних такими нечутливими до того, що інших вабить і жахає. Вони вважають себе за кращих, ніж інші люди, так немов би вони були римські легіонери. Вони ненавидять і зневажають усіх інших. Обрізають собі член тільки щоб мати відмінну ознаку. Вони дратуючо інші, уперті як дикі цапи. Коли вони вмирають, коли їх розпинають, тоді вони кричать: „Яг, Яг. Яг наш бог“. Через це „Яг, Яг“ він спочатку вірив, що

іхній бог осел, і дехто казав, що вони вшановують осла у своїй святині святынь. Але це неправда. Ці божевільні злочинці вірять у бога, якого не можна ні бачити, ні попробувати на смак, такого ж безсорошного, як вони сами, бога, що існує тільки в умі. Він часто робив собі особисту забаву, лоскучуши розіп'ятих на хресті, щоб загрозами і обіцянками довести їх до розуму. Але ні й ні. Вони спрощі вірять у свого невидимого бога, вони кричать Яг, Яг і вмирають. Капітан Педан невмолимий противник такого безглуздя. Він хоче його викоренити. Не варто було б жити, коли б щось із їх галасу було правдиве, будь воно хоч найнезначнішим натяком на правду. Але воно неправдиве, воно не повинно бути правдивим.

Капітан Педан іде гойдливими кроками у свій намет, глузливо скрививши широкий рот. Коли хоч щонебудь із цього бога Ягве існує, тоді він мусить же змогти захистити свій дім. Але він цього не зробить, про це подбає перший центуріон п'ятого. Тільки ради того стирчить він тут цього гарячого смердючого літа перед вошивим Іерусалімом. Він відплатить цьому богові Ягве. Він доведе йому, що він взагалі не існує, і „те, що там“, його дім, є не що інше, як порожня черепашка.

Капітан Педан бачить обличчя принца перед собою, коли він читає йому текст таблички: „але зберігаючи будівлі, оскільки вони належать до самого храму“. Що таке: „зберігаючи“, що таке: „самий храм“? „Енергійно відтиснити противника“. Це ясніше. Це дещо, за що можна триматися.

„Геп, геп“,— думає капітан Педан. Він у винятково доброму настрої цього вечора. Він п'є, розповідає непристойності, пускає злі дотепи, так що навіть капітани, які йому завздрили, згоджуються: він по праву улюблений армії.

Наступного ранку Педан із своїми людьми взявся до роботи—гасити й розчищати, прокладаючи дорогу до храму. Вони відгрібали жевріючі уламки вбік, нахилялися, відгрібали, де мав бути широкий прямий шлях до воріт. Ці ворота, оббиті золотом, не були великі; ліворуч від них навкоси, приблизно на два людські зрости заввишки, був маленький, обрамований золотом віконний просвіт. Решта стін стояла біла, велетенська, непохитна, тільки з двома дуже маленькими вікнами на дуже великій висоті.

Очисна робота була брудна, жарка, важка. Іудеї не ворушилися, жодне лице не з'являлося вгорі, у вікнах, ворота були замкнені. Педан зlostився. Він і його люди повинні тут очищати іudeям їх дермо. Люди працювали спіtnіlі, роздратовані. Педан звелів співати. Він сам завів своїм квакаючим голосом пісню, грубу пісню п'ятого:

Чим наш п'ятий знаменитий?
Робить все легіонер:
Він воює скрізь завзято,
Сам собі пере білизну,
Трони він перекидав
І зварити сам уміє,
Як звелять, він возить сміття
І за дезаря він б'ється.
Коли виникне потреба,
То і немовлят годув.
Солдат мусить усе вміти,
П'ятий вміє все робити.

Коли вони співали пісню утрете, з'явився противник. І ворота були зовсім не такі малі, як здавалися; у всякому разі досить великі, щоб за неймовірно короткий час пропустити неймовірно багато іудеїв. Солдати змінили лопати на щити й мечі. Було клято мало місця, і кого відтіснили між горячі уламки, тому трудно було допомогти.

— Маккавеї! — кричали єудеї.

— Загинь, Іудея, — кричали римляни.

Це був справжній бій. Іудеї не вважали, що багато із них потрапляло між горячі уламки. Густими купами обступили вони римський значок. Носій його впав, другий солдат скопив значок, але й його вбили.

— Маккавеї! — кричали єудеї, вони зажопили значок. З тріумфом понесли вони його за мур.

До римлян надійшла підмога. При другій вилазці єудеї не пройшли так далеко, як першого разу. Але маленькі ворота викидали все нові юрби їх. Педан кляв, бив своєю дубинкою своїх людей. Вони знову відкинули єудеїв, деякі з людей Педана протиснулися у ворота, ворота зачинилися. Ті, що протиснулися всередину, загинули. Але противника відтіснили енергійно.

Педан оскалився. Противника відтіснили недостатньо енергійно. Педан звелів утворити черепаху. Люди були здивовані. Перед ними стояв велетенський мур, машини не працювали, ніяких стінобитних знарядь у них не було. Що хоче їхній перший? Чи вони повинні перекинути мур голими руками? Проте, слухаючись наказу, вони сполучили свої щити над головами і рушили вперед. Але дивно — Педан звелів добиратися не до воріт, а до місця навколо від них, де був обрамований золотом віконний отвір.

Вони усе йшли вперед, вже були вони біля стіни, передні вже стояли, притиснувшись до неї. І тут сталося таке, чого перша когорта п'ятого, що до багато чого звикла, не бачила ще ніколи. Капітан Педан, важкий у своєму озброєнні, віліз на щити останньої шеренги і своїми поцвяхованими черевицями, широко розставивши ноги, став пробиратися вперед по щитах. Він не впав, грім і Геракл! він

не втратив рівноваги, в одній руці він тримав горячу головешку, і от він кинув її, він кинув її крізь обрамований золотом отвір і потім крикнув: Дай ще одну, і солдати передали йому ще один із горячих уламків, а потім ще один. Ті під щитами, спітнілі, стиснуті, насилу витерплюючи, нічого не знали, що діється у них над головами, вони чули тільки, як кричав їхній капітан: „Дай ще одну“, та: „Геп, геп“. Але вони, як і ті, що передавали горячі головешки, сповнені були неймовірним напруженням. Їхній перший, їхній капітан Педан, улюблений армії, певно знає, що він робить, певно має щось статися.

І капітан Педан зізнав, що він робить. Він розглянув план храму, він зізнав, що в цьому місці, в приміщенні з обрамованим золотом віконним просвітом, зберігалися запаси дров, які іудеї наносили на свято деревоношення, іерусалімські громадяни і пілігрими, кожен одне поліно. Відтіснити енергійно противника. Він казав подавати собі головешки, він кидав, він кричав: „Геп, геп“ та: „Дай ще одну“, і вони чули, як дряпали його оббиті цвяхами черевики їхні щити, вони витримували, уперті, зігнуті, вони стогнали від чекання.

І от у них вирвався крик, і от показався дим, дедалі більше диму, і от Педан звелів: „Драбину сюди“. Драбина була занадто коротка, тоді він звелів поставити її на черепаху. Він поліз угору, драбина хиталася, але ті, під щитами, тримали міцно, і крізь дим та крізь вікно вліз капітан Педан усередину. Він скочив усередину серед диму й криків, відсунув засув воріт, у отворі з'явилось його почерніле й оскалене обличчя. І як перед тим за неймовірно короткий час ворота пропустили неймовірно багато людей, так тепер вони проковтнули за одну мить солдатів Педана, спочатку п'ятдесят, а потім враз стало сто.

Храмова будівля всередині була вся обита кедровими брусами, літо було гаряче, дерево сухе. Уже не було більше диму, вже було тільки полум'я. І, раніше ніж ясно стало, що трапилося, знявся страшний крик у римському таборі. „Геп, геп“, кричали вони, і: „Кидай огонь“, і: „Щити вперед“. Вони не чекали ніякого наказу і не було їм ніякого впину. Маленькі ворота ковтали їх сотнями, і от вони розчахнули вже й другі ворота. Іудеїв, що намагалися гасити пожежу, побили, легіони протискувалися вперед, рядами по два, торкаючись один одного плечима, прикриваючи один одного щитами, косячи направо й наліво.

Більшість іудейських солдатів була у фортах та баштах Верхнього міста, в самому храмі було не більше як тисяча. Вони зняли, коли римляни підпалили храмову будівлю, дикий крик і намагалися гасити. Спочатку огонь був невеличкий, але чіпкий і не згасав. Скоро виявилося, що неможливо одночасно і боротися з нападаючими римлянами, і гасити. Іоанн та Сімон бар-Гіора, хутко покликані з Верхнього міста, зрозуміли, що не можна утримати храм проти вогню й римлян. Вони звеліли, щоб головні сили відійшли до Верхнього міста. Маленький заслон повинен був, прикриваючи відступ, тримати окремі ворота храму.

Ці люди, які лишалися для оборони, знали всі, що загинуть, але жоден не вагався зголоситися на це добровільно. І хлопець Ефраїм зголосився, і його взяли. Іоанн із Гіскали, коли він проходив, поклав йому руку на голову й сказав:

— Ти достойний хлопець. Поширюй нашу віру, мій сину.

Так клали на голови своїм учням руку великі доктори, передаючи їм титул і здатність поширювати вчення.

Римляни хутко перемогли маленький загін, що боронив ворота храму. Вони досягли сходів і спустилися в двір, у якому стояв жертовний вівтар з його величезною платформою, його потужними виступами, збудованими для вічності із нетесаних брил; бо залізом не сміли до нього доторкатися. Але тепер загін з п'ятидесяти приблизно іудейських солдатів поставив на вівтарі металне знаряддя. „Маккавеї!“ — кричали вони. І: „Геп, геп! Загинь, Іudeя!“ — кричали римляни і наступали на вівтар. Метальне знаряддя іудеїв кидало каміння й залізо проти них, але вони натискали в обох флангів на вівтар, і от вони його оточили, і от здобули платформу. Це були люди п'ятого, це були люди Педана. Стояв неймовірний галас і шум, але поступово крізь нього пробивався один голос, зухвалий, квакаючий, він співав грубу пісню п'ятого. Деякі приєдналися до нього, і от уже співали всі, вже не чути було ніяких „Маккавеїв“, чути було тільки пісню:

Чим наш п'ятий знаменитий?
Робить все легіонер:
Він воює скрізь завзято,
Сам собі пере білизну,
П'ятий вміє все робити.

І от вони захопили й інші зовнішні ворота в цій частині муру, розчинили їх, і тепер вливалися всередину з усіх боків. Шеренгою по двоє, виставивши вперед щити, трохи виткнувши зза них обличчя, пліч-о-пліч ідуть вони в такт, тупають, разять. З двох боків ішли вони, оточували що натрапляли, гнали його до великого вівтаря. На правому розі вівтаря, де раніше шеф храмової служби подавав свій знак священикам, які приносили жертву, та левітам, стоїть тепер капітан Педан, круг нього гуде груба пісня п'ятого. Він теж співає її, він розмахує своїм мечем, а іноді, ради різноманітності,

жапається за свою дубинку. Людей женуть на вівтар угору, вони кричать: „Слухай, Ізраїль“, а на висоті рогу вівтаря стойть капітан Педан і кричить „Геп“ і підіймає свою дубинку і опускає її, і тріщать під нею черепи. Мечі косять, кров стікає з платформи потоком. І круг вівтаря нагромаджуються вбиті.

Тіт якраз приліг був на хвилинку. Він скопився, побачив незвичайний, без будьякого наказу виступ легіонів. А потім він побачив, як підіймається дим і полум'я. Він біжить із свого намету, як був, без знаків свого рангу, без зброї й щита. Всередину дикого радісного потовпу біжить він. Багато з солдатів пізнає його, але вони на це не вважають. Вони кричать до нього поквапно, задоволено: „Ходім, товаришу. Біжім з нами, кидай, кидай огонь! Геп, геп“.

Він хотів заборонити, припинити цей дикий безлад. Чи хотів він цього справді? „Геп, геп“, кричить він, як і інші, кричить проти своєї волі. І: „Кидай огонь, товаришу“,— кричить він.

Вартові перед наметом помітили, що принц вибіг. Зняли тривогу, повідомили офіцерів, охорона прокладає собі шлях до нього крізь потовп. Нарешті, коли він протиснувся вже до воріт храму, настигають вони його. Він знову опанував себе. Чи було це, що він кричав разом з ними? „Гасіть! — кричить він тепер,— води!“ І: „Гасіть! Води!“— кричать офіцери. Вони кидаються між бушуючих солдатів: „Гасіть! Води!“ Своїми дубинками центріони б'ють здичавілих.

Але це було безглузя — спиняти несамовитих. Шалена лють, хміль убивства охопили їх, усю армію. Вони так безконечно довго чекали цілі жаркі, виснажливі місяці, щоб наступити своїм оббитим цвяхами черевиком на „те, що там“, на „відоме“. Тепер вони хочуть помститися за муку, вони кидаються

туди, римські легіони, сірійські, арабські контингенти васалів, змішуючись. Жоден не хоче прийти пізно. Вони поспішають, вони не бажають один одному прибути туди раніше. Шлях, який прокладали до воріт, не був готовий. Вони біжать через гарячий груз, топчуть один одного, спихають у димуючі уламки. Через цілі гори трупів протискуються вони вперед.

Коли Тіт побачив, що буйство армії не можна спинити, він увійшов із своїми офіцерами у середній неф храмової будівлі, відгороджений від запаленої частини товстим муром. Високе й прохолодне, не зачеплене жарою і диким бушуванням зовні, підіймалося святилище. Свічники були тут, столи для священих хлібів, кадильний вівтар. Помалу йшов Тіт, вагаючись, підступив до завіси, за якою була таємниця, святиня святинь. Від часів Помпея жоден римлянин не ступав на це місце. Що там, за завісою? Можливо, що за нею неймовірна мара, ослина голова, страховище, суміш тварин і людини? Короткою, широкою рукою береться Тіт за завісу. За ним напружено визирають обличчя його офіцерів, насамперед одне — широке, рожеве, обличчя капітана Педана. Що за цією завісою? Принц відсуває її. Показується напівтемний, невеликий квадрат. Тіт входить. Пахне землею і дуже старим деревом. Там голий необтесаний камінь, що увінчує горб, велика бентежлива самотність, більше нічого.

— Ну, так, — квакає капітан Педан, знизуючи плечима, — божевільні.

Принц зітхає полегшено, коли знову стоїть у ясному прямокутнику святилища. Він бачить благородну простоту будівлі, її гармонійну домірність, бачить святі приряди під стінами, великі й прості.

— Ми мусимо це врятувати, панове, — каже він неголосно, проте настійливо. — Ми не можемо зали-

шити це гинути,— вимагає він. Капітан Педан склить зуби. Вже горять ворота, під усі дверні завіски підклали вони вогонь. Тепер пізно.

Дуже поквапно витягають солдати святі приряди. Вони важкі, із масивного золота. Десять чоловік крекчуть під свічником, вонипадають. Свічник стрясає підлогу, вбиває одного з носіїв. Солдати, яких підганяють вигуки принца та удари центуріонів, знову підставляють спини, тягнуть приряди із горящого святилища. Вони виносять дванадцять золотих священих хлібів, обітовані дарунки, срібні сурми священиків, згортають чудову вавілонську завісу, вишивка на якій показує небо. Принц стойть на ступенях храму, за його спиною бушує огонь, і він дивиться, як свічник, стіл для священих хлібів гойдається крізь потовп, в напрямі до римського табору, вони то підіймаються, то опускаються над тілами, головами, щитами, як кораблі на розхвилюваному морі.

Легіонери тим часом вдираються в святилище, п'яні від крові й тріумфу. Вони плюндрують усе, що можуть схопити, зривають золоте й срібне окуття з воріт, стін. Головоломно видираються на зовнішні стіни, щоб дістати прибиті там трофеї, значки й зброю старих сірійських царів, значки десятого легіону, взяті чотири роки тому у Цестія Галла. Вони плюндрують комору священих убрань, комору прянощів, склад інструментів. З руками, повними коштовних рідких речей, поспішають вони через велетенський чотирикутник. Це був вінець походу. Щоб зламати цей дім невидимого бога й сплюндрувати його, вони вмирали десятками тисяч, вони витримували усяку погань і невигоди. Тепер вони хотіли до кінця навтішатися. Вони кричали, вони валяли все, вони реготали, тупали, тан-

щюючи, своїми обцевяжованими черевиками на підлозі, мармур і мозаїка якої вкриті були трупами та закривавленими пов'язками з ініціалами Маккавеїв.

У похмурих проходах, що вели вниз до скарбових льохів, згрудилася сила людей. Ці комори були добре замкнені, але нетерплячі не чекали, доки відсунуть засуви важелями та машинами. Вони поклали вогонь на металічне окуття дверей. Все всередині було охоплене вогнем раніше ніж розкрилися двері, і от із комор потекли густі тягучі потоки розтопленого металу. У цих потоках були обітовані дарунки римських цезарів і парфянських царів, ощадження галілейських бідняків, скарби багачів з Іерусаліма й приморських міст, сотні тисяч золотих, срібних і мідних монет, вибитих „Месниками Ізраїля“, з відзнаками володарювання Маккавеїв і датою: перший, другий, третій рік визволення.

З тріском роздиралися великі завіси, їх тліючі клапти злітали в повітря. З грюкотом падали балки храмової будівлі, уламки мурів. Поки нарешті пролунав звук, потужніший, ніж гугіт полум'я, падання балок, дикий спів солдатів, крик умираючих,— звук ріжучий, ревучий, стогнучий, що страшно й огидно відбивався від навколоїшніх гір. Це гула стоголоса лопасна сурма. Солдати намагалися витягти цей безглуздий дивогляд, але потім кинули, як річ, що не має ніякої цінності, в полум'я, і от полум'я шугнуло в неї, і від того зазвучала сурма.

Це звучання немов збудило Верхнє місто, що після того, як цдейські солдати зруйнували місток до храму, відокремлено лежало на своему горбі. Зголоднілі, виснажені з Верхнього міста бачили дим, бачили перший огонь, бачили потім полум'я, доки поступово уся біла храмова гора палала аж до основи. Із їх висхлих горл не виридався навіть

слабенький зойк. Але коли заревіла могутнім криком лопасна сурма, з їх тіл прорвалося останнє життя, і з зойків сотень тисяч у Верхньому місті постав тепер крик, крик пронизливий, безперервний, розжарений, і гори сприймали цей крик і повертали його назад.

Цього дня багато людей із Верхнього міста прибуло до храму. Їх покликав доктор Ніттai. Він мав видіння і чув голос. Він пройшов через Верхнє місто, виснажений, проте впертий, і говорив до мас, що вони повинні піднятися до храму, де їм сьогодні з'явиться Яве, як спаситель і визволитель. Стільки віри й владності було в голосі одержимого чоловіка, що хто тільки міг плектатися ішли за ним. Їх було багато сот. Споміж цих віруючих тільки деякі змогли, коли військо відступало, врятуватися разом з ним; бо місток до Верхнього міста від храму був вузенький, військо потрібувало його для себе, а пройшовши, зруйнувало його. Зверху, від храмової будівлі, йшли полум'я й римляни. Віруючим нічого не лишалося, як рятуватися в найнижчий район храму, до великої колонади південного краю, безпосередньо біля провалля.

Римляни, відігнавши іудеїв із середини храму, протиснулися тепер до цього найнижчого району. Вони йшли ступенями вниз, вони бачили тих, що в галереї, чоловіків, жінок, дітей, значних і маленьких людей, їх було дуже багато, цілі купи живого м'яса. Хоч ціна на невільників через багато положених надзвичайно впала, все таки тисячі в галереї становили якусь цінність. В найгіршому випадку їх можна було продавати дюжинами упорядчикам ігор. Але солдати не хотіли тепер мати справу з будь-якими ображунками. Вони хотіли тепер особисто навтішатися. Вони купили цю змогу дуже дорого.

Люди з п'ятого загородили колонаду. Іудеї мали перед собою римлян, за собою провалля. Підійшли офіцери, полковники, генерал десятого Лепід. Вони віддали наказ чекати, треба було одержати розпорядження полководця. Але люди з п'ятого зовсім не думали про те, щоб чекати. Вони якраз відібрали значки, які десятий втратив чотири роки тому, і от тепер їм мали зіпсувати перед генералом десятого таку прекрасну розвагу! Вони аж ніяк не були непокірні, вони тільки сміялися добродушно. Та й самі пани не думали про те, що армія має взяти цю масу живого м'яса. Вони по-знавецькому стали перед колонадою у чотири шеренги, потім підпалили кедрові крокви даху. Це справді була грандіозна забава, як ті там, у галереї, почали танцювати, як перші кидалися в провалля або намагалися пробитися крізь ряди солдатів, як їх убивали, як вони вагалися, чи стрибнути їм у провалля, чи загинути від меча або від вогню. Збуджено спостерігали солдати, з яким трудом замкнуті тут приходили до певного рішення. Із задоволенням чули легіони стародавній смертний крик іudeїв: „Слухай, Ізраїль, Ягве єдиний“. Вони часто його чули, але ніколи не кричали його так багато людей одразу. Ягве, Ягве — перекривляли вони, Яг, Яг, кричали вони по-ослиному.

Серед замкнених тут було два пани із Великої ради, яких полковник Паулін знов особисто, Меір бар-Бельгас та Іосіф бар-Далеус. Паулін запропонував обом вийти, здатися йому. Він обіцяв їм пощаду. Але вони лишилися аж доки колонада обвалилася, вони хотіли загинути разом з іншими, вогненною жертвою Ягве.

Священики, яким випало служити, виконували функції своєї служби так, наче нічого виняткового

круг них не діялося. Вони одяглися, очистили вівтар, принесли святі приряди, як це робили щодня. Уже було там перше полум'я, уже були там перші римляни, священики проходили крізь потовп так, немов нічого не бачили.

Спочатку римляни не зачіпали одягнених у біле із священицькими поясами. Потім вони стали їх убивати, як і інших. Вони з певним задоволенням дивилися, що чоловік, який носив блакитний пояс цього Ягве, коли вганялося йому в тіло залізо, вмирав так само, як і інші.

Іоанн із Гісхали, коли відступав із храму з своїм військом, запропонував первосвященикові Фанії взяти його з собою. Але Фанія відмовився. Якби він міг тільки дізнатися, що Ягве хоче від нього! Це дуже важко, що Ягве дав йому тільки обмежений розум. Як прекрасно було б, коли б він міг лишитися будівельним робітником. Тепер блукає він кругом, безпорадний, плаксивий, його смутні, карі очі шукають, у кого б міг він спитати поради, він злякано прислухається, чи не говорить у нього всередині голос Ягве, але не може нічого почути. Усе це тільки тому, що він, послухавшись скарбника, звелів однести свій священий убір, кожна з восьми частин якого очищає від всякого гріха, у неприступну схованку. Якби був тепер на ньому цей убір та священні самоцвіти великої служби, тоді язики полум'я лягали б біля його ніг, як слухняні собаки, а римляни падали б мертві.

Разом з іншими священиками він потрапив у руки римлян. Солдати намірялися повбивати священиків. Ті просили пощади. Кричали, що між ними первосвященик. Солдати відвели їх до Тіта.

Тіт поспішав, його знайшли біля південних воріт храму. Серед тих, що його оточували, був генерал Літерн. Принц бачить, як генерал напружену по-

глядає на нього з ледве помітною усмішкою. Цей Літерн тоді на воєнній раді не міг зрозуміти, як це він домагається пощадити храм, він певно мав його за слабосилого естета. Отже цей телепень — перво-священик.

— Эбережіть його,— каже Тіт,— я хочу провести його в тріумфі.

Потім він бачить інших священиків, двадцять виснажених нужденних тіл, які тремтять у своїх білих урочистих, занадто широких убраних. Його лиць стає капризним, злим, дитячим. Він відвертається. Налагодивши іти, він каже через плече до священиків:

— Я, можливі, подарував би вам життя, панове, заради вашого храму. Але після того, як бог явно не має наміру тримати свій храм, вам годиться, як священикам, загинути разом з цим храмом. Хіба я не правий, панове?

Він іде, і профоси хапають священиків.

Як і інші священики, старий доктор Ніттаі, після того як привів своїх віруючих до храму, серйозно й упевнено зробив підготовання до своєї служби. Спалахнуло полум'я, а його старе похмуре обличчя усміхалося. Він знов, сьогодні має явитися знак. Коли загорілась храмова будівля, він не тікав, як інші, через двір, навпаки, він і ще вісім священиків підіймалися сходами храму вгору. Добре було підійматися, тепер іще вони були у спорудженій людськими руками будівлі, але зараз вони будуть угорі, під небом, близько до Ягве.

І от вони вже на даху, на найвищому шпилі храму, під ними полум'я й римляни. Крик вмираючих, грубий спів легіонів долинав знизу, з Верхнього міста різко звучав розжарений крик. Тоді зійшов дух на них, що на шпилі, голод створив для них видіння. Хитаючись, у такт, вони промовляли пісні війни й перемоги з Письма. Зривали золоті вістря, припа-

совані на даху храму для захисту його від птахів, і кидали їх на римлян. Вони сміялися, вони були над полум'ям, а над ними був Ягве, і вони відчували його дихання. Коли надійшла година священицького благословення, вони підняли руки і розставили пальці, як приписано, і кричали крізь тріскуче полум'я священицьке благословення та заключну молитву; легко й радісно було в них на душі.

Коли вони скінчили, Ніттаі взяв важкий ключ від великих храмових воріт, підняв його високо, так що всі навколо бачили його, і гукнув:

— О, Ягве, ти не визнав нас за гідних керувати твоїм домом. О, Ягве, візьми ключ назад.—І він підкинув ключ угору. І він гукнув:—Ви бачите, ви бачите руку?

І всі бачили, як спустилася з неба рука і вхопила ключ.

Потім крокви затріщали, дах обвалився, і вони вважали, що вмирають благословеною смертю.

Незадовго до півдня Педан кинув факел. О п'ятій годині по півдні горіла вже вся гора. Перший з постів огневого телеграфу, які Тіт звелів поставити, побачив вогонь, і, як спустилися сутінки, дав свій сигнал: храм упав. І запалилися дальші вогні, і ще дальші, і за годину знала це вся Іудея, вся Сірія.

В Ябне дізнався великий доктор Іоханан бен-Заккаї: храм упав. Маленький древній старик розірвав своє убрання і посипав попелом свою голову. Але ще на цю ніч скликав він засідання.

— До сьогодні,—повідомив він,—Велика рада Єрусаліма мала силу тлумачити слово боже, визнати, коли починаються часи, коли місяць новий, коли повний, що правда і що неправда, що святе і що не святе, мала владу в'язати й розв'язувати. Віднині це право й обов'язок має рада Ябне,

„Наше перше завдання — твердо встановити, доки поширюються межі святого письма. Храму більше немає, вся наша держава є віднині Письмо. Наші книги — це наші провінції, наші речення — наші міста й села. До сьогодні слово Ягве перемішане було з людським словом. Тепер треба аж до йоти розмежувати, що належить до Письма, а що ні.

„Друге наше завдання — зробити коментар докторів тривалим на всі часи. До сьогодні лежали на тому прокляття, хто передавав святий коментар інакше, як тільки з рота в рот. Ми знімаємо це прокляття. Ми хочемо записати 613 заповідей на добром пергаменті, де вони починаються іде вони кінчаються, обгородити їх обмурувати їх, щоб Ізраїль стояв на них вічно.

„Ми, сімдесят один, є тепер усе, що залишилося від держави Ягве. Очистьте ваші серця, бо ми є держава, триваліша за Рим“.

Вони сказали „амінь“. Вони визначили ще цієї ночі: двадцять чотири книги священні, чотирнадцять книг, які багато хто вважав за священні, вони виключили. Була гаряча суперечка за них, але вони гостро пильнували, щоб лишити тільки слово Ягве, як воно їм передане, а не власну суетну мудрість. Сон переїшов над ними, вони почували себе одержимими Ягве, коли провадили цей вибір, що мав бути обов'язковим на всі часи.

Вони розійшлися, коли вже зійшло сонце. Тільки тепер вони відчували знемогу, але хоч і дуже боліло їм зруйнування святині, це була не нещаслива знемога.

Коли інші вже вийшли, Арах, учень великого доктора Йоханана бен - Заккаї, нагадав йому:

— Ви ще не продиктували мені на сьогоднішній день приповість, мій докторе ѹ пане.

Великий доктор поміркував деякий час, потім продиктував:

— „Коли тебе покличуть на обід до якогось володаря, то тобі встремлять у горло ніж, ще поки ти встигнеш кинути жадібним оком на його ласощі, бо вони дуже облудні“.

Арах дивився у втомлене, гірке обличчя великого доктора; він зрозумів, що його брав страх за свого улюбленаця Іосіфа бен-Маттіаса, що він боявся за нього в своєму серці.

I от стався загин храму 29 серпня 823 року після заснування міста Рима, 9 аба 3830 року іудейського літочислення. I 9-го ж аба було це, коли перший храм зруйнував Навуходоносор. Цей другий храм простояв 639 років 1 місяць і 17 днів. Уесь цей час безперервно щовечора й щоранку приносилася огненна жертва на честь Ягве, багато тисяч священиків виконували обряди, як вони приписані у третій книзі Мойсея і до дрібниць розтлумачені кількома поколіннями докторів.

Храм горів ще два дні і дві ночі. На третій день із багатьох його воріт стояло тільки двоє. Посеред уламків на міцних брилах жертвного вівтаря, що самотньо й марно височів проти східних воріт, римляни водрузили свої орли і приносили їм жертву перемоги. Коли більше ніж шість тисяч ворожих трупів вкривало поле бою, тоді армія мала звичай проголошувати свого полководця імператором. I от тепер Тіт на височині вівтаря і приймав ушанування від свого війська.

З маршальським жезлом у руці, з червоною воєначальницькою мантією на плечах, маючи позад себе золоті орли, стояв тепер там, де недавно підіймався до Ягве стовп кадильного диму, він, ідол во плоті, замість невидимого бога. Легіони проходили мимо, вони потрясали щитами, вони кричали: „Прийт тобі, імператор Тіт“. Цілі години залишне бряж-

чання та радісні вигуки його солдатів наповняли уші Тіта.

Він жадав цієї години, відтоді, як в Александрії його батько доручив йому провадити цей похід. Але тепер він лишався холодним. Береніка не було, Береніка втекла, побачивши, як горить свяตиня, втекла від нього, що зламав своє слово. Чи зламав він його справді? Він дав ясний наказ — пощадити храм. Це були боги, що вирішили інше, імовірно, і сам іудейський бог, розгніваний на святотатство та розпоганення свого народу. Ні, не він, полководець, винен у загині святині. Він вирішив так з'ясувати події, щоб усьому світові це було ясно.

Деякі полонені іudeї показали, що пожежа почалася у дров'яній коморі. Вони нібіто намагалися гасити, а римські солдати кидали нові запалюючі головешки у стоси дров. Це могли зробити тільки солдати пожежних та очисних команд. Тіт влаштував воєнний суд над Педаном та його людьми, у якому сам головував.

Незадовго перед початком суду він мав розмову з маршалом Тіверієм Александром.

— Ви ненавидите мене,— спитав він маршала,— за те, що храм цього Ягве згорів?

— Ви запалили храм, цезар Тіт? — спитав своїм чесним стриманим голосом маршал.

— Я не знаю цього,— сказав Тіт.

Підсудних запитували:

— Чи кидала перша когорта горячі уламки у храм?

— Ми цього не знаємо, цезар Тіт,— відповідали солдати голосно, широ, по-товариському. Ніхто з них не бачив, що капітан Педан кидав горячі головешки.

— Це можлива річ,— пояснював Педан,— що ми боронилися від іudeїв також і горячими уламками. „Відтіснити противника енергійно“, — стояло в наказі.

„Енергійно“— під цим можна було розуміти і вогонь, коли маєш під руками горячі уламки.

— Чи ви мали намір щадити будівлі?— поставили йому запитання.

Педан знизав плечима. Старий, чесний солдат, він простодушно й немудро дивився на своїх суддів.

— Це були,— зауважив він,— товсті, кам'яні мури, не зруйновані машинами. Всередині була кам'яна підлога, кам'яні сходи. Хто міг сподіватися, що камінь займеться? Це було явно визначено богами.

— Ви бачили,— питали його,— план храму? Ви знали, що обрамоване золотом вікно веде в дров'яний склад?

Капітан Педан дав відповідь не зразу. Його живе око підморгнуло принцеві, потім суддям, потім знову принцеві, він усміхався хитро, підкреслюючи свою умову з Тітом, усі це бачили. І потім він повернувся прямо до принца. Своїм квакаючим голосом, зухвало й безтурботно він сказав:

— Ні, цезар Тіт, я не знав, що за цим вікном дрова.

Дуже виразно Тіверій Александр бачив, що цей капітан Педан бреше, і так само виразно бачив він: Педан щиро вірить, певен того, що виконував безсловесне доручення принца. Цей принц і цей капітан, маршал ясно це бачив, хоч якими відмінними вони здавалися, по суті були однакові: варвари. Принц собі й іншим заприсягався, що він збереже храм, імовірно, він чесно це думав, але в своєму нутрі він, як і Педан, від самого початку хотів зруйнувати „те, що там“, „відоме“, наступити на ньогою.

Решта, капітани, унтер-офіцери, солдати, стояли на одному: вони не бачили нічого. Кожен з них міг тільки віддалено пояснити, чому могла виникнути пожежа. І на всі запитання вони завжди мали одну широсерду відповідь: „Цезар Тіт, ми не знаємо цього“.

Тіт, доки суд радився, був надзвичайно збентежений. Той погляд, яким дивився на нього цей неприємний Педан, підморгуючи, підкреслюючи свою в ним змову, стривожив його нутро. Те, що його досі невиразно гнітило, чи не є він учасником грубості цього чоловіка, він тепер відсунувдалеко від себе. Хіба не був його наказ ясний? Хіба він не дбав завжди про залізну дисципліну? Він напруженочекав на думки своїх генералів, вирішивши відмовити в помилуванні улюбленцеві армії, якщо його засудять до смерті.

Але про таку демонстрацію явно не думав жоден з панів. Вони говорили невиразно, неясно. Можливо, треба того чи іншого унтер-офіцера перевести в штрафну роту.

— А Педана? — крикнув Тіт запально, уривчасто.

Постало незадоволене мовчання. Виступити проти Педана, проти носія трав'яного вінка — цим ніхто не хотів рискувати. Вже Цереаліс, генерал п'ятого, збирався сказати щось в такому розумінні, коли маршал Тіверій Александр взяв слово. Вся армія говорив він, хотіла того, що імовірно зробив або, принаймні, чому не перешкодив Педан. Не на одніці падає вина за ганебне діло, яке заплямувало римське ім'я назавжди. Своїм тихим, стриманим голосом він запропонував вистроїти всіх офіцерів і солдатів, які брали участь в очисній роботі, і стратити кожного десятого.

Саме тому, що не можна було заперечити послідовність промови маршала, обурилися проти неї одностайно й сильно. Це зухвалство, що цей чоловік хоче зігнати своє цдейське почуття злоби на римських легіонерах. Ухвалення присуду було відкладено.

Зрештою не сталося нічого. У беззубому наказі висловлено було першій когорті незадоволення

керівництва армії, бо вона не могла перешкодити пожежі.

Тіт був глибоко роздратований таким закінченням суду. Тепер було безнадійно справою виправдатися перед жінкою. Він боявся довідатися, куди вона пішла. Він боявся, що її міг опанувати такий дикий настрій, який уже тричі гнав її в пустиню, де вона, занедбуючи тіло, дослухалася до голосу свого бога.

Потім він почув, що вона виїхала до маленького селища Текоа. Туди було лише кілька годин дороги. Але звістка не зробила його радіснішим. Що шукала вона у цьому напівзруйнованому гнізді? Чи вона хотіла мати перед очима пні свого гаю, постійне нагадування про те, що він навіть маленьку її просьбу не виконав?

Широке обличчя Тіта стало жорсткішим, його трикутне зубцювате підборіддя ще дужче випнулося, усе лице було лицем злого селянського хлопця. Що повинен він робити? Він не міг уявити, як він може поводитися перед нею. Чи він повинен грубо й рішуче говорити про воєнні права, показати їй себе паном, римлянином? Але він цим досягне не більше, як досяг тої ночі, коли згвалтував її.

Він звелів собі не думати про жінку. Він мав досить роботи, щоб відвертати думки. Ще стоять старе місто, Верхнє місто. Воно має товсті потужні мури, їх не можна безоглядно штурмувати, знову треба було працювати машинами, підкопувати ворота. Він поставив собі термін. Коли він візьме Верхнє місто, він стане перед жінкою.

Насамперед він звелів зрівняти з землею все, чого тільки можна було досягти у завойованих районах. Розкидати каміння, повалити стіни. Він дістав хіт до руйнування. Поважні будинки край храмових ярів, пролетарський квартал Офла, старі й солідні

будівлі Нижнього міста були сплюндровані. Ратуша й архів, що вже горіли на початку громадянської війни, були зруйновані вдруге. Закладні, купівельні документи, сховані в бронзі державні договори, відзначені на пергаменті результатами довгих, пристрасних переговорів на Кіппі, на біржі, загинули раз на завжди. Уся храмова округа й суміжні частини міста були залишені солдатам на плюндрування. Протягом тижнів видобували вони із руїн все нове й нове золото, все нові й нові скарби. Вони спускалися і в підземні ходи храмового пагора, хоч це була річ небезпечна, бо багато в них, заблудившись, не виходили ніколи більше на світло денне, деякі знаходили смерть в боротьбі з утікачами, які поховалися у цьому підземному світі. Але небезпека нагороджувалася, підземелля були золотим рудником. Все нові й нові коштовності текли з його шахт, виявили і сховані храмові скарби, між ними й знаменитий священий убір, якого так боляче бракувало первосвященикові Фанії. Самоцвіти, благородні метали, рідкі коштовні матерії нагромаджувалися в римських складах, торговці мали багато роботи, ціна золота на всьому Сході впала на двадцять сім процентів.

У Нижньому місті була свяตиня іudeїв, мавзолей царів Давида та Соломона. Вісімдесят років перед тим Ірод колись відчинив був склеп таємно, вночі, приваблений чутками про неймовірні скарби. Але коли він хотів пройти всередину, де покоїлися останки старих царів, вдарило йому назустріч полум'я, бо його факели запалили земляний газ склепу. Тіт не мав ніякого страху. Він пройшов із своїми панами аж до останнього відділу склепу. Там лежали трупи обох царів у золотому риштунку, із діадемами на черепах, велетенські барвисті каблучки скочувалися з костей їх рук. Лампи, чаши, тарілки,

глечики поставили для мертвих, поклали також рахівничі книги храму, щоб вони могли довести Ягве свої побожні діла. Маршал Тіверій Александр розгорнув книги, оглядав зниклі письмові знаки. Тіт взяв велику діадему з одного з черепів, своєю широкою короткою рукою надів її на власний, повернувшись до своїх панів.

— Діадема не пасує вам, цезар Тіт,—сухо сказав маршал.

Іосіф спостерігав пожежу храму з напруженовою увагою, наче дослідник явище природи. Він загартував себе, він хотів бути тільки оком, він хотів бачити без прогалин геть усе, початок, середину, кінець. Він знову й знову підходив до краю вогню, виміряв горящий чотирикутник, багато сот разів, дуже втомлений і проте невтомний. Він дивився, слухав, нюхав, сприймав, його добра, вірна пам'ять нотувала все.

25 вересня, через місяць після того, як упав храм, через п'ять місяців після початку облоги, упало Верхнє місто Єрусаліма. Тим часом як когорти, кидаючи кості, розподіляли окремі частини міста для плюндрування, вулицю за вулицею, Іосіф ішов спочатку у форте Фазаїла, де цдейські ватажки тримали своїх в'язнів. Він хотів визволити батька й братів із в'язниці. Але форту був пустий, тут були тільки мертві, зголоднілі. Тих, кого він шукав, тут не було. Можливо, маккавеїсти повбивали своїх полонених перед вступом римлян, можливо, частина їх врятувалася у підземелля.

Іосіф далі заглиблювався в місто, ішов крізь пожежу й різанину, затверднувши в холодній судорожній об'єктивності хрониста. Цілий довгий гарячий літній день ходив він пагористими вулицями туди й сюди, спускався й підіймався сходами, про-

ходами, від палацу Ірода до Садових воріт, до Верхнього ринка, до Воріт ессеїв, і знову до палацу Ірода. Він ходив цими вулицями та закутками тридцять років, ходив дитиною, юнаком, мужчиною. Він знатав тут кожен камінь. Але він стискував свій біль, він не хотів бути нічим іншим, як тільки оком і писемним грифелем.

Він був беззбройний; тільки свій золотий писемний прилад він носив примітно на поясі. Це було не небезпечно — ходити так у поваленому, відданому солдатам на поталу Іерусалімі, особливо бувши подібним до іудея. Він міг би охоронити себе, якби носив ту відзнаку, що дістав від Тіта, табличку з головою Медузи. Але він не носив її з собою.

Він утретє йшов Рибальською вулицею до дому свого брата. Дім був порожній, все рухоме звідти винесено. Солдати поралися в сусідньому будинку. Вони вже зруйнували його вкрай і готовувалися запалити. Йосіф дивився крізь розчинені ворота в цей двір. Там, посеред галасу й плюндрування, стояв старий чоловік з молитовним плащем на плечах, з молитовними ременями на голові та руках, держачи ноги вкупі. Йосіф підступив ближче. Старий говорив голосно, похитуючи тулубою, свою молитву; бо це була година вісімнадцяти прохань. Він молився ретельно, все його тіло молилося, як велів припис, і коли він дійшов до чотирнадцятого прохання, він молився по старій формі, так як молилися в часи вавілонського вигнання: „Дай нам бачити власними очима, що ти повернешся до Іерусаліма з жалем, як колись“. Це були зниклі слова, збережені тільки вченими, вони були історією, протягом 650 років жодна людина не молилася ними. Але старий у цей перший день, коли вони знову набрали змісту, прогазував їх упевнено, як звичайну молитву. Його молитва зробила те, чого не могли зробити з Йосі-

фом усі жахи цього дня. Крізь силувану твердість спостерігача раптом прорвалася свідомість: його місто впало.

Солдати, пораючись із горящим домом, досі не звертали на старого ніякої уваги. Тепер вони вирішили потішитися, і обступили його, передражнюючи: „Яг, Яг“, скопили його, зірвали з його голови молитовний плащ, вимагали, щоб він повторював за ними: „Ягве осел, я слуга осла“. Вони шарпали його за бороду, штовхали його. Тоді підступив до них Іосіф. Він владно вимагав, щоб солдати залишили старого чоловіка. Та вони й не думали про це. Хто він такий, що хоче їм наказувати? Він особистий секретар полководця, пояснив Іосіф, і діє у згоді з ним. Хіба не мав він дозволу просити собі сімдесят полонених? Так може кожен прийти й вимагати,— відповідали солдати. Вони говорили розлютовано, розмахуючи зброєю. Він, певно, сам належить до іudeїв, що ходить без зброї, розмовляє по - латині з іудейським акцентом. Вони напилися вина, вони хотіли бачити кров. Це було безумство— втрутатися, як втрутився Іосіф, не маючи змоги показати писаний наказ. З Іотапати вийшов він цілий, і з багатьох інших небезпек, тепер він помре тут смішною смертю, жертвою помилки п'яних солдатів Йому спало дещо на думку.

— Погляньте на мене,— сказав він солдатам.— Коли б я справді належав до обложених, то хіба б я не був худіший?

Це їх переконало, вони дозволили йому йти.

Іосіф шукав принца. Він знайшов його у поганому настрої. Строк, який собі дав принц, минув. Іерусалім упав, завтра, найпізніше післязавтра, він поїде до Текоа. Розмова з жінкою не буде приемна.

Іосіф скромно просив про писане розпорядження, щоб він міг дістати тих сімдесяти чоловік,

волю яких принц обіцяв йому. Тіт неохоче писав розпорядження. Пишучи, він кинув Іосіфові через плече:

— Чому, власне, ви ніколи не просили в мене дозволу викликати сюди вашу Доріон?

Іосіф мовчав якусь мить, здивований.

— Я боявся,— сказав він потім,— що Доріон заражатиме мені пережити ваш, принц Тіт, похід так, щоб я потім міг його описати.

Тіт сказав бурчливо:

— Ви, іудей, огидно послідовні.

Іосіфа влучило це слово. Він мав намір просити більше, ніж сімдесят чоловік; побачивши принца, він відмовився був від цього наміру. Тепер раптом здалося йому: все залежить від того, щоб принц поставив йому більше людських життів. Обережно, дуже покірно він просив:

— Не пишіть сімдесят, цезар Тіт, пишіть: сто.

— І не подумаю,— сказав принц. Він мав дуже сердитий вигляд, його голос звучав гірше, грубіше, ніж голос його батька.— Сьогодні я не погодився б і на сімдесят,— сказав він.

Ніколи раніше Іосіф не насмілився б просити далі. Ale його непокоїло. Він мусив настоювати. Він буде назавжди відкинений, коли він тепер не настоюватиме.

— Дайте мені сімдесят сім, цезар Тіт,— просив він.

— Мовчи,— сказав Тіт:— Мене бере охота і ці сімдесят не дати тобі.

Іосіф узяв табличку, подякував, сказав дати собі для супроводу солдатів, знову пішов до міста.

Із життедайною табличкою при поясі пробирається він вулицями. Вони були сповнені вбивством. Кого повинен він рятувати? Він мав мало надій побачити живими свого батька, свого брата. Він мав

друзів в Іерусалімі; також жінок, які були йому приемні, але він знат, що не ради них розм'якшилося тоді, біля яру з трупами, серце Тіта. І не ради цих просив він із сміливою настійливістю Тіта тепер. Це добро й велика заслуга — рятувати людей від смерті, але що таке були його жалюгідні сімдесят перед тими сотнями тисяч, які тут вмирали? І тим часом, як він не хотів ще сприймати, коли він ще всіма силами поривався в незнання, з глибини його свідомості підіймалося одне певне лице.

Це воно, це його він шукає.

Він шукав. Він мусив знайти. Він не мав часу, він не смів облишити, були ж тут сотні тисяч, а він мусив знайти одного. Ішлося не про сімдесят будь-яких, ішлося про певного. Але кругом було вбивство, а він мав життедайну табличку при поясі і серце, що колотилося в грудях. Він повинен був проходити мимо, він мав своє завдання, він мусив знайти це певне обличчя. Але коли бачиш, як убивають людей, і маєш змогу сказати: „Живи“, тоді важко, дуже важко пройти мимо, розсудливо, чекаючи певного лица, мовчки. І Йосіф не проходив мимо, він казав: „Живи“, він вказував на цього, бо його страх зворушував, на того, бо він був молодий, на цього знову, бо його обличчя йому подобалося. І він казав: „Живи“, сказав уп'яте, вдесяте, удвадцяте. Потім він знову вібрав усю свою розсудливість, він мав своє завдання, він примушував себе, він проходив повз людей, які вмирали через те, що він пройшов повз них, але він не міг це довго витримати, і він знову сказав першому ж: „Живи“, потім ще одному, багатьом. Коли він звелів бурчливим солдатам, які неохоче слухалися наказу, відпустити п'ятидесятиго, він знову подумав про своє завдання і спинився. Він не смів виявляти такий дешевий жаль; бо інакше він стоятиме з пустими руками,

коли знайде певного, того, кого він хотів знайти.

Він втік від самого себе, в синагогуalexandrійських пілігримів. Він дістане тепер сімдесят сувоїв святого письма, які Тіт дав йому. Плюндуваличи вже побували в синагозі. Вони вирвали святі книги з ківота, пограбували їхні коштовні, вишиті покрови. Благородні сувої, вкриті чудовими знаками, валялися тут пошарпані, замазані кров'ю, розтоптані черевиками солдатів. Іосіф незграбно нахилився, обережно підняв із бруду їх крові один зганьблений пергамент. З нього щось вирізали, в двох місцях. Іосіф стежив за лініями вирізу, вони показували форму людської ноги. Він зрозумів, солдати не могли зробити з сувоєм нічого кращого, як вирізати з нього вустілки для своїх черевиків. Механічно він відновив у пам'яті перше з вирізаних місць: „Не пригноблюй іноземців у своїй країні і не поводься з ними суворо; бо ти був іноземцем у країні єгіптян“.

Помалу збирав Іосіф пошарпані сувої, підіймав їх угору, обережно, прикладав їх з побожною пошаною до лоба, до рота, як велить звичай, цілавав їх. Він не міг довірити їх римським рукам. Він вийшов на вулицю, щоб знайти людей, які принесуть йому коштовні сувої до його намету. І він побачив, як проходив повз нього похід, в напрямі до Маслинової гори, це були, очевидно полонені, яких скопили із зброєю в руках. Їх побили бичами, на розсічені бичами потилиці поклали їм поперечні балки, прив'язавши до них розпростерті руки. Так несли вони тепер сами до місця страти дерево, на якому мали вмерти. Іосіф бачив погаслі, скривлені обличчя. Він забув про своє завдання. Він звелів спинитися, він показав капітанові, який супроводив цю групу, свою табличку. Ще було двадцять життів, якими він міг розпоряджатися, а полонених було двадцять три. У двадцятьох із них знову забрали поперечні

балки, вони дивилися безтімно, вони були напівмертві від бичування, вони не знали, що сталося з ними. Замість поперечних балок дістали вони тепер сувої Письма, і замість Маслинової гори йшли в римський табір до Іосіфового намету. Це була дивовижна процесія, з якої бурхливо сміялися солдати, коли Іосіф ішов через місто із своїм золотим письмовим приладом на поясі, несучи в кожній руці по сувою Письма, ніжно, так наче він ніс маленьких дітей, а за ним ішли, хитаючись, посічені бичами іудеї, що несли за ним інші сувої.

Дорогу до Віфлієма Тіт проїхав дуже швидко, а між Віфліємом та Текоа він уповільнив хід свого коня. Завдання, що лежало перед ним, було важке. Воно звалося Береніка. Найгірше, що нічого не поробиш, ніяких заходів не вживеш. Можна було тільки стати перед нею й чекати, що вона вирішить. Або задовольниться вона ним, або не задовольниться.

Дорога йшла тепер круто вгору. Текоа лежить на скелі, гола й одинока, а за нею пустиня. Комендант міста вистроїв своїх людей для зустрічі полководця. Тіт приймає його рапорт. Так оце значить той капітан Валенс, який зрубав гай. Обличчя ні розумне, ні дурне, шире, мужнє. Чоловік одержав наказ щадити гай: він його пощадив. Одержав наказ зрубати гай: він його зрубав. Це прямо дивовижно, що Тітові не вдається додержати дане жінці слово.

Він стоїть перед її домом. Дім лежить на найвищому шпилі скелі, маленький, занедбаний, збудований свого часу для маккавейських принців, яких посылали в пустиню. Так, звідси дивляться прямо в пустиню. Береніка все таки пішла в пустиню.

З'являється якийсь хлопчина із дому, поганенько

вдягнений, без ліvreї. Тіт посилає його сказати принцесі, що він тут. Він не повідомив її наперед, що прибуде, можливо, вона зовсім не хоче його бачити. Він чекає, як підсудний чекає на суддю. Це не тому, що він спалив храм, не тому, що він зробив, стойть він перед судом, перед судом стойть його істота, те, що він є. Його обличчя, його поводження є обвинувачення і оборона одночасно. І от стойть він, господар над сотнею тисяч прекрасних солдатів і численними військовими знаряддями, чоловік з необмеженими повноваженнями для Сходу, від Александрії до індійського кордону, і його дальнє життя залежить від того, скаже йому жінка „так“ чи „ні“, і він безпомічний, безпорядний, він не може нічого робити, як тільки чекати.

Двері вгорі розчиняються, вона йде. Власне, це само собою розуміється, що вона зустрічає з пошаною воєначальника, володаря країни, але для Тіта це вже полегшення, що вона стойть тут угорі, що вона тут. На ній просте убрання, чотирикутне, з одного куска, як носять тут жінки цієї країни. Вона гарна, вона царствена, вона жінка. Тіт стойть і невідривно дивиться вгору, одержимий, смиренний. Чекає.

Береніка в цей момент знає, що це востаннє вона тримає свою долю в руках. Вона передбачала, що чоловік колись прибуде, але вона не готувалася до того, вона розраховувала, що бог, її бог Ягве, в належний момент спрямує її на належні дії. Вона стойть вгорі на сходах, вона бачить чоловіка, його жадобу, його одержимість, його смиреність. Він раз-у-раз ламав своє слово, він вчинив над нею насильство, і він знову чинитиме насильство над нею. Він має найкращі наміри, але він варвар, син варварів, і це дужче за його наміри. Ніщо не приму-

шує її більше, чоловік усе розірвав, минуле пережито. Вона мусить, вона повинна знову вирішити. Досі вона могла казати, що це ради храму вона пішла до Тіта. Тепер вона не має для того ніякого приводу більше, чоловік спалив храм. До кого вона надалі повинна належати: до іудеїв чи до римлян? Ще, востаннє, залежить він неї. Куди вона повинна йти? До цього Тіта? Чи в Ябне, до Іоханана бен-Заккаї, що хитрим і грандіозним способом знову відбудовує іудейство, таємничіше, духовніше, гнучкіше і проте міцніше, як досі? Чи вона повинна піти до свого брата і провадити життя великої дами, сповнене діловитою пустотою? Чи повинна піти в пустиню, чекаючи, може, почує голос?

Вона дивиться й дивиться на чоловіка. Вона чує від нього запах крові, вона чує жахне „Геп, геп“, яке чула в таборі і яке безумовно лунає і в серці цього чоловіка. Буде краще, коли вона повернеться в дім. За домом пустиня, там гарно. Вона велить собі вернутися. Але вона не повертається, вона стоїть, ліва нога ще на порозі, а права вже за ним. І от вона підіймає й ліву, вона затримує її, вона велить собі: назад! Але вона не йде назад. Ще на один східець нижче ставить вона ногу і ще на один. Вона пропаща. Вона знає це. Вона бере це на себе, вона хоче бути пропащою. Вона спускається сходами вниз.

Чоловік унизу бачить, як вона йде. Вона спускається вниз, назустріч йому, це дорога, любима хода Береніки, яка йде йому назустріч. Він кидається вперед, вгору сходами. Сяє. Його обличчя зовсім юне, обличчя щасливого хлопчика, благословленного всіма богами. Він простягає назустріч жінці руки долонями до неї, рветься вгору, бурхливо радіє: Нікіон!

Ніч пробув він у маленькому занедбаному дімку.

Другого дня він йде знову до Іерусаліма без міри щасливий. Він зустрічає Йосіфа.

— Хіба ти не хотів сімдесят сім полонених, мій Йосіфе? — питає він. — Бери їх.

Йосіф, маючи при боці табличку з повноваженням полководця, ішов через передній жіночий двір храму, пристосований як депо для полонених. Його всі ці дні гнилило, що він свою владу визволяти розтратив таким дешевим способом. Тепер він почав знову свої повні надії, повні муки розшуки.

Депом полонених відав усе ще Фронтон, підвищений тепер до рангу полковника. Він особисто прийшов проводити Йосіфа. Він терпіти не міг іудеїв, але він зізнав, що цьому Йосіфові доручено писати книгу про війну, і він хотів у цій книзі виглядати доброю фігурою. Він пояснював, як труdnо завідувати таким великим депом. Ярмарок рабів безнадійно застопорився. Скільки треба годувати цю погань, доки вона стане схожа на людей? Вони нужденні, його любі діточки, сама шкіра та кістки, багато з них заражені. Тільки за останній тиждень одинадцять тисяч з них померло. Багато з них сами, зрештою, винні в тому. Наші легіонери добродушні, скильні пожартувати, вони часто пропонують полоненим свинину із свого власного пайка. Але, можете повірити, ці люди охочіше подихають, ніж згоджуються їсти свиняче м'ясо.

Полонених, які збройно боролися, Фронтон не годувє, він їх, розуміється, зразу ж велить розпинати. Щодо інших, то він старається знайти їхніх родичів, які могли б заплатити за них викуп. Тих, за кого він не сподівається дістати викуп, він гадає позбутися за півроку, через пару влаштованих на широку ногу аукціонів. Пслонених, які майже не мають продажної ціни, старих, слабосилих чолові-

ків, старих жінок, коли вони не знають якогонебудь особливого майстерства, він збуде як матеріал для цькування звірами та гладіаторських ігор.

Помалу, небалакучо, ішов Іосіф рядом з ретельним полковником Фронто. Полонені носили свої таблички з іменами та короткими характеристиками, вони сиділи або лежали тісно скучені, серед смороду, на жарі, вони вже тиждень мали смерть перед очима, вони до останнього вазнали надії й страху, і тепер були украї спустошені.

У відділі, крізь який вони тепер йшли, були виділені для цькування звірами та гладіаторських ігор.

— Доктор Іосіф,—крикнув йому один жалібно і зраділо; це був старий чоловік, розпатланий, скуювожений, із сірим обличчям. Іосіф шукав у своїй пам'яті і не впізнавав його.

— Я склодув Алексій,—сказав чоловік.

Як, цей чоловік хоче бути розумним, тямким купцем? Ставним, огryдним Алексієм, не старішим за нього самого?

— Я бачився з вами востаннє на ярмарку в Цезарії, доктор Іосіф,—нагадував йому чоловік.—Ми говорили, що той, хто визнає розсудок, має терпіти.

Іосіф повернувся до Фронто:

— Я гадаю, цей чоловік ніколи не належав до заколотників.

— Його передала мені слідча комісія,—знизав плечима Фронто.

— Римське судочинство непогане,—втрутivся Алексій скромно, з невеличкою усмішкою,—але тут воно провадиться тим часом трохи сумарно.

— Чолов'яга не лихий,—усміхнувся Фронто,—але до чого б ми дійшли, якби ми перевіряли всі вироки? Це проти настанови. „Краще несправедливість, ніж помилка проти порядку”,—говорилося в наказі воєначальника, коли він передавав мені депо-

— Не клопочіться мною, доктор Іосіф,— сказав покірливо Алексій.— Я так укритий нещастям, що ніяка найясніша воля не витримає.

— Я прошу цього чоловіка,— сказав Іосіф і простиаг свою табличку.

— Коли хочете,— сказав ввічливо полковник Фронт.— Тепер ви маєте ще шість штук,— констатував він і зробив на табличці свою позначку.

Іосіф провів склодува Алексія у свій намет. Він в ніжностю дбав про виснаженого, сумного чоловіка. Алексій розповів, як він при вступі римлян потяг свого батька в підземелля, щоб врятувати його й себе. Старий Нахум упирався. Якщо він загине в домі у Провулку мироробів, тоді є невеличка надія, що хтось його знайде й поховає. А як помре він у підземеллі, тоді лишиться він там непохований, не буде над ним землі, і його обличчя при воскресінні загубиться. Зрештою він, умовляючи й силуючи, провів старого в підземелля, їхній факел скоро погас, і вони загубили один одного. Його самого через деякий час вистежили два солдати. Вони, лоскочучи його мечами, випитували його, де він сховав своє добро, і він мусив показати їм якусь дещицю. Гадаючи, що він має багато більше, вони лишили його при собі і не послали в депо. Обидва були веселі, уважливі хлопці, і насамперед із двома солдатами можна говорити, а з депо, з римською армією говорити не можна. Він мусив розповідати їм жарти. Коли жарти їм не подобалися, тоді вони прив'язували його за руки й ноги до деревини, животом униз, і розгойдували. Це було неприємно. Але звичайно його жарти їм подобалися. Обидва солдати не були з найгірших, можна було їх терпіти. Більш ніж тиждень тягали вони його з собою, заставляли показувати іншим різні кунштуки, розповідати свої жарти. Іудейський акцент

Його латині забавляв їхніх товаришів. Вони прийшли нарешті до думки, що він скильний бути швейцаром, і хотіли тримати його при собі доти, доки зможуть продати його як швейцара. Це було непогано. Це було краще, ніж закінчити свої дні десь на єгипетському руднику або сірійській арені. Але потім обидва його хазяїни спустилися вдруге в підземелля, не повернулися більше звідти, а їхні товариши по намету передали його в депо.

— Все це сталося зі мною, — міркував Алексій, — через те, що я не слухався розуму. Якби я свого часу виїхав з Єрусаліма, тоді я мав би принаймні дружину й дітей, але я хотів мати все, я хотів мати батька й брата. Я загордився.

Він просив Іосіфа, щоб той дозволив подарувати йому муринову вазу. Так, цей розумний Алексій завжди ще має резерви. Він багато врятував, казав він гірко, тільки найважливішого врятувати не зміг. Його батько Нахум, де він? Його дружина Ханна, його діти, його гідний любові, запальний, безумний брат Ефраїм, де вони? Він сам, Алексій, вистраждав стільки, що це над людську силу. Він вироблятиме скляний посуд і інші гарні речі. Але він не має милостій благословення від бога, він ніколи не наважиться знову народити для цього світу дитину.

Другого дня Іосіф знову йшов через депо полонених. Він мав тепер тільки шість людських життів у руці, він не міг їх віддати, доки не знайде одного, певного. Але як повинен він серед мільйона вбитих, полонених, нещасних, знайти свого єдиного? Це однаково, що шукати едину рибину в морі.

Коли Іосіф прийшов знову й третього дня, полковник Фронто почав з нього сміятися. Його радує, сказав він, що Іосіф показує до свого товару більше інтересу, ніж будький торговець невільниками.

Іосіф не турбувався тим. Він шукав і увесь цей день. Марно.

Пізно увечері він довідався, що в результаті наскоку в підземелля приведено звідти вісімсот полонених, яких полковник Фронтон негайно велів розіп'ясти. Іосіф ліг уже спати, він був втомлений і виснажений. Проте він зібрався в дорогу.

Була глибока ніч, коли він прийшов на Маслинову гору, де відбувалися страти. Густо стояли тут хрести, багато сот. Де давніше були оливкові тераси, магазин братів Ханан, вілли первосвященицької родини Боет, всюди тепер зводилися хрести. Голі, посічені бичами чоловіки висіли на них, скорчені, із скощеними головами, обвислими щелепами, свинцевого кольору повіками. Іосіф та його супутники освітлювали окремі обличчя, вони були жахно скривлені. Коли світло падало на обличчя, тоді розіп'яті починали говорити. Деякі кляли, більшість бурмотіла своє: „Слухай, Ізраїль“. Іосіф був неймовірно втомлений. Його спокушало сказати: „Зніміть того, зніміть того!“ — без вибору, щоб тільки покласти край страшим розшукам. Табличка, що давала йому силу, ставала дедалі важчою. Тільки геть звідси, тільки мати змогу заснути. Досягти числа сімдесят сім, і тоді він позбудеться таблички. У намет, впасті, спати.

І потім він знайшов того, кого шукав. Навколо щік Жовтолицього колосилася заплутана борода. І обличчя не було більше жовте, навпаки, воно було сіре, товстий розпухлий язик висів із розкритого рота. „Зніміть! негайно зніміть!“ — сказав Іосіф, він сказав це дуже тихо, це коштувало великого труду — говорити, це давило його, підступало до горла.

Профоси вагалися. Треба спочатку покликати полковника Фронтон. Це тривало болісно довго для

Іосіфового нетерпіння. Йому здавалося, що Жовтолицький помре, поки він тут чекає біля його ніг. Це не повинно було статися. Велика розмова між ним і Іустом не закінчена. Іуст не сміє померти, доки вона не закінчиться.

Нарешті прийшов Фронтон, заспаний, сердитий, у нього був напруженій день. Проте ввічливо, як завжди, він слухав Іосіфа. Зразу віддав наказ зняти чоловіка і передати його Іосіfovі.

— Тепер ви маєте ще п'ять штук,— констатував він і зробив свою позначку на табличці.

— Зніміть! Зніміть! — велів Іосіф і показав ще п'ять.

— Тепер ви не маєте більше жодного,— констатував полковник.

Жовтолицький був прибитий цвяхами, це був гуманіший спосіб, але тепер для знімання був він далеко гірший. Жовтолицький висів п'ять годин, для дужого чоловіка це небагато, але Жовтолицький не був дужим чоловіком. Іосіф послав по лікарів. Жовтолицький опритомнів від болю, потім знову впав у непритомність, потім біль його знову очутив. Лікарі прийшли. Йдеться про іудейського пророка, сказали їм, якого зняли з хреста з наказу принца. Таке не часто стається, і це були найкращі лікарі табору, які зацікавилися таким випадком. Іосіф напосідав на них. Вони висловлювалися стримано. Раніше ніж за три дні вони не зможуть сказати, чи виживе чоловік.

Іосіф ішов рядом з носилками, на яких несли Іуста в табір. Іуст не впізнав його. Іосіф був смертельно втомлений, але його огорнув спокій, в його серці лунали слова хвали з приводу врятування з великої небезпеки. Сон не відсвіжував би його, їжа не насичувала б, книги не давали б ніякого пізнання, успіх ніякого задоволення, якби цей Іуст

помер або зник. Він лежав би рядом з дівчиною Доріон без щастя, він писав би свою книгу без щастя. Тепер цей чоловік тут, з ним можна помірятися, а це єдине, що мало вагу. „Ваш доктор Іосіф негідник“. Слово має інший смак у роті, ніж в ушах, про це мусив би подумати чоловік. Великий спокій в Іосіфові, задоволення, легкість. Він засинає, спить добре й довго, майже до півдня.

Він підходить до ложа Іуста. Лікарі все ще мовчать. Іосіф не відходить від ложа. Цілий день Жовтолицький лежить непрітомний. На другий день він починає марити, його вигляд повен жаху. Лікарі знізають плечима, не сподіваються більше, що він виживе. Іосіф сидить біля ложа. Він не єсть, не переодягається, щоки його заросли. Він сперечаеться з Ягве. Для чого він пощадав його, вивів із багатьох диких небезпек, коли він тепер не дає йому закінчити велике змагання з Іустом? Принц посилає по нього. Береніка посилає до нього, чи не прибув би він до Текоа. Іосіф не слухає. Він сидить біля ложа Іуста, невідривно дивиться на хворого, повторяє розмови, які він з ним мав. Велика розмова ще не закінчилася. Іуст не сміє вмерти.

На четвертий день лікарі ампутують чоловікові половину лівої руки. На восьмий вони оповіщають, що він врятований.

Іосіф, як тільки минула небезпека для Іуста, відійшов від його ложа, залишив для нього певну суму грошей і більше не клопотався цим чоловіком. Так любив він виставляти себе в вигідному світлі, але тепер не хотів показуватися Іустові. Велика розмова з Іустом відбудеться одного дня, і цього цілком досить.

В цей час Тіт попросив Іосіфа про одну послугу. Принц радів з того, що він досяг у Текоа; але

він почував себе завжди непевним у всьому, що стосувалося до цієї іудейської жінки. І він не зважувався на дальнє. Що має бути, коли він залишить тепер Іudeю? Він доручив Іосіфові довідатися в Береніки, чи хоче вона поїхати з ним до Рима.

У занедбаному домі в Текоа стояли одне проти одного Іосіф і Береніка, один такий же нужденний, як і друга. Хіба все їхнє життя, те, що вони перекинулися до римлян, не мало змісту тільки як намагання врятувати храм? Храм загинув, вони тепер черепашки без оболонки. Але вони з однакової матерії і вони не соромляться одне перед одним своєї наготи. Вони розважливо споглядають своє неприкрите убоозство. Тепер ідеться про те, щоб, не маючи підпори в своєму племені, власними здібностями створити собі новий ґрунт. Він має свою книгу і своє честолюбство, вона має Тіта і своє честолюбство. Майбутнє їх обох — Рим.

Так, розуміється, вона поїде до Рима.

Для принца згода жінки була великим задоволенням. Він почував себе вдячним перед Іосіфом.

— Ви, здається, мали ґрунти в Новому місті, мій Іосіф? — спитав він. — І від вашого батька ви мусили успадкувати землю. Я маю всю землю в Єрусалімі вивласнити для легіонів, які лишаю тут гарнізоном. Дайте мені докладний обрахунок ваших втрат. Я дам вам на заміну маєтки з конфіскованих земель.

Іосіф радів цьому подарункові. З холодною тверезою діловитістю впорядковував він свої іудейські справи. Він хотів мати ясні обставини за собою, тепер, коли він лишав країну.

Тіт зрив Єрусалім цілком, як колись переможні воєначальники зробили з містами Карфагеном та Корінфом. Тільки башти Фазаїла, Маріамни та Гіп-

піка, а також частину західного муру, він залишив на ознаку того, як чудово й сильно було укріплене місто, що мусило впасти перед ним.

24 жовтня, з нагоди дня народження свого брата Доміціана, „Фрукта“, Тіт влаштував на стадіоні в Цезарії урочисте видовище, для якого він, зважаючи на надмір іудейських полонених, особливо щедро приділив людський матеріал.

— Іди й дивись! — сказав він Йосіф пішов.

Після того, як усі дві з половиною тисячі учасників були виведені на арену, мусили спочатку дві групи іudeїв, одні як оборонці, другі як нападаючі, показати штурм міського муру. Вони кололи одні одних, бородаті, жалюгідні люди, гротескно підстрибували, діставши нерішучий смертельний укол. Хто був боягузливий, тих гнали в бій батогами й розжареним залізом. Проти інших, яких ніяким способом не можна було примусити виступати одні проти одних, посилали вправних невільників - гладіаторів. Театральні служники в масці підземного бога Аїда забирали повалених і горячими головешками випробовували, чи вони справді мертві, чи тільки симулюють. Аrena повна була криком: „Слухай, Ізраїль, Ягве наш бог“. Багато вмидало для глядачів занадто нудно. Їм кричали:

— Можна вкласти його не таким ганчір'янім способом. Вони ж тільки лоскочуть, а не фехтують. Сміливіше, ти, бородатий, вперед, ти, старий! Трохи вище, коли тебе влучає! Не вмирайте так марудно, ви, с.....!

Йосіф чув крики. Цій публіці сказали, що іudeї вмирали в бою серйозно й пристойно, і тепер вона була розчарована, що їй не показували такої серйозної й пристойної смерті.

Не легко було довго уникати одноманітності. На

полонених випускали африканських левів, індійських слонів, германських зубрів. Призначенні до смерті їudeї частково були у святкових убраннях, інші мусили носити молитовні плащі, білі, з чорним кантом і блакитними китицями, і мило було дивитися, як біле вбрання зафарблювалося червоним. Багатьох також, і чоловіків, і жінок, виганяли на арену голими, щоб глядачі могли спостерігати гру мускулів в той час, коли вони вмиратимуть. Пару дуже сильних чоловіків поставили озброєних проти слона. Чоловіки, похмурі й поняті розпачем, завдали тварині серйозних ран, доки слон, роздратовано трублячи, розтоптив їх, і публіка співчувала слонові.

Публіці до душі був гумор. Багато мусило вмирати у смішних масках. Декого з стариків з одного боку вистригли й поголили, а з другого боку їм залишили довге волосся й довгі білі бороди. Інші мусили бігти, одягнені у легкозапальну матерію; їх убрання займалося під час бігу, метрів за двісті перед ними був басейн з водою, і коли вони його досягали, були вони, можливо, врятовані. Забавно було дивитись, як вони підкидали ноги, як вони задихалися, як вони кидалися в воду, коли навіть і не вміли плавати. Багато потіхи давала драбина, стрімко приставлена до муру. Призначенні до смерті, святково вдягнені, мусили вилазити по ній, а драбина була вимазана слизькою масою, і вони падали з неї на підставлені вістря.

Два дні вмирали таким способом їudeї, дві з половиною тисячі, на стадіоні міста Цезарії, для забави необрізаних. Два дні дивився ї чув Йосіф, як вони вмирали. Часто здавалося йому, що він бачить знайомі обличчя, але це була помилка, бо Фронто призначав для цього в основному безнайменний народ, дрібних селян та пролетарів із про-

вінції. Я бачив це, міг додати Іосіф, коли змальовував пізніше це видовище. Мої очі бачили це.

Незабаром Іосіф мав залишити Іудею, можна було гадати, назавжди. Довго вагався він, чи повинен він зустрітися з Марою. Він відмовив собі в цьому. Він визначив їй достатню ренту і дав їй змогу жити в одному з маєтків в долині Езреель, який Тіт передав йому.

Іудеї бачили Іосіфа, коли він ходив на ігри. Вони ненавиділи й зневажали його і тримали сім кроків відстані. Ніхто не проводив його, коли він сідав на корабель, що йшов до Італії.

Гавань Цезарії зникла, колосальні статуї богині Рима, цезаря Августа. Потім зник форт Стратон, потім фіолетові гори Іудеї, на останку зелена вершина гори Кармель. Іосіф був на шляху до Рима. Із Іудеї не віз він з собою нічого, крім пам'яті про те, що він бачив, семидесяти сувоїв святого письма і маленького ящичка землі, яку він надряпав спід попелу й уламків в Іерусалімі.

На найвищому місці Аппієвої дороги, там, де пам'ятник Цецілія Метелла, візник зробив звичну зупинку, і Іосіф поглянув униз, на велику картину міста, яка відкривалася звідси. Був прохолодний березневий день, місто лежало на свіtlі, Рим, Сила, Гевура, воно розширилося сильніше, ніж тоді, коли він його залишав, щоб відвідати Іерусалім. Тепер він міг здобути те, про що мріяв тоді, коли вперше дивився з Капітолія на місто, треба було тільки простягти руку. Цезар і принц просили його про його слово, про слово й дух східної мудрості.

Іссіф гірко стулив губи. На жаль, великий доктор Іоханан бен-Заккаї має рацію. Те, що здавалося йому тоді кінцем, є тільки початок. Сполучити східну мудрість із західною технікою — це справа, до якої треба прикладти багато важкої праці, а близку в ній мало.

Візок рушив далі, він спинився біля воріт. Іосіф не сповістив Доріон, що він прибуде. Він любить Доріон, він не забув її образ, як вона вперше стояла перед ним з кішкою на руках, її тонкий любий голос маленької дівчинки, і не забув, як вона припала до нього своїм довгим смаглявим тілом бурхливо, безсило, віддано. Але тепер було так багато баченого між ним і нею, були речі, з яких вона виключена. Він хоче почекати, не хоче будити в ній надії, хоче бачити, відчути, чи є ще те струмуюче між ним і нею, яке було тоді.

Дім Доріон - маленький, привабливий, новітній. Невільник - швейцар питає Іосіфа про його бажання. Іосіф називає своє ім'я, швейцар низько схиляється, біжить геть. Іосіф стоїть сам у приймальні. Він хмурніє. Навколо все прикрашене картинами, статуями, мозаїкою, можливо, роботи цього Фабулла. Що йому тут? Він не може тут жити.

І от приходить Доріон. Як тоді, легка й чиста зводиться на її крутій дитячій шиї довга тонка голова з великим ротом. Вона стоїть і дивиться на нього своїми очима кольору моря, які помітно стали темніші. Вона хоче усміхнутися, але вона зовсім слаба, вона не може усміхнутися. Вона так довго чекала на нього, і тепер, велика дяка богам, він тут. Вона боялася, що ця відворотна Іудея провоктне його назавжди, і от, велика дяка богам, він прибув. Вона блідне, спочатку навколо рота, потім на всьому лиці, вона невідривно дивиться в його обличчя, ступає до нього, кричить коротким різким криком і падає, він мусить її тримати. Це жовто-смаглява шкіра дівчини, яку він любить. Вона солодка й гладенька, і яка ж вона холодна, ця шкіра, бо дівчина любить його.

Хвилини минали, а вони обое не сказали ще жодного слова. Вона є вся солодкість світу. Коли вона

впала на нього, смертельно зблідла, безсила від збудження, у нього ослабли коліна. „Ти не повинен одружуватися з ними“. Перед ним стоїть його книга, голий ландшафт з наповненим трупами яром, храмова гора, палаюча аж до основи. Для чого неподобна мозаїка кругом, ці банальні веселі картини хатнього життя? Що йому тут? Що хоче жінка? Він тут цілком чужий.

— Ти тут цілком чужий,— каже вона, це перше слово, яке вона промовляє до нього за рік. Вона тримається за його плечі, вона простягла руку, вона дивиться йому в лиці. Вона каже:— Ти тут зовсім чужий,— вона відзначає це твердо, серйозно, без нарікання. Вона любить його, тому вона це знає.

Маленькі потіхи, маленька брехня були тут цілком марні.

— Так,— відповідає він,— я не можу тут жити. Я не можу тепер жити з тобою, Доріон.

Доріон не заперечує жодним словом. Вона відчуває, цей не є більше її Іосіфом, він інший, сповнений тим баченим, яке не є її. Але вона належить йому, коли він показується і в цій постаті, вона твердогнучка й мужня, вона доможеться його і в цій постаті. Вона не затримує його.

— Коли ти мене побажаєш, поклич мене,— каже вона.

Іосіф іде. Він почуває себе дуже чужим у Римі. Він проходить вулицями, крізь колонади. Коли він бачить знайомі обличчя, він відвертає голову, він не хоче ні з ким говорити. Поміркувавши, він вирішав піти до Клавдія Регіна.

У видавця втомлений вигляд, всі частини його м'ясистого лиця обвисли.

— Привіт тобі, прибулець,— оскалюється він.— Ну, мій пророче, як з вашою книгою? Ваше про-

роцтво здійснилося, правда, дещо своєрідним способом. Я гадаю, ви можете тепер братися до роботи. Чи ви хочете уникнути?

— Я не уникав,—каже злісно Іосіф.—Ви не знаєте, як важко іноді було. Але я ніколи не уникав.

— Я іноді зустрічаю вашу гарну дружину, егіптянку,—сказав видавець.

— Я не буду вкупі з Доріон,—сказав Іосіф,—доки напишу книгу.

Регін глянув здивовано.

— Дивно,—зауважив він.—А дама ж була причиною вашої книги.

— Може, приводом,—відказав Іосіф.

— Коли ви хочете жити у мене, то мій дім у вашому розпорядженні,—сказав видавець.

Іосіф вагався.

— Я хотів би бути сам,—сказав він,—доки писатиму книгу.

— Я гадаю,—сказав Клавдій Регін,—що цезар віддасть вам будинок, де він раніше жив. Будинок дещо непривітний, його величність завжди був ощадний, ви це знаєте.

Іосіф перебрався в дім. Він був великий, темний, занедбаний. Він жив там з одним єдиним невільником. Він не дбав про себе, їв тільки найнеобхідніше. Він не показував жодній людині, що він у Римі. Він ходив вулицями, коли вони були найбезлюдніші, дивився підготування до тріумфального походу. Всюди працювали над помостами, трибунами. На стінах, воротах виднілися велетенські портрети Беспасіана, Тіта, на биндах навколо них були написи, які славили імператорів і глузували з переможеної Іудеї. На Іосіфа видивлялися гігантсько збільшені пики цезаря й принца, пусті, грубі, скривлені, все шире зникло, це були обличчя Педана.

Одного дня між колонадами Марсового поля Йосіф зустрів паланкін сенатора Марулла. Йосіф хотів швидко пройти мимо, але сенатор наглядів його.

— Ви зробили кар'єру, молодий пане,— констатував він.— Ви змінилися. Так, долю роблять голови.— Він розглядав його крізь смарагд, що робить зір гострішим.— Пригадуєте, як я вас інформував про Рим у Великому цирку? Це було п'ять років тому. Я вже тоді бачив, що вас варто інформувати. Ви в належний момент стали на правдивому боці.

Він не відпускав його, уявя він з собою, розповідав йому. Він пише жарт, що на початку тріумфального тижня має йти в театрі Марцелла. Героем жарту має бути іудей Сехарія, полонений, засуджений до гладіаторських ігор. Грати його має актор Деметрій Лібан. Полонений Сехарія повинен вмерти у двобої з іншим. Смертельний страх іудея, його просьби, його чекання, що, не зважаючи на все, його помилують, його фехтувальні випади і його нефехтувальні випади,— все це дає привід для дуже багатьох комічних сцен, дотепів, танців, куплетів. Питання тільки про те, який має бути кінець. Було б дуже привабливо знайти двійника Лібана,— тепер якраз дуже багатий вибір,— такого подібного, щоб власна мати не могла його розрізнати від актора, і заставити його виступати за професіонального гладіатора. З другого боку, публіка вже переситилася розпинаннями та смертю іudeїв. Можливо, краще було б помилувати полоненого Сехарію. Його радість з приводу нового життя — зовсім непоганий мотив. А на закінчення він міг би з вдячності вийняти із скованки свої скарби і розподілити їх між публікою. Можна, певно, повернути справу так, щоб при кінці лишити його висіти на хресті, і щоб прийшов хтось і зняв його,— хіба ви сами не робили щось подібне, Йосіф Флавій? — і щоб він ки-

дав у публіку з хреста гроші, новокарбовані монети на честь перемоги.

Іосіф мусив лишитися у сенатора Марулла на вечір, повечеряти з ним. Худий, розумний пан цікавився багатьма подробицями, що стосувалися до походу, випорожнив Іосіфа цілком. І він теж міг розповісти Іосіфові новини. Вже встановлено, що з трьох представників Іудеї, яких вестимуть у тріумфальному поході, тільки Сімона бар-Гіору віддадуть на звичайну під час тріумфу страту. Обох інших, Іоанна з Гіскали та первосвященика Фанію, після тріумфу продадуть як невільників. На них є три претенденти: Муціан, міністр Талас і він сам. Він має підставу гадати, що йому віддадуть перевагу. Дама Ценіс не дешева, але й він не скнара. Кого б йому Іосіф більше порадив, воєначальника чи первосвященика?

Другого дня Іосіф пересилів себе і відвідав актора Деметрія Лібана. Він знайшов його неймовірно постарілим і нервовим.

— А, це ви,— зустрів його актор.— Розуміється, ви не могли не прийти. Власне, я на вас уже давно чекав.

Він був сповнений неприязною іронією проти Іосіфа. Іосіф помалу зрозумів: цей чоловік приписує собі вину за загин храму. Він привів Іосіфа до Поппей, він по суті домігся помилування трьох, а хіба все лихо почалося не з цього саме помилування? Помилування, едикт про Цезарію, повстання, спалення храму,— це був один ланцюг. А початковою ланкою ланцюга був він. Від нього тоді залежало: чи зіграє він іудея Апеллу чи ні? Ягве поклав в його руку жереб — чи існувати храмові чи загинути, і його нещасна рука вибрала згубу.

Він підвівся, він почав промовляти велике прокляття із п'ятої книги Мойсея. Безумовно, він ніколи не

бачив і не чув жодного з пророків, що, справжній фальшиві, постали за останні десятиліття в Іерусалімі; але це були жести цих пророків, їх інтонації в його грецьких словах. Актор Лібан не був ставний чоловік, він був правдивіше малий на зріст, але тепер він височів, як похмуре дерево. „Уранці казатимеш: Коли б уже вечір був! А увечері казатимеш: Коли б уже ранок настав! — від страху в сердці твоєму“. Жахно виходили темні клятви із його рота, однотонно, ваговито, бентежливо. „І так сталося“, — констатував він іноді посеред них, тверезо, але з диким, розпачливим задоволенням.

Іосіф після цієї зустрічі з Деметрієм Лібаном два дні сидів сам у своєму великому, похмурому домі. Третього дня він перейшов мостом Емілія на другий бік Тібра між іudeїв.

Іудеї міста Рима, доки продовжувався похід, усіма способами показували урядові свою лояльність. Вони лояльні піддані ще й тепер, заколотники, розуміється, тільки сами винні: але вони не бояться, проте, одверто виявляти свою тугу в приводу зруйнування святині. Вони не хочуть також приховувати свою огиду до того, що іудеї помагали при зруйнуванні. Іосіф, прийшовши на правий берег, натрапляє тут на страшну ненависть. Всі тут тримають сім кроків відстані від нього. Він іде крізь порожній простір, між мурами зневаги.

Він повертає до дому Кая Барцаароне. Президент Агріппінської громади, що давніше хотів віддати йому свою дочку за жінку, стоїть проти нього, додержуючи сім кроків відстані. Обличчя хитрого веселого чоловіка було похмуре, скривлене ворожістю. Кай Барцаароне зробився враз дуже подібний до свого батька, древнього бурчливого Аарона. Іосіф бентежно стоїть перед цим замкнутим обличчям.

— Вибачте,— каже він і безпомічно розводить руками.— Це не має ніякої мети.

Він повертається назад. Повз шпалери смертельних ворогів проходить він іудейським кварталом, іде знову через міст Емілія.

На другому березі, коли вже він повернув за ріг і його не видно більше від іudeїв, чус він позаду ходу переслідувача, яку, здається йому, він уже чув давно. Несамохіть він хапається за свій великий золотий писемний прилад, щоб оборонятися. Тут гукає за ним голос арамейською мовою:

— Не бійтесь. Не майте страху. Це я.

Це дуже молодий чоловік, його обличчя здається Iосіфові знайомим.

— Я вже вас колись бачив,— каже хлопець,— коли ви вперше були в Римі.

— Ви?.. — згадує Iосіф.

— Я Корнель, син Кая Барцаароне.

— Чого ви хочете? — питав Iосіф.— Чому не тримаєте ви сім кроків відстані?

Але молодий Корнель підходить ще ближче до нього.

— Вибачте й іншим,— просить він, і його голос звучить сердечно, довірливо, мужньо.— Інші не розуміють вас, але я розумію. Повірте мені, прошу.— Він підступає зовсім щільно до нього, дивиться на нього пильно.— Я читав ваш космополітичний псалом. Часто, коли кругом були безлад і непроглядність, я проказував його собі. Тут усе вузьке і між мурами, а ви маєте погляд у далечінь. Ви великий в Ізраїлі, Iосіф Флавій, один із пророків.

Iосіфові ринула гаряча втіха крізь серце. Те, що цей молодий чоловік, який не знав про нього нічого, тільки його слово, так до нього поставився, було йому доброю ознакою.

— Я радий, Корнель,— сказав він,— я радий дуже.

Я привіз з собою землю спід іерусалімського по-
пелу, я привіз сувої Письма з Іерусаліма, дозволь
тобі їх показати. Ходім до мене, Корнель.

Хлопець просяяв.

Тим часом Тіт прибув до Італії. Було на Сході
ще багато спокус для нього. Він імени п'ятого
й п'ятнадцятого легіонів, що мали дістати нелюбі
постоянки на Нижньому Дунаї, капітан Педан про-
сив його лишитися при цих легіонах або взяти їх
з собою до Рима. Принц враз зрозумів, що за
хитро-наївними словами старого чесного солдата
крилася пропозиція проголосити його цезарем за-
мість старого Веспасіана. Це було привабливо для
Тіта, але дуже рисковано, і він не вагався відпо-
вісти такими ж наївними, жартівливими словами.
Але Схід далі шанував його, як самовладного го-
сподаря, і Тіт не зміг відмовитися від того, щоб
у Мемфісі при освяченні бика Апіса надіти собі
на голову діадему Єгіпта. Це було необережно, це
могли витлумачити погано, і принц поспішив ли-
стово запевнити свого батька, що він, розуміється,
зробив це тільки як заступник. Він, розуміється,
інакше це й не сприймав, відповів йому зразу Вес-
пасіан, але при всій приязні наготовив проти Сходу
багато десятків тисяч людей.

Отже після цього прибув Тіт дуже хутко, дуже
просто, майже без почету. Раз він хотів мати свій
тріумф, то, за старим звичаєм, він міг показатися
в Римі тільки в день урочистого походу. І от Вес-
пасіан зустрів Тіта на Аппієвій дорозі.

— Я тут, батьку, я тут,— привітав його Тіт широ-
сердо.

— Це було б і тобі недобре, мій хлопче,— проскри-
пів Веспасіан,— якби ти ще довше ганяв по Сходу.

І тільки потім він поцілував його.

Зразу по обіді, при Муціанові й дамі Ценіс, батько з сином мали серйозну розмову, щоб з'ясувати деякі необхідні речі.

— Ви готували вашому батькові,— почала рішуче Ценіс,— не тільки самі радості, принц Тіт. Ми не без турботи вислухали повідомлення про ваше коронування у Мемфісі при освяченні бика Апіса.

— Я не хочу робити з бика слона,— сказав спокійно Веспасіан.— Мене дужче цікавить інше питання. Чи справді неможливо було врятувати іудейський храм?

Вони дивилися один на одного, обидва з твердими вузькими очима.

— А ти хотів, щоб це було можливо? — перепитав через якусь хвилину Тіт.

Веспасіан кивнув головою.

— Коли поліцейський захід проти Іерусаліма,— сказав він хитро й розважно,— справді мав перетворитися у похід і закінчитися тріумфом, який я зажадав для нас обох від сенату, тоді це певно не було можливо.

Тіт почервонів.

— Це було неможливо,— сказав він коротко.

— Отже вважатимемо,— констатував, оскалившиесь, цезар,— що це було неможливо. Інакше ти пощадив би храм вже заради дами Береніки. І тут ми підходимо до другого пункту, що нас усіх тут дуже цікавить. Дама Береніка є видатний екземпляр жінки. Що ти хотів її мати при собі під час цієї нудної поліцейської кампанії, я можу зрозуміти. Тільки: чи повинен ти її мати при собі і в Римі? — Тіт хотів відповісти, але Веспасіан, тільки зовсім тихо сопути і невідривно дивлячись на нього своїми твердими сірими очима, не дав йому говорити.— Вважай,— продовжував він, умовляючи, по-товарищому,— тут моя Ценіс є проста особа, правда ж,

стара дійнице? Без претензій, без великого титулу. Вона приносить мені купу грошей; багато чого мої стари очі вже не бачать, а вона до того додивиться. Проте увесь Рим ставиться до неї з прихильністю, оскільки не доводиться платити їй комісійні. Вона римлянка. А твоя іудейка, ця принцеса з її величною ходою і всім її східним еством — це інше: ми ще молода династія, мій сину, я перший, а ти другий, ми не можемо дозволити собі цю екстравагантну даму. Я кажу це тобі по-доброму, але дуже серйозно. Нерон міг собі це дозволити, він був чоловік із старої родини. Але коли ти або я це робимо, тоді це викликає у римлян досаду. Викликає, мій хлопче. Скажи ти, Ценіс, скажіть ви, старий Муціан: чи викликає це досаду, чи ні? Ти чуеш, це викликає досаду.

— Я хочу тобі дещо сказати, батьку,— почав Тіт,— і в його голосі чулися ті тверді звуки, які бувають при команді.— Я міг у Александрії надіти на голову обруч. Легіони хотіли цього. Я був близький до цього. Принцеса мусила сказати тільки слово, і я б це зробив. Принцеса цього слова не сказала.

Веспасіан підвівся. Тіта повідомляли, що він дуже постарів; але це були очевидно тільки розмови, принаймні тепер цей сабінський мужик був твердіший, ніж будьколи. Він підійшов зовсім близько до свого сина, вони стояли один проти одного, два дикі, дужі звірі, нахиливши голови для стрибка. Муціан дивився зацікавлено, обличчя його тіпалося, круг твердого вузького рота зміїлася збуджена усмішка. Ценіс хотіла кинутися між ними. Але старий пересилив себе.

— Те, що ти мені повідомляєш,— сказав він,— дуже цікаве. Але тепер в усякому разі ти вже не в Александрії; а тут, у Римі, коли навіть твоя

гідна любові подруга побажала б цього, навряд чи спаде тобі в голову зсадити мене. Так от,— вік сів, злегка крекчучи, тер свою подагричну руку, умовляв розсудливо.— Тримати її як малечку дівчину ти не зможеш. Дама хотітиме показуватися з тобою, вона має право, вона принцеса із багато старшого дому, як ми. Але римляни не простять тобі цієї жінки, повір мені. Ти хочеш, щоб в театрі лунали дотепи про тебе? Хочеш ти, щоб під час тріумфу про тебе й даму співали куплети? Чи ти хочеш це заборонити? Будь розсудливим, мій хлопче. Це не годиться.

Тіт жував свій гнів.

— Ти її з самого початку терпіти не міг.

— Правда,— сказав старий.— Але вона мене теж. Якби йшло так, як їй хотілося, тоді б ми тут не сиділи. Я міг би сказати пару справді добрих дотепів. Але я ковтаю їх. Дама твоя мила, я нічого не маю проти неї. Але я не хочу, щоб вона була в Римі. Повідом їй це. Це було безглуздя, що ти привіз її з собою. Вона може робити що хоче, але з Італії вона повинна зникнути. Скажи їй це.

— І не подумаю,— заявив Тіт.— Я хочу зберегти цю жінку.

Веспасіан дивився на свого сина, той мав у очах те божевільне, безумне, чого цезар боявся вже в матері хлопця, Домітіллі. Він поклав йому руку на плече.

— Тобі тридцять, мій сину,— нагадував він.— Не будь малим хлопцем.

— Можу я зробити пропозицію? — втрутівся гнучкий Муціан. Він виступив уперед з палицею за спиною. Тіт недовірливо дивився на його рот. Сенатор Муціан тримався як людина похила, але явно було, що він це тільки удає старість, щоб підкреслити своїм виглядом Веспасіанову байдарість, і ім-

ператор, хоч і добре розумів це, все ж таки сприймав із задоволенням.— Відносини між цезарем Тітом і принцесою,— говорив Муціан,— збуджують незадоволення. Щодо цього його величність безумовно має рацію. Але тільки тому, що принцеса належить до бунтівного народу. Ми тут знаємо, що принцеса є одна з цілком лояльних іудейських підданіх. Але римський народний глупці не робить ніякої різниці між іудеем і іудеем. Треба довести, що принцеса ясно й недвіднечно належить до нас. Я гадаю, для того досить, щоб вона була на тріумфі в ложі.

Всі обмірковували зміст цієї пропозиції. Тоді, вважав Веспасіан, його розумний друг заведе іудейку в таку ситуацію, з якої дуже важко знайти вихід. Його пан син не зможе відхилити Муціанову пропозицію. Що повинна Береніка робити? Буде вона на тріумфі над своїми власними людьми, тоді вона стане перед очима римлян смішною. Тітові тоді неможливо буде думати про те, щоб з нею одружитися. І Ценіс це враз втянила:

— Коли жінка належить чоловікові,— підтримала вона рішучо, переконливо й банально пропозицію Муціана,— тоді вона повинна мати мужність всюди стояти з ним.

Всі напружені чекали, що скаже Тіт. Проти аргументу дами Ценіс він не міг нічого заперечити. По суті вона правду каже, думав він. Коли хтось святкує тріумф, тоді він має право, щоб його по-друга, яку він хоче зробити своєю дружиною, дивилася на цей тріумф. Порозумітися з нею щодо цього не буде приємністю. Але це приємніше, ніж відсылати її. Він бурчить ще трохи, що не можна вимагати цього від принцеси. Інші пояснюють, що тоді не можна вимагати від римлян прихильності до принцеси. Він міркував так і так. Вона має своїх східні

почуття, пустинницькі настрої. З другого боку, вона має розуміння реальності. Через півгодини розмови Тіт погоджується: або принцеса буде в цезарській ложі на троумфі, або вона залишить Італію.

Він просить Береніку до себе. Він сподівається, що покінчить справу за перші п'ять хвилин. В передпокої, чекаючи на неї, він вирішає ще раз ставитися до всього якомога легше, як до речі, що сама собою розуміється.

Але от Береніка тут, вона радісна й водночас серйозна, її велика смілива голова схиляється довірливо до нього, її тъмяний голос говорить до нього, і йому враз здається його намір неможливим. Як повинен він поставити цій жінці таку незграбну вимогу? Він набирається смілого духу, не треба тільки довго готоватися, він повинен зважитися враз; це так, як затримують довго дихання, щоб рішуче кинутися в дуже холодну воду.

— Тріумф,—каже він, і його голос виходить розмірно вільно, він не повинен відкашлюватися,—тріумф остаточно тепер призначено через десять днів. Я побачу тебе в ложі, Нікіон?

Це, власне, пройшло досить гладенько, він тільки говорив перед собою, не дивлячись на неї, і тепер він її не бачить.

Береніка блідне. Це добре, що вона сидить, бо інакше вона впала б. Цей чоловік зрубав гай біля Текоа, потім взяв її силою, потім він допустив, що храм згорів. Г вона, вона тоді не казала „ні“, вона завжди казала „так“, вона все проковтила, вона не пішла від цього чоловіка, вона терпіла його широке мужицьке лице, його брутальність, його дитячо примхливу жорстокість, його дрібні зуби. Вона вдихала запах крові, запах пожежі, вона відмовилася від пустині, від голосу свого бога. I от цей чоловік

пропонує їй дивитися з ложі його тріумф над Ягве. Власне, він діє послідовно, і для римлян це може бути пікантним додатком до його тріумфу, коли вона, маккавейська княгиня, коханка переможця, дивитиметься разом з ними. Але вона не дивиться. Це можна було б витримати, щоб іти в тріумфальному поході, в кайданах, між полоненими. Але добровільно сидіти в ложі переможця, додавати соусу до його печені, ні, "ні.

— Дякую тобі,—каже вона; її голос тихий, але тепер дуже хрипкий.—В день тріумфу я не буду більше в Римі. Я поїду до свого брата.

Він бачить це, він бачить, що вразив жінку в серце.

Він не хотів цього. Він не хотів нічого з того, що заподіяв їй. Але завжди він перебирає міри. От і тепер. Його батько штовхнув на це, а він проти того не опирався. Вона з такої легкої, ніжної матерії, а він сам такий твердий і грубий, і завжди дізнається про це занадто пізно. Як міг він вимагати, щоб вона дивилася на цей дурний тріумф? Він сам відмовиться від тріумфу, він захворіє. Він запинається, він занадто поспішає. Але він говорить у порожнечу, вона вже вийшла, вона зникла.

Його обличчя перекошується в дикому шаленстві. Із свого дрібнозубого рота він виригає солдатські прокляття проти жінки, проти її ненатуральної східної манірності. Чому вона не може дивитися на тріумф? Хіба інші, германські княгині, наприклад, не дивилися на тріумфи, у яких вели в кайданах їх власних синів, братів, племінників? Він не повинен був датися спантелічити себе, він повинен був поводитися з нею як мужчина. Це не трудно — приписати їй нелояльність, якийсь бунтівничий вчинок, оповістити її полоненою, провести її саму в тріумфальному поході, в кайданах, і потім, до останку принижену, підняти з бруду, м'яко, сильно,

з добротою, як личить мужчині. Тоді знатиме вона нарешті своє місце, ця гордовита.

Але, ще доки він це думав, він знов, що були це дитячі фантазії. Вона ж не була варваркою, вона не була як та німецька варварська княгиня Зегест, вона була справжня цариця, сповнена прадавньою східною величністю й мудрістю. Вся його лють обернулася проти нього самого. Рим, тріумф були йому зіпсовані. На Сході життя, а тут все нужденне і закаляне. Капітолій дермо, як рівняти з храмом Ягве, а він, такий от як він є, спалив цей храм, і жінку, яка тричі віддавала йому себе, тричі прогнав своєю римською брутальністю, і цього разу назавжди.

Другого дня з'явився Іосіф привітати принца. Тіт зустрів його з тією жвавою, холодно сяючою ввічливістю, яку Іосіф ненавидів. Цей тріумф, жартував він, завдає більше роботи, ніж увесь похід. Він хотів його мати позаду, він хотів бути нарешті в своєму місті, і через дурний звичай він мусить ждати тепер до дня святкового походу. Хіба ж це не лихो? Не мати змоги подивитися виставу Деметрія Лібана в театрі Марцелла. Він сказав Іосіфові вважати при репетиціях на те, щоб, передаючи цдейські справи, не зробили помилки.

— Я тепер,—розвідав він,—взяв у свої руки організацію тріумфу і все зв'язане з ним. Мені дуже хочеться знати, яке враження справить на вас похід. Ви ж дивитиметеся на нього з цирку?

Іосіф бачив, що принц напружено чекав на його відповідь. Власне, це мало б бути цьому римлянинові само собою зрозумілим, що він, хроніст походу, власними очима повинен бачити його кінець. Він дивним чином якось ніколи не міркував, чи має він піти, чи ні. Так гарно було б сказати: Ні, цезар Тіт, я не прийду, я лишусь дома. Це було б задо-

волення сказати так, це був би жест величний і безглазий. Він сказав:

— Так, цезар Тіт, я буду дивитися похід з цирку.

Тіт змінився. Та удавана гучна ввічливість спала з нього.

— Я надіюся, мій іудею,— сказав він широ, прямно,— що тобі тут у Римі житиметься легко й вигідно. Я хочу,— говорив він сердечно,— щоб ти жив тут з охотою. Я все зроблю для того. Вір мені.

Іосіф, щоб підготувати себе до участі в тріумфі, подивився п'есу про полоненого Секарію в театрі Марцелла. Деметрій Лібан був великий актор. Він грав полоненого Секарію невимовно правдиво й жахно комічно. При кінці на нього наділи маленьку безглазду клоунську маску, яку засуджених часто заставляли носити на арені, щоб комізм маски контрастував із смертью засудженого. Ніхто не бачив, як під маскою полоненого Секарії актор Лібан задихався, як колотилося й спинялося його серце. Він витримав. Вони прив'язали його до хреста. Він кричав, як вимагала роль: „Слухай, Ізраїль, Ягве наш бог“, і одинадцять клоунів танцювали круг нього в ослячих масках і повторювали його крик: „Яг, Яг“. Він витримав до кінця, доки йому сказали, що тепер його знімуть з хреста, і доки він мусив розкидати з хреста гроші. Тут, правда, він майже знепритомнів. Але цього не помітив ніхто, гадали, що це гра, а як залунали вигуки радості, коли він розкидав монети, вже майже не вважали більше на актора. Іосіф упіймав кілька монет, дві срібних і більше мідних. Вони були викарбувані цими днями і показували з одного боку портрет цезаря, а з другого—жінку в кайданах, що сиділа під пальмовим деревом, а кругом напис: „Полонена Іudeя“. Жінка—чи було це справою дами Ценіс?—мала риси принцеси Береніки.

Другого дня запросив його до себе видавець Клавдій Регін.

— Мені доручили,— сказав він,— передати вам цей білет на вхід до цирку.

Це було місце на лавах другого благородного стану.

— Ви дістаєте високий гонорар за вашу книгу,— сказав Регін.

— І мушу там бути ѿбачити,— сказав розлютований Іосіф.

Регін усміхнувся своєю фатальною усмішкою.

— Розуміється,— сказав він,— і я, як ваш видавець, дуже зацікавлений, щоб ви там були. Ви ж будете єдиний іудей, Іосіф Флавій, який усе дивитиметься. Облиште,— застеріг він трохи втомлено, коли Іосіф хотів вибухнути.— Я вірю вам, що це буде не легко. І я теж, коли йтиму в поході серед урядовців цезаря, міцно зав'яжу черевики і мені не буде це зручно.

Ранком 8 квітня Іосіф сидів у Великому цирку. 383 000 могли поміститися у новоспоруді, і кам'яні лави були заповнені аж до останнього місця. Іосіф досяг цього, він сидів між панами другого благородного стану, це було місце, про яке він мріяв для себе п'ять років тому. Нерухомо й замкнуто сидів він серед схвилюваних людей, його гордовите обличчя здалека впадало в око. На лавах дворянства знали, що цезар доручив йому писати історію війни. Книги мали високу пошану в місті Римі. З цікавістю розглядали чоловіка, який тримав у своїй руці славу й ганьбу такої великої кількості людей.

Іосіф сидів спокійно, він володів собою, але всередині він сповнений був хвилювання. Він ішов через Рим, що веселився, що повен був радісним чеканням. Будинки, колонади всюди були оздоблені,

на помостах, на виступах, на деревах, на воротах, на дахах були прикрашені вінками люди. І тут, у цирку, всі були уквітчані вінками і мали квіти на колінах, у руках, щоб кидати їх тим, які проходитимуть. Тільки Йосіф мав сміливість сидіти тут неуквітчаний.

Попереду походу йшли панове сенатори, їм було трохи незручно у своїх червоних черевиках з високими підошвами. Більшість із них неохоче йшла в цьому поході, в внутрішнім запереченнім. По суті серця їхні сповнені були зневагою до вискочок, яких вони мусили вшановувати. Експедитор та його син захопили собі державу, але вони й на троні лишалися мужиками й черню. Йосіф бачив худе, скептичне обличчя Марулла, гожу, втомлену, жорстоку голову Муціана. Муціан, хоч був у парадному убрани, держав за спиною палицю, обличчя його тіпалося. Був такий день, коли шальки терезів стояли рівно, і, можливо, тільки Йосіф мусив кинути сильне слово, щоб шалька Муціана опустилася, а Веспасіанова піднялася.

Ішли міністри. Зморщеному, змученому хворобами Таласові йти було дуже трудно, але це була його справа, що цей похід відбувався, старий не хотів пропустити свій великий день. Потім самотній, маючи невеликий простір круг себе, ступав Клавдій Регін, серйозно, незвично прямо. Ні, він справді не почував себе зручно. Твердими сердитими пильними очима він поглядав круг себе, уважно, сторохко, і він зіпсував втіху охочим до видовищ: марно шукали вони на його третьому пальці славнозвісну перліну, а його ремінці біля черевиків були мідно зав'язані.

Ішла музика, багато музики. Сьогодні всі грали військові мелодії, найлюбіше марш п'ятого, що хутко став популярним: „П'ятий вміє все робити“.

Проходила злобич походу, та здобич, про яку

люди чули стільки казкового. Люди були звичні, пересичені. Але коли тепер це проходило мимо, золото, срібло, слонова кость, не окремі штуки, а цілій потік, тоді люди не могли стриматися. Витягували шиї, видивлялися через плечі передніх, жінки різко скрикували, дивуючись, жадібно. Це текло безконечно,— золото, срібло, благородні матерії, одяг, а потім знову золото, в усіх формах, карбоване, в зливках, вилите в посуд усякого роду. Потім військові знаряддя, зброя, пов'язки з ініціалами Маккавеїв, чисті, брудні, напоєні кров'ю, в коробах, у возах, багато тисяч. Польові значки, прапори із гебрейськими літерами, із сірійсько-арамейськими, колись створені для того, щоб підносити серця, а тепер вправно сполучені так, щоб потішити пересичених глядачів. Переносяні підмостки, що зображували криваві воєнні сцени, іноді гіантські трибуни, чотириповерхові,— глядачі злякано відсахувалися, коли вони пропливали хитаючись, бо боялися, що це може впасти і вбити їх. Кораблі, здобуті у бою біля Яффи, біля Магдали. І знову й знову золото. Не було нічого дивного, що ціна золота впала, що вона становила тепер тільки половину довоєнної ціни.

І от стало тихо, бо йшли урядовці цезаревої скарбниці, в парадній формі, з лавровими вінками, вони супроводили головну частину здобичі. Солдати несли золоті столи для священних хлібів, велетенський семисвічник, 93 святі прияди храму, сувої закону. Високо піднімали їх носії, щоб усі бачили сувої закону Ягве, здобуті великим добром Юпітером римлян.

А позаду гротескна музика. Це були інструменти храму, цимбали перших левітів, лункі новорічні баранячі роги, срібні сурми, які кожного п'ятнадцятого року оповіщали, що вся земельна власність повертається до держави. Римляни грали на цих інстру-

ментах, пародуючи, це звучало смішно й по-варварськи. І раптом якомусь дотепникові спала щаслива думка. „Яг, Яг!“ — закричав він, як кричить осел. Всі підхопили крик, святі інструменти іудеїв на гравали. Лункий регіт прокотився довгими рядами цирку.

Іосіф сидів з кам'яним лицем. Тепер витримати. Всі дивилися на нього. Десять років мусили вчитися священики, доки ставали достойними грати в ці неприступні інструменти. Тримай своє лице спокійним, Іосіф, ти тут Ізраїль. Твій гнів виливається над народами.

Тепер ішла жива частина здобичі, полонені. З величезного числа вибрали сімсот, одягли їх у барвисті святкові убрання, що так контрастували з їх похмурими обличчями і з їх кайданами. І священики мусили йти серед них з головними уборами й поясами. Зацікавлено, напружено дивилися люди в цирку на своїх переможених ворогів. От проходять вони. Їх добре перед тим годували, щоб вони не мали ніякої причини падати і цим псувати римлянам заслужене видовище. Але після цього їх розішлють як примусових робітників — частину на рудники, на каторгу, до клоак, частину — у великі видовищні установи для гладіаторських ігор і цуковання звірами.

Люди в цирку сиділи тепер тихо, вони тільки дивилися. Але от вибухнув повний ненависті скажений крик: „Геп, геп“, і: „Собаки, собачі сини, смердючі, безбожні“. Вони кидали гнилу ріпу, усяке дермо. Вони плювалися, хоч сліна не могла досягти до тих, кому вона призначалася. Так ідуть вони закуті, приниженні богами, ворожі вожді, які раніше викликали страх, Сімон бар-Гіора та Іоанн із Гісхали. Це була велика насолода, це був щасливий день для римлян — бачити, як проходять

отак їхні вороги, переможені, гордовиті, які по-
встали проти угодного богам збільшення імперії.

Вони наділи на Сімона корону з кропиви й су-
хих гілочок і вони причепили йому табличку: „Сі-
мон бар - Гіора, цар іудейський“. А Іоанна, „воєна-
чальника іудейського“, вони всунули в комічний
блішаний панцер. Сімон зізнав, що він, раніше ніж за-
кінчиться похід, буде вбитий. Так зробили римляни
з Версінгеторіком, так само з Югуртою, з багать-
ма іншими, що мусили вмерти біля піdnіжжя Ка-
пітолія в той час, як переможець приносив жертву
своїм богам. Дивно, що Сімон бар - Гіора не був
тепер таким похмурим чоловіком, яким знали його
люди в останні часи, навпаки, він був знову таким
сяючим, як у перший час. Спокійно йшов він у своїх
кайданах рядом із закутим у кайдани Іоанном із
Гіскали, і вони розмовляли один з одним.

— Гарне небо над цією країною,— сказав Сі-
мон,— але яке воно бліде проти неба нашої Галі-
леї. Це добре, що я маю над собою блакитне небо
у цей день, коли йду вмирати.

— Я не знаю, куди я йду,— сказав Іоанн,— але
я вірю, що вони залишать мені життя.

— Це для мене велика втіха, мій Іоанн,— сказав
Сімон,— що вони залишать тобі життя. Бо ця війна
ще не закінчилася. Як це дивно, що я колись мав
намір тебе згубити. Хоч як погано це тепер вигля-
дає, але добре було, що ми провадили цю війну.
Вона ще не закінчилася, і ті, що після нас, на-
вчилися з неї. О, мій брате Іоанн, вони мене бичу-
ватимуть і вони приведуть мене до місця, де слина
та гнила ріпа їхньої черні влучатимуть у мене,
і вони гидотним способом уб'ють мене. Але, проте,
добре, що ми провадили цю війну. Тільки шкода
мені, що мій труп лежатиме нужданно, непохованний.—
І як Іоанн із Гіскали мовчав, він сказав через де-

який час:—Ти знаєш, Іоанн, ми повинні були підкоп Л прокласти правіше. Тоді ми зруйнували б башту Ф, і що б тоді вони мали робити!

Іоанн із Гісхали був згодливий чоловік, але в тактичних питаннях він не здав ніякого жарту і ніяких поступок. Він здав, що правильно зробив із цим підкопом Л. Але він має жити, а Сімон має вмерти, і він присилував себе і сказав:

— Так, мій Сімон, ми повинні були прокласти цей підкоп правіше. Ті, що після нас, робитимуть це краще.

— Якби ми тільки вчасно об'єдналися були, мій Іоанн,—сказав Сімон,—ми б управилися з ними. Я бачив тепер їхнього Тіта зблизька. Добрий хлопець, але ніякий полководець.

Іосіф бачив, як обидва підходили, проходили. Вони йшли помалу, він бачив їх досить довго, він бачив сяйво круг Сімона, як свого часу при зустрічі в храмі. І тепер він не міг уже тримати себе в узді. Він хотів задержати голос у горлі, але не міг, голос вириався, це був зойк, розплачливий, пригноблений, страшний, і Іосіфів сусід, який тільки що кричав, як і інші: „Собаки, собачі сини!“—урвав посеред слова, злякався, зблід. Іосіф невідривно дивився на обох полонених, він боявся, щоб вони не поглянули на нього. Він був сміливий чоловік, він відповідав за свої вчинки, але коли вони поглянуть, він помре від сорому й приниження. Його давило, його душило, що він був единий іудей, який дивився на це збоку. Він витримав голод і неймовірну спрагу, бичування, різну ганьбу, і часто він стояв перед смертю. Але це він не міг витримати, це не міг витримати ніхто. Це над людські сили, це жорстокіша кара, ніж він заслужив.

Ті два тепер зовсім близько.

Він заснує синагогу. Все, що він має, і прибутки

від своєї книги він витратить на будівництво, це має бути така синагога, якої Рим ніколи не бачив. Святі сувої з Іерусаліма він покладе у ківот. Але вони не приймуть його синагоги. Вони брали обітовані дарунки від необрізаних, але від нього вони не візьмуть, і вони зроблять по правді.

Тепер обидва прямо перед ним. Вони його не бачать. Він встає. Вони не можуть його чути серед дикого крику кругом, але він розкриває рот і кричить, що він з ними на їх шляху. Палко, як ніколи у своєму житті, рветься з нього крик, він гукає до них: „Слухай, Ізраїль, Ягве наш бог, Ягве єдиний“. І раптом, немов би вони почули його, в поході полонених починають кричати, спочатку деякі, потім більше й більше, потім усі: „Слухай, Ізраїль, Ягве наш бог, Ягве єдиний“. Коли перші почали, глядачі сміялися, передражнювали їх ослиним криком: „Яг, Яг“. Але потім вони затихли, і багатьох почав брати сумнів, чи справді це осел, до якого кричати іудеї.

Іосіф, коли почув клич знизу, став спокійніший. Певно, у всіх синагогах іудейства чути тепер: „Слухай, Ізраїль“. Чи він зрікався коли цього? Він ніколи цього не зрікався. Щоб усе спізнати — тільки для того робив він те, що робив. Він писатиме свою книгу, він писатиме її з побожним почуттям, Ягве буде з ним. Її осудять і римляни і іudeї. Це триватиме довго, доки її зрозуміють, але буде час, що зрозуміють.

Але хто це красується за обома іудейськими ватажками, пишно вдягнений у славновзвісний священний убір, що складається з восьми частин? Перво-священик, пролетар, Фанія, будівельний робітник. Він іде, сухий, тупо дивлячись перед собою із зверненими всередину очима, пригнічений і одержимий. Сенатор Марулл бачить його. Справді, не буде ніякої різниці, чи матиме він невільником Фанію, чи

Іоанна із Гісхали. У Іоанна інтелігентніший вигляд, в ним можна буде провадити цікаві розмови, зате пікантніше мати швейцаром первосвященника.

Музика проходить, жертовні тварини, а потім вінець походу, його розкішна середина, колісниці тріумфаторів. Попереду профоси, їхні пучки різок обвиті лавром, далі нотарі, які несуть постанову про тріумф, далі юрба клоунів, що зухвало й добродушно пародують усім відомі властивості тріумфаторів, ощадність Беспасіана, Тітову точність, його стенографію. Потім карикатури переможених, зображені найулюбленишими акторами. Серед них Деметрій Лібан. Перший актор епохи. Так, він переміг хворість і слабість, він переміг опір свого серця. Йшлося про його мистецтво, про його честолюбство, цезар покликав його, він зібрав всі свої сили, він був на місці. Він був іудей Апелла, він стрибав, танцював, смикав себе за поділену надвое бороду, проходив із своїми молитовними ременями, своїм невидимим богом. Розриваючись між своїм мистецтвом і своїм блаженством, бо він мусив заплатити одним за друге, він зважився обрати мистецтво. Іосіф бачив, як проходив він роздвоєний, великий актор і бідний чоловік.

Ішли генерали легіонів, офіцери й солдати, що заслужили високі відзнаки. Одного насамперед вітали з радістю. Де він проходив, улюбленець армії, наш Педан, носій трав'яного вінка, там починали співати міцну пісню п'ятого, і серця підносилися. Так, це була плоть од нашої плоті, це був Рим. З цим задоволеним, самовпевненим чоловіком нічого не станеться, в ним був капітолійський Юпітер. Ходили невиразні чутки, що й цього разу він зробив „те“. Що він, власне, вчинив, про це з певних причин не можна було говорити точніше; але безумовно щось велике, це й з того видно, що знову

його нагороджено такою високою відзнакою. Йосіф бачив гидке, голе однооке обличчя. Він проходив, промітний, радий, дужий, гоміливий, задоволений, муж. Ні, проти цієї ситої вульгарності нічого ніхто не зробить. Цьому солдатові, що ніколи не має сумнівів, що завжди, у згоді з самим собою, належить світ, який для нього створив його Юпітер.

І от засяяла висока як башта, уквітчана лавром тріумfalна колісниця, яку везло четверо білих коней. На ній Веспасіан. Обличчя, щоб воно було подібне до Юпітера, нарум'янене суриком. Лавр на широкому непокритому селянському черепі, старе кремезне тіло одягнене у вишитий зірками пурпурний убір, який мусив відступити йому на цей день капітолійський Юпітер. Децо нудливо дивився він на радіочу масу. Ще добре три години має це тривати. Одяг Юпітера важкий, довге стояння на хиткій колісниці — все інше, крім приемності. Він справді вважав це на себе тільки заради своїх синів. Заснувати династію є дуже важка справа. Жарко. Юпітерові влітку має бути дуже гаряче, коли вже в квітні доводиться так потіти в його одягу. Тільки подумати, скільки коштує цей тріумф. Регін обрахував, що дванадцять мільйонів, а може й тринадцять, чотирнадцять. Ці гроши безумовно можна було б витратити далеко краще, але цим лойовим мозкам завжди потрібне представництво, проти цього нічого не поробиш. Що храму більше немає, це справді приемно. Хлопець здорово це провернув. Коли недостойність корисна, її треба робити. А після того бути совісливим. Тільки так встоює чоловік у житті і перед богами. Раб за ним, що тримав важку золоту корону Юпітера над його головою, кричав йому приписану формулу: „Дивись назад і не забувай, що ти людина“. Ну, так, він сподівається жити ще чимало часу, поки стане богом. Він думає,

про статуй обожнених давніших цезарів. Цей тріумф спричиниться до того, що він на тиждень раніше стане богом. Колісниця спиняється. Веспасіан, крекучи, дивиться на сонячний годинник.

Тіт на другій тріумфальній колісниці, часто поглядає на амулет, що повинен захищати від заздрошів і лихого погляду; бо рядом з ним іде верхи Доміціан, „Фрукт“. Але турбота з приводу заздрості брата не може зіпсувати йому гордість цього дня. Холодно сяючи, стоїть він у своїй колісниці, піднятий над людським, солдат, що дійшов мети, втілений Юпітер. Коли він проїздить повз цезарську ложу, він на короткий час пропадає. Жінки немає там, жінку в нього відібрали. Кому хотів він показатися в своєму блискові, який зміст має все це без жінки? Його очі шукають серед маси, шукають на місцях другого благородного стану. Коли він знаходить Іосіфа, він простягає до нього руку, вітаючи.

Колісниці тріумфаторів тягнуться далі, спиняються біля підніжжя Капітолія. Люди, що бачили це власними очима, повідомляють: Сімона бар - Гіору бичували, задушили. Оповісники повідомляють це народові. Лунає крик радості: війна закінчилася. Веспасіан і його син сходять з своїх колісниць. Приносять у жертву свиню, цапа й бика, щоб розгрішити себе й своє військо, якщо під час походу не догодили чимсь божеству.

Армія тим часом дефілювала у Великому цирку. Вони проходили мимо, по дві когорти від кожного легіону, з усім знаряддям, катапультами й балістами, „Тугим Юлієм“ і іншими таранами. Особливо бурхливо вітали ті польові значки, які захопили були іудеї на початку війни і які тепер знову відібрали в них, як свого часу відібрали у германців орли, що захопив був зрадницький варвар Арміній. Іосіф бачив, як проходила армія, радісна, мирна,

повна стриманої сили. Зброя порядку в державі. Але Йосіф знає й інше обличчя цієї армії. Він знає, що всі вони — це Педан. Він чув, як кричали вони: „Геп, геп“, як вони танцювали в кривавому чаді на підлозі храму, мармур якої зник під трупами.

Довго проходило військо. Багато які, насамперед на лавах дворянства, нетерпеливими. Йосіф витримував. Ще раз аж до кінця дивився він на легіони, які перед його очима зруйнували місто й храм.

Увечері цього 8. квітня кілька іудеїв прийшли до чергового наглядача Мамертінської тюрми. Вони показали припис з печаткою. Наглядач прочитав його і провів їх у льох тюрми, у так звану Холодну купальню, бо спершу там був колодязь. У цьому занедбаному похмурому приміщенні Сімон бар-Гіора скінчив свої дні. Його труп за звичаєм мали викинути ранком на Есквілінську шкуродерню. Але чоловіки мали дозвіл забрати труп і зробити з ним, що вони хочуть. Цей дозвіл здобув Клавдій Регін. Це була ціна його перлини, якою він мусив заплатити дамі Ценіс.

Отже чоловіки взяли вкритий кривавими рубцями труп іудейського полководця, поклали його на носялки, накрили, понесли його через місто, що сяяло святковою ілюмінацією. Вони йшли босі. Біля Капенікських воріт ждало їх багато сотень інших іудеїв, між ними Кай Бардаароне. І вони теж ішли босі, і одяг їх був розірваний. Вони несли труп, кожні п'ятдесят кроків несли інші, Аппієвою дорогою до другого верстового стовпа ліворуч. Там ждав їх Клавдій Регін. Вони принесли труп у підземне іудейське кладовище. Вони поклали задушеного в труну, положили синьо-чорну голову на землю з Іудеї, облили пахучою водою. Потім вони накрили труну плитою. На ній грубими грецькими літерами

було вирізано: „Сімон бар - Гіора, солдат Ягве“. Потім вони вимили руки і залишили місце упокоєння.

З цирку Іосіф прийшов додому. Він виконав своє завдання, він не щадив себе, він бачив іудейську війну до кінця. Але тепер кінчилися всі його сили. Він впав у подібний до смерті сон.

Він був сам у великому, пустому, занедбаному домі, тільки старий невільник був тут, ніхто не піклувався ним. Він спав двадцять годин. Потім устав і скорчився в позі глибокої жалоби.

Прибув кур'єр із цезаревого палацу з лавровою гілкою, ознакою щасливих вістей. Коли невільник привів його до занедбаного чоловіка, що скорчився на підлозі у розіваному одягу, із сплутаним волоссям круг лиця, з попелом на голові, кур'єр мав сумнів, чи справді це адресат. Вагаючись, передав він свій лист. Це був власноручний припис Веспасіана цезаревому секретаріатові показувати Іосіфові всі докменти, які потрібні йому будуть для писання його книги. Крім того, цезар жалував йому золотий перстень другого благородного стану. Це було вперше, що кур'єр, несучи лавр, не дістав на випивку. Іосіф обмежився тим, що підвірдив одержання листа. Потім він знову скорчився, як і перед тим.

Прийшов хлопець Корнель. Невільник не зважився допустити його до Іосіфа.

Через сім днів Іосіф піднявся. Спитав, що сталося за цей час. Почув про хлопця Корнеля. Послав по нього.

Обидва, коли хлопець Корнель прийшов удруге, не говорили багато. Іосіф сказав, що йому потрібен добрий, надійний секретар. Чи не хоче Корнель допомагати йому при писанні книги? Корнель просяяв.

Ще того ж дня Іосіф почав працювати.

„Певно,— диктував він,— багато буде таких, які намагатимуться описати війну іudeїв проти римлян, авторів, що не були свідками подій і що посилаються на безглузді, суперечливі пересуди. Я, Іосіф, син Маттіаса, священик першої черги з Єрусаліма, що бачив власними очима усе від початку, вирішив написати історію цієї війни, як вона дійсно була, сучасникам для спогаду, наступникам — для застеження“.

Тут закінчується перший з трьох романів про історика Іосіфа Флавія.

ЗМІСТ

	Стор.
Книга перша. Рим	5
Книга друга. Галілея	95
Книга третя. Цезарія	207
Книга четверта. Александрія	281
Книга п'ята. Іерусалім	359

*Редактор А. Розін. Технер М. Штуліфкер.
Коректор В. Кроміда.*

Друкарня ім. М. В. Фрунзе. Харків, пров. Фрунзе, б. Уповноважений Головний
літу № 1069. Зам. 213. Тираж 15 000. 15⁵/8 друк. аок. Видання № 747. Пап. ф.
70×108—48 кг. 7¹⁰/16 пап. арк. В 1 пап. арк. 112.000 літ. Здано в роботу
10-III-37 р. Підписано до друку 25-VI-37 р.